

Jazep Najdziuk

PAZNAVAJMA
HISTORYJU
BIEŁARUSKAHA
NARODU

(Skrypt-dapamožnik)

Padrychtoŭka i paślasłoŭje: Lena Hłahoŭskaja
Redakcyja i karektura: Vital Łuba
Viorstka: Adam Paŭłoŭski
Dyzajn vokładki: Mikoła Davidziuk

ISBN 978-83-60456-16-3

Vydaŭcy wykazvajuć padziaku
Lucynie Aleksandrowicz-Pędich
i
Vitaŭtu Kipielu
za hrašovuju dapamohu

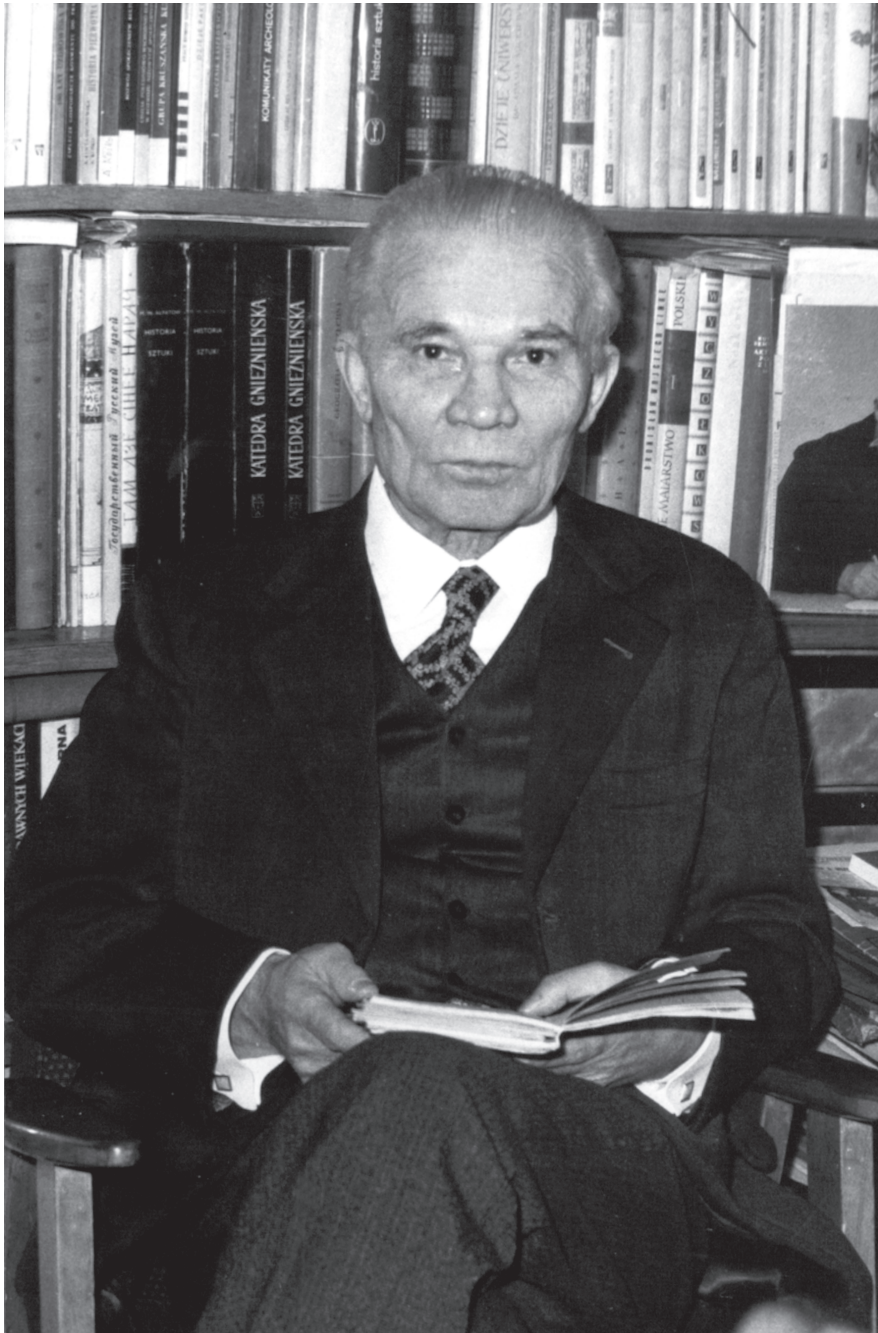
Zrealizowano dzięki dotacji
Ministerstwa Spraw Wewnętrznych
i Administracji

© Biełaruskaje Histaryčnaje Tavarystva
© Tadeusz Chęsy

POZKAL

Druk: Zakład Poligraficzno-Wydawniczy POZKAL,
ul. Cegielna10/12, 88-100 Inowrocław

Jazep Najdziuk
(Józef Aleksandrowicz)
(12.05.1909 - 14.02.1984)

Historyja i jaje značeńnie

Słowa „historyja” jość hreckaha pachodžańnia i značycь dašledavańnie, viedu ab raźvićci hramadzkaaha žyćcia, padziejaŭ, zdareńniaŭ, ab raźvićci pryrody, litaratury, mastactva, kultury. Blizkim hetamu słovu jość „historyjahrafija”, takža hreckaha pachodžańnia i aznačaje historyčnuju pišmiennaść, jakaja adtvaraje minuŭščynu, apirajučysia na žarołach pisanych, roznych dakumantach, archealahičnych vykapniach, na vusnych viestkach i inšych mataryjałach.

Historyja heta navuka, jakaja pierš za ūsio spisvaje raźvićcio taho ci inšaha narodu, jahonuju kulturu, relihiju, litaraturu, mastactva, ekonomiku, jahonaje žyćcio i zmahańnie. Navuka hetaja wielmi cikavaja i karysnaja. Vučačysia historyi, asabliva svajho narodu, my zdabyvajem viedu, jak jon paŭstavaŭ, raźvivaŭsia, jakija pierażyvaŭ padziei, paznajem krynicy i kareńni našaha pachodžańnia, možam navučycca jak treba žycь i abminacь pamyłki, katoryja zdaralisia. Historyja nia moža być vydumanym raskazam, a musić apiracca na kankretnych faktach, dakumantach i došledach. Dziela taho historyja biare na ūvahu tolki tyja narody, jakija adyhrali pavažnuju rolu, pakinuli pa sabie pamiać, dakumanty i ślady.

Historyja Biełaruskaha Narodu, historyja Biełarusi, wielmi bahataja i cikavaja, chacia našyja susiedzi staralisia jaje zabłytać, zhubić, dy padparadkavać Biełaruś svaim upłyvam, a navat ułučycь jaje ū svaju historyju, u miežy svaich haspadarstvaŭ. Praŭda adnak, jak aliva, vychodzić na vierch i ūžo niama siły, jakaja-b zapiarečyła, što Biełarusiaŭ nie było, što nia mieli jany svaje minuŭščyny, svaje historyi, što ich niama, dy nia buduć jany mieć svaje budučyni. Biazumoŭna treba paznavać svaju historyju, svaju minuŭščynu, bo kažuć, što chto nie znaje svaje minuŭščyny, toj nia maje prava na budučyniu.

Na temu historyi Biełarusi napisali mnoha knižak roznyja vydatnyja vučonyja, prafesary, a miž inšymi:

M. V. Doŭnar-Zapolski — *Asnovy dziaŭžaŭnaści Biełarusi*, Vilnia 1919; *Narodnoje choziajstvo Bielorusii 1861-1914*, Minsk 1926; *Očerki istorii krivičeskoj i drehovičeskoj ziemieli do konca XIII st.*, Sankt-Pieciarburh 1899; *Dziaŭžaŭnaja haspadarka Vialkaha Kniasstva Litoŭskaha pry Jahielonach*, Kijeŭ 1901; *Narysy pa arhani-*

zacyi zachodniaruskaha sialanstva ũ XVI st., Kijeŭ 1905; *Historyja ruskaj narodnaj haspadarki*, Kijeŭ 1911 i inšyja.

- U. Ihnatoŭski — *Karotki narys historyi Bielarusi* (niekalki wydańniaŭ); *Historyja Bielarusi ũ XIX i pačatku XX st.*; *Karotki narys nacyjanalna-kulturnaha adradžeńnia Bielarusi*, Miensk 1921 i inš.
- J. Karski — *Bielarusy* (try tamy); *Bielaruskii narod i jahonaja mova* i inš.
- M. K. Lubavskij — *Osnovnyja momienty istorii Bielorusii*, Moskva 1918 i inš.
- I. Łappo — *Zapadnaja Rossija i jejo sojedinienije s Polščeju v istoričeskom prošlom*, Praha 1924; *Vielikoje Kniažestvo Litovskoje za vrijeme ot zaklučenija Lublinskoj unii do smierti Stiefana Batorija*, Sankt-Pieciarburh 1901, *Vielikoje Kniažestvo Litovskoje vo vtoroj połovinie XVI st.*, Jurijev 1911 i inš.
- V. Łastoŭski — *Historyja bielaruskaj (kryŭskaj) knihi*, Koŭna 1926. Jon-ža Vlast u 1910 h. napisaŭ i wydaŭ u Vilni *Karotkuju historyju Bielarusi*.
- U. Pičeta — *Historyja Bielarusi*, Miensk 1924 i inš.

U apošnich hadoch m.inš. vyjšli hetkija knižki: *Historyja Bielaruskaj SSR u piaci tamach*, vydadzienaja ũ Minsku ũ 1971-1975 hh., apracavanaja specyjalnaj kalehijaj; *Historia Białorusi* M. Kosmana, vydadzienaja ũ polskaj movie ũ 1979 h. u Polščy; *Roždienije Bieloruskaj Sovieckaj Respubliki* V. A. Krutaleviča, vydadzienaja ũ Minsku ũ 1979 h. i inš.

Mnoha mataryjałaŭ z historyi Bielarusi źmieščana ũ 12 tomach *Bielaruskaj Savieckaj Encyklapiedyi*, vydadzienaj u Miensku ũ 1969-1975 hh., a takža ũ 16 knižkach *Zapisaŭ*, vydavanych Bielaruskim Instytutam Navuki i Mastactva ũ Novym Jorku.

Na temy zviazanyja z historyjaj Bielarusi pisali i publikavali svaje pracy ks. Adam Stankievič, dr Janka Stankievič, Anton Łuckievič i šmat inšych aŭtaraŭ, jakich ciažka było-b tut pieraličyć.

Uspomnienyja knižki, nadrukavanyja pieravažna kirylicaj u bielaruskaj abo ũ rasiejskaj movie, na žal niedastupnyja šyrejšym kruhom bielaruskaj hramadzkaści. Dziela taho paŭstała dumka pryhatović choć karotki narys (skrypt) historyi Bielaruskaha Narodu łacinicaj i dać mahčymaść asabliva bielaruskaj moładzi znajomicca z minuščaj svaje Baćkaŭščyny, dy zaachvocić jaje pahłyblać svaju viedu ũ hetaj halinie.

Historyja biełaruskaha narodu heta:

1. Historyja biełaruskich plamionaŭ: Kryvičoŭ, Radzimičaŭ, Dryhavičoŭ, Viacičaŭ, Sieviaranaŭ, Dzieraŭlanaŭ, Jaćviahaŭ i Holadzi.
2. Historyja biełaruskich kniastvaŭ: Połackaha, Turava-Pinskaha, Smalenskaha i inš.
3. Historyja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha.
4. Biełaruś u hranicach Rečypaspalitaj.
5. Biełaruś u hranicach carskaj Rasiei i pačatki adradženskaha ruchu.
6. Biełaruś u čas pieršaje suśvietnaje vajny i proby adradžeńnia niezaležnaści.
7. Biełaruś u mižvajennyja hady: Biełaruskaja Savieckaja Sacyjalistyčnaja Respublika, biełaruskija zachodnija ziemli ŭ hranicach II Rečypaspalitaj Polskaj, Biełarusy ŭ Łatvii, Lietuvie i na emihracyi.
8. Biełaruś u čas druhoje suśvietnaje vajny.
9. Biełaruskaja Savieckaja Sacyjalistyčnaja Respublika pašla druhoje suśvietnaje vajny.
10. Biełarusy i ichniaje žyćcio ŭ inšych krainach — u Polšчы i na emihracyi.

Biełaruskija plamiony i paŭstaŭšy z ich biełaruski narod mieŭ zaŭsiody svaju terytoryju, svaju movu, piśmiennaść, kulturu, žyŭ svaim žyćciom i zmahaŭsia z čužymi ŭpłyvami, imknučysia bez ustanku da paľepšańnia svaje doli.

Historyju biełaruskaha narodu, historyju Biełarusi, niemahčyma ŭsiestaronna pradstavić u karotkim narysie. Usich važnych zdareńniaŭ nie padaje navat piacitamovaja *Historyja Biełaruskaj SSR*, vydadzienaja ŭ Miensku, u abjomie bolš 3000 bačyn. Nie padaje ŭsich najvažniejšych zdareńniaŭ *Historia Białorusi* M. Kosmana, vydadzienaja ŭ Polšчы. U hetym narysie budziem staracca padać u vialikim skaračenni, ale ŭsie najvažniejšyja fakty i zdareńni. Dziela taho majem nadzieju, što hety narys, apracavany na asnovie *Historyi BSSR, Biełaruskaj Savieckaj Encykłapiedyi* dy inšych knižak z haliny historyi biełaruskaha narodu moža zacikavić čytačoŭ, uzbudzić luboŭ u biełaruskaj moładzi da svaje bačkaŭščyny, a kali zachvocić da pahtyblańnia viedy ab svaim narodzie, budziem wielmi ciešycca, bo tady spoŭnić jon svaju zadaču.

Ab pachodžańni nazovaŭ Biełaruś i Litva

Biełaruś, jak užo zaznačana, pierażyvała roznyja pieryjady ŭ svajoj historyji i rozna nazyvałasja. Rozna nazyvalisia takža inšyja krainy, bolšyja ad našaj, jak pad uzhladam kolkaści žycharoŭ, hetak i zajmanaj terytoryi. I ŭ hetym niama ničoha dziŭnaha. Niekatoryja Biełaruś nazyvajuć Kryvijaj, ad nazovu najbolšaha biełaruskaha plemia Kryvičoŭ, jaki pachodzić ad sloŭ: kroŭ, kryvi, ale hety nazoŭ nie prymajecca. Biełaruś heta i Vialikaje Kniastva Litoŭskaje, bo najbolš u im żyło Biełarusaŭ, jakija da taho zajmali najbolšuju terytoryju, adyhryvali ŭ kniastvie najvialikšuju rolu i biełaruskaja mova była ŭradavaj, u joj pisalisia zakony, viałasja dyplomatyčnaja karespandencyja, joju karystaŭsia nia tolki narod, ale kniazi, śviatary, vučonyja, nastauńniki ŭ školach, mahnaty i feŭdały, katoryja mieli vialiki ŭplyŭ na raźvićcio haspadarstva, ci inakš kažučy dzjaržavy.

Najbolš viedamym nazovam našaha kraju, našaha narodu i cia-pier aktualnym jość Biełaruś, Biełarusy, biełaruski narod. Dziela taho varta spynicca nad hetym nazovam i pašukać jahonaha pachodžańnia. Hipatezaŭ ab pachodžańni hetaha slova jość niekalki. Najbolš praŭdapadobnaj, na moj pahlad, chiba budzie nastupnaja: slova Ruś pachodzić ad slova Rotsman, jakoje značyc viašlar, marski čaławiek. Ad hetaha slova paŭstali Rost, Ros, Rus, Ruots, a hetak nazyvali Finy Skandynaŭcaŭ i vysialeńcaŭ z Skandynavii na ŭschodnia-sławjanskija ziemli — Varahaŭ, Narmanaŭ. Jany mieli svoj handlovy šlach z Varahaŭ u Hreki i vandravali pa ŭsich abšarach Biełarusi, Ukrainy i Rasiei, dy henyja abšary ahulna nazyvali Ruśsiu. Faktyčna adnak Ruśsiu nazyvałasja abmiežavanaja terytoryja, jakaja lažała ŭ trykutniku Kijeŭ — Čarnihaŭ — Pierajastaŭ. Pašla, kali Kijeŭ u X st. pryniaŭ chryścijanstva va ŭschodnim abradzie, jakoje pašyrałasja na abšarach sučasnaj Ukrainy, Biełarusi i Rasiei, pačali nazyvać usich tych, što pryniali chryścijanstva z Kijeva — Ruskimi, a ziemli, na katorych žyli — Ruśsiu. Paźniej Rusi Kijeŭskaj paŭstali Biełaja Ruś — Biełaruś, Čornaja Ruś, Ruś Čyrvonaja, Ruś Halicka-Valyńskaja, Małaja Ruś, Ruś Zakarpackaja, Ruś Uładzimir-Suzdalskaja, dy ŭrešcie Vialikaja Ruś.

Čornaj Ruśsiu nazyvali tyja ziemli, na jakija napadali, abo padpa-

radkavali sabie Tatary, dy ziemi, na jakich žyli ludzi niachryščonyja, prykładam, Jaćviahi, što zajmali častku zachodnich zielaŭ biełaruskich.

Nazovy Bielaja Ruś, Bielaruś sustrakajucca ŭ pisanych dakumentach z XIV stahodździa ŭ niemieckaj i łacinskaj movach, jak Weizen Reuzzen i Alba Russia. Kali hetyja nazovy spatykalisia ŭ pisanych dakumentach XIV st., dyk napeŭna ŭ vusnym użyvaŭni byli jany viedamyja mnoha raniej.

Słowa „biełaja”, pavodle dumki niekatorych vučonych, aznačaje „niezależnaja”, „svabodnaja” — „Biełaja Ruś” — svabodnaja Ruś, niezależnaja, niepadbitaja Tatarami. Inšyja vučonyja nazoŭnoje slova „Biełaja” vyvodziać ad vonkavaha vyhladu Bielarusau — ad biełych i śvietła-rusych vałasou, śvietłalicaści, jasnych sinich vačeŭ, biełaje vopratki nacielnaj i vierchniej abodvych połaŭ, jakuju nasili ad niepamiatnych časoŭ, ad šera-biełych śvitkaŭ i kaŭčoŭ. Biely koler u słavianskich plamionach abaznačaŭ vialikaść, mahutnaść i dabratu. Bielaruskija plamiony ŭ pahanskija časy mieli svajho dobraha Boha i nazyvali jaho Bielaboham abo Białunom. Paletuvisku „bałtas” značyć biely, ad słaŭleŭnia „biełaha boha” — Białuna. Bielymi nazyvali Letuvisy takŭža tych ludziej, jakija pryniali chryścijanstva.

U XIII st. biełaruskija kniastvy mieli što raz to boleŭ chłopataŭ z svaimi susiedziami. Napirali na ich Tatary z poŭdnia, a z poŭnačy i zachadu — rycary z zakonu kryŭanoscaŭ i zakonu miečanoscaw. Byli takŭža kanflikty z letuviskimi plamionami Aukštotaŭ i Źmudzinaŭ (Źamojcaŭ). Na biełaruskija ziemi napirali takŭža z zachadu Polskaje Karaleŭstva, a z uschodu — Maskoŭskaje Kniastva. Treba było šukać sajuźnikaŭ. U suviazi z hetym paŭstaŭ nowy haspadarstvienny arhanizm nazvany Vialikim Kniastvam Litoŭskim, u jakim hałoŭnuju rolu adyhryvali Bielarusy, Aukštotcy i Źmudziny. Ad čaho vyvodzicca hety nazoŭ dasiul dakładna nievyjaśniena. Ale jość roznyja zhadki. Tak prykładam, pavodle českaha vučonaha Šafaryka slova „Litva” pachodzić ad Źmudzkaŭ slova „Letuva”, a hetak nazyvali Źmudziny symbal svobody, abo ad slova „Letuvisis” — nazovu pahanskaha Źmudzkaŭ boha daŭdžu. Kali-b pryznać za pravilnuju pieršuju zhadku, dyk nazoŭ Vialikaje Kniastva Litoŭskaje značyŭ-by Vialikaje Kniastva Svobody. I takim jano było. U sklad Vialikaha Kniastva Litoŭskaha ŭvachodzili nia tolki biełaruskija kniastvy, biełaruskija plamiony, Aukštotcy i Źmudziny, ale pašla i Ukraincy, dy na ziemlach hetaha kniastva pasialalisia Tatary, Źydy i ludzi inšych nacyjaŭ, jakim zaharantavana była svaboda i talerantnaść.

Vialikaje Kniastva Litoŭskaje ŭ skaročaŭni nazyvali Litvoj, a jaje Źycharoŭ Lićvinami, Litoŭcami, nia tolki pachodziačych z letuviskich

plamionaŭ, ale i z biełaruskich. Navat niekatoryja žychary VKL, jakija pryznavalisia da polskaj nacyi, nazyvali siabie Lićvinami. Vialiki polski paet Adam Mickievič, rodam z Navahradka — pieršaje stalityc Vialikaha Kniastva Litoŭskaha — pałożanaha na abšary etnahrafična biełaruskim, u svajoj paemie „Pan Tadeusz” pisaŭ: „Litwo, ojczyzno moja” i mieŭ na ŭviecie nie sučasnuju etnahrafičnuju Letuvu, a Bielaruš. Lićvinami-Palakami pisalisia mnohija inšyja ludzi rodam z Bielarusi. U sensie histaryčnym Litva, Lićvin aznačajuć Bielaruš, Bielarus, choć henyja nazovy pieraniali naščadki Aŭkštotaŭ i Žmudzinaŭ i adrodžany svoj kraj nazvali Letuvaj, a pašla Letuviskaj Sacyjalistyčnaj Savieckaj Respublikaj.

Pra nazoŭ „litoŭski”, „Lićvin”, miž inšym hetak pisaŭ vydatny polski vučony Alaksandar Brückner u pracy *Rusko-polski rękopis roku 1510* („Slavia” VII. I.): «Uvieš čas kažam „litoŭski”, „Lićvin”, ale heta tolki zamiest „biełaruski”, „Bielarus”, bo ŭ 1510 hodzie pra zapraŭdnuju etnahrafičnuju Litvu nihto i nia ţniŭ; jašče Rej u 1562 hodzie Lićvinom Bielarusa nazyvaŭ, a ŭ Maskvie i ŭ XVII stahodździ „litovskij” značyŭ toje-ž što biełaruski».

U polskim *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*, vydadczonym u XIX st, padajecca, što nazoŭ Bielaruš nadana našaj krainie, kab jaje vyvysić nad inšymi, bo zhodna z ducham mnohich movau „bieły” značyŭ toje, što vialiki, dobry, stary. A vydatny polski piśmieńnik, rodam z Novaj Vilejki kala Vilni, Tadeuš Konvicki u svajoj knižcy *Kalendarz i klepsydra* (1976 h.) napisaŭ, što Bielaruš pavinna nazyvacca Dobraruš, Dobraj Ziamloj Dobrych Ludziej.

Biełaruskaja mova maje takža svaju historyju i nia jość horšaj ad inšych movau, prykladam polskaj ci rasijskaj. Bielaruskaja mova mieła svoj upłyŭ na raźvićcio polskaj litaraturnaje movy, što śćvierdzili słavutyja polskija vučonyja prafesary Alaksandar Brückner, Tadeuš Lehr-Spłavinski, Kazimier Nitsch, piśmieńnik Juzaf Ihnacy Krašeŭski i druhija. Bielarusy mohuć hanarycca svajoju movaju i nikoli jaje nie pavinny stydacca, nie pakidać, bo jana rodnaja, samabytnaja i pryhožaja.

Nazovaŭ „Bielarus” i „Bielarus” naščadki Kryvičoŭ, Radzimičaŭ, Dryhavičoŭ i inšych biełaruskich plamionaŭ nia majuć potreby čuracca. Bielarusy, jak užo skazana, majuć svaju historyju, byli viedamyja ŭ minuŭščynie, viedamyja šyroka ŭ sučasnaści i buduć viedamymi ŭ budućyni.

Pradziei Biełarusi

Pavierchnia, ci inakš krajavid Biełarusi ũtažyŭsia sotni tysiačaŭ hadoŭ tamu, kali adyjšli z jaje ledaviki. Tady paŭstavali reki, vazioru, a pašla lasy, a ũ ich znachodziłasia roznaja dzikaja žyviota. Spačatku ũ lasoch rasli nievialikija biarozy i roznyja kusty, kali-ž klimat paciaplaŭsia pajavilisia sosny, duby, viazы, jołki, volchi i inšyja drevy. Z žyvioty žyli aleni, nasarohi, bizony, mamanty, miadźviadzi, švini, vaŭki, rysi, lisicy, barsuki, babry, vaviorki, koni, a z ptušaк — žuravy, ciaciaruki, hłuščы, kurapatvy i inš. Kala 100-40 tysiačaŭ hadoŭ pajaviŭsia i čaławiek. Vučonyja kažuć, što heta byli palaŭničyja na mamantaŭ i prybyli siudy z paŭdzionnych ziemiaŭ. Svajoj kulturaj znachodzilisia na siaredniaj stupieni dzikaści. Palavali jany na žvioroŭ roznyimi pryładami, зробленymi z kaściej i kamienia, pry dapamozie kremienia, spačatku hruba, a pašla i hładziej abčesavanymi i paliravanymi.

Pieryjad, kali ludzi zhruba abčesavali kamiani na roznyja pryłady, jak siakieru, dołaty, nakanieczniki da dzidaŭ (kopijaŭ — pikaŭ), skrebki dy inšyja, nazyvajeca palealitam (ad hreckich slovaŭ „paleos” — stary i „litos” — kamieŭ), ci starakamienym.

U mieru taho, jak pavierchnia Biełarusi ačyščalaŭsia ad ledavikoŭ i klimat rabiŭsia bołš spryjalnym dla žyćcia, pavialičvalasia kolkašč ludziej. Pačali jany pasialacca pieravažna nad bierahami bołšych rekaŭ. Ab tym, što žyli ũ henym časie ludzi na Biełarusi, šviedčać vykapni z ichnich stajanak — pasieliščaŭ, častkova zahłyblenych u ziamlu. Takija stajanki znojdziena miž inšym kala wioski Bierdyž na pravym bierazie Sožы, kala wioski Juravičы Kalinkavickaha rajonu i ũ bassejnie vierchniaha Dniapra — blizka ũschodniaj hranicy Biełarusi (Novaja Babovickaja, Jelisiejevickaja, Judzinaŭskaja). U Bierdyžы znojdziena vialikuju kolkašč kaściej, pieravažna mamantaŭ, a takža miadźviedzia, vaŭka, pieršabytnaha byka, dzikaha kania i inš. Na stajancy kala Bierdyža ludzi žyli pryblizna 30-25 tysiač hadoŭ tamu, a na stajancy ũ Juravičach kala 20 tysiač hadoŭ tamu.

U Bierdyžы znojdziena roznyja pryłady pracy roblenyja z miascovaha kremienia, rahoŭ, nakanieczniki kopijaŭ z kremienia i kaściej, razcy, piłki, dołata i inš. Tam-ža adkryta ślady žyllovych pamieškaŭniaŭ.

U Jelisiejevičach znojdziena reštki svojskaha sabaki abo asvojenaha vaŭka.

Ludzi żyli rodami i mieli kult da niekatorych żyviołaŭ — źvيارoŭ, ptušaak, a navat rybaŭ, choć łavili i zabivali ich na štodzionnuju ježu.

Ad V-IV tysiačahodździa da našaje ery pačynajecca epocha nealityčnaja — novyja kamiennyja i bronzavyja viaki. Tryvali jany kala dvoch tysiačaŭ hadoŭ.

Z epochi nealitu, u roznych pieryjadach, adkryta na Biełarusi bolš 500 pasieliščaŭ raźmieščanych pry rekach Sož, Biasieź, Dniepr, Dźvina, Prypiać, Jasielda, Ščara, Pronia, Nioman, Buh, Bierazina i inš.

Šmatlikija mataryjalnyja vykapni znojdzienyja ŭ pasieliščach šviedčać ab pierachodzie nasielnictva na asielaje pastajannaje žycio.

Štodzionnyja pryłady vykonvalisia z miascovaha kremienia. Vielmi kaštoŭnym u poźnim nealicie byŭ vysokajakasny krejdvay kremieŭ. Jaho zdabyvali arhanizujučy šachty, jakija miž inšym znojdzieny ŭ pasiołku Krasnaje Siało Vaŭkavyskaha rajonu. Šachty pahtyblalisia ŭ toŭšču krejdy da 8-10 m. Mieli jany razšyreŭni i adhalinavaŭni.

U epochu nealitu ludzi pačali rabić hlinianuju pasudu, jakaja była ŭpryhožvanaja arnamentami. Arnamenty hetyja byli roznyja ŭ roznych plamionaŭ i jany charaktaryzujuc paasobnyja plamiony i asabliwašci ichniaj mataryjalnaj kultury. Siarod vykapniaŭ znojdzieny nia tolki čarapki pasudy i kramianiovyja pryłady, siakiery, nakaniečniki, ale amulety i fihurki z kašciej, burštynovyja padvieski, reštki dzikaŭ, burych miadźviadzioŭ, łasioŭ i inšaje żyvioły, dy ŭnikalny draŭlany idał u vyhladzcie čaławieka i fihurka łasia z rohu.

U druhoj pałovie III tysiačahodździa da našaje ery pačaŭsia bronzavy viek, u jakim asnaŭnym mataryjałam vyrabu pryładaŭ pracy, zbroi i ŭpryhožvaŭnia byli miedź i bronza. U hetym časie nastupili vialikija źmieny ŭ štodzionnym žyciu nasielnictva. Jano pačalo vyrubku lasoŭ, zajmałaŭsia matyžnym ziemlarobstvam, asvojvaniam dzikoje żyvioły, a pašla razvodziła i svojskujuc żyviołu. Adnačasna raźvivałaŭsia pradzieŭnie z vitych kanoplaŭ, placieŭnie z kary (łyka) i viećcia, a taksama tkanie hrubych tkaninaŭ, z jakich pačali šyc adziežu zamiž raniejšych adziežynaŭ z źviarynych skuraŭ. Rabili takža čaŭny i šałaszy z źerdak, pakrytych karoj ci skuraj. Raźvivałaŭsia pieršaja forma ŭłasnašci plamienia, rodu, dy paasobnych siemjaŭ.

U druhoj pałovie II tysiačahodździa da n.e. na Biełarusi pačaŭsia proces farmavaŭnia kultury raŭniaha žaleznaha vieku. Jon zakončyŭsia ŭ VIII-VII stahodździ da n.e. Šlady zdabyčy i apracoŭki žaleza sustrakajucca amal na koźnym starażytnym pasieliščy. Žaleza vytaplałaŭsia z bałotnych žaleznych rudaŭ u specyjalnych piečkach. Vyraby žaleznych pryładaŭ pryčynilisia da raźvićcia chatniaha ramioŭ, apracoŭki dreva, kašciej i rohaŭ żyvioły. Pajavilisia žaleznyja siakie-

ry, naży, siarpy, ináčaj pačali vyhladač chaty jak z ciosanych biarvionaŭ, tak i z kruhłych. U vyniku rostu prrodukcyjnych siłaŭ, asabliva ŭ ziemirolabstvie i żyvjołahadoŭli, dy šyrokaha raspaŭsiudžańnia žaleznych pryładaŭ, paŭstała mahčymaść uzbahačvańnia rodaŭ u zbožža, żyvjołu, žaleznyja pryłady pracy i inšuju majomaść. A heta pryčyniła sia da paŭstavańnia supiarečnaściaŭ pamiž rodami i plamionami i časta da vajennych kanfliktaŭ. Zdabyčaj pieramožcaŭ byli nia tolki zbožža, żyvjoła, pryłady, ale i ludzi ŭziatyja ŭ pałon, jakija stavalisia niavolnikami — rabami.

U suviasi z vojnami pierastaŭ adyhryvać važnuju rolu žanočy, maciaryński rod, bo pieraniali jaje mužčyny. Kirujučaja ŭłada ŭ rodzie i plemieni pierajšła da uzbrojenych mužčynaŭ. Jany pastanaŭlali ab vajnie i miry i vybiralii staršyniu — pravadyra plemia. Hetki hramadzka-palityčny ład nazvali demakratyjaj — narodaŭładztvam, nazoŭ jakoha pachodzić ad hreckich słoŭaŭ — „demos” — narod, „kratos” — ŭłada.

Kali pravadyr — staršynia plemia, думаŭ što-niebudź važnaha rabić, ci vajavać, radziŭsia z rodavymi staršyniami, abo sklikaŭ plamienyja schody, zvanyja viečami.

Plamiony z jakich paŭstaŭ biełaruski narod

U rańnim žaleznym vieku (VII-V st. da n.e.) u paŭdzionnaj i paŭdzionna-ŭschodniaj častcy Bielarusi żyło plemia miłahradzkaje, jakoje hetak nazyvałasia ad nazovu wioski Miłahrad Rečyckaha rajonu Homielskaj akruhi. Žyło hetaje plemia ŭ Homielskaj, častkova Mahiloŭskaj i Bresckaj akruhach. Jano mieła svaju asablivaju mataryjalnuju kulturu. Najbolš charakternaj była kieramičnaja pasuda hetaha plemia. Pieravažała ŭ joj forma kruhładonnych harškoŭ, z rezka adhornutym viencam, abo z viencam zahnutym usiaredzinu. U vierchnij častcy pasudzina pakryvałasia arnamentami. Jon składaŭsia z kruhłych umiacin na ŭnutrannym i vonkavym bakoch ścienak, a taksama z roznych pa formie i hłybini jamak. Vystupali takža ŭpryhožańni hieamatryčnymi fihurami.

Znojdzienyja ŭ roznych pasieliščach vykapni — paciarki, branzalety i pryłady śviedčać, što miłahradzkaje plemia padtrymlivała handlovyja suviazi z Skifami i z plamionami Siarednij Eŭropy.

Pad kaniec pieršaha tysiačahodździa da n.e., tam dzie raniej pasialiłasia plemia miłahradzkaje kultury, pajaviłasia novaja kultura zarubinieckich plamionaŭ. Nazoŭ jaje pachodzić ad wioski Zarubincy, u jakoj adkryty pomniki-vykapni ichnijaj kultury. Hetaje plemia pašyrała terytoryju miłahradzkaha plemia na poŭdzień ad raki Roś, u zachodniaj častcy Paleśsia, u viarchoŭjach Prypiaci, u basejnie Dzasny, na poŭnačy ŭ miežy sučasnych Smalenskaj i Branskaj akruhaŭ. Charakter hetaj kultury prajaŭlajecca ŭ kieramicy, roznych špilkach kielckaha pachodžańnia i inšych pradmietach znojdziennyh u roznych miascovaściach pry archieałaħičnych raskopkach. Arnamantavyja asablivaści zarubinieckaj kieramiki heta kancantryčnyja kolca, jamki, jołački, kasyja nasiečki. Kieramika hetaja była bolš roznastajnaja. I hetaje plemia ŭtrymlivała suviazi z poznaskifskim nasielnictwam, z susiednimi plamionami Zachadu, dy z paŭnočnymi pravincyjami Rymaskaj imperyi.

Na poŭnač ad terytoryi, jakuju zajmali plamiony miłahradzkaj, a paźniej zarubinieckaj kultury z VII stahodździa da našaj ery da III-V st. našaj ery żyli plamiony kultury štrychavoj kieramiki. Zajmali jany siaredniuju pałasu Bielarusi i ŭschodniuju častku sučasnaj Letuvy. Arnament na kieramičnych pasudach štrychavoj kultury nanošany byŭ m.inš. z nasiečak — štrychoŭ narezanych linijaŭ.

U I tysiačahodździ da n.e. i ů pieršaj pałovie I tysiačahodździa n.e. na poůnač ad Bielarusi žyli plamiony, kultura jakich była padobnaja da kultury štrychavoj kieramiki. Bieručy pad uvahu toje, što žyli jany ů ba-sejnje Dniapra i Zachodnij Dźviny, nazyvajuć ich dnepra-dźvinskija.

U IV-V stahodździach n.e. na terytoryjach zajmanych plamionami dnepra-dźvinskaj kultury i kultury štrychavoj kieramiki pasialalisia słavianskija plamiony. Častkova jany adsunuli nasielnictva bałtamoůnych plamionaů, jakija pryjšli nad Bałtyku (Prybałtyku) z uschodu. Nastavała stabilizacyja žycharstva.

Słavianie byli paůdniovymi susiedziami bałckich uschodnich plamionaů i zasialali vialikija prastory na zachad i ůschod ad Višły i pa bierahoch Venedzkaha zalivu (Bałtyckaha mora). Pašla zavajavali jany amal uvieš Bałkanski paůvostraů.

Uschodnija słavianskija plamiony abjednyvalisia ů sajuzy plamionaů i pačynalisia dziaržaůnyja ůtvareůni, na čale jakich stavali kniazi.

Na bielaruskich ziemlach žyli ů sajuzach nastupnyja plamiony: Kryvičy, Dryhavičy, Radzimičy, Viacičy, Sievieranie i Dzieraůlanie.

Najvialikšym plemiem byli Kryvičy, nazoů jakich paůstaů ad sloů: kroů, kryvi, kroůny, svajak. Pasialalisia Kryvičy ad vyšniaje plynj Dźviny, Dniapra i Vołhi (u bytych Smalenskaj, Viciebskaj, Pskoůskaj i častkova Vilenskaj hubierniach). Kryvičy prajavili vialikija arhanizacyjnaja i handlovyja zdolnašci. Jany nia tolki sami dobra arhanizavalisia, ale niaredka arhanizavali inšyja susiednija plamiony, jakija pašla ůvajšli ů skład bielaruskaha narodu. Dziela taho na terytoryi henych plamionaů, u miascovašciach, što hadzilisia na administracyjnaja punkty, zjaůlalisia kryvickija administratary i paůstavali kryvickija kalonii. Ab hetym ciapier šviedčać wioski i miastečki z nazovami Kryvičy ů Vialejskim rajonie, Kreva, Kryůsk u Ašmianskim rajonie, siało Kryvičy ů Lidzким rajonie, a navat na Palešsi jošć nazovy kryvickaha pachodžaůnia. Stary zamak zваны Kryvym horadam u Vilni byů hetak sama pabudavany Kryvičami. „Kryvy” značyć tut kryvicki. Ad IX st. Kryvičy dzialilisia na połackich, smalenskich i pskoůskich. Nazoů Kryvičoů pašyraůsia na inšyja plamiony i ůvieš naš narod nazyvali Kryvickim, kyvičami, a kraj — Kryvijaj. Ale nazoů hety, jak užo ůspaminałasia, u našych časoch nie pryniaůsia, choć niekatoryja vučonyja rabili ů hetym napramku staraůni. Jaho zastupiů nazoů Bielaruš, ab čym takža ůžo ůspaminałasia.

Ab Kryvičoach uspaminaje letapis užo z 826 h. Stvaryli jany svoj haspadarstvienny, dziaržaůny asiarodak u formie Połackaha Kniastva, jaki ůtrymaů niezaležnašć ad kijeůskich vaładaroů, katoryja imkulnisia padparadkavać sabie susiednija plamiony. Hałoůnym centram Kryvičoů byů Połack.

Smalenskija Kryvičy zajmali terytoryju, na jakoj paŭstali harady Smalensk, Orša, Tarapiec i Kopyś. Jany takža stvaryli svajo Smalenskaje Kniastva.

Pskoŭskich Kryvičoŭ padparadkavaŭ sabie Noŭharad, a pašla Maskoŭskaje Kniastva, jakija stalisia asiarodkam rasiejskaha haspadarstva.

Plemia Dryhavičoŭ pasialiliŭsia miŭ Prypiaćciu i Zachodniaj Dźvinoju i hetak nazyvalisia dziela taho, što żyło siarod bałotaŭ i dryhvy. Tam paŭstała Turava-Pinskaje Kniastva. Pra Turaŭ letapis uspaminaje ũ 980 h.

Radzimičy asieli pry race Soŭ, Viacičy — pry vierchniaj Ace, a Sieviaranie — u dareččach Dzisny, Suły i Sejny. Nazovy Radzimičaŭ i Viacičaŭ byccam pachodzić ad imionaŭ pieršych zasnavalnikaŭ hetych plamionaŭ. Nazoŭ Sieviaranaŭ stvaryli byccam paŭdzionnyja plamiony, ad jakich Sieviaranie pasialalisia na poŭnač, ci, inakš kažučy, na sievier.

Dzieraŭlanie żyli na poŭdzień ad raki Prypiaci i nazyvalisia hetak dziela taho, što żyli siarod lasoŭ, siarod dzieravaŭ.

Paźniej u biełaruski narod ulilisia bałckija plamiony — Jaćviahi, što żyli miŭ Niomanam i Buham, dy Holadź, razsielenaja na ũschodzie.

Nazovy ũspomnienych plamionaŭ, asabliva vialikšych, doŭha zachouvalisia. Tak prykladam Dryhavičy ũspaminajucca ũ letapisach jašče da 1149 h., Radzimičy — da 1169 h., Viacičy — da 1197 h., a Kryvičy ũ chronikach Zachadu ũspaminalisia da pačatku XIV st., m.inš. u chronikach Dusburha pry apisańni pad 1314 h. pachodu Kryžakoŭ na Navahradak.

Bieručy pad uvahu toje, što plamiony, z jakich paŭstaŭ biełaruski narod, lučyliŭsia z plamionami bałckimi, a takža i na inšych asnovach, jak prykladam narodnaje arnamentyki, niekatoryja vučonyja davodziać, što biełaruski narod paŭstaŭ z zlićcia častki słavianskich i bałckich plamionaŭ. Charakteryzujučy Biėłarusaŭ kažuć, što Biėłarus jość kiemki, bystry, chutka aryjentujecca, velmi zdolny da vyšejšych duchovyh pierażyvańniaŭ, lohka prajmajecca abstraktnymi idejami, lohka zachaplajecca paezijaj i mastactvam, dy naahuł davoli pačućciovy i nie mataryjalist. Z druhoha boku natura Biėłarusa hlybokaja, tryvałkaja, ũdzierŭlivaja. Jon stanoŭki, uporysty, adporny na ũsiakija naciski, davoli skryty i nia lohka prajaŭlajecca. Biėłarus nia ũspychvaje i nie vybuchaje, nat nia borzda zaharajecca, ale ũzhareŭšysia, haryć doŭha, haryć unutra navat tady, kali znadvorku zdajecca zhasłym. Na vajnie Biėłarus spakojny i advažny.

Mova biełaruskaja naleŭyć da radziny słavianskich movau. Vydzieliłasia jana, padobna jak inšyja słavianskija movy, z praslavianskaje

movy kala VI st. Mova biełaruskaja jość zusim apryčonaj, samastojnaj i niezaležnaj movaj ad inšych słavianskich movaŭ: prykładam rasijskaj, polskaj, ukrainskaj. Jana bahataja, špieŭnaja i pryhožaja. Biełaruskaja mova nadajecca da paezii i pieśni.

Žychary biełaruskich zielaŭ dzialilisia na katehoryi bajaraŭ, haradžanaŭ, sialanaŭ i niavolnikaŭ — raboŭ. Na čale kniastva stajaŭ kniaź, jaki adnačasna byŭ kamandzieram vojska, zvanaha kniaskaj družynaj, u skład jakoj uvachodzili achvotniki vajennaje służby i čužaziemnyja naniatyja addzieły. Aprača taho na vypadak patreby da służby ũ kniazioŭskaj družynie paklikałasia zdolnaje da zbroi žycharstva kniastva. Hałoŭnuju ũladu ũ kniastvie mieła vieča, ci inakš kažućy narodny schod. Da udziełu ũ viečach mieła prava ũsio volnaje žycharstva kniastva. Viečavyja schody adybyvalisia ũ haradoch tady, kali była patreba. Vieča wybirała kniazia, daručała jamu kiraŭnictva vajennymi spravami, sudom, vyznačała ũradnikaŭ, naładžvała suviaź z inšymi kniastvami. Vydatki kniazia pakryvalisia ahulnym zboram, sudovymi i handlovymi apłatami, vajennaj zdabyčaj, kanfiskacyjaj majomaści złačyncaŭ, daninaj z čužych plamionaŭ i prybytkami z pryvatnaj haspadarki kniazia.

Da vyšejšaj katehoryi naležali ludzi blizkija da kniazia i jahonaj družyny, jakija dzialilisia na starejšych i małodšych. Da starejšaj družyny kniazia naležali kniažyja muży i bajary. Małodšyja družynniki zvalisia strakami, hrydziami. Družyna služyla kniazium i była žviazanaja tolki z im. Starejšyja družynniki — bajary byli daradcami kniazia. Jany atrymlivali ad kniazia vialikija ziemielnyja abšary. Małodšyja družynniki žyli pry kniažym dvary i zvyčajna vykonvali roznyja drobnaja daručeni. Abaviazkam družyny było baranić kniastva.

Da siaredniaje katehoryi volnaha žycharstva naležali hości i handlary. Zajmacca handlam mieŭ prava kožny volny čaľaviek.

Volnaje žycharstva niżejšaj katehoryi składałasja z sialanstva i drobnych haradzkih ramiešnikaŭ, dy handlaroŭ — haradžan. Była katehoryja i poŭvolnych žycharoŭ. Da jaje naležali ludzi z hetak zvanых zakupaŭ. Zakupam zvaŭsia volny čaľaviek, jaki zrabiŭ pazyku i prymušany byŭ z hetaje pryčyny žyc na dvary svajho kredytara, aź da spłaty pazyki. Kali ũtvoranyja abaviazalnyja dačynieŭni kančalisia, kančaŭsia i stan hetaha zakupnictva.

Da niavolnaj katehoryi žycharstva naležali niavolniki, što pachodzili z vajennapalonných abo pakaranych sialan. Spačatku niavolniki vykonvali roznyja chatnija raboty, a ũ paru raźvićcia ziemlarobstva jany stanavili rabočuju siľu zielaŭšašnikaŭ.

Sialanie zajmalsia ziemlarobstvom, harodnictvom i hadoŭlaj žyvioŭ. Aprača taho važnymi halinami byli rybactva, palaŭnictva, bortnictva

(pčalarstva), bo zaniatki ũ hetych halinach davali ludziam ryby, datkovejaje miasa i miod, jaki da taho achvotna kuplali bahatyja dvary i z jaho rabili napitki.

Ražvivalasja ramiastwo ũ halinie hančarstva, kavalstva, ciašlarstva, budaŭnictva, pradukcyi škla i inš.

Nie maľuju rolu adyhryvaŭ handal. Adbyvaŭsia jon nia tolki miž miascovym žycharstvam, ale i z dalokimi zamiežnymi haspadarstvami. I tak handal išoŭ z Arabami, Baŭharami, Hrekami, Chazarami, Varahami i inš. U IX st. akančalna ũstabilizavaŭsia vialiki šlach z Varahaŭ u Hreki, jaki pačynaŭsia ũ Skandynavii i ľučyŭ paŭnočnyja prybaľtyckija rajony z Bizantyjaj. Haľoŭnym šlacham jaho byli reki. Na zachad išoŭ iznoŭ suchaputny šlach z darečča Voľhi da Kijeva, a adtul razdvojvaŭsia ũ dvoch napramkach. Adzin vioŭ na Krakaŭ, Prahu i Ratzbonu, a druhi Dniaprom, dareččami Prypiaci i Buhu ũ Polšču i dalej u Niemieččynu. Šlacham z Varahaŭ u Hreki ježdžili pieravažna z svaimi tavarami Varahi. Ježdžili jany m.inš. z Skandynavii da Čornaha mora Dniaprom i Zachodniaj Džvinoj kala Poľacka.

Varahi zajmalisia nia tolki handlam, ale i palitykaj. Jany staralisia padparadkavać sabie słavianskija plamiony i časami im udavaľasja heta, ale sami chutka asymilavalisia, chutka hublali svajo abličča, za byvalisia svajoj movy ũ słavianskim mory. Tak prykľadam zahubiŭ svajo abličča sľauŭny lehendarny varaski rod Rurykavičaŭ. Varaski kniaź Ruryk u IX st. byccam byŭ pačynalnikom kniazioŭskaha rodu na Rusi, choć z hetaj viestkaj nia ũsie zhadžajucca. Varaham, Narmanam prypisvajecca sarhanizavaŭnie na pieralomie VIII i IX st. ukrainskaha dziaržaŭnaha asiarodka Kijeŭskaj Rusi, jakaja adyhryvaľa važnuju rolu siarod uschodnich słavianskich plamionaŭ i pieršaja ũ 988 h. pryniaľa chryścijanstva, jakoje zaraz pašyryľasja siarod inšych uschodnich plamionaŭ, a ũ ich liku i plamionaŭ, z jakich paŭstaŭ bieľaruski narod. Chryścijanstva ũnosila ũ hramadzkaje žyćcio novyja pľyni, novyja dumki, etyku, idei, ašvietu i pryčyniľasja da ražvićcia kultury, da ražvićcia kraju.

Biełaruskija kniastvy

Poľackaje Kniastva

Najvialikšym i najmahutniejšym biełaruskim kniastvam było Poľackaje Kniastva z stalicaj u Poľacku, pra jaki ũspaminajecca ũ letapisie *Apowieść minułych časou* pad 862 h. Zasnavali jaho Kryvičy. Poľackaje Kniastva isnavala ũ X-XIII st. Raźmiaščalaſia ũ basejnie Zachodniaj Dźviny, Biareziny i Niomana, na terytoryi sučasnych Viciebskaj akruhi, paũnočnaj častki Mienskaj i Mahiloũskaj akruhaũ. Najboľšymi haradami hetaha kniastva byli Poľack (862), Miensk (1067), Viciebsk (974), Ušviaty, Druck, Łahojsk, Łukomla (1078), Iziastaũ (kaniec X st.), Barysaũ (1102). Kniastva mieła vyhodnaje raźmiaščeńnie na vodnych šlachoch z Varahaũ u Hreki, što spryjala haspadarčamu i kulturnamu raźvićciu.

Pieršym viedamym kniazem Poľackaha Kniastva ũ druhoj paľovie X st. byũ Rahvaľod. Pavodle letapisu pryjšou jon „z-za mora”. U baraćbie Noũharadu z Kijevam schilaũsia na bok Kijeva. Zavajavaũ jon Noũharad. Vidać, nie spadabaľasia heta kijeũskamu kniazium Uľadzimiru Švietasľaviču, bo pašla zabiũ jon Rahvaľoda, jahonuju ũonku i dvoch synou. Kali heta staľasia, dakľadna niaviedama, bo adny historyki padajuć 975 abo 976 h., a inšyja 970 i 980 h. Pa Rohvaľadzie zastaľasia daćka Rahnieda, jakuju Uľadzimir Švietasľavič prymusiũ stać jahonaj ũonkaj. Rahnieda chacieľa pomšćić svaich baćkou i bratou i sarhanizavaľa zamach na ũyćcio Uľadzimira, jaki adnak niaũdaũsia. Tady Uľadzimir chacieũ pakarać Rahniedu, ale za jaje zastupiũsia ichni syn Iziastaũ. Končyľasia hetaja trahedyja zsyľkaj Rahniedy i Iziastava ũ vakolicy sučasnaha Mienska, u miascovašć jakuju nazyvajuć Iziastaũ (Zastaľuje). Pašla pryniaćcia chryšćijanstva ũ 988 h. i likvidacyi kniazioũskaha haremu, Rahnieda admoviľasia ũziać ślub z Uľadzimiram i pastryhľasia ũ manaški pad imiem Anastazii. Pamiorľa ũ 1000 hodzie.

Kniaź Iziastaũ i jahonaja matka Rahnieda pryniali chryšćijanstva ũ 990 h., a ũ 992 h. u Poľacku paũstaľa jepiskopija. Iziastaũ staũsia kniazem Poľackaha Kniastva, vyzvaliũsia ad Kijeva i mieũ svaju sia-dzibu ũ Poľacku. Tam apošnija hady svajho ũyćcia praũyľa jahonaja

matka Rahnieda. Letapiscy charakteryzujuć Iziasłava jak adukavanaha čalavieka.

Nastupnikam Iziasłava staŭ jahony syn Bračysłaŭ — unuk Rahniedy. Jon razšyraŭ terytoryju Połackaha Kniastva i miž inšym dałučyŭ da jaho zemli pałożanyja miž Zachodniaj Džvinoj i Dzasnoj, dzie paŭstaŭ horad Brasłaŭ (Bračysłaŭ). Iziasłaŭ pamior u 1044 h.

Pa śmierci Iziasłava ŭ Połackim Kniastvie kniażyŭ Usiasłaŭ Bračysłaŭič (1044-1101). Jon baraniŭ samastojnaści Połackaha Kniastva, staraŭsia pašyryć jahonuju terytoryju i razbudoŭvaŭ Połack. U 1044-1066 hh. Usiasłaŭ pabudavaŭ u Połacku sabor św. Sofii. U 1065 h. vajavaŭ z Pskovam i hod mieŭ u svaim ŭładaŭni Noŭharad, dzie zda-byŭ vialikija kaštoŭnaści. Vajavaŭ takža z kijeŭskimi Jarasłaŭičami i byŭ uziaty ŭ pałon pašla vialikaj bitvy ŭ 1067 h. na race Niamizie kala Mienska. U 1068 h. u časie buntu ŭ Kijevie vyzvaleny narodam, siem miesiacaŭ byŭ vialikim kniazem. Pašla viarnuŭsia ŭ Połack i vajavaŭ z Smalenskam, jaki časova mieŭ pad svajoj ŭładaj. Za advahu, spryt i enerhiju prazvali jaho Čaradziejem. Jość jon adnym z hierojaŭ słaŭnaj paemy *Słova ab pałku lharavym*, napisanaj u 1187 h. ab bitvie na Niamizie. U paemie hetaj m.inš. napisana:

„Na Niamizie ścieluć hałovy
Jak snapy małociać capami stalovymi,
Na taku žyćcio kładuć, viejuć dušu ad cieła.
Kryvavyja bierahi nia zbožžam byli pasiejany —
Pasiejany byli kaściami...”

Usiasłaŭ pakinuŭ pa sabie sześć synoŭ: Rahvałoda, Ramana, Barysa, Hleba, Davida i Svietasłava. Miž imi nie było zhody. Paŭstavali sprečki, u jakija ŭmiešvalisia kijeŭskija kniazi Jarasłaŭičy. Połackaje Kniastva raźbiłasia na niekalki ŭdzielnych kniastvaŭ: Mienskaje, Viciebskaje, Druckaje, Łahožskaje, Iziasłaŭskaje, dy inšyja. U henym časie (XII st.) paŭstała Hrodzienskaje Kniastva.

Syny Usiasłava viali miž saboj doŭhaje zmahaŭnie za hałouny pasad u Połacku, a heta nie spryjała raźvićciu ani Połackaha, ani ŭdzielnych kniastvaŭ.

U suviasi z hetym źmianialisia kniazi ŭ Połacku i va ŭdzielnych kniastvach. Zmahaŭni naščadkaŭ Usiasłava za kniazioŭskija pasady pavažna ŭzmocnili viečavyja schody. Dachodziła da zabureńniaŭ haradžan u Połacku i Drucku. Pałačanie ŭ 1151 h. vyhnali svajho kniazia Rahvałoda Barysaviča, a z Drucka ŭ 1159 h. vyhnany byŭ kniaź Hleb. Na ich miesca byli paklikanyja novyja kniazi.

Chacia ŭ XII st. Połackaje Kniastva padzialiłasia na ŭdzielnyja knias-

tvy, to Połack dalej adyhryvaŭ važnuju rolu i byŭ asiarodkam kultury. U Połacku ũ XII st. pravodziła ťyrokuju aťvietnickuju dziejnať kniaziouna Pradťlava — Eŭfrasiťnia. Naradziťasia jana kala 1120 h. U maťadych hadoch pastryhťasia ũ manaťki i, pasialiŭťsya ũ „haťubnicy” Safijskaj carkvy ũ Połacku, pierapisvaťa carkouťnja knihi, dy zaachvočvaťa da hetaha inťyich manaťak i manachaŭ. Miarkujuč, ťto jana piťala letapisy i aryhinalnyja tvory. Pabudavaťa ťanočy i muťčynski manastyry i dťvie carkvy. Byťa ihumieťniaj manastyra Spasa i na jaje zakaz miascovy mastak ramiastva Łazar Bohuť (Bohťa) u 1161 h. zrabiŭ kaťtoťny kryť, jaki joťc pomnikam bieťlarskaje kultury. Pradťlava-Eŭfrasiťnia z svajoj siastroj i bratam Daniťam paťomničaťa ũ Jeruzalim, a pa darozie adviedaťa Kanťtantynopal. Budučy ũ Jeruzalimie, zachvareťa i tam pamierťa 23 traťnia 1173 h. Cieťa jaje byťo pieravieziena spačatku ũ Kijeŭ, a paťla ũ Połack. Carkva za vialikija zasťuhi na relihijnaj i kulturnaj nivie zaličyťa jaje ũ lik ťviatyich.

U 1171 h. pa zahadzie kniazia Rahvaťoda na kamieni-vaťunie, vyťynioju 3 m vysiečana ťaťcikancovy kryť i napis: „V leto 6674 maja v 7 dieť dospieu krest siej. Hospodi pomozť”. I hety kamieť, tak jak kryť Pradťlavy-Eŭfrasiťni joťc cennym pomnikam bieťlarskaj kultury.

Unutranyja nieťady ũ Połackim Kniastvie pryčynilisja da taho, ťto niekatoryja bieťlarskija kniazia vyjaťdťzali na ťmudť (sučasnuju Letuvu) i ũ Prybaťtyku. Kniazi hetyja paťyrali svaje bieťlarskija ũpťyvy siarod praťčuraŭ Letuvisaŭ i Łatyťoŭ, dy stavalisia vaťadarami. Tak prykťadam u 1102 h. kniať Barys Połacki, a ũ 1112 h. Jarasťaŭ ťviatepoťkavič padparadkavali sabie čaťtku letuviskaj terytoryi. Na ziamli Łatyťoŭ paŭťstali zaleťnyja ad Połackaha Kniastva harady Hiercykie i Kukienojs. U 1128 h. syn połackaha kniazia Usiasťava Čaradzieja, kniať Raťciťaŭ, byŭ vybrany za haspadara horada Vilni.

Lietuviskija plamiony, a navat dalokaja Jačvieť, ad nie ũťtanoŭle-nych bliťzej časoŭ, ale prynamsi ũ XI ať da paťovy XII stahodťdzia pťacili Połacku daninu, choč nia raz zdaralisja zbrojnyja kanťlikty miť henymi plamionami i Połackim Kniastvam.

U 1262 h. u Połacku kniaťyŭ Taŭčviť, a ad 1264 h. — Hierdeť. Jany byccam byli baťckaha pachodťaťnia, ale pieraťcierahali miascovych zvyčajaŭ. U 1266 h. Hierdeť navat vajavaŭ z letuviskim pravadyrom Doŭmantam i zdabyvaŭ pieramohi. Kniať Taŭčviť m.inť. pry- niaŭ pravasťaŭje i novaje chryťcijanskaje imia Teafil.

U XIII st. najbolťym niaťčaťciem dla baťckich plamionaŭ i Połackaha Kniastva byli napady niamieckich rycaraŭ z zakonaŭ kryťakoŭ i miečanoscaŭ, jakija ũvajťli ũ Prybaťtyku i zachapili zaleťnyja ad Połackaha Kniastva harady Hiercykie i Kukienojs. Z Miečanoscami ũ 1206-1216 hh. vajavaŭ połacki kniať Uťdzimier. Adnačasna kniať

Uładzimier u 1210 h. padpisaŭ handlovy dahavor z Ryhaj. U 1229 h. biełaruskija kniastvy padpisali druhi handlovy dahavor z Ryhaj.

U suviasi z napadami Kryžakoŭ i Miečanoscaŭ biełaruskija i letuviskija pravadyry imknulisia sarhanizavać supolny front suproć supolnaha voraha i pačali tvaryć supolnaje haspadarstva — Vialikaje Knias-tva Litoŭskaje, da jakoha ŭ 1307 h. dałučyłasia Połackaje Kniastva, zachouŭvajućy svaje pravy i niezaležnaść.

Smalenskaje Kniastva

Smalenskaje Kniastva zajmała terytoryju ŭ vierchnim ciačeńni Dniapra i Zachodniaj Dźviny. Stalicaj jaho byŭ Smalensk, uspamina-ny ŭ letapisie pad 862-865 hh., jak centr Kryvičoŭ, jaki kankuravaŭ z Połackam. Haradami Smalenskaha Kniastva byli Orša (1067), Kopyś (1059), Kryčaŭ (1150) i Mścistaŭ (1156). Palityčnuju samastoj-naść pačalo jano ŭ XI st., za časoŭ kniazia Raścislava Mścislaviča i dasiahnuła vialikaha rozkvitu.

U pieršaj pałavinie XII st. u Smalensku była jepiskapskaja kafiedra. Syny Raścislava — Raman, Ruryk i David viali baračbu i zdabyvali pieramohu nad Kijevam. Navat zajmali niejki čas kijeŭski kniazioŭski pasad. Kniaź Raman pravodziŭ vialikuju aśvietnickuju dziej-naść aź da svaje śmierci ŭ 1180 h. Paźniej smalenskimi kniaziami byli Mścistaŭ Ramanavič (1197-1214), Usievaład Rurykavič (1214-1219), Mścistaŭ Davidavič (1219-1230) i inš.

U 1101 h. u Smalensku paŭstała jepiskopija, a ŭ 1146 h. była pa-budavanaja carkva śv. śv. Piatra i Paŭła, u 1173-76 — carkva Jana Bahasłova, a ŭ 1191-94 — Michała Archaniola. Byli takža školy i ma-nastyry, u jakich pravodziłasia pierapisvańnie knihaŭ. Kulturnaj i aś-vietnickaj pracaj praslaviŭsia Klim Smalacič, jaki m.inš. ad 1147 da 1154 h. byŭ mitrapalitam u Kijevie. Jon šmat pisaŭ i rabiŭ pierakłady relihijnych knižak z hreckaje movy. Vydatnym kulturnym dziejačom byŭ takža Aŭraam Smalenski (pamior u 1221 h.), vučań Klima Sma-laciča. Vučyŭ jon čytać śviatyja knihi i rozumieć ich, a taksama apis-vaŭ roznyja padarožžy.

Mścistaŭ Raścislavič i jahonyja nastupniki, pašla taho jak u 1201 h. paŭstaŭ horad Ryha nad Bałtyckim moram, handlavaŭ z Ryhaj, Breme-nam, Lubekaj, Miunsteram i inšymi zachadnimi haradami. U 1210 h. han-dlovy dahavor z Ryhaj ad imia Połacka, Smalenska i Viciebska pad-pisaŭ kupiec Ludolf z Smalenska. Nastupnyja handlovyja dahavory byli padpisanyja z Niemcami ŭ 1214 h., 1223 h. i najvažniejšy ŭ 1229 h. Paźniej dahavory henyja byli źmienianyja i ŭvodzilisia nie-

katoryja abmiežavaŋni. Tak, prykładam abmiežavany byŭ handal rozdroleny miž pryježdžymi maskoŭskimi i niemieckimi handlarami. Tavyary pavinny byli prachodzić praz ruki miascovych žycharoŭ, bo inačaj hetyja žychary nia mieli-b nijakaj karyści. Kali-ž zachodziła kaniečnašć niepasrednych kantaktaŭ i handlu miž Niemcami i Maskoŭcami, pry hetym musiŭ być miascovy handlar. Aprača taho abmiežavany byŭ handal rozdroleny pryježdžych kupcoŭ. Suknom možna byŭ handlawać cełymi štukami, sol — miaškami, siakiery i naży — tuzinami, vino, piva i inšaje pitvo — bočkami, žaleza, vołava, miedz i mosienž — centnarami, muškatory kviet i muškatoryja harechi, cytvorny korań, hvaždžiki, šafran i inšyja piernašci — funtami. Hetak sama kuplać tavyary dazvalašasia tolki ŭ bolšaj kolkašci: vosk pa 20 funtaŭ, kažuči pa 40 štuk, viaviorki, harnastaj, tchary, norki pa 250 štuk, pataš i dziehać — cełymi tonami. Takim čynam byŭ raźmiežavaŋnie miž handlarami krajovymi i zamiežnymi hurtavikami.

Jak bačym, handal u sivoj minułašci ŭ našym kraju staŭleny byŭ adrazu na zdarovy šlach, jak u sensie haspadarčym hetak i palityčnym.

Turava-Pinskaje Kniastva

Turava-Pinskaje kniastva paŭstała na ziemiach zajmanyh praz Dryhavičoŭ, hałoŭna na Palešsi. Vialikšymi haradami hetaha kniastva byli Turaŭ, uspaminany ŭ letapisie pad 980 h., Breść (1019), Pinsk (1097), Čartaryjsk (1100), Słuck (1116), Kleck (1128), Rahačoŭ (1142), Mazyr (1155), Dubrovica (1183), Nobiel (1262), Kapyl (1274), Ściepaŭ (1292). Pieršym lehendarnym kniaziam byŭ Tur, pašla Śviatapołk (988-1015). Kniaź Śviatapołk m.inš. pačaŭ vypuskać svaje hrošy — siarebranyja manety. Na adnym baku hetaje manety źmieščany byŭ sŭlavianskimi litarami napis vakoł asoby siedziačaj na pasadzie „sviatapołk na stole”, a na druhim baku — herb i napis — „a sie jeho srebro”, z łacinskim kryžam.

Paźniej Turava-Pinskaje Kniastva naležała da kijeŭskaha kniazia Jaraslava Mudraha i jahonych synoŭ. U 1087-1113 hh. kniaziam byŭ Śviatapołk Iziasłavič, a ad 1113 h. — unuk Śviatapołka Iziasłaviča, Jury Jaraslavič, jaki ŭniezaležniŭšiasia i ŭžnaviŭ na turaŭskim pasadzie Iziasłavičaŭ. U druhoj pałovie XII st. Turava-Pinskaje Kniastva padzialiašasia na ŭdzielnyja kniastvy: Pinskaje, Dubrovickaje, Sciepanskaje. Pašla kniastvy hetyja dałučalisia da Vialikaha Kniastva Litoŭskaha.

Turaŭ byŭ kulturnym centram Dryhavičoŭ. Tut u 1005 h. paŭstała jepiskopija z jepiskapam Tamašom i tut dzieiŭ słaŭny Kiryła Turaŭski. Radziŭšiasia jon kala 1130 h., a pamior kala 1182 h. Byŭ heta vysoka-

adukavany čalaviek z bahataje siamji, znaŭ dobra bizantyjskuju literaturu i kłapaciŭsia pra raźvićcio svajho kraju. Pastryhšysia ŭ mana-chi, zaniaŭsia literaturnaj dziejnašciu, dy pašviacili jaho ŭ jepiskapy. Turaŭskaja jepiskapskaja katedra atrymała nazoŭ Ušpieńnia Baharodzicy. Kiryła Turaŭski prasłaviŭsia krasamoŭstvam i pišmieńnictvam. Jon napisaŭ niekalki tvoraŭ — m.inš. 8 „sloŭ” ab navučańni, 3 prytyčy — prytyča pra dušu i cieła, pra ślapoha i kulavaha, apoviešć pra biaspiečnaha cara i jaho mudraha savietnika, kazańni, kala 30 malitvaŭ i niekalki kanonaŭ. Aryhinalny paetycki dar najbołš prajaviŭsia ŭ „slovach”. Jahonyja slovy zviazanyja z biblejskimi siužetami, chryścijanskimi dohmami, adlustroŭvali naturalnaje ludzkaje zachapleńnie charastvom pryrody, duchovymi pošukami, cnotaj i maralnaj čyšćinioj. Tvorčašć Kiryły Turaŭskaha vysoka acanili sučaśniki i jana znachodziłasia ŭ anatalohijach uzoraŭ kazańniaŭ najślaŭniejšych hreckich arataraŭ-krasamoŭcaŭ, dy pierapisvałasia da XIX st. Kiryłu Turaŭskaha nazывali „złatavusnym” i tvory jahonyja pašyralisia ŭ inšych krainach.

Turava-Pinskaje Kniastva ŭvajstlo ŭ skład Vialikaha Kniastva Li-toŭskaha pad kaniec XIII i na pačatku XIV st.

Čornaja Ruś

Čornaj Ruśsiu nazывalisia ziemli, pałożanyja ŭ vierchnim i siarednim ciačeńni Niomana. Mnohija vučonyja ćvierdziać, što ziemli hetyja zasialali Jaćviahi, ale jany byli skalanizavanyja slavianskimi bielaru-skimi plamionami. Paŭstali tut harady Hrodna (1127), Navahradak, Słonim, Vaŭkavysk, Śvisłač i inš. U XII st. na Čornaj Rusi byli nastupnyja ŭdzielnyja kniastvy: Hrodzienskaje, Vaŭkavyskaje, Navahradzkaje i Śvislackaje.

U XII-XIII st. Čornaja Ruś była ciesna źviazana z Połackim i Halicka-Vałyńskimi Kniastvami. U XIII st. za Čornuju Ruś viali baračbu letuviskija i halicka-vałyńskija kniazi. U henym časie na Žmudzi, u Kiernavie prajaŭlaŭ šyrokuju dziejnašć kniaź Rynhaŭd, zvali jaho takža Rynhold (1204-1239), pa pachodžańniu, pavodle Vaskrasienskaha letapisu, byŭ jon rodam z połackich kniazioŭ, ale pierasialiŭsia na Žmudź. U Navahradku kniaźyŭ Iziasłaŭ Rurykavič. I hetyja kniazi praŭdapadobna stvaryli novy centr u Navahradku, da jakoha pastupova dachodzili štoraz bołšyja prastory. Daloka enerhićniej razšyraŭ uplyvy novaha centru syn Rynhaŭda — Mindaŭh (1239-1263), jaki bačyŭ pahrozu z boku Kryžakoŭ, Miečanoscaŭ, Tatarau i Palakaŭ. Mindaŭh navat pryniaŭ katalictva i ŭ 1253 h. za zhodaj papy rymska-

ha karanavaŭsia karalom. Niejki čas mieŭ jon sajuz z Kryŭŭakami, ale paŭla sarvaŭ jaho i naviazaŭ sajuz u 1262 h. z Alaksandram Nieŭskim suproc Miečanosaŭ. Da navahradzkaha centru Mindaŭh daŭčyŭ Vaŭkavysk, Ŗlonim, BreŖc, Padlaŭŭa, VilenŖčynu, a navat niekatoryja miascovaŭci Viciebskaha i Smalenskaha Kniastvaŭ. Hetak paŭstaŭaŭa novaje haspadarstva — Vialikaje Kniastva Litoŭskaje.

Čamu jano nazyvaŭasia Litoŭskim dasiul dakŭadna nia vyjaŭniena. Praŭdapadobna ŭ jahonaj arhanizacyi adyhraŭa niejkuju rolu baŭckaje plemia, jakoje nazyvaŭasia Litvoj i zajmaŭa terytoryju paŭoŭzanuju na ŭschod ad terytoryi Jačŭviahaŭ, Niomana i rečki Meračanki. Plemia hetaje častkova ŭbieŭaruŖčyŭasia, častkova ŭliŭasia ŭ baŭckaje plemia aŭkŖtockaje i častkova chiba vyhinuŭa ŭ častych zbrojnych kanfliktach z susiednimi plamionami. Plemia Litva, padobna jak JačŭvieŖ i Prusy, zahinuŭa, ale astaŭsia pa im nazoŭ, dy novaje haspadarstva, u skŭad jakoha ŭvajaŭli ziemli henaha plemia, nazvaŭasia Vialikim Kniastvam Litoŭskim, jakoje razŖyraŭa svaju terytoryju, da caho imknuŭsia ŭžo kniaŭ Mindaŭh.

Pa Ŗmierci Mindaŭha kniaŭyŭ jahony syn VajŖetk (1264-1267), m.inŖ. pravasaŭŭny, paŭniej Ŗvarno, takŭa pravasaŭŭny, Trajdzieŭ i Lutavar, a ad 1293 da 1316 h. — Vicieŭ. Jany uzmacoŭvali novaje haspadrstva, choč byli ŭnutranyja kanflikty miŭ udzielnyimi kniaziami i treba byŭo baranicca ad napadaŭ zamieŭnych vorahaŭ. M.inŖ. u 1314 h. Kryŭŭaki padyŖŭli aŭ da Navahradka, dzie ich razhramili abaroncy novaha centru pad kiraŭnictwam hrodzienskaha starasty Davida.

U novym centry, u Navahradku ŭ 1291 h. paŭstaŭa Bieŭaruskaja Pravasaŭŭnaja Aŭtakiefalnaja Niezaleŭznaja Mitropolija. Achaplaŭa jana blizu ŭsie bieŭaruskija ziemli i kiravaŭa relihijnym ŭŭciom Bieŭarusaŭ.

Z XIII st. znojdziena na terytoryi Viciebska wielmi cennuju hramatu napisanuju na biarozavaj kary ŭ stararuskaj movie, jakaja ŭviedčyć, Ŗto mova hetych bieŭaruskich ziemiaŭ uŭžo tady mieŭa svoj asablivy charakter.

Za časoŭ kniazia Vicienia, jaki kniaŭyŭ u Vialikim Kniastvie Litoŭskim ad 1293 da 1316 h. i byŭ rodam z poŭackaj dynastyi Iziasŭavičaŭ, paŭstaŭ herb „Pahonia”. Aficyjalna pryznajecca hod paŭstaŭnia „Pahoni” 1293. Pavodle Hustynskaha letapisu „Viteŭ nača kniaŭiti nad Litvoj izmyŭli siebie hierb i vsiemu kniaŭiestvu piečať; rycar zbrojny na konie z miečem, jeŭe nynie naričať „Pahonia”. Pradstaŭlaja jana koŭnika z uŭniatym miačom i Ŗaŭcikutnym kryŭŭam na Ŗčycie. „Pahonia” joŭc bieŭaruskim nacyjanalnym herbam, a bieručy pad uvahu toje, Ŗto jana byŭa herbam Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, jaje ličať takŭa svaim herbam Letuvisy — patomki ŭycharoŭ AukŖtoty i ŭmudzi (ŭamojci), jakija ŭvachodzili ŭ skŭad Vialikaha Kniastva Litoŭskaha.

Vialikaje Kniastva Litoŭskaje

Vialikaje Kniastva Litoŭskaje asabliva Źmocniŭ kniaź Hiedymín. Ab jahonym radavodzie ũ spisku letapisaŭ pahodzinskaha zboru nr 1404 skazana hetak: „U vialikaha kniazia Vołodzimiera Sviatosłava druhoj syn Iziastlav, u Iziastlava syn Bračysłav, u Bračysłava syn Vsieslav, u Vsieslava syn Barys, u Barysa syn Rahvałod, u Rahvałoda syn Rostislav, u Rostislava syn David, u Davida syn Vił, jehože ludi vołkom zvali, u Viła syn Trojan, u Trojana syn Vuden, u Vidzienia syn Hiedymín”. Z hetaha vidać, što Hiedymín pachodziŭ z kryvickaha rodu połackich kniazioŭ. Niekatoryja dašleďcyki ćvierdziać, što jon i jahonyja nastupniki byli kryvicka-bałckaha pachodžańnia, bo kryvickija (biełaruskija) kniazi žanilisia z bałckimi (letuviskimi), a bałckija z kryvickimi kniazioŭnymi. Polskija historyki J. Puzyna i S. M. Kuczyński padajuć (K. Szajnocha, *Jadwiga i Jagiełło* — wstęp S. M. Kuczyński — „*Jadwiga i Jagiełło*” Karola Szajnochy na tle jego życia i twórczości naukowej, str. 34-35), što „paćatkaŭ pachodžańnia Hiedymína možna dašukvacca ũ Anhlíi”. Pavodle ich „dzieci anhielskaha karala Harolda, jaki zhinuŭ u bitvie kala Hastings u 1066 h., prymuszany byli uciakać z brytyjskich astravoŭ pierad Vilhelmem Pieramoźnikam. Byli heta dva syny Harolda: Godvin i Harold i daćka Gida, paźniejšaja žonka kijeŭskaha kniazia Uładzimiera Manamacha. Voš-ža starejšy jahony syn Daŭšprung mieŭ być pieršym nałščanskim kniazem, ad jakoha vyvodziŭsia rod Hiedymína”. Kolki ũ hetym praŭdy ciaźka skazać. Abodva rody słaŭnyja i tak ci inačaj Hiedymín byŭ ćalaviekam razumnym, spraviadlivym i dziejnym. Za ćasoŭ svajho kniaźańnia ad 1316 da 1341 h. jon zrabiŭ mnoha dobraha dla biełaruskaha, ci biełaruska-letuviskaha haspadarstva, zvanaha Vialikim Kniastvam Litoŭskim, abo koratka — Litvoj.

Hiedymín dalej vioŭ zadzinoćvańnie biełaruskich ziemiaŭ, pry ćym centram haspadarstva zrabiŭ Vilniu ũ 1323 h. Vilnia była bolš na heta adpaviednaj i dahodnaj dla vodnaj kamunikacyi, bo znachodziłasia nad rakoj Vialoj, pry jakoj možna było lepš umacavać abaronnaje zamčyšća, a takža tamu, što horad hety byŭ bliżej pałożany da miaży miź biełaruskimi i letuviskimi ziemiama i takim paradkam lepš nadavažsia na abjednalny punkt. Žycharami Vilni tady ũ bałšyni byli Biėlarysy.

Zadzinoćvańnie ziemiaŭ Hiedymín pravodziŭ roznymi sposabami, jakija byli karysnymi. Tak, prykładam, kab macniej zviazać Viciebskaje Kniastva z Vialikim Kniastvam Litoŭskim, jon svajho syna Alhierda ũ 1320 h. aźaniŭ z daćkoju viciebskaha kniazia Jarasłava Vasilkavića, jaki, nia majućy synoŭ, kniastva svajo pieradaŭ ziaciu.

U 1322 h. Hiedymin zaklučyŭ sajuz z mazavieckim kniazziem, a pašla ŭ 1325 h. daŭčyŭ da VKL Breść i Drahičyn, dy padparadkavaŭ sabie ũsie ziemli Turava-Pinskaha Kniastva, choć daviałosia jamu vajavać z Tatarami i Manhołami, jakija zachapili Maskoŭščynu i Ukrainu, dy chacieli brać daninu z Turava-Pinskaj ziamli. Hiedymin nie dapuściŭ Tatarau i Manhołau da zaniaćcia hetych zielaŭ.

Kab zabiaspiečyć sabie zachodnija hranicy, u 1325 h. wydaŭ svaju dačku Aldonu-Hannu zamuŭ za Kazimiera — syna polskaha karala Uładysława Łakietka, katory takŭa ŭkaŭ sajuźnikaŭ, bo mieŭ mnoha vorahaŭ, asabliva Kryŭakoŭ, jakija zahraŭali i VKL. Aprača Turava-Pinskaha i Viciebskaha Kniastvaŭ, daŭčyŭ jon i mienskija ziemli. Hiedymin mieŭ upłyŭ na Smalensk i Kijeŭ, a na Vałyni zrabiŭ kniazziem svajho syna Lubarta. Za ŭpłyvy na Noŭharad i Pskoŭ zmahaŭsia z maskoŭskim kniazziem Ivanam Kalitoj, katory staraŭsia abjednyvać ziemli pry Maskvie. U abaronnych metach u Vilni i Trokach pabudavaŭ zamki-krepaści, a dzieła palepšańnia haspadarki vypisvaŭ z zachodnijaŭ Eŭropy ramieśnikaŭ i budaŭnikoŭ.

U vojnach z vorahami Hiedymin mieŭ vialikuju pomač ad hrodzienskaha kniazia Davida, jaki byŭ hałoŭnym kamandzieram vojskaŭ VKL. Hiedymin znachodziŭsia pad upłyvam Davida, z dačkoj jakoha aŭianiŭsia. David byŭ jahonym vialikim pryjacielaŭ.

Hiedymin mieŭ vorahaŭ nia tolki na ũschodzie i paŭdni, ale na zachadzie i poŭnačy. Byli imi Kryŭaki i Miečanosczy, jakija ũsciaŭ napadali na Źmudzinaŭ i imknulisia pryvieści ich u chryścijanskiju katalickuju vieru. Z hetaj pryčyny paŭstavali zbrojnyja kanflikty i bai, i ŭ časie adnaho z ich u 1341 h. Hiedymin zhinuŭ. Byŭ jon dobrym talerantnym haspadarom, a piać jahonych synoŭ pryniało pravasaŭje. Pierad śmierci padzialiŭ svajo haspadarstva miŭ siami synami: Kiejstut atrymaŭ Troki, Alhierd — Viciebsk i Kreva, Monvid — Kiernava i Słonim, Narymunt — Pinsk, Karyjat — Navahradak, Lubart — Vałyn i najmałodŭy Jaŭnut — Vilniu.

Pašla śmierci Hiedymina VKL było padzielanaje na 8 častak — miŭ 7 jahonych synoŭ i brataŭ. Padziel hety tryvaŭ 5 hadoŭ. VKL nia mieła vialikaha kniazia, a koŭnaja častka, koŭny ŭdział ŭŭ svaim ŭŭčiom. Heta asłablała haspadarstva i susiedzi rychtavali napady na jaho. Pieračyrknuŭ ichnija plany najzdalniejŭy syn Giedymina — Alhierd. Jon, pry dapamozie brata Kiejstuta, skinuŭ z vilenskaha kniazioŭskaha pasadu svajho brata Jaŭnuta, addaŭ jamu Zastaŭ, a sam u 1345 h. staŭsia vialikim kniazziem. Pierŭ za ũsio Alhierd udała vajavaŭ z niamiczkimi rycarami ŭ 1345, 1347, 1348, 1352, 1365 i 1370 hh. Pašla z Polščaj za Vałyn i Padlaŭša takŭa ŭdała ŭ 1349-51 i 1366 h. U 1355 h. daŭčyŭ da VKL udzielnaje Branskaje Kniastva. U 1363 h. udaryŭ i raŭ-

biŭ kala raki Sinija Vody niedaloka Buha vajskeyja siŭy troch kniazioŭ vasalaŭ Zaŭatoj Ardy i daŭčyŭ da VKL ziemli ad vušcia raki Sierat da Čornaha mora, basejn Dniestra, Paŭdzionnaha Buha i Paŭdzionnaha Padniaproŭja. Zachapiŭ takŭa amal usiu Čarnivaha-Sievierskuju, Padolskuju, Pierajstaŭskuju i Vaŭynskuju Ziemli, dy Smalenskaje Kniastva. U Kijevie zrabieŭ svajho syna Uładzimiera ŭdzielnym kniazem. Padtrymlivaŭ baračbu feŭdalnych čviarskich kniazioŭ suproč abjednačaj palityki maskoŭskaha kniazia Dymitra Danskoha. Prabavaŭ padparadkavač sabie Pskoŭ i Noŭharad. Žychary Pskova pry-niali na kniazia jahonaha syna Andreja.

U 1368, 1370 i 1372 hh. sarhanizavaŭ try pachody na Maskvu, kab nie dapaŭšcić da ŭmacavańnia maskoŭskaha centru. Pierapaŭtochany maskoŭski kniaź prymuŭšany byŭ zrabieć z Alhierdam karysny dla VKL dahavor, pavodle jakoha miaŭa z Maskvoj byla ŭstanoŭlenaja pa Maŭajsk i Kaŭomnu.

Ab adnym z pachodaŭ Alhierda na Maskvu za časoŭ Dzimitra Ivana-ŭiča, u chronikach VKL jošč apaviadańnie, u jakim havorycca, ŭto Dzimitr „nie mohučy jemu nie odinoho oporu včiniti daby jeho iz votčiny jeho s Moskvy nie vyhnaŭ i hniew svoj otpustiŭ i vziaŭ by u niego, čto chotieŭ. I kniaź velikij soŭžalitsia i ljubov svoju nad nim vziaŭ. I potom smoŭtu učinivŭi i sam kniaź velikij Dźmitri Ivanovič k niem vyjechaŭ i s nim vidalsia i dary mnohije (biesčislenno zoŭota, sierabra i dorohim ŭemčihom i sobolimi i innym dorohim, divnym zvierem mochnatym kniazia) velikoho kniazia Olkhirda darovaŭ i škodu, ŭto on v ziemlu idući priniaŭ to jemu zastupiŭ, i zatym kniaź Olkhird rek velikomu kniaziu: jeŭmi s toboju i pomirimsia, no mnie sia inoče nie hodit a ni dostoinie tolko choču pod horodom tvoim Moskvoju kopije svoje prikłoni-ti, a tu słavu učiniti, ŭto velikij kniaź Litovski i Ruski i Žemojtski Olkhird kopije svoje pod Moskvoj prikłoniŭ. I vsiedŭy sam na koń i kopije svoje vziemŭi v ruki i prijechav k horodu i kopije svoje k horodu prikłoniŭ i jedući nazad i rek tak velikim hołosom: kniaŭe velikij Moskovskij pamiatuj to, ŭto kopije Litovskoje stojaŭo pod Moskvoju. I potom velikij kniaź Olkhird sovsiemi vojski svoimi s velikoju čestiju i so mnohim poŭonom i nievymovnym dobytkom svojevavŭi i horody mnohija pobravŭi i hranicu učiniŭ po Moŭajesk i po Kaŭomni i mnoho ludiej popleniŭ i so vsiemi ludźmi svoimi v cełosti vo svojasie otydie”.

Alhierd umacoŭvaŭ svajo haspadarstva ŭnutry i paŭyraŭ jahonyja ŭpłyvy navonki. Za jahonych časoŭ terytoryja VKL pavialičyŭlasia ŭd-vaja, a dziarŭaŭnaj, aficyjalnaj movaj jaje byla mova biełaruskaja.

Alhierd miŭ inŭym imknuŭsia da taho, kab kiraŭnictva Pravasłaŭnaj Car-kvy znachodźilasja ŭ kraju i damahaŭsia ŭ kanstantynopalskaha patryjarcha, kab brat jahonaje ŭonki Maryi Jarasłaŭnaj, kniahini vi-

ciebskaje, kniaź Raman — mitrapalit navahradzki, byŭ pašviačany na mitrapalita „usijae Rusi” i kab addać pad jahonaje kiraŭnictva Navahradzkuju, Halickuju, Kijeŭskuju mitrapolii, a takža Maskoŭskuju jepiskopiju. Hetaha, jasna, mocna bajałasia Maskva i z svajho boku rabiła zachady, kab jejny kandydat Alaksiej byŭ pašviačany na mitrapalita Kijeŭskaha i „ŭsijae Rusi” z miescam bytavaŭnia ŭ Uładzimiery Smalenskim. Kanstantynopalski patryjarch hetuju spravu raźviazaŭ wielmi aryhinalna. Jon u 1354 h., atrymaŭšy bahatyja padarunki ad abodvych kandydataŭ, abodvych-ža — navahradzkaha Ramana i maskoŭskaha Alaksieja, pašviaciŭ na kijeŭskich mitrapalitaŭ i „usijae Rusi”, dy ad hetaha času pačalisia vialikija i daŭnija zmahaŭnia ŭ Pravasłaŭnaj Carkvie za pieršynstvo. Chryścijanstva ŭ XIV st. na Bielarusi va ŭschodnim abradzie byŭ šyroka raźvitym. Bielaruskaja Aŭtakiefalnaja Mitrapolija ŭ hierarchii pravasłaŭnaj hreckaje Carkvy zajmała wielmi važnaje miesca. Joj byŭ pryznačany 82 pasad na 110 jepiskapskich miescaŭ u patryjaršaj radzie. Navahradzkija mitrapality brali ŭdział u kanstantylopal-skich synodach u 1317, 1327 i 1329 hh. Pačatak bielaruskaje pravasłaŭnaj mitrapolii niekatoryja historyki bačać u 1291 h., abo ŭ 1299-1300 h., a inšyja ŭ 1317 h. Viedamym mitrapalitam ad 1316 h. byŭ Teafil, ad 1343 h. — Teadaryt, pašla jaho Raman, pra katoraha ŭžo ŭspaminałasia, a ad 1375 h. — Cypryan.

Za časoŭ 32-hadovaha kniažania Alhierda, jaki byŭ chryścijaninam ŭschodniaha pravasłaŭnaha abradu i ŭzhadoŭvaŭsia ŭ Viciebsku, bielaruskaja kultura pamysna raźvivałasia va ŭsim VKL.

Alhierd pamior u 1377 h. Za žyćcia mieŭ dźvie žonki. Pieršaj była Maryja — dačka viciebskaha kniazia, a druhaja (pa śmierci pieršaj) Juliana — dačka ćviarskoha kniazia. Pakinuŭ jon 12 synoŭ, jakim żyvučy jašče razdaŭ udziely. I tak, najstaršy syn Andrej atrymaŭ Połack, Uładzimir — Kijeŭ, Ivan Zadzievit — Padolle, Dzimitry Karybut — Bransk, Dzimitry — Trubčeŭsk, Barys — Butava, Symon — Mścisłaŭ, Kanstantyn Karyhajła — Čarnihaŭ, Minhajła-Vasil — Pinsk. Aprača taho byli jašče Joan Skirhieła, Leŭ-Švidryhajła i Jakub-Jahajła.

Pa śmierci Alhierda jahony pasad, na prošbu ŭdavy kniažny Juliany, zaniaŭ małodšy syn Jakub-Jahajła. Heta vyklikała niezadavaleŭnie siarod Źmudzinaŭ, katoryja chacieli mieć za vialikaha kniazia Kiejstuta — brata Alhierda. Niezadavoleny byŭ i najstarejšy syn Alhierda — połacki kniaź Andrej, jaki ŭvažau, što vialikakniažaski pasad naležycca jamu. Z hetaje pryczyny paŭstavali ŭnutranyja kanflikty. Jahajła šukaŭ sabie pomačy ŭ Tatarau i Kryžakoŭ, a kniaź Andrej — u Pskovie, Noŭharadzie i Maskvie. U kancy henych zmahaŭniaŭ pieramohu zdabyŭ Kiejstut, jaki ŭziaŭ u pałon Jahajłu i abvieściŭ siabie vialikim kniazem. Kiejstut byŭ vialikadušnym, chutka zvolniŭ Jahajłu,

daŭ jamu ŭdzieł u Krevie i Viciebsku, a sam pačaŭ vajavać z Pskovam, kab padparadkavać jaho sabie. Skarystaŭ z hetaha Jahajła, zaniaŭ Vilniu i Troki — centralnyja krepaści i, zaprasiuŭszy da siabie Kiejstuta i jahonaha syna Vitaŭta-Alaksandra, podstupam schapiŭ i pasadziŭ u Krevie, dzie Kiejstut zhinuŭ ad padasłanych Jahajłam zabojačaŭ.

Kiejstut nie kniażyŭ doŭha, bo tolki ad 1377 da 1379 h. Raniej adnak jon supracouničau z Alhierdam, braŭ udzieł u zmahańni z Kryżakami i navat nazyvaŭsia vialikim kniazem.

Pašla zabojsťva Kiejstuta, vialikim kniazem VKL staŭsia Jahajła, Jakub, Uładysłaŭ. Byŭ jon unukam Hiedymina i synam Alhierda, dy jahonaje žonki Juliany — dački ćviarskoha kniazia. Kniażyŭ u VKL ad 1379 da 1392 h. U 1380 h. padpisaŭ z Kryżakami i Miečanoscami — teŭtonskim i livonskim zakonami — dahavor, addajućy Žmudź. U časie Kulikaŭskaj bitvy ŭ 1380 h. staraŭsia pamahać Mamaju. Pastajannaja pahroza sa starany teŭtonskaha zakonu prymusiła Jahajłtu padpisać z Polščaj vuniju ŭ Krevie ŭ 1385 h., pryňać katalictva i ažanicca z polskaj karalevaj Jadvihaj, dy pierajści na pasad karala Polščy, z imieniem Uładysłaŭ. Jahajła spryjaŭ pašyreńniu katalictva ŭ VKL, asabliva siarod pahancaŭ Žmudzinaŭ i ŭ 1387 h. addaŭ Polščy Halickuju Ruś. Kab zdabyć pryhilnaść siarod feŭdataŭ VKL, u 1387 h. Jahajła vydaŭ pryvilej, zhodna z jakim feŭdały, katoryja prymali katalictva, zdabyvali dadatkovyja pravy. Suproć hetaha vystupili kniaź Vitaŭt — syn Kiejstuta i połacki kniaź Andrej.

U 1392 h. Jahajła padpisaŭ z Vitaŭtam Astroŭskaje pahadnieńnie, zhodna z jakim Vitaŭt staŭsia vialikim kniazem VKL, katoramu harantavaŭsia aŭtanomny dziaŕžaŭny ład u sajuzie z Polščaj pad viarchoŭnaj uładaj supolnaha karala Jahajły.

Na asablivuju ŭvahu zasluhoŭvaje bunt połackaha kniazia Andreja suproć vunii z Polščaj, u abaronie niezaležnaści VKL. Kniaź Andrej sabraŭ usie svaje siły, zdabyŭ dapamohu smalenskaha kniazia Śviaťaslava i niamieckich rycaraŭ, dy ŭ 1386 h. vystupiŭ zbrojna ŭ abaronie samastojnaści VKL. Suproć jaho Jahajła vysłaŭ vialikija siły, jakija pieramahli Andreja i ŭziali jaho ŭ pałon. Chutka Andreja pasadzili ŭ polski vastroh u Chencinach kala horada Kielce, dzie jon prasiedzieŭ da 1394 h. Kniaź Andrej byŭ vydatnym haspadarom i vajakam. Jaho m.inš. u 1377 h. vybrali za kniazia Pskova. Chočućy zdabyć sabie pryhilnaść Maskvy, u 1380 h. pamahaŭ sa svajoj družynaj maskoŭskamu kniazju Dzimitru Ivanaviču ŭ pieramožnaj bitvie z tatarskaj ardoj Mamaja na Kulikovym poli. Kali kniaź Andrej byŭ u Maskvie, Jahajła addaŭ Połackaje Kniastva svajmu bratu Skirhajłtu, ale jaho pałačanie nie chacieli i kali kniaź Andrej viarnuŭsia z Maskvy, Skir-

hajtu prahnali, a na jahonaje miesca zaprasili Andreja Alhierdaviča. Vidać, adnak nia sudžana jamu było ŭtrymacca ŭ Połacku i abaranić jahonuju i VKL samastojnaść. Za abaronu niezaležnaści pryjšlosia prasiadzieć dziesiać hadoŭ u vastrozie. Pašla zvalnieńnia z vastrohu kniaź Andrej Alhierdavič braŭ udziel u vialikaj bitvie z Tatarami nad rakoj Vorsklaj i tam zhinuŭ.

Inačaj było z Vitaŭtam. Jon faktyčna byŭ samastojnym haspadarom Vialikaha Kniastva Litoŭskaha z abiacańniem pamahać Polščy, kali zajdzie patreba. Praŭda, suproč Vitaŭta taksama buntavalisia niekatoryja Jahajavyja braty, ale jon usich padparadkavaŭ sabie, bolš scementavaŭ kniastva i jašče bolš pašyryŭ jahonyja miežy, dałučajučy reštki Smalensčyny i Čarnihaŭščyny, dy Navasilskaje, Varatynskaje, Adajeŭskaje, Lubockaje, Mienskaje i inšyja kniastvy. Za Vitaŭta Vialikaje Kniastva Litoŭskaje mieła svoj najpryhažejšy čas. Jahonaja terytoryja raščiahvałasia ad Čornaha da Bałtyckaha mora i ad Breščia da Mažajska pad Maskvoj. Vitaŭt byŭ papularny nia tolki ŭ svaim kraju, ale daloka za miežami. Jon vyhryvaŭ vojny i ličyliasia z im susiedzi. Palaki, bačačy vialikuju siłu Kniastva, staralisia ŭsiami sposabami zamacavač sajuz z im, vykarystoŭvajučy da hetaha niekatoryja vajennyja ciazkaści. Tak, prykladam, kali Vitaŭtu nie ŭdałosia vyjhrać bitvu z Tatarami ŭ 1399 h., katoryja napadali na paŭdzionnyja ziemli Vialikaha Kniastva i kali jon zapatrabavaŭ pomačy, jamu nakinuta ŭ 1401 h. dahavor, pavodle jakoha bajary VKL zabaviazvalisia viečna być u sajuzie z Polščaj, a Palaki zabaviazalisia, što pa śmierci Jahajy, kali jon budzie biazdzietny, nia vybiaruć sabie biaz viedama Bielarusau i Letuvisau novaha karala.

Da pavyšeńnia aŭtorytetu Vitaŭta mnoha pryčyniŭsia jahony ŭdział u pieramožnaj bitvie Palakaŭ z Kryžakami na polach pad Hrunvaldam. Jon kamandavaŭ tam vajskovymi addzielami Vialikaha Kniastva z Połacka, Viciebska, Pinska, Vaŭkavyska, Smalenska, Staraduba, Kijeva i inš. haradoŭ. Henyja vajskovyja addziety VKL adyhrali važnuju rolu ŭ razhromie Kryžakoŭ.

U 1413 h. u Horadli padpisana novy dahavor, pavodle jakoha bajary VKL zabaviazalisia pa śmierci Vitaŭta nie vybirać sabie novaha kniazia biaz viedama Palakaŭ, a Palaki zabaviazalisia biaz viedama Bielarusau i Letuvisau nie vybirać sabie karala, dy što ŭ razie patreby buduć zjaždžacca na supolnyja narady ŭ Lublinie.

Vitaŭt kłapaciŭsia ab pravasłaŭnych Bielarusach i ŭ 1416 h. za jaho zhodaj adbyŭsia Sabor Pravasłaŭnaje Bielarskaje Carkvy. Sabor hety iznoŭ abvieściŭ niezaležnaść Bielarskaje Pravasłaŭnaje Carkvy i vybraŭ za mitrapalita vysokaašviečanaha śviatara Camblaka. Hetym Vitaŭt baraniŭ Bielarskaje Pravasłaŭnaje Carkvy ad čužackich upłyvaŭ.

Vajujučy z Tatarami, Vitaŭt dziela zabiaspiečania sabie hranicy z Kryżakami padpisaŭ z imi dvojčy sajuz — u 1384 i 1389 h. i adstupiŭ im Źmudź, pašla adnak adabraŭ jaje ũ 1422 h.

Dahavory z Polščaj asabliva padtrymlivali letuviskija feŭdały, što pryniali katalickuju vieru, dy atrymali roznyja pryvilei, jakich nia mieli biełaruskija pravasaŭnyja feŭdały. Katalictva stavałasia upryvilejavanaj relihijaj i heta ũvodziła miź Letuvisami i Bielarusami razład i niazhodu. Bielaruskija bajary štoraz čašciej vystupali suproć vunii z Polščaj, jakaja padtrymlivała katolikaŭ, dy baranili samastojnašci Vialikaha Kniastva.

Vitaŭt dobra rozumieŭ usio zło hetaje hroznaje zjavy — relihijnych zmahańniaŭ — i prabavaŭ załahodzić relihijny i nacyjanalny padzieł, zraŭniać u pravoch pravasaŭnych i katalikoŭ, dy sarvać vuniju z Polščaj. Kab asiahnuć heta, Vitaŭt staraŭsia karanavacca na karala Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, što navat padtrymlivaŭ Jahajła. Karanacyja mieła adbycca ũ 1429 h. u Łucku, kudy zjechalisia bajary, šlachta Vialikaha Kniastva, niamiecki imperatar Źyhimont, papski pašoŭ, pradstaŭniki Prusii, Bizanty, vialiki maskoŭski kniaź Vasil Vasilevič, karol Polščy Uładysłaŭ Jahajła i pradstaŭniki pravasaŭnaha duchavienstva. Karanacyja adnak nie adbyłasia, bo polskaja šlachta zatrymała paślancoŭ, što viaźli Vitaŭtu karonu z Niamieččyny i adabrała jaje, chočučy hetkim sposabam pieraškodzić karanacyji Vitaŭta i zryvu sajuzu Vialikaha Kniastva z Polščaj. U suviasi z hetym karanacyju adłażyli na 1430 h., ale hetaha Vitaŭt nie dačakaŭ, bo pamior u honym hodzie.

Vitaŭt spačatku byŭ udzielnym kniazim hrodzienskim i trockim, a vialikim kniazim staŭsia ũ 1392 h. i byŭ da 1430 h. Vitaŭt — heta adzin z najlepšych, najrazumniejšych i najmahutniejšych vialikich kniazioŭ. Historyki nazyvajuć jaho Vitaŭtam Vialikim. Dziakujučy jamu Vialikaje Kniastva mieła važnyja vajennyja i palityčnyja pieramohi. Letapisiec hetak piša pra jaho: „Kniaź velikij Vitovt dieržał kniastvo Litovskoje i Ruskoje i innye mnohije ziemli. I budučy jemu i v velikim Łucku, i chotiel by na siebie koronu vzložyti, i im niepryjacieli jeho Polaki toho jemu nie dopustili koronu vzložyti. V tot čas Vitovt pryzvał k siebie korola Polskoho Jakhiejła, i cesara Rymskoho, i velikoho kniazia Vasila Moskovskoho, ziatia svojho, i korola Ukierskoho s korolevuju, a kniaź vilikij Tvier-skij Borys Alaksandrovič był i mistr Pruskij i Inflandzkij. A ot inšych ziemiel pošly byli: ot Ivana Carihorodskoho pošly prychoodzili, ot velikoho kniazia Rezanskoho pošly prychoodzili, a Odojevskije kniazi sami byli, ot Velikoho Novhoroda i ot Pskova pošly prychoodzili, i ot Ordynskich carej i Vołochov ot vojevody pošly prychoodzili. I mieškali vsi tyje hosti u velikoho kniazia Vitovta siem niediel. A obroku im vychodiło na stra-

vu na každý dieň po piati sot bočok miedu, po piati sot jaľovic, po piati sot baranov, po piati sot vieprov, po stu zubrov, a po stu ľosiej, a innych rečej i čisla nie bylo”.

„Tohda cesar Rymiskij s Vitovtom u velikoj miľosti byl. I tam u Łucku Vitovt tyje hosti čestoval i daroval rozmaitymi darami košťovnymi. I ot toho sia byla utvierdila velikaje miľost miežy nimi, iž nie možet i vypisati o česti i o dariech toho velikoho hospodara slavnaha Vitovta. I katoryje ziemli na vostocie abo na zapadzie — vsi prychodiečy kľanialisia velikomu kniaziu Vitovtu. I car Tureckij davaľ jemu čest velikuju i dary mnohocennyja často prysyľyval k silnomu hospodaru Vitovtu. I druhij car, Carohorodskij, i tot z nim u velikoj ľasce byl. I tu tež Českoje korolevstvo, i Vhorskoje, i Polskoje velikuju čest dieržali nad slavnym hospodarem Vitovtom. I korol Dunskij velikuju slavu i dary davaľ slavnomu hospodaru velikomu kniaziu Vitovtu. I bratu jeho velikomu korolu Jakhieľtu, dierženy jemu i sami svoimi hoľovami na pomoč jemu chodili i sľuchali jeho. I kniaž velikij Moskovskij u velikoj miľosti byl z nim. I kniažata niemieckije sľuchali jeho i pomoč davali na bitvu, hdie jemu byla potreba. I ješče hospodar ziemli Moľdavskoje i vojevoda Voľoskij byli jeho posľušny vo vsiom. I velikij kniaž Rezanskij i kniazi Odojevskije u velikom posľušenstvie byli. I Velikij Novhorod i Velikij Pskov — vsi byli posľušny velikoho kniazia Vitovta. Cary i kniazi v velikoj ľasce s nim byli, a inyje sľužyli jemu i češč velikuju i dary mnohije prynosili jemu nie tolko po vsie leta, ale na každý dieň. I byl kniaž velikij Vitovt silnyj hospodar i slavu po vsim ziemlam; i mnoha carej i kniaziej sľužyli v dvory, a inšyje pryježdžajučy kľanialisia jemu, prosiačy sobie u nieho cara na carstvo Ordynskoje. On napierviej daľ im cara do Ordy Soľtana. I tot Soľtan sidieľ na carstvie, i nikoli nie šmieľ protivitsia silnomu hospodaru; i ostavivšy carstvo, i jechaľ v inšaje miesto carstvovati; i kniazi Ordynskije pošly svoi posľali do slavnaha hospodara, prosiačy sobie inoho cara; i on daľ im inoho caria — Maľoha Soľtana. I tot Maľyj Soľtan, buduči na carstvie, nie šmieľ osľuchatisia slavnaha hospodara: hdie kali vieľeľ jemu kočovati, on tam kočovaľ. I po maľom častie tot car kniazem Ordynskim nie lub byl, i oni inšoho cara sobie prosili v slavnaha hospodara Vitovta. I on daľ im cariem Dovedbierdieja. I tot Dovedbierdiej na carstvie vmior. A kniaž velikij Vitovt v tot čas byl v Kijeve. I pryšli k niemu kniazi Ordynskije pošly do Kijeva z mnohimi darami i prosili sobie inoho cara i on im daľ cara Machmieta”.

„I mieškavšy kniaž velikij Vitovt v Kijeve, i ottol opiat pojechaľ do Velikoho Łucka, i tam sia rozboleľ kniaž velikij Vitovt i rozpustiľ kniaziej svoich i bojar z velikuju čestju, a korol polskij Jakhieľto v tot čas byl s kniazem Vitovtom v Łucku”.

„V leto 6938, a ot božeho naražeńnia 1430, umier kniaź wielikij Vitovt u Łucku miesiaca oktiabra 24 dnia na dień światoho Jakova, brata hospodnia po ploti. A panował na wielikom kniastvie Litovskom i Ruskom tryccać siem hod”.

Z hetaha vidać, jak sapraŭdy vialikim i słaŭnym byŭ Vitaŭt Vialiki. Apisańnie letapisca čytajecca nie jak historyčny zapis, a jak paemu na čeść henaha kniazia.

Vialikuju rolu adyhraŭ i Jahajła. Svaim žanimstvam z polskaj karalevaj Jadvihaj i vunijaj jon stvaryŭ sajuz haspadarstvaŭ — Vialikaha Kniastva Litoŭskaha i Polšcy, katory mieŭ vialikaje značeńnie. Treba pry tym viedać, što Vialikaje Kniastva Litoŭskaje było terytoryjalna boľšaje ad Polšcy. Bielaruskaja kultura ŭ hetym kniastvie raźvivałasia nia horš jak polskaja ŭ Polšcy. Jahajła budučy ŭ stalicy Polšcy Krakavie nie vyrakasia svaje bielaruskaje kultury, u jakoj byŭ uzhadavany. Naadvarot, jon zaprašau u Krakaŭ bielaruskich mastakoŭ malaroŭ, bielaruskich śpievakoŭ, jakija ŭpryjarniali jamu svaimi śpievami volnyja chviliny. Bielaruskija malary ŭpryožoźvali abrazami śviatyni i pałacy ŭ Krakavie i inšych haradach. Abrazy ichnija dachavalisia da našych časoŭ. Nie vyrakasia jon i bielaruskaje movy. Miž inšym historyki padajuć, što Jahajła kali byŭ hałodny, mieŭ pryvyčku havaryć: „Brucha hraje”.

Treba dumać, što Jahajła praz chrost Źmudzi nia mieŭ namieru, pry pomačy Katalickaha kaścioła, pravodzić palanizacyju jaje, ale ŭmacoŭvać jašče boľš Vialikaje Kniastva, kasujučy pryčyny častych napadaŭ Kryžakoŭ, jakija byccam chacieli tolki achryścić ich i pašyryć upłyvy Katalickaha kaścioła.

Pašla śmierci Jadvihi Jahajła aźaniŭsia spačatku z unučkaj polskaha karala Kazimiera Vialikaha, paźniej z Polkaj Alžbietaj Hranoŭskaj, a kali i hetaja pamierła, tady aźaniŭsia z kniazioŭnaj Sońkaj Halšanskaj, z jakoj mieŭ dvoch synoŭ — Uładysłava i Kazimiera. Sońka była vialikaj patryjotkaj svajho kraju i dačkoj halšanskaha kniazia Andreja. Jana ŭzhadoŭvała svaich synoŭ u duchu lubovi da Bielarusi i niemałuju rolu adyhryvała ŭ palitycy, robiačy ŭpłyŭ na Jahajłu, jaki pad koniec svajho žyćcia byŭ navat staronnikom karanacyi Vitaŭta na karala Vialikaha Kniastva Litoŭskaha. Jahajła i Sońka dali pačatak vialikaj i słaŭnaj dynasti Jahajłaŭskaj. Jahajła m.inš. u bitvie pad Hrunvaldam u 1410 h. byŭ hałodnym kamandzieram polskaha vojska i adziełaŭ vojska Vialikaha Kniastva, jakija razhramili Kryžakoŭ, najvialikšych vorahaŭ Polšcy ŭ XIII-XV st. Niahledziačy na heta Palaki, asabliva polski letapisiec Długaš, nia wielmi šanavali jaho.

Voś što ab hetym piša viedamy polski historyk prof. S. M. Kučyński, u pradmovie da knižki K. Šajnochi *Jadwiga i Jagielło*, vydadzienaj u Polšcy ŭ 1969 h.: „Pad kiraŭnictwam Jahajły, byccam analfabe-

ty i prostaha čalavieka „z biednym rozumam”, Litva i Polšča stałasja najvialikšym i adnym z najmahutniejšych haspadarstvaŭ u Eŭropie, što pad Hrunvaldam i ŭ dalejšych vojnach razhramiŭ zakon kryžačoŭ, Litva-ž, jakaja ŭ chvilinu pierajmania kiraŭnictva ŭradu Jahajłam (1377 h.) padzielena była na mnohija kniastvy (bo rodnych bratoŭ Jahajłta mieŭ adzinaccać, a stryječnych kala saraka), a ichnija kniazi viali zhubnuju dla litoŭskaha (čytaj: biełaruskaha — J.N.) haspadarstva samastojnuju palityku, łučačysja z susiednimi krajami prociŭ vialikaha kniazia, stałasja abjednanaj u rukach „najvažniejšaha kniazia” Jahajłty i jaho najbližejšaha supracočnika dy zastupnika, vialikaha kniazia Vitaŭta. Kali ŭ pieršych hadoch uradavańnia Jahajłty suproč niepryjacielaŭ na ŭsich hranicach i vialikaj pieramohi Kryžačoŭ razvažali, ci nie pakinuć rodnuju ziamlu i nie šukać u inšym miescy bačkaŭščyny, dyk u apošnich hadoch supolnych uradaŭ Jahajłty i Vitaŭta byŭ tryvały mir z Maskvoj, a Tatary šukali padtrymki ŭ polska-litoŭskim haspadarstvie, Kryžaki-ž ad mielnickaha miru (1422 h.) nie atakavali ŭžo nikoli litoŭskich terytoryjaŭ. Kali Jahajłta ŭstupiŭ na polski tron, kraj naš byŭ zahrožany Habsburhami i Luksemburhami, apiortych na pahadnieńni z Kryžakami. Za panavańnia-ž Jahajłty achviaravali polskamu karalu trony vuhorski i česki, pakłońničyli jamu Małdavija i Vałoščyna, padtrymki šukali ŭ Polšczy zachodnija pamorskija kniazi, sajužnikam staŭsia marhrabia brandenburhski, a paźniej syn Jahajłty mieŭ uładu ŭ Polšczy i Vuhorščynie. Polšča apošnich Piastaŭ zrakłasia Ślonska i Pamorja, a zavajavała ruskija ziemli. Polšča Jahajłty spyniła ekspansiju na ŭschod, bo nie mała zmahacca z bratnijaj Litvoj. Dynastyčnaja palityka pieršych Jahajłtavičaŭ kiravała svaje imknieńni na zachad, na zachodniaje Pamorje, Ślonsk, Čechiju i Vuhorščynu. Dynastii Luksemburhaŭ pahražala niedvuznačna vyhnańnie z paniavolenych joju českich i vuhorskich ziemiaŭ.

Jasna, što ŭsiaho hetaha nie zrabiŭ sam Jahajłta, ale niama nijakaha sumnivu, što ŭ cełaści henych zdareńniaŭ mieŭ jon udziel i piervažna kirujučuju rolu.

Pravilna tady pastupili historyki, jakija bačačy falš apisańniaŭ Długaša siahnuli pa inšyja žaroły i znajšli zusim inšy abraz karala. Urešcie — budźma ščyrymi — i Długaš u chvilinach lepšaha nastroju, abo zabyŭšysja, pisaŭ rečy supiarečnyja z tym, što raniej zamiaściŭ u svajoj chronicy — *Dziejach*. Paraŭnańnie hetych supiarečnaściamiŭ wielmi pavučajučaje i Šajnocha nie žviarnuŭ na jaho svaje ŭvahi. A voš z najnaviejšych dośledaŭ vučonych vychodzić zusim inšy abrazok Jahajłty: znamianitaha kamandziera, vydatnaha palityka, mužčyny pryhožaj budovy, viasiołym uzhladzie, pamiarkoŭnym sposobie žyćcia, vysokarodnym charaktary dy zusim nie analfabety.

Adnosna asabistaj kultury, to pavodle ũsialakaha praŭdapadabienstva karol abyčajami i asabistaju čyścinoju pieravyšaŭ usio svajo akružeńnie. Pieradusim nia piŭ nijakich alkoholnych napitkaŭ, dziakujučy čamu mieŭ zaŭsiody ćviarozuju haławu i lepiej panavaŭ nad saboju. Patravy jeŭ prostyja i adziavaŭsia skromna. Saročku nasiŭ z bielanaha pałatna, a adziežu z šeraha brukselskaha, abo anhielskaha sukna. U padarožy mieŭ z saboju zaŭsiody brytvu, noŭnicy, ščotačku i hrebień z sľanovaj kości. Haliŭsia koŭny dzień, pasľuhoŭvaŭsia Inianymi chustačkami da nosa i na vialikaje ździŭleńnie svajho polskaha asiardździa kupaŭsia koŭny dzień. Tolki pycha polskich možnaŭtadcaŭ XV st., nacyjanalny šavinizm i akcydentalizm historykaŭ XIX st. nie dazvalali spaścierahčy vyšejšaści Jahajľy, „dzikoha barbara” z Uschodu, nad „zachodnimi” panami Maľapolšcy. Paniaćci ũschodniaha abo zachodniaha pachodźańnia ũ hetkich vypadkach nie pavaŭnyja i nie patreba ich vyjaśnić.

Treba jašče skazać, što bolšać polskich historykaŭ nazyvaje Jahajľu pahancam — jazyčnikom, jaki pryniaŭ katalictva. Voš-ža faktyčna pierad pryniaćciem katalictva Jahajľa byŭ uŭo chryścijaninam — pravastaŭnym. I heta m.inš. paćviardźaje polski historyk Alaksandar Łapiński ũ svajoj pracy *Zygmunt Stary a Kościół Prawosławny*.

Vydatny polski historyk i piśmieńnik Pavaľ Jasienica ũ svajoj kniŭcy *Polska Jagiellonów*, vydadzienaj u Varšavie ũ 1963 h., m.inš. hetak napisaŭ pra Jahajľu: „Jahajľa ani na chvilinu Ličvinom (čytaj: Bielarusam — J.N.) nie pierastaŭ być. Sľuŭyŭ svajoj baćkaŭščynie ũspamahajučy jaje polskimi siľami... Chrest i karanacyja heta nia novyja naradziny. Čaľaviek astaŭsia viernym krainie, katoraj abaviazany byŭ dušu”.

Vialikaje Kniastva Litoŭskaje za časou Jahajłavičaŭ

Vitaŭt astaviŭ Vialikaje Kniastva Litoŭskaje ŭ słavie i mahutnaści. Hetkim stałasja jano nia tolki dziakujučy zavajoŭvańniu roznych ziemiaŭ, nia tolki tamu što mieła jano vialikuju vajsakovuju siłu i vyjhryvała vojny z svaimi vorahami, ale taksama dziakujučy vialikim upłyvam biełaruskaje kultury, dy mudraści i taktoŭnaści kniazioŭ. U pieršuju čarhu adbyvałasja zadzinočvańnie, abjednyvańnie biełaruskich ziemiaŭ, na jakich žyli Bielarusy, majučyja adnolkavuju kulturu, vyznajučyja adnu religiju, żyvučy ŭ padobnych ekanamičnych abstavinach. Zadzinočvańnie ūsich kniastvaŭ, usich etnična biełaruskich ziemiaŭ, umacoŭvała Vialikaje Kniastva Litoŭskaje i pavialičvała jahonyja siły, dziakujučy čamu maŭto jano davać adpor čužackim varožym nastupam. Zadzinočvańnie adbyvałasja pad ahulnym kličam: „my staryny nia ruchajem, naviny nia ūvodzim”, a heta značyła, što koźnamu kniasstvu, koźnaj ziamli była harantavanaja svaboda zvyčajaŭ i paradkaŭ, jakija ŭ im isnavali. Takim čynam koźnaja ziamla, jakaja daŭčałasja da Vialikaha Kniastva, zachouvała svaje miascovyja pryvilei, svaje pravy, dy nia tolki ničoha nia traciła, a mieła ŭ razie potreby dapamohu. Ahulnym-ža zlučvom usich ziemiaŭ, usich kniastvaŭ, adnaje cełaści, była asoba vialikaha kniazia.

Dziakujučy takim šyrokim asnovam u miežach Vialikaha Kniastva, ci inakš biełaruskaha haspadarstva, znajšlisia nia tolki Bielarusy, ale Źmudziny, Aŭkštocy i Ukraincy. Palakoŭ i Rasiejcaŭ da XV st. u Vialikim Kniastvie, možna skazać, zusim nie było. Jany zjavilisia paźniej i to ŭ nievialikaj kolkaści. Zatoje było krychu Tatarau i krychu Niemcaŭ, asabliva ŭ takich haradoch jak Smalensk, Połack, Vilnia, Miensk i Viciebsk. Byli heta pieravažna kupcy i ramiešniki. Pačali takža zjaŭlacca ŭ haradoch i miastečkach Źydy.

Źmudziny i Aŭkštocy (Letuvisy) zajmali paŭnočna-zachodniuju časťku Vialikaha Kniastva miž rekami Niomanam i Dźvinoju, siahajučy da Bałtyckaha mora.

Ukraincy zajmali paŭdzionna-ŭschodnija zemli Vialikaha Kniastva — Kijeŭščynu, Vałyń, Padolle, časťkova Čarnihaŭščynu, dachodziačy praz stepy da ūzbiarežža Čornaha mora. Jany asabliva časta pie-

ražyvali napady Tatarau. Pašla dałučeńnia Ukrainy da Vialikaha Knias-tva mieła jana abaroncau z boku biełaruskich i letuviskich vojskaū.

Ahułam Vialikaje Knias-tva zajmała terytoryju bolš 900 000 km² — ad Bałtyckaha pa Čornaje mora — i z hetaha Žmudź i Aŭkštota zaj-mali tolki 1/15 častku, kala 62 500 km². Rešta heta terytoryja siań-niašniaj Biełarusi, Ukrainy i častkova Rasiejskaj Federatyūnaj Saviec-kaj Sacyjalistyčnaj Respubliki. Uradavaj movaj u Vialikim Knias-tvie Litoŭskim, jak užo było skazana, była mova biełaruskaja.

Tatary žyli na Biełarusi kalonijami. Spačatku byli heta asieliščy ūziatyh u pałon Tatarau, jakija, padbuchtorynyja praz Maskvu, časta napadali na Vialikaje Knias-tva, a pašla Vitaūt pasialaū ich jak svaich sajužnikaū. Tatary pastupova paddavalisia ūpłyvam biełaruskaje kul-tury, biełaruščylisia, a navat pisali arabskimi litarami svaje relihijnyja knihi ū biełaruskaj movie, prykladam čaho moža byč ichniaja relihij-naja kniha *Al Kitab*.

Žydy pajaūlalisia ū bolšaj kolkaści na Biełarusi ū toj čas, jak u za-chodniaj i centralnaj Eŭropie prašledavali ich i žyli tam na pałažeńni vykinutych z hramadzkaaha žyćcia. Tym časam vialiki kniaź Vitaūt daz-valaū im pryjaždžač u Vialikaje Knias-tva i zajmacca ramiastvom i hand-lam. Jany dabravolna pierajmali vonkavuju biełaruskuju kulturu, a na-vat pierakłali na biełaruskuju movu svaju bibliju, jakaja časta čytała-sia ū ichnich šviatyniach, zvanych synahohami.

Dačynieńni Biełarusaū z susiedziami byli raznajakija. Najbolšaje zbližeńnie nastupiła z Letuvisami i Ukraincami, a pašla z Palakami. Z Niemcami Biełarusy spatyknulisia ū handli, a pašla ū zmahańni za ūpłyvy na Žmudź i Livoniju (ciapierašniuju Łatviju). Z Maskvoju paŭs-tavali vialikšyja kanflikty i vojny tady, jak jana, vyzvaliūšysia z-pad ta-tarska-manholskaj niavoli, pačala vykazvač svaje pratensii da bieła-ruskich ziemiaū. Maskoŭski kniaź, nazyvajučy siabie „hasudarom usia-je Rusi”, chacieū vałodač nia tolki rasiejskimi, ale biełaruskimi i ūkra-inskimi ziemiama, a na heta nie zhadžalisia ani Biełarusy, ani Ukrain-cy i dziela toho kanflikty z Maskvoj zavastralisia. Byli takža kanflikty i vojny z Polščaj. Treba było šukač i vybirač sajužnikaū i takim parad-kam dajšto da zhody i vunii Vialikaha Knias-tva Litoŭskaha z Polščaj, tvarcom jakoj byū Jahajła i polskija mahnaty, katoryja takža šukali sajužnika. Jahajła napeūna vieryū, što Polšča nia budzie imknucca da mirnaha zavajavańnia i apanavańnia Vialikaha Knias-tva Litoŭska-ha. Akazałasia inačaj i dziela toho Vitaūt hetak mocna baraniū sa-mastojnaści Vialikaha Knias-tva i chacieū karanavacca na karala, dy z hetym zhadžaūsia Jahajła.

Pašla śmierci Vitaūta, asabliva jak Palaki nie dapuścili da jahonaj karanacyi, paŭstała vialikaje niezadavaleńnie siarod žycharoū Viali-

kaha Kniastva i jany, nie zvažajučy na pahadnieńnie z Palakami nie wybirać biaz ichniaha viedama vialikaha kniazia, zaraz-ža sami vybrali svaim vialikim kniazem Švidryhajtu (1430-1432), jaki kniażyŭ raniej u Viciebsku, a pašla ũ Čarnihava-Sievierskaj ziamli, baraniŭ samastojnaści Vialikaha Kniastva, dy imknušsia da zryvu vunii z Polščaj.

Švidryhajta Leŭ (Balestaŭ) — syn Alhierda — apirašsia na bujnych biełaruskich i ũkrainskich pravastaŭnych feŭdałach i dziela abarony samastojnaści Vialikaha Kniastva šukaŭ sabie pomačy ũ Maskvie, a navat u Miečanoscaŭ. Suproć jaho vystupali letuviskija feŭdały kataliki, padtrymlivanyja polskimi feŭdałami i imknulisia da vybaru na pasad vialikaha kniazia Žyhimonta Kiejstutoviča. Miž im i Švidryhajtam dajšło da vajny i choć Švidryhajta mieŭ padtrymańnie vialikaha kniazia ćviarskoha i inšych, byŭ pieramožany, musiŭ ustupić z pasadu vialikaha kniazia, zastaviŭšy sabie tolki Vałyń. Kniażyŭ jon ad 1430 h. Jahonaje zmahańnie za samastojnaść Vialikaha Kniastva daviało da vydańnia ũ 1432 i 1434 hh. pryvilejaŭ, jakija pašyrali pravy pravastaŭnych feŭdałů, dy zraŭniali ich z pravami i pryvilejami, vydadziennymi feŭdałam katalikom u 1413 h.

Miesca Švidryhajty na pasadzie vialikaha kniazia zaniaŭ Žyhimont I (1432-1440), małodšy brat Vitaŭta, vialiki fanatyk katalictva. Ad 1398 h. byŭ jon staradubskim kniazem. Jahonaja biazmiernaja padazronaść i žorstkaść vyklikala niezadavaleńnie siarod biełaruskich feŭdałů, tym bolš, što adstupiŭ jon Polščy Padolle i nia byŭ dobrym haspadarom. Feŭdały sarhanizavali zmovu i pad pravadyrstvam kniazioŭ Alaksandra i Ivana Čartaryjskich u 1440 h. Žyhimonta zabili.

Tady feŭdały Vialikaha Kniastva vysłali ũ Polšču pasolstva z prošbaj da polskaha karala Uładysłava Jahajłaviča, kab jon prysłaŭ u Vialikaje Kniastva za namiešnika svajho brata karaleviča Kazimiera. Ale jak jon tolki pryjechaŭ u Vilniu, zaraz-ža abvieścili jaho vialikim kniazem (1440-1492), biaz zhody Palakoŭ i suproć pahadnieńnia z imi z 1413 i 1432 hh. Palaki na heta doŭha nie chacieli zhadzicca, a ũrešcie pa śmierci Uładysłava Jahajłaviča vybrali Kazimiera ũ 1447 h. svaim karalom, kab utrymać vuniju, jakaja była sarvana.

U 1440 h., kali mahnaty i bajary VKL abvieścili Kazimiera Jahajłaviča vialikim kniazem, mieŭ jon usiaho 12 hadoŭ i ũladaj faktyčna kiravała rada mahnataŭ i barajaŭ. Pry tym zabaviazała jana Kazimiera, što jon, budučy polskim karalom, suviaž Vialikaha Kniastva z Polščaj budzie pryznavać za abaronnuju, a Vałyń i Padolle, da jakich mieła pretensiju Polšča, buduć pryznavacca za ziemi Vialikaha Kniastva, što i było ździejsniena. Unutranaja palityka Kazimiera była nakiravanaja na ũmacavańnie Vialikaha Kniastva. Dziela asiahnieńnia bolšych svaich upłyvaŭ u 1447 h. Kazimier vydaŭ pryvilej, jakim

paćviardžaŭ dasiulešnja pryvilei pravasłaŭnych mahnataŭ i ładna ich pašyryŭ. Pavodle hetaha pryvileju pravasłaŭnyja mahnaty biełaruskich i ŭkraińskich ziemiaŭ asiahnuli farmalnaje zraŭnańnie z mahnatami katalikami.

U 1447 h. Kazimier pajšoŭ dalej na sustrač mahnataŭ VKL, wydaŭшы specyjalny ziemski pryvilej, jaki zabiaspiečvaŭ niedatykalnaść jak asoby, hetak i majomaści kniazioŭ, bajaraŭ, šlachty i mieščan. Pavodle hetaha pryvileju nihto nia moh być karany tolki na asnovie tajnych ci jaŭnych danosaŭ abo padazreńnia. Kara mieła być vyznačanaja tolki sudom, pierad jakim abvinavačany mieŭ mahčymaść baranicca. Pry tym koŭny adkazvaŭ za svaje praviny, prykładam, žonka nie karałasia za mužavyja praviny, bački nie adkazvali za dzieciej i naadvarot. Zajmać urady i kupłać ziarnu ŭ Vialikim Kniastvie mahli tolki jahonyja rodzičy, a nie čuŭniki: „U tych ziemiach našych, taho Vialikaha Kniastva, ziarniel, haradoŭ, miesc, a z katorych kolviek uradaŭ i dziedzictv uzdzieržańnia, abo dastojnaściej nie majecca davaci žadnamu čuŭziemcu, ale tolki tubylcam tych ziarniel majem davaci my i patomki našyja”. Hety pryvilej mieŭ vialikaje značeńnie, bo byŭ nakiravany suproć čuŭyncaŭ i ichnich upłyvaŭ u Vialikim Kniastvie, jakoje biazustanku baraniła svajoj niezaleŭnaści.

U 1468 h. Kazimier Jahajłavič wydaŭ jašče adzin velmi važny akt u biełaruskaj movie. Byŭ im *Sudziebnik*. Mieŭ jon na ŭviecie pieršuju kadyfikacyju prava Vialikaha Kniastva, apiortaha na zvyčajovym pravie. *Sudziebnik* vyznačaŭ adnolkavyja dla ŭsiaho Vialikaha Kniastva pravy pakarańnia za złačynstva, źmianiaŭ paradak sudavodstva, a miŭ inšym praduhledŭvaŭ pakarańnie za dapamohu pry ŭciokach i arhanizacyi ŭciokaŭ čeladzi i feŭdalna zaleŭnych ludziej niŭžejšaje klasy. Niahledziačy na heta *Sudziebnik* jość pomnikam biełaruskaje kultury i pišmiennaści.

Aprača taho Kazimier, padtrymlivajučy katalictva, wydaŭ zahad, jakim zabaranaŭ pravasłaŭnamu žycharstvu budavać novyja cerkvy i ramantavać staryja. Za toje-ŭ budavalisia katalickija kaścioły. Heta vyklikała vialikaje niezadavaleńnie ŭ Vialikim Kniastvie i pravasłaŭnyja bajary i kniazi chacieli adłučycca ad Polščy. Sarhanizavana była zmova suproć Polščy, na čale jakoje stajali Michał Alekavič, Ivan Hałšanski i Chviedar Bielski. Zmova adnak vykryłasia. Michał Alekaviča pakarana śmierci, a kniaź Bielski zmušany byŭ uciakać u Maskvu. Suproć Kazimiera sarhanizavana bunt ŭ Smalensku, Vičiebsku, Połacku i na Ukrainie, ale bunt hetyja zdušana.

Kazimier Jahajłavič, hetak sama jak i jahonyja papiaredniki, havaryŭ i pisaŭ pabiełarusku. Vajujučy i kłapociačysia pra zachavańnie tajmniccaŭ, jon havaryŭ: „Kab maja rubacha znała, toby jaje zžoŭ”. Pry

tym zahadvaŭ jon u Krakavie na Vavelu dawać napisy i ŭ biełaruskaj movie.

Kazimier Jahajłavič adnios akančalnuju pieramohu nad Kryžakami, chacia vajavaŭ z imi 13 hadoŭ (1454-1466). Advajavaŭ jon Polščy Pamorje i Zachodniuju Prusiju, dy Kryžaki stalisia vasalami Polščy. Jahony syn Uładysłaŭ staŭsia ŭ 1471 h. karalom Čechii, a ŭ 1490 h. i karalom Vuhorščyny. Polskija historyki nazyvajuć jaho adnym z vydatniejšych karaloŭ Polščy. Nielha adnak skazać, što jon byŭ najlepšym kniaziam Vialikaha Kniastva.

Kali Kazimier pamior, mahnaty Vialikaha Kniastva pieršym čynam, iznoŭ nie pytajučysia Palakaŭ, vybrali za vialikaha kniazia jahonaha syna Alaksandra (1492-1506), katory akceptavaŭ separatyzm biełaruskich možnaŭdadcaŭ. Polskija mahnaty, chočućy mieć lučnašć z Vialikim Kniastvam, zaprasili mahnataŭ Vialikaha Kniastva vybrac supolna karala Polščy, ale jany nie ūziali ŭ hetym udzielu. Na polski karaleŭski pasad byŭ vybrany Jan Olbracht, brat Alaksandra. Tady Alaksandar pasłaŭ jamu pryvitańnie, prypomniŭ ab supracouńnictvie, ale nie vyraziŭ svajho paddanstva. Hetkim sposabam zamiž vunii miž Polščaj i Vialikim Kniastvam byŭ tolki sajuz. Adnak heta nie tryvała doŭha, bo vajna Maskvy i Tatarau z Vialikim Kniastvam u 1494-1503 hadoch, u čas jakoje byli stračanyja Viaziemskaje, Navasielskaje, Piaremyšskaje, Adajeŭskaje, Varatynskaje, Bileŭskaje kniastvy, horad Kazielsk, reštki vierchniaockich kniastvaŭ i aprača taho Čarnihaŭskaje i častka zielaŭ Smalenščyny i Viciebščyny, pastaviła VKL u wielmi ciazkim pałažeńni.

U suviasi z hetym Alaksandar, chočućy mieć supakoj na ūschodniaj hranicy, probavaŭ dajsci z maskoŭskim kniaziam Ivanam III da zhody i ažaniusia z jahonaj dačkoj Halenaj u 1495 h. Ale heta nie pamahało, choć dačka pisala da svajho bački pišmy z prošbaj, kab jon daŭ supakoj VKL. Kniahini Halena miž inšym pisala: „Usie spadziavalisia, što z Maskvy sa mnoj pryjdzie ūsio dobreje — wiečny mir, ščyraja luboŭ, družba, dapamoha na pahanstva. Ciapier-ža ūsie bačać, što pryjšto usio lichoje — vajna, bitvy, asada i paleńnie miestaŭ i vołašciaŭ, pralivańnie chryścijańskaj kryvi, aŭdavierńnie žonaŭ, siroctva dziaciej, niavola, kryk, plač, hałašeńnie...”

U hetkich abstavinach Alaksandar prymušany byŭ šukać pomačy ŭ Palakaŭ. Dziela taho ŭ 1499 h. padpisaŭ novaje pahadnieńnie, jakoje varočala Vialikaje Kniastva da taho stanu, u jakim stavili jaho ūmovy z 1413 i 1432 hh. Ale ŭ čas vajennych padziejaŭ pamior polski karol Jan Olbracht u 1501 h. Alaksandar staraŭsia tady zdabyć polski tron i jamu heta ūdałosia, chacia prymušany jon byŭ pajsci na vialikija ūstupki polskim panom. Jon zhadziŭsia pryznavać adnaho

karala dla Polšcy i Vialikaha Kniastva, dy pryznavaŭ panom šyrokija pravy, na svaju niekaryść. Časy panavańnia Alaksandra nia byli ščasliwyja. Adno ŭ 1506 h. jahonym vojskam pad kamandavańniem Mičała Hlinskaha ŭdałosia zdabyć vialikuju pieramohu ŭ bitvie pad Kleckam nad krymskimi Tatarami, jakija rabili raboŭnickija napady na ŭkrainskija i biełaruskija ziemli.

Nastupnikam Alaksandra, pašla jahonaje śmierci, mahnaty Vialikaha Kniastva vybrali vialikim kniazziem syna Kazimiera Jahajłaviča, unuka Jahajły — Žyhimonta (1506-1522), zvanaha Starym. Mianiušku Stary atrymaŭ jon za toje, što za svajho žyćcia damohsia karanavańnia svajho syna Žyhimonta II Aŭhusta. Mahnaty Vialikaha Kniastva pašla śmierci Alaksandra iznoŭ nie zhadzilisia brać udziel u supolnym z Palakami sojmie i Žyhimonta Staroha vybrali vialikim kniazziem nie pytajučysia Palakaŭ, a hetym samym nie pryznavali jany raniej padpisanaha pahadnieńnia. Palaki, kab zachavać choćby persanalnuju vuniju z Vialikim Kniastvam, moŭčki zaraz vybrali Žyhimonta svaim karalom.

Vajna z Maskvoj dalej tryvała, z małymi pieraryvami aŭ da 1537 h. Vialikaje Kniastva stojka zmahałasja i ŭ 1514 h. jahonaje vojska pad kamandavańniem hetmana Kanstantyna Astrožskaha zdabyło vialikuju pieramohu pad Oršaj, zvanaj taksama Voršaj, jakuju hetak apia-vaje narodnaja biełaruskaja pieśnia:

„Oj, u niadzielku paranieńka
Uzyšlo sonca chmarnieńka,
Uzyšlo sonca nad boram,
Panad Sialeckim taboram.
A ŭ tabory truby hrajuć,
Da vialikaje parady zazyvajuć,
Stali rady adbyvaci,
Adkul Voršu zdabyvaci:
A ci z pola, a ci z lesu,
A ci z rečki nievialički?
Ani z pola, ani z lesu
Tolki z rečki nievialički.
A ŭ niadzielu paranieńka,
Stali chłopczy piacihorcy,
Kala rečki na pryhorcy;
Hučać razam z samapałaŭ,
Z siamipałych ad zapalaŭ.
Bjuć paŭsotkaju z harmataŭ.
Maskva stała narakaci,

Miesta Voršu pakidaci;
A jak z Voršy ũciakali,
Rečku nievialičku praklinali:
„Badaj ty rečka, sto let vysychała,
Jak našaja slava tut prapała;
Badaj vysychała da skančeńnia švietu,
Što našaj slavańki ũžo nietu.”
Slava Voršy ũžo nia horša,
Slaũsia, pan Astrožski!”

Hetman Kanstantyn Ivanavič Astrožski i jahony syn Kanstantyn Kanstantynavič Astrožski byli najbahaciejšymi ludźmi ũ Biełarusi, vyvodzilisia jany z turava-pinskich udzielnych kniazioũ. Da ich naležała 27 haradoũ, 10 miastečak i 670 wiosak, z jakich jany mieli bolš jak milion złoty ch dachodu. Prasłavilisia Astrožskija svajoj kulturaj i ašvietnickaj dziejnašciu, a taksama vajennymi zasluhami. K. K Astrožski byũ adnym z najbolš uplyvovych ludziej svajho času ũ Vialikim Kniastvie. Vystupaũ suproč katalictva, padtrymlivaũ pravaslaũnyja bractvy, zasnavaũ školy ũ Slucku, Turavie (1572), Uładzimiery Suzdalskim (1577) i drukarniu ũ Astrozie (1580). Budavaũ takža cerkvy. Miž inšym u Vilni na češć pieramohi nad Oršaj pabudavaũ carkvu šv. Trojcy.

Treba zaciemić, što na pačatku XVI st. u Vilni bylo daloka bolš pravaslaũnych cerkvaũ jak katalickich kašciołaũ. U Vilni lik pravaslaũnych cerkvaũ dachodziũ da 20. U Pinsku bylo ich 12, u Hrodnie — 6, u Połacku — 14. (A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół Prawosławny*).

Vajennyja zasluhi i slavu hetmanu K I. Astrožskamu nie adrazu ũdałosia zdabyć, bo ũ časie pieršaje svaje bitvy z Maskvoj na race Viadroša ũ 1500 h. i staũšy na čale vojska Vialikaha Kniastva ũ 1512 h. mieũ pieramohu nad Tatarami na Łapušnie, u 1514 h. — nad Rasiejcami kala Oršy, u 1517 h. — iznoũ nad rasiejcami pad Apočkaj, a ũ 1527 h. — nad Tatarami na Alšanicy. Ahułam mieũ jon pieramohu ũ bolš jak 60 bitvach.

K. K Astrožski ũdzielničaũ u zadušvańni sialanska-kazackich paũstańniaũ.

Vialikamu Kniastvu za časou Žyhimonta Staroha, niahledziačy na pieramohi ũ vajnie z Maskvoj, mała ũdałosia advajavač, bo tolki Homiel i inšyja vołašci, a straciła Smalensk. Vialikaje Kniastva dalej pryznavała siabie niezaležnym haspadarstvam, a kab padčyrknuć heta, u 1522 h. mahnaty Vialikaha Kniastva vybrali sabie novaha pravizarjučnaha haspadara — vialikaha kniazia, na vypadak kali-b Žyhimont Stary pamior — jahonaha syna Žyhimonta Aũhusta (1522-1572). Žyhimont Aũhust zaniaũ kniazioũski pasad u 1529 h. Kab ratavać vuniju,

polskija pany ũ hetym-ža hodzie vybrali jaho karalom Polšćy. Pry čym stałasia tak, što ũ Polšćy byli dva karali — stary i małady, faktyčna adnak Žyhimont Aŭhust pryznawaŭsia za polskaha karala ad 1548 h., heta značyć ad śmierci svajho baćki Žyhimonta Staroha.

Žyhimont II Aŭhust spačatku byŭ pad upłyvam mahnataŭ Vialikaha Kniastva, asabliva Radziviłaŭ i navat u 1547 h. aźaniŭsia z Barbaraj Radzivilankaj. Pašla śmierci Radzivilanki ũpłyvy na karala zdabyvali polskija mahnaty.

Za časou panavańnia Žyhimonta Aŭhusta pačalosia ũvodźvańnie na Bielarusi vałočnaje systemy, jakaja mieła vialikaje haspadarčaje značeńnie. Mieła jana na mecie asiahnuć dakładny ũlik ziamiel, a značyć jakaść ziemiaŭ, uparadkavańnie pavinnaściej, a adnačasna dalejšaje zapryhonvańnie sialan, pašyreńnie falvarčnaj haspadarki, pavieličeńnie prybytkau haspadarstviennaha skarbu i inš. Vałočnaja systema dzialila ziemi na standartnyja ziamielnyja ũčastki — vałoki (21,36 ha). Płošča, jakuju mieryli, pavinna była mieć formu čatyrochvuholnika i padzialałasja na try poli, hetkim sposabam ũvodziłasja trochpałoŭka, a na siaredzinie raźmiaščałasja wioska. Zvodziačy sialan u wioski, urad stvaryŭ novy administracyjny padzieł. Niekalki wiosak tvaryli vojtaŭstva (300-400 vałokaŭ, ci pryblizna stolki-ž haspadarak). Niekalki-ž vojtaŭstv tvaryła vołaść. ũłady staralisia pasadzić koźnuju sialanskuju siamju na vałoku, a dziela taho, što abrabić adnoj siamji 20-25 ha było ciazka, tamu vałoku brali 2, a to i 3 siamji. Ciaħlyja sialanie, jakija adbyvali ciaħto na karyść dziaržavy, u vialikakniaziaŭskich majontkach u XVI st. adbyvali za vałoku 106 dzion panšćyny, płacili hrašovy čynš, davali zboźža, aharodninu, papraŭlali masty i darohi, davali vartaŭnikoŭ, dy padvody. Asadnyja sialanie ũ zaleźnaści ad jakaści ziamli płacili z vałoki ad 66 da 106 hrošaŭ u hod. Aharodniki za 1 morh ziamli (1/80 vałoki) zabaviazanyja byli adrablać 19 dzion panšćyny ũ hod.

Vałočnaja systema achoplivała harady, jakija nia mieli mahdeburhskaha prava. Haradžanie płacili za vałoku dobrej ziamli 50 hrošaŭ, siarednij — 40, drennaj — 30 hrošaŭ. Zakranała jana takža carkoŭnyja i kaścielnyja ziemi. Zamiest dzieviataj častki prybytkau atrymilivali 1-2 vałoki ziamli volnaj ad pavinnaściau.

U časoch panavańnia Žyhimonta Aŭhusta šyroka raźvivałasja re-farmacyja, jakuju jon spačatku taleravaŭ, a pašla paddaŭsia nacisku Katalickaha kaścioła, zhadziŭsia na dapuščeńnie jezuitaŭ i abmiežavańnie pratestantaŭ.

U 1557 h. Žyhimont Aŭhust davioŭ da sekularyzaciji — pierachodu ũ śviecki stan inflanckaha zakonu miečanoscaŭ i ũ 1561 h. daŭčyŭ Inflanty da Vialikaha Kniastva i Polšćy.

Novaja vajna z Maskvoj Ivana IV Hroznaha, zaniaćcie ũ 1563 ho-dzie maskoŭskimi vojskami Połacka i Inflantaŭ daviała da novych hu-tarak u sprawie vunii Vialikaha Kniastva z Polščaj. U hetaj sprawie ũ 1568 h. sklikana ũ Lublinie supolny sojm, ale jaho sarvali mahnaty Vialikaha Kniastva z Radziwiłam i Chadkievičam, katoryja supracivili-sia vunii. Tady Žyhimont Aŭhust zahraziŭ adarvańniem ad Vialikaha Kniastva Padlašša, Vałyni, Padolla i Kijeŭščyny i dałučeńnia ich da Polščy. Pad takim naciskam mahnaty Vialikaha Kniastva zhadzilisia na vuniju, jakaja stałasia faktam 28 červienia 1569 h. u Lublinie. Jana abjednała Vialikaje Kniastva Litoŭskaje ũ federatyŭnuju dziaržavu Rečypaspalituju. Pavodle Lublinskaj vunii na čale Rečypaspalitaj mieŭ być karol vybirany na ahulnym sojmie, praduhledžvałasia adnolkavaja hrašovaja systema, dy jahonaja źniešniaja palityka. Pry tym Vialikaje Kniastva faktyčna zachouwała pońnuju samastojnaść. Jano mieła sva-jo vojska, asobnaje zakonadaŭstva, sudy, finansy i inš. Aficyjnaj dziaržaŭnaj movaj mieła być dalej mova biełaruskaja i polskim feŭda-łam zabaraniałasia zajmać dziaržaŭnyja pasady ũ Vialikim Kniastvie.

Pašla Lublinskaj vunii, dy pa adychodzie da Polščy Padlašša, Kije-ŭščyny i Vałyni, Vialikaje Kniastva zajmała bolš 200 tys. km² biełaru-skich ziemiaŭ i letuviskija ziemli. Usich žycharoŭ na Biełarusi było ka-ła 1 750 000.

Žyhimont Aŭhust pamior u Knyšynie 7 lipienia 1572 h. i na im skončyłasia dynastyja Jahajłavičaŭ.

Nastupnikam Žyhimonta Aŭhusta praz karotki čas byŭ Henryk Va-lezy (1573-1574), a pašla jaho Anna Jahajłanka, Stefan Batory da 1586 h., Žyhimont III Vaza (1587-1632) i inš.

Za panavańnia Žyhimonta Aŭhusta wielmi važnym aktam było vy-dańnie pieršaha *Statutu Vialikaha Kniastva Litoŭskaha* ũ 1529 h. i dru-hoha ũ 1566 h. *Statut* hety pisany ũ biełaruskaj movie byŭ apracoŭ-vany niekalki hadoŭ jurystami-praktykami, vučonymi, uradaŭcami i buj-nymi mahnatami. *Statut* źjaŭlaŭsia adnym z pieršych u Eŭropie ũsystematyzavanym zboram zakonaŭ va ũsich halinach tahačasnaha pra-va. Składaŭsia jon z 13 raździelaŭ, padzielenych na artykuły, jakija da pieršaj pałovy XVI st. dapaŭnialisia i ahułam było ich ad 230 da 278. Pieršyja try raździely pryśviačana dziaržaŭnamu pravu, a astat-nija — hramadzkamu i kryminalnamu pravu, sudovamu ładu i prace-su. Jurydyčna *Statut* zamacoŭvaŭ asnovy hramadzkaha i dziaržaŭ-naha ładu, paradak, skład i paŭnamoctvy dziaržavy i sudovych usta-novaŭ, pryvilejvanaje stanovišča šlachty, dy, na žal, abmiežavańnie pravoŭ sialan. Adnačasna abmiažoŭvaŭ samaŭladstva feŭdałaŭ. U 1530 h. *Statut* byŭ pierakładzieny na łacinskiju movu, a ũ 1532 h. — na polskuju. Jość jon pomnikam starażytnaj biełaruskaj movy i ju-

rydyčnej dumki. Pieršy *Statut* važny byŭ da 1566 h.

Druhi *Statut* byŭ bolšy abjomam ad pieršaha, lepiej usystematyza-vany, składaŭsia z 14 raždzielaŭ i mieŭ 367 artykułaŭ. Pieršyja try raždziely pašviačanyja byli dziaržaŭnamu pravu, 4 raždziely — su-dom i procesam, 4 — hramadzkamu pravu i 3 — kryminalnamu pravu. Abaviazvaŭ jon da 1588 h. Niekatoryja punkty druhoha *Statutu* nakiravanyja byli suproč pranikaŭnia ŭ Vialikaje Kniastva Litoŭskaje polskich feŭdałaŭ.

U 1588 h. vyjšaŭ trejci *Statut VKL* i byŭ važny na Bielarusi da 1840 h. Jon składaŭsia z 14 raždzielaŭ i 487 artykułaŭ. U 1-4 raždzielach źmiaščalisia normy dziaržaŭnaha prava i sudovaha ładu, u 5-10 i častkova 13 — normy šlubna-siamiejnaha prava, ziamielnaha i hramadz-kaha prava, u 11-12 i 14, dy častkova ŭ 13 — normy kryminalnaha prava. Jon jurydyčna zamacoŭvaŭ toj faktyčny stan VKL, u jakim ja-no znajštosia pašla Lublinskaj vunii ŭ 1569 h. z Polščaj, ale zabaviaz-vaŭ urad viarnuć adłučanyja ad VKL ziemi, zabaranjaŭ naznačać na dziaržaŭnyja pasady i nadziałać ziamloju „čužaziemcaŭ i zahranični-kaŭ”, u hetym liku i paddanych Polščy, zachoŭvaŭ adasoblennaść dziaržaŭnych ustanovaŭ, armii, zakonadaŭstva, ekanomiki i finansau, abaranjaŭ intaresy bujnych i siarednich feŭdałaŭ, uzmacniaŭ ichnia-je pryvilejevanaje stanovišča, dy umacoŭvaŭ pryhon sialan. Dla šlachty *Statut* praduhledźvaŭ kryminalnuju adkaznaść za zabojsťva prostaha čalavieka, abviaščaŭ relihijnuju talerantnaść, zabaranjaŭ pieradavaŭ-nia volnaha čalavieka za daŭhi abo złačynstva ŭ niavolu i abmiažoŭ-vaŭ karaŭnie niepoŭnaletnich da 16 hadoŭ.

Hetym *Statutam* była zakončanaja kadyfikacyja prava ŭ VKL. U 1588 h. Statut byŭ nadrukavany ŭ bielaruskaj movie ŭ vilenskaj drukarni bratoŭ Mamoničaŭ. Hałoŭnym redaktaram *Statutu* byŭ Leŭ Sapieha (1557-1633), kancler Vialikaha Kniastva, rodam z połackich bajaranŭ, čalaviek adukavany i vialiki patryjot svajho kraju.

U pradmovie da *Statutu* Leŭ Sapieha m.inš. pisaŭ: „Jak adzin senatar rymski druhoha štrafavaŭ, što prava ajčyny svaje nia ŭmieŭ, tak koždy abyvatel hodzien jość namahaŭnia, katory volnaścijaju chvalic-ca i pravoŭ svaich umieci i rozumieci nia chočyć... A ješli katoramu narodu styd pravoŭ svaich nia ŭmieci, pahatoŭju nam, katoryja nia čužym jakim jazykom, ale svaim ułasnym prava špisanyja majem i kožnaha času čaho nam patreba ku adporu ŭsiakaje kryŭdy viedaci možam... I to jość našaja volnaść, katoraju my miežy inšymi naroda-mi chryścijanskimi chvalimsia, što pana, ižby vodle voli svajoj, a nia vodle praŭ našych panavaŭ, nad saboju nia majem...”

Leŭ Sapieha ŭvažaaŭ, što najbolšym złom dla hramadzianstva jość biazpraŭje, što prava pavinna być adnolkavym jak u adnosinach da

biednych, hetak i bahatych, što zakony vydadzieny nia tolki dla kira-vańnia, ale i dla narodu. „Hospodar, pan naš, žadnaje zvierchnosti nad nami zaživati nia možeć, odno tolko, kolko jemu pravo dopuščajec... Hospodar, jaki vodle voli swojeje, a nie vodle prav našich panovať, tot by užo nie panom našim, ale skazitelem prav volnostej našich był, a my byśmo nievolnikami jeho byti musieli...”. Heta śviedčyc, što ũ tahačasnych umovach *Statut* nakiravany byŭ suproč absolutyzmu i despatyzmu karaleŭskaj ułady.

Statut Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, vydadzieny ũ biełaruskaj movie, byŭ i astaŭsia vialikim pomnikom biełaruskaj haspadarstviennaści — dziaržaŭnaści, biełaruskaj litaratury i kultury.

Rod Sapiehaŭ vyvodziŭsia z połackich pravastaŭnych bajaraŭ i ličyŭsia druhim pa značeńniu paśla Radziwiłaŭ. Sapiehi ũ časie reformacyi padtrymlivali niejki čas kalvinizm, a paśla pryniali katalictva.

Leŭ Sapieha — redaktar *Statuta VKL* — radziŭsia ũ 1557 h. u Astroŭnie, a pamior u 1633 h. u Vilni i pachavany ũ kaściole śv. Michała. Leŭ Sapieha zajmaŭ vysokija stanoviščy. U 1581-85 hh. byŭ pisaram VKL, u 1585-89 — padkancleram, u 1589-1623 — kancleram, ad 1621 h. — vilenskim vajavodaj, u 1625-33 — hetmanam VKL, starastaj słonimskim, bresckim i mahiloŭskim. Braŭ udziel u vajnie karala Stefana Batoraha z Maskvoj i byŭ daradčykam karala Žyhimonta Vazy.

Sapiehi mieli vysokija aspiracyi, vałodali mnohimi haradami, vioskami, vialikimi majontkami i adyhryvali važnuju rolu ũ VKL.

Haspadarčaje pałažeńnie Vialikaha Kniastva Litoŭskaha i orhany ūłady

Hałoŭnaj halinorej haspadarki Vialikaha Kniastva Litoŭskaha było ziemlarobstva, a najvažniejšaj rabočaj siłaj — sialanie. Ziamla pieravažna była ūłasnaściu dziaŕžavy, mahnataŭ, carkvy i tolki nievialikaj kolkaściu vałodali sialanie i haradžanie. Usie sialanie pryhonnyja i pryvatna-ŭšańnickich ziemiaŭ vykonvali roznyja, pańščynnyja pavinnaści: „sachoj, siarpom kasoj, taparom”. Jany vykonvali i roznyja dziaŕžaŭnyja pavinnaści, dy płacili „siarebščynu” — padatak na vajennyja patreby. Ich pasyłali na budaŭnictva zamkaŭ, jany davali padvody i „stacy” vialikakniažackim uradaŭcam, pastom i samomu haspadaru — vialikamu kniazium. Płacili takža abroki naturaj, heta značyć žyтам, pšanicaj, miasam, sienam. Na utrymańnie carkvy, kaściola płacili dziesiacyny.

Da abrobki ziamli sialanie karystalisia rałom, sachoj, płuham, jakija mieli hałoŭnyja častki — ralniki, sašniki, lamiašy — z žaleza. Ciaħtaj siłaj byli koni i vały. Siejali žyta, pšanicu, prosa, avios, jačmień, lon, kanopli, hrečku, bob, haroch i roznuju harodninu. Uraħaj siahaŭ 24-32 pudoŭ z dziesiacyny. Zboža žali siarpami, małacili draŭlanymi cypami, viejali draŭlanymi łapatkami — viejałkami, a małoli ziernie na muku ŭ ručnych kamiennych žornach. Pašla pačali pajaŭlacca ŭ dvorskich ūładańniach vadzianyja młyny. Hadavali koni, karovy, aviečki, svińni, kury i inš.

Dadatkovymi zaniatkami było palaŭnictva, rybałoŭstva, bortnictva, narychtoŭka dreva. Razam z hetym raźvivaŭsia chatni promysiel: pradzieńnie lnu, tkactva pałatna, sukna, vyrablańnie skuraŭ na adziežu i abutak. Niekatoryja sialanie zajmalisia kavalstvam, ciašlarstvam, kałośnictvam, stalarstvam, bondarkaj, hančarstvam, murarstvam, žarnoŭstvam, harbarstvam, rymarstvam, šaviectvam, tkactvam i inš. Mnohija sialanie vyraby chatniaj patreby kuplali na haradzckim rynku, a hrošy atrymlivali z prodaży svaich praduktaŭ.

Sialanstva Biełarusi działalisia na niavolnuju čeladź, ludziej niepačožych, ludziej pačožych i sialan słuħ.

Najvialikšaj hrupaj była niavolnaja čeladź — parabki, niavolniki, chatopy, raby, jakija žjaŭlalisia ūłasnaściu feŭdałaŭ. Niavolnicki stan byŭ spadčynnym. Vyjści z jaho možna było tolki ŭ takim vypadku, kali

feŭdaŭ adpuskaŭ čeladzica i davaŭ na heta adpaviedny dakument.

Ludzi niepachożyja — heta sialanstva zależnaje ad feŭdaŭ — mahnataŭ. Nazyvali ich takža ludźmi ciahłymi — pryhonnymi.

Ludzi pachożyja — heta sialanie, jakija mieli asabistuju svabodu. U kancy XVI i ũ pieršaj paŭavinie XVII st. stalisia adnoj hrupaj pryhonna sialanstva.

Najvyšejšaj sialanskaj hrupaj była hrupa sialan — słuh: słuhi pancyrnyja, putnyja i inš., častka jakich paźniej uvajšła ũ skład šlachty. Asnoŭnaj ich pavinnaściu była vajennaja służba. Jany atrymivali nadziely ziamli, vyzvalalisia ad panščyny, naturalnaha abroku i tolki čas ad času płacili hrašovy čynš.

U haspadarcy značnuju rolu adyhryvali harady. U XV st. najvia-likšymi haradami byli Połack, jaki ličyŭ kala 10 tysiačaŭ žycharoŭ, Viciebsk, Słuck, Miensk, Breść, Mahiloŭ, Hrodna i Navahradak. Mieli jany pa 3-4 tysiačy žycharoŭ. Pašla razrastalisia kolišnja krepaści z zamkami i haspadarskimi dvarami — Orša, Lida, Ašmiana, Bychaŭ, Babrujsk, Maładečna, Mir, Kleck i inš. U haradoch żyli ramiešniki, handlary, a častkova i sialanie. Siarod ramiešnikaŭ byli kavali, ślosary, kacieliščyki, šaŭcy, kraŭcy, jubilery, stalary, harbary, rymary, hančary, šklary, tkačy, piekary, siadzielniki, raźniki, kušniery, kažadziaki, ruka-vičniki, harodniki dy inšyja. Handlary zajmalisia handlam nia tolki ũnut-ranym, ale i zamiežnym z Prybałtykaj, Maskvoj, Noŭharadam, Hotlandam, Połščaj, Niamieččynaj i roznymi eŭrapejskimi krainami. Handal davaŭ pryhody i spryjaŭ raźvićciu haradoŭ. Tak, prykładam, u 1506 h. Połack sabraŭ z samych pošlin (myta) 2 732 kapy hrošaŭ. Horad hety m.inš. vyviez bolš 200 tys. kh samaho vosku. A vyvoziŭsia nia tolki vosk, ale dreva, sała, miasa, miód, zbožža, futry z norak, vaviorki, lon, chmiel i inšyja tavyary. Pryvozili z zamiežnych dziaržaŭ na Bielaruś sol, flandryjskija, niamieckija i anhlijskija sukny, žaleza, miedź, vołava, pierac, šafran, muskat, hvaždžiku i inš. Raźvićciu handlu služyli handlovaja šlachi, jakija źviazvali ziamli Vialikaha Kniastva z paŭdzionnaj častkaj Prybałtyki, Połščaj i zachodnimi krainami. Pa zachodnim Buhu i Viśle kupcy płavili ũ Varšavu, Toruń i Hdańsk svaje tavyary. Handlavalu jany z Poznaniem i Aŭhsburham. Z Brešcia praz Lublin išoŭ handlovaja šlach u Krakaŭ, a praz Chołm — u Lvoŭ. Z Vilni praz Masty, Vaŭkavysk, Novy Dvor i Kamianiec viała daroha na Breść. Z Smalenska na Miensk išła daroha praz Dubroŭna — Oršu — Druck — Barysaŭ, a z Mienska praz Radaškovičy, Maładečna i Kreva — u Vilniu. Miensk byŭ źviazany z Mahilovam, Połackam, Hrodnam, Brešciem, Słuckam, Pinskam i inšymi haradami.

Haradžanie byli zabaviazanyja vykonvać roznyja pavinnasci na karyść dziaržavy, jak pabudovu i ramonty ũmacavanniaŭ i dvaroŭ, da-

rohaŭ, mastoŭ, łoŭli ryby, sienakosy, pastaŭku padvod i inš.

U mieru taho, jak harady raŭzivalisia, atrymlivali jany pravy samaŭradu, apiortyja na mahdeburhskim pravie. I tak Breść atrymaŭ haradz-kija pravy ũ 1390 h., Hrodna — u 1391 h., Słuck — u 1441 h., Połack — u 1498 h., Miensk — u 1499 h. Usich bolšych haradoŭ na Bielaru-si ũ XV st. naličvałasia 14.

Mahdeburhskaje prava nia było mechanična pieraniesiena na Bie-laruś z zachodnich krainaŭ. Jano było dastasavanaje da miascovych umovaŭ i prynosila haradžanam vyzvaleńnie ad padsudnaści i ũłady vialikakniažackich ci karaleŭskich uradaŭcaŭ, davała jurydyčnyja pad-stavy dla ekanamičnaj dziejnaści i ũłasnaści haradžan, dy spryjała raŭzióciu hramadstva henaha času.

U haradoch, jakija atrymali mahdeburhskaje prava, ũlada naležala da rady, jakuju vybirali haradžanie, a zaćviardžaŭ vojť. Na čale rady stajali dva burmistry, katorych z svajho liku vybirali radnyja. Rada z bur-mistrami nazyvałasia mahistratam i tady žychary haradoŭ nazyvali-sia miaščanami. Mahistrat vioŭ svoj sud nad prastupnikami, vykon-vaŭ palicyjnyja funkcyi, pilnavaŭ handlu, pravilnaści mieraŭ i vahi, žbi-raŭ padatki i inš. Radnymi mahistratu byli pradstaŭniki bahatych i ũply-vovych hrup miaščanstva i baranili pierš za ũsio svaich intaresaŭ. Dzie-la taho siarednija i plabejskija žychary haradoŭ viali baračbu za pašyreńnie svaich pravoŭ dy ekanamičnych intaresaŭ.

Na čale ũłady ũ kniastvie stajaŭ vialiki kniaź — haspadar. Jamu byli padparadkavanyja ũdzielnyja kniazi i bajary, katoryja kiravali asob-nymi kniastvami i ziemlami. Važnuju rolu adyhryvała haspadarskaja rada, zvanaja „pany-rada”. Spačatku jana była orhanam daradčym, a pry Kazimieru značeńnie jaje pavysila i stałasia vyšejšym dziaržaŭnym orhanam. Biaz zhody vialiki kniaź nia moh vyrašać py-tańnia źniešniaj (zahraničnaj, zamiežnaj) palityki, vydavać i źmianiać zakony, naznačać ũradaŭcaŭ, haspadaryć finansami i h.d. Haspa-darskaja rada składałasia z vialikich feŭdałaŭ, što zajmali vyšejšyja stanoviščy — kanclera, hetmana, maršałka, padskarbiaha, namieš-nikaŭ, vajavodaŭ, starastaŭ, kaštalanaŭ.

Važnuju rolu mieli pradstaŭniki Carkvy i Kašcioła. Z šyrokaha skła-du rady z najbolš ũplyvovych mahnataŭ paŭstavała vuzkaja tajnaja rada, katoraja vyrašala najvažniejšyja dziaržaŭnyja sprawy. U XV st. pačaŭ dzieić jašče adzin dziaržaŭny orhan — sojm. Pasiedžańni soj-mu Vialikaha Kniastva adbyvalisia ũ Vilni, u Breście (1446, 1454, 1460, 1478, 1505, 1511, 1515, 1518, 1524), u Navahradku (1448, 1508, 1538), u Hrodnie (1464, 1501, 1506, 1522), u Miensku (1507 i 1521). Na sojmach abmiarkoŭvalisia ahulnadziaržaŭnyja sprawy, naprykład adnosiny da Połšcy, vybary vialikaha kniazia, zakanadaŭstva, šla-

chockija pryvilei, vyznačaŋnie padatkaŋ i inšyja spravy. U niekatorych ziemiach, jak prykładam Połackaj, Viciebskaj, na Padlaššy, isnavali miascovyja sojmy. Byli jany pradaŋžeńniem staradaŋnich viečaŋ. Hetyja sojmy baranili miascovych intaresaŋ i sviedčyli ab značaj aŋtanomii asobnych ziemiaŋ. Zajmalisia jany takŋa sudovymi spravami ziemiaŋŋašnikaŋ. Na biełaruskich ziemiach, aprača sojmu, mieli ŋladu namiešniki, starasty, vajavody, a ŋ niekatorych miascoch — udzielnyja kniazi.

U XV st. na biełaruskich ziemiach isnavali nastupnyja ŋdzielnyja kniastvy: Mšcistaŋskaje, Kapyłskaje, Stuckaje, Pinskaje, Kleckaje, Kobrynskaje, David-Haradockaje i inš. Karystalisia jany značaj samastojnašci i aŋtanomijaj u kiravaŋni haspadarkaj, u sudovych pracasach i inšych spravach. Udzielnyja kniazi mieli svaich uradaŋcaŋ, a navat vojska.

Namiešniki hetak sama mieli šyrokija pravy i paŋnamoctvy, bo byli vajskovymi načalnikami, haŋoŋnymi sudŋdziami, sačyli za vykonvaŋniem pavinnašciaŋ: vajskovych, daroŋnych, mastavych, padvodnych, vartaŋničyich, ŋbirali padatki.

Niŋeŋšyja funkcyi administracyjnych orhanaŋ vykonvali sockija, dziešiatniki, civuny, vałasnyja starcy ci staršyni. Haŋoŋnym ichnim abaviazkam byŋo ŋbirač roznyja padatki i daniny. Civuny časta pachodzili i byli naznačanyja z sialan i niavolnaj čeladzi.

U 1567 h. na Biełarusi byŋo 29 vialikich feudalaŋ — ŋlašnikaŋ majontkaŋ. Koŋnamu z ich byŋo paddanych bolš 1000 sialanskich „dymoŋ”. Na terytoryi Biełarusi da Radziviŋaŋ naleŋžali David-Haradok, Kopyš, Niašviŋ, Mir, Kleck, Łachva, Hieraniony, Čarnoŋčycy i mnoha viosak, a pašla i Stuckaje Kniastva. U rozny čas Radziviŋy byli starastami ŋ Ašmianie, Mazyry, Lidzie, Barysavie i Brešcie. Da Sapiehaŋ naleŋžali Čareja, Švistiáč, Ašvieja, Dryšviaty, Łunna, Druja, Ruŋžany, a pašla Biešankovičy, Sianno, Zelva, Dziatlava, Biaŋničy i inš. Sapiehi byli ŋ roznych časoch starastami suraŋžskimi, aršanskimi, homielskimi, slonimskimi, mahiloŋskimi. Hlebavičy vaŋodali Dubroŋnam, Zasaŋŋjem; Chadkievičy — Bychavam, Bierastavicaj, Škŋovam, Hŋuskam, Švistiáčču i Myššu; Sanhuški — Smalanami (Aršanski paviet) i Rakavam (Mienski paviet); Tyškievičy — Łahojskam; Kiški — u pieršaj čverci XVII st. vaŋodali Niašviŋam, Łachvaj, 70 miastečkami i 400 vioskami. Pradstaŋniki hetych mahnackich siemjaŋ zajmali ŋsie važnyja stanoviščy ŋ Vialikim Kniastvie — pasady kanclera, hetmanaŋ, vajavodaŋ, starastaŋ i inš.

Da hrupy mahnataŋ naleŋžali sluckija kniazi Alelkavičy, Haštaŋŋy, Ošcikievičy, Zabiarezinskija, Kieŋhajŋavičy, dy pany, jakija mieli nia mienš jak pa 500 dymoŋ. Jany ŋ 1528 h. vaŋodali 30,4% sielskich

haspadarak, što raŭniałasia wałodaŭniu vialikaha kniazia. U XV i na paczatkŭ XVI st. nazyvali ich bajarami, paśla bajary-šlachta, pany šlachta i ziemianie. U procesie farmiravańnia šlacheckaj klasy ũ XVI st. niekatoraja častka sialanstva z hrupy vajenna-służyłaj pierajšła da šlachty. Asobnym upryvilejavanym stojem było duchavienstva.

U XVI st. nastupiła źmiena administracyjnaha padzielu terytoryi. U 1503 h. paŭstała Viciebskaje vajavodztva, u 1504 — Połackaje, u 1507 — Navahradzkaje, a ũ druhoj pałavinie XVI st. — Bresckaje, Mienskaje, Mścistaŭskaje i inš. Usich vajavodztvaŭ u Vialikim Knias-tvie było 13. Vajavodztvy dzialilisia na paviety, paviet na vołaści. Hety padziel astaŭsia da kanca Rečypaspalitaj. Vajavodztvy i paviety zna-chodzilisia ũ bolšych haradoch.

Paśla Lublinskaje vunii haspadarčaje pałažeńnie Valikaha Kniast-va pahoršyłasia, bo zaraz sojm pastanaviŭ pavialičyc padatki, a praz 20 hadoŭ z damoŭ miaščan i z ramieśnickaj dziejnaści pavialičylisia ũ 1,5-2 разоŭ.

Ražvićcio biełaruskaje kultury ũ Vialikim Kniastvie Litoŭskim

Paćatki biełaruskaje kultury možna zapisvać ad 1044-1066 hh., kali ũ Połacku Usiasłaŭ pabudavaŭ sabor św. Sofii. Pašla jaje raźvivali Pradstava-Eŭfrasińnia (1120-1173) u XII st., Kiryła Turaŭski (kala 1130-1182), Klim Smalacič (1147-1154) i inšyja. Pomnikami biełaruskaje kultury zjaŭlajucca nia tolki sabor sv. Sofii ũ Połacku, ale i kamieñ kniazia Rahvałoda z napisam z 1171 h., carkva Barysa i Hleba ũ Połacku, staradaŭnija cerkvy ũ Smalensku, carkva na Kałožy ũ Hrodnie z XII st., *Słova ab pałku lharavym* z 1187 h., biarozavaja hramata pisanaja na kary z biarozy z Viciebska z XIII st., Połackaje Evanhielle z XIII st., staryja zamčyšcy, wieży, ikony, režby i inš.

Pomnikami biełaruskaje kultury zjaŭlajucca narodnaja tvorčaść — pieśni, kazki, muzyka, mastactva, a takža *Sudziebnik* vydadzieny vialikim kniaziam Kazimieram Jahajłavičam u 1468 h., *Statut Vialikaha Kniastva Litoŭskaha* (I — 1529, II — 1566, III — 1588), letapisy, chroniki i inšyja dakumanty, pisanyja ũ biełaruskaj movie.

Biełaruskija muzykanty, śpievaki, mastaki malary, razam z Jahajłam zavandravali ũ Połšču, u Krakaŭ i inšyja harady i pakinuli tam svaje ślady. Jany razmaloŭvali manumentalnyja freski ũ dziesiatkach kaściołaŭ. Praŭdapadobna što im była davieranaja i sprava adnaŭleńnia polskaj relihijnaj nacyjanalnej śviataści — słavutaha abraza Jasnahorskaj Madonny ũ Čenstachovie i tamu maje jana ũschodnija, a nie zachodnija rysy.

Najvialikšuju słavu adnak prysporyŭ Biełarusi ũ XVI st. Francišak Skaryna (1485?-1540), rodam z Połacka. Jon, skončyŭšy navuku ũ Krakaŭskaj Akademii ũ 1506 h., zdabyŭ tytuł bakałaŭra. Pašla prabyvaŭ u Danii, dzie pracavaŭ u sakrataryjacie karala Hansa, a paźniej vyjechaŭ na dalejšuju navuku da Padui ũ Italii i tam atrymaŭ dypłomy doktora lekarskich navukaŭ i doktora filazofii. Zakončyŭšy navuku, viarnuŭsia ũ rodny kraj, zapeŭniŭ sabie mataryjalnuju pomać vilenskaha burmistra Jakuba Babiča i Bahdana Ańkova, vyjechaŭ u Českuju Prah, dzie ũ 1517-1519 hh. pierakłaŭ na biełaruskuju movu i nadrukavaŭ 23 knižki *Biblii*. Kala 1520 h. viarnuŭsia ũ Vilniu, sarhanizavaŭ tut pieršuju drukarniu i ũ 1522-1525 hh., nadrukavaŭ *Matuju padarožnju knižycu* i *Apostala* — takža ũ biełaruskaj movie.

Jedučy z Prahi Ź Vilniu dr Skaryna byŹ zatrymany Ź Vroclavie i tam praŹdapadobna skanfiskavana jamu Źryfty i kniŹki, jakija jon vioz z saboj. Na Źled častak skanfiskavanych kniŹak prypradkova trapili intralihatary, katoryja raŹbirali staryja vokladki knih i Ź ich znojdziena Źspomnienyja častki SkarynaŹskich kniŹak, uklejenych u hetyja vokladki.

Kanfiskata hetaja nie pieraŹkodziŹa Skarynie Ź vydavieckaj pracy. U Vilni jon adliŹ novyja Źryfty i wydaŹ dŹvie Źspomnienyja kniŹki. Adnačasova Skaryna byŹ lekaram i sakratarom vilenskaha biskupa.

Pryblizna Ź 1525-1533 hh. dr Fr. Skaryna jeŹdziŹ u Maskvu, dzie namahaŹsia pradavač svaje kniŹki, ale byli jany zatrymanyja i spalenyja. Dr Fr. Skaryna mieŹ tady vialikija straty i heta spyniŹa dalejŹuju jahonuju vydavieckuju dziejnaŹč.

U 1529 h. pamior brat Fr. Skaryny, katory vioŹ handlovaje pradprijemstva skurami Ź Poznani i astaviŹ pa sabie daŹhi. Z hetym dr Fr. Skaryna mieŹ mnoha kłopataŹ, jaho navat aryŹtavali Ź Poznani, ale paŹniej zvolnili na intervencyju karala.

U 1530 h. dr Fr. Skaryna adviedaŹ u Kienihsberhu (ciapieraŹni Kalininhrad) pruskaha hiercaha Albrechta. U Kienihsberh praŹdapadobna zaproŹšana Skarynu jak lekara, bo ŹaleŹa tam chvaroba „anhielskaha potu” (chiba hrypu).

Vydatny historyk-Źlavist, profesar Karlavaha Universytetu Ź Prazie Českaj Anton Vasilevič ŹlaroŹski, daŹledčyk Źyćcia i dziejnaŹci doktora FranciŹka Skaryny, miŹ inŹym napisal: „DziejnaŹci Skaryny — składanaja i Źmathrannaja. Jahony Źyćciovy Źlah nia byŹ prosty. Adzin pieralik jahonych zacikaŹleńniaŹ pakazvaje, jaki heta byŹ adukavany čataviek, nakolki raznabakovyja byli jahonyja zacikaŹleńni i mahčymaŹci. (...) Toje, Źto jon zrabiŹ, uŹučaje jaho Ź Źerahi znanych vydatnych dziejačou kniŹnaje spravy. Vializarny jahony Źklad u raŹvićcio eŹrapejskaha knihadruku. (...) Pa sile rozumu, pa rozmachu jaho aŹvietnaj i knihavydavieckaj dziejnaŹci, redka kaho z dziejačou pačatku XVI st. moŹna paraŹnač z FranciŹkam Skarynam. (...) Skaryna pakazaŹ pryklad samaaddanaha ŹluŹeńnia rodnamu narodu. ŹluŹyč „dobramu paspalitamu” zaviaŹčaŹ jon i naŹčadkam”.

Jahonyja asiahneńni byli ahromnyja. *Biblija* dr. Fr. Skaryny, pierakładenaja i nadrukovanaja raniej ad niamieckaha pierakładu Marcina Lutra, dy ad pierakładaŹ polskich i rasjejskich. Jon nia tolki zrabiŹ pierakład, ale i pisaŹ pradmovy, abjaŹneńni, pasłovija, infarmacyi, vyraŹajučy svaje hramadzka-patryjatyčnyja, filazafičnyja, maralna-etyčnyja i estetyčnyja pahlady, jakija mieli vialikaje značeńnie. Jon ŹvodziŹ BielaruŹ u ahulnaje rečyŹča tahačasnaha cyvilizavanaha Źvietu, u rečyŹča AdradŹeńnia — Renesansu.

Aprača taho vydrukavanyja Skarynaj kniŹki adznačalisia wielmi sta-

rannym, estetyčnym vykanańniem, pryhožymi ilustracyjami, inicjatywami i zastavicami.

Francišak Skaryna pisaŭ prozaj i afaryzmy vieršam. U pradmowie da knižki *Esfir* m.inš. hetak pisaŭ:

„Nie kapaj pod druhom swoim jamy,
Sam uvališsia ũ niu.
Nie stav, Amanu, Mordocheju šybienicy,
Sam povišnieš na niej”.

A voś karotki ũryvak z pradmovy da knižki *Judyt*. „Panieže ot priroždienija zvieri, chodiaščije v pustyni, znajut jamy svoja; pticy, letajuščije po vozduchu, viedajuć hniezda svoje; ryby płavujuščije po moriu i rekach, čujuć viry svoje; pčoly i tym padobnyja boroniat uliev svojich, — takož i ludi hdie zrodilisia i uskormleny suć po Bozie, k tomu miestu velikuju łasku imajuć”. Slovy hetaja sprad bolš jak 450 hadoŭ važnyja i aktualnyja siańnia.

Z hetaha bačym, što dr Francišak Skaryna byŭ vialikim patryjotam svajho kraju, vialikim ašvietnikam na Biełarusi ũ XVI st. i jon pryvioz da našaha kraju vynajdzieny ũ XV st. druk, jaki staŭsia hałoŭnym matoram cyvilizacyi i ražvićcia kultury.

U 1534 ci 1535 h. Skaryna vyjechaŭ iznoŭ u Prah u Českuju, dzie pracavaŭ u jakašci karaleŭskaha batanika i tam pamior.

U XVI st. Biełaruś mieła svajho paeta łacinista Mikałaja Husavianina (Husoŭskaha), rodam z siamji lašnika-palaŭničaha z Mahiloŭščyny. Husavianin na pačatku 1520 h., u składzie dyplamatyčnaje misji karala Polščy i vialikaha kniazia VKL trapiŭ u Rym i tam pačaŭ pisać u łacińskaj movie paemu *Piešnia pra zuba*. Skončyŭ jaje pisać (1072 radki), viarnuŭšysia na bačkaŭščynu, a vydaŭ u 1523 h. u Krakavie. Husavianin, prasiaknuty renasansovymi humanistyčnymi idejami, u svajoj paemie apisivaje biełaruskuju pryrodu, zaniatki žycharoŭ, ichnija zvyčai, uplataje ũ jaje biełaruskija narodnyja prykazki, dy vykarystoŭvaje biełaruskija narodnyja piešni. *Piešnia pra zuba*, pierakładzienaja na polskuju, rasiejskuju, biełaruskuju, českuju i inšyja movy, pryniała aŭtaru vialikuju slavu.

Pašla Skaryny vialikuju ašvietnickuju i vydavieckuju pracu na Biełarusi pravodziŭ Symon Budny (1530-1593) — biełaruski humanist, refarmacyjny dziejač, filozaf, sacyjolah, filolah i historyk. Adukacyju zdabyŭ jon u Krakaŭskaj Akademii. Ad 1558 h. byŭ nastauńnikam u pratestanckaj škole ũ Vilni, ad 1566 h. — kalvinskim prapaviednikam u Klecku, a ũ 1561 h. z L. Kryškoŭskim i M. Kaviačynskim zasnavaŭ u Niašvižy drukarniu i vydaŭ na biełaruskaj movie pry pomačy Asta-

pa Vałoviča i Mikataja Radziviła Čornaha *Katechizis, Pra aprauďańnie hrešnaha čalavieka pierad Boham* i inšyja knižki. U 1560-ja hady jon pierakłaŭ *Bibliju* na polskuju movu. Ad 1573 h. prapaviedvaŭ u Łosku kala Maładečna i, załażyŭszy tam drukarniu (isnavała jana ad 1574 da 1589 h.), wydaŭ svoj pierakład *Novaha Zavietu* z pradmovaj i abjaśnieńniami, novyja svaje knižki *Pra dźvie sutnaści Chrysta, Suproč chryščeńnia dziaciej, Nakont arhumentaŭ Simlera pra dźvie sutnaści Chrysta, Karotki dokaz, što Chrystos nie źjaŭlajecca takim-ža Boham, jak ajciec* i inš. Adnačasna jon supracouńičaŭ z polskimi refarmatarami.

Symon Budny byŭ ideolaham pastupova-radykalna nastrojenaj biełaruskaj šlarchy i miaščan, damahaŭsia ahraničeńnia feŭdalnaha samaŭladztva, ašviety dla prostaha narodu i nie škadavaŭ srodkaŭ na budavańnie škołaŭ. Zrabiŭ vialiki ŭkład u raźvićcio biełaruskaje movy, dy prapahandavaŭ supracouńictva ūsich słavianskich narodaŭ.

Vydavieckuju dziejnaść Skaryny pradaŭžaŭ i hetman Vialikaha Kniastva Ryhor Chadkievič. Jon zasnavaŭ u svaim majontku Zabłudau kala Bielastoku drukarniu, u jakoj pracavali ū 1567-1570 hh. Piotr Mścislaviec z Bielarusi, praŭdapadobna vučań Franciška Skaryny, z Ivanam Fiodaravym z Maskvy. Hetyja drukary ū 1564 h. zasnavali drukarniu ū Maskvie, vydali tam *Apostał* i *Časoŭnik*, ale nie ūtrymalisia tam daŭžej i vyjechali na Bielaruś. Tut imi zaapiakavaŭsia R. Chadkievič, katory rozumieŭ potrebu relihijnych knižak dla pravastaŭnych žycharoŭ kraju. U Zabłudavie Mścislaviec i Fiodaraŭ nadrukavali *Evanhielle vučycielnoje* (1569) i *Psaltyr z Časasłoŭcam*. U 1572 h. Piotr Mścislaviec vyjechaŭ u Vilniu, a Ivan Fiodaraŭ — u Lvoŭ. Mścislaŭcam zaapiakavalisia braty Mamoničy ū Vilni i jon tam zasnavaŭ drukarniu, u jakoj nadrukavaŭ *Evanhielle naprastolnaje* (1575), *Psaltyr* i *Časoŭnik* (1576). Drukarnia Mamoničaŭ isnavała da 1623 h. i nadrukavała kala 60 knižak u biełaruskaj, łacińskaj, carkoŭnastlavianskaj i polskaj movach. Fiodaraŭ nadrukavaŭ u Lvovie *Apostał* i pieršy lemantar *Bukvar*, a pašla pierabraŭsia ū Astroh na Vałyni i drukavaŭ knižki na košt kniazia K. K. Astrožskaha. Nadrukavau jon tam *Psaltyr i Novy Zapaviet* (1580), *Chranalohiju Andreja Rymšy* (1581), dy *Astrožskuju Bibliju* (1581). Tam-ža nieŭzabavie źjaviŭsia i Piotr Mścislaviec, katory nadrukavaŭ *Knihu o postničestvie* (1594), *Hramatiku* (1598) i *Časasłoviec* (1602).

Z vydavieckich dziejačoŭ na asablivuju ūvahu zasluhoŭvaje Ryhor Chadkievič (1500?-1572) — syn navahradzkaha vajavody i vialikaha hetmana Alaksandra Chadkieviča. Mieŭ jon vyšejšuju adukacyju i vialikija zdolnaści, dziakujučy čamu zajmaŭ adkaznyja stanoviščy pa śmierci svajho bački ū 1549 h. U 1554 h. atrymaŭ jon stanovišča vi-

ciebskaha vajavody, hod pašla kijeŭskaha, čatyry hady paźniej kašta-lana trockaha. Prymaŭ udziel u vajnie z Maskvoj i ŭ 1564 h. nad rečkaj Ułoju, niedaloka Połacka, pieramoh maskoŭskaha kniazia Šujskaha, katory zhinuŭ uciakajučy z boju. Za hetuju pieramohu Ryhor Chadkievič atrymaŭ naznačeńnie na kaštalana ŭ Vilni, a ŭ 1566 h. na naj-vyšejšaha hetmana Vialikaha Kniastva. R. Chadkievič kłapaciŭsia nia tolki pra vajskovyja sprawy i abaronu haspadarstva, ale apiakavaŭsia Pravasłaŭnaj carkvoj, idučy ŭ ślady svajho bački, jaki ŭ 1498 h. zas- navaŭ u Suprašli kala Bielastoku manastyr, što z časam staŭsia vy- datnym relihijna-kulturnym asiarodkam Bielarusi, z bahatym zboram pamiatok piśmienstva, letapisaŭ, starych słavianskich rukapisnych kniżak i inšych cennyh mataryjałaŭ.

Ryhor Chadkievič zapisam z 7 červienia 1563 h. zabiaspiečyŭ ma- taryjalnyja srodki dla špitala zasnavanaha pry carkvie ŭ Zabłudavie, a takža dla śviataroŭ carkvy i śviatara katalickaha kaścioła, dy nas- taŭnikaŭ pry miascovych śviatyniach. Na ŭtrymańnie dla śviatara car- kvy pryznačyŭ 2 vałoki ziamli, a dla dyjakana — adnu. Probašču ka- talickaha kaścioła taksama pryznačyŭ 2 vałoki. Dla tych-ža śviataroŭ pryznačyŭ placy na pabudovy plabanijaŭ. Na patreby špitala, z jako- ha na roŭnych pravach mieli karystać pravasłaŭnyja i kataliki, pryz- načyŭ z svajho zabłudaušskaha majontku „dziesiacinu” — żyta kožny hod 60 bočak, jačmieniu — 15 bočak, harochu — 6 bočak, hrečki — 20. U hetym-ža zapisie zahadaŭ, kab z dziesiaciny, jakuju mieli da- vać sialanie, dy zabłudauškija miaščanie pa 50 kopaŭ żyta i jačmie- niu prydzialaŭsia pravasłaŭnamu śviataru i dyjakanu, dy i stolki-ž ka- talickamu probašču. Aprača taho pa 25 kopaŭ żyta, dy stolki-ž jačmie- niu z dziesiaciny mieŭ atrymlivać štohod nastaŭnik škoły pry carkvie i hetulki-ž nastaŭnik pry katalickim kaściele, jakija budú vučyc dzie- ciej. Zahadana taksama zabłudaučcam, kab štohod składali pa 4 hrošy na „Kalady” ad domu. Padziel kalady mieŭ być paroŭnu pravasłaŭna- mu śviataru, dyjakanu i katalickamu probašču. Da taho śviatary zvol- nienyja byli ad arendnaje i inšych płataŭ za prydzielenyja im vałoki, kab tolki mahli jany dbać pra svaich viernikaŭ i nia brali vysokaje płat- y za svaje relihijnyja pasluhi. Da taho vyznačyŭ vyšyniu płaty, jakuju možna brać za relihijnyja pasluhi, zaznačajučy što biednych treba absłużyć zusim biazpłatna. Hetkaje stanovišča i adnolkavaja rupnaść pravasłaŭnaha Ryhora Chadkieviča pra relihijnyja sprawy katolikaŭ i aśvietu śvidčyc ab vialikaj talerantnaści ŭ spravach viery tahačas- nych Bielarusiaŭ. Talerantnaść i dobryja ŭzajemnyja adnosiny patreb- nyja Bielarusam i siańnia.

Talerantnaść hetmana Ryhora Chadkieviča napeŭna vyplyvała z ja- honaha vialikaha razzsudku, a takža z imknieńnia abarony carkvy i kaš-

ciola pierad refarmacyjaj, ruch jakoj abymaŭ štoraz bolej mahnataŭ. Tak, prykladna, u 1569 h. na 21 šwieckich senataraŭ Vialikaha Knias-tva było 14 pratestantaŭ, 3 — pravasaŭnych i 4 — katalikoŭ.

Vydavieckaj dziejnašciu zajmaŭsia i Vasil Ciapinski (1540?-1604?) — biełaruski humanist i radykalny refarmacyjny dziejač. U svaim majontku Ciapina kala Lepiela jon zasnavaŭ kala 1576 h. drukarniu i drukavaŭ pierakładzienaje im na biełaruskuju movu *Evanhielle* z pradmovaj, u jakoj vystupaŭ u abaronu biełaruskaha narodu, jaho kultury, damahajučysia pašyreńnia adukacyi narodu i arhanizavańnia škołaŭ u rodnaj biełaruskaj movie. Vasil Ciapinski pradaŭžaŭ humanistyčnyja kulturalna-ašvietnickija imknieńni Franciška Skaryny i Symona Budnaha.

Pałažeńnie Biełarusi paśla Lublinskaje vunii

Pałažeńnie na Biełarusi paśla Lublinskaje vunii chutka źmianiała-sia na jaje niekaryść. Užo ũ miesiacy lipieni 1569 h., heta značyc ũ nastupnym miesiacy paśla padpisańnia vunii, byŭ vydadzienny dakumant, što „Polskaje Karaleŭstva i Vialikaje Kniastva Litoŭskaje tvorać adno i niepadzielnaje cieła, a takža niaroznaje, ale adno supolnaje haspadarstva Rečypaspalituju, katoraje z dvoch haspadarstvaŭ i narodaŭ žliłosia i źviazałasia ũ adzin narod i adno haspadarstva”. Lublinskaja vunija likvidavała abmiežavańni i zabarony pieradačy čužaziemcam uładańniaŭ i dziaržaŭnych stanoviščaŭ u Vialikim Kniastvie. Takim paradkam polskija mahnaty zdabyli mahčymaść pašyrańnia svaich upłyvaŭ i ziamielnych uładańniaŭ na Biełarusi. Heta i pavialičanyja padatki vyklikali niezadavaleńnie žycharoŭ Biełarusi. Dziela taho hrupa mahnataŭ: maršałak ziemski Jan Chadkievič, vilenski vajavoda Radziwił, vileński jepiskap Valerian Hiedrojć, elekt Źmudzi Melchior Hiedrojć, maršałak dvara vialikaha kniazia Mikałaj Kryštaf Radziwił, padskarbi Astap Vałovič u 1575 h. pačali tajnyja pieramovy z maskoŭskim uradam, kab zdabyć pomač rasiejskaha cara. Ale hetaja zmova nia mieła pośpiechu.

Nieŭzabavie paśla hetaha karol Rečypaspalitaj Stefan Batory 29 červienia 1576 h. u specyjalnaj hramacie paćvierdziŭ usie pravy i volnaści Vialikaha Kniastva i harantavaŭ ichniuju niezaležnaść, ale sva-ju ũladu apiraŭ na katalickich polskich mahnatach i hetym davaŭ im pieravahu va ũsich halinach žyćcia. U 1579-1582 hh. Stefan Batory vioŭ vajnu z Maskvoj i ũdałosia jamu advajavać Połack, a Livoniju (Inflanty) dałučyc da Połšcy. Za jahonych časoŭ paŭstali vyšejšyja škoły — akademii ũ Połacku, Derpcie i Vilni. U bolšaści służyli jany polskamu Katalickamu kaściołu, choć Vilenskaja Akademiya pryhataŭlała misijanieraŭ u biełaruskaj movie.

Za časoŭ Źyhimonta III Vazy (1587-1632) i Uładyslava IV Vazy (1632-1648) pačaŭsia vialiki polski nacisk na biełaruskija ziemli. Važnuju rolu ũ hetym adyhryvaŭ zakon jezuitaŭ, jakija mieli svaje asiarodki ũ Połacku (1580), Niaśviży (1584), Hrodnie (1585), Oršy (1609), Smalensku (1611), Navahradku (1626), Babrujsku (1630), Pińsku (1630) i inšych miascovaściach. Siarod ich vialikuju rolu adyhryvaŭ

pałki kaznadzieja Piotr Skarha. Šyrokuju dziejnaść pravodziu jezuit Possevin. Jon imknušia da zlučeńnia Pravasałnaje carkvy z Katalickim kaściołam i ũ 1585 h. pisaŭ da papy rymskaha, što dzieła heta ha treba pierakłaści relihijnyja knihi na rodnuju movu narodu, pra vydańnie katorych drukam budzie staracca. I ũžo ũ henym 1585 h. vydaŭ u Vilni katachizmoŭku, jak padručnik navučańnia katalickaje relihii, pabielarusku.

Kanstantynopalski patryjarch, bačačy vialiki nacisk na Pravasałnuju carkvu ũ Vialikim Kniastvie z boku refarmacyjnaha ruchu i Katalickaha kaścioła, starašia padparadkavać jaje sabie, ale na heta nie zhadzilisia miascovyja jepiskapy, katoryja mieli svajho mitrapalita ũ Navahradku i dziesiać jepiskapstvaŭ, m.inš. u Połacku, Smalensku, Pinsku, Breście, Hrodnie. Ichnim kalehijalnym orhanam byli synody, jakija adbyvalisia nierehularna, a ad 1589 h. mieli adbyvacca koždy hod u Breście i adbylisia tam u 1570, 1591, 1593, 1594, 1595 i 1596 hh. Siarod učašnikaŭ synodu było niekalki pryčilnikaŭ vunii z Katalickim kaściołam, a miž imi znachodzišia mitrapalit Anisifar, pašla Michał Rahoza, jaki źmianiŭ jaho ũ 1589 h., łucki jepiskap Kiryła Tarlecki, brescki jepiskap Ipaci Paciej, pinski jepiskap Lavonci Zbirujski, jepiskap Ivoŭski Ryhor Bałaban i niekatoryja inšyja jerarchi Pravasałnaje carkvy.

Pieršy krok da vunii зробleny byŭ u 1590 h. u Bełzie, u jaki zjechałisia jepiskapy Bałaban, Tarlecki, Zbirujski, Pjalčycki i inšyja, katoryja zhadzilisia na vuniju. Kab padtrymać heta, Piotr Skarha vydaŭ knižku *O jedinstvie cerkviej*, a da taho praviedziena adpaviednuju prapahandu. Pašla sprava vunii razhladałasia na specyjalnym synodzie ũ 1596 h. u Breście. Adnahałosnaj zhody na im nie asiahnuta, ale bolšaść jepiskapaŭ-uładykaŭ — brescki, łucki, połacki, pinski, i inš. stajała za tym, kab Carkvu na Bielarusi padparadkavać papie rymskamu. Adnak chutka 36 carkoŭnych dastojnikaŭ, u hetym dvoch uładykaŭ vystupiła prociŭ vunii. Stajała za imi 200 pradstaŭnikoŭ nižšaha duchavienstva i 22 pradstaŭnikoŭ šlachty. Žyhimont III Vaza ličačy, što asnovy da vunii pryhatavanyja, vydaŭ universał, pavodle jakoha Pravasałnaja carkva ũ Rečypaspalitaj abviašćilasja zlučanaj z Katalickim kaściołam. Paćvierdziŭ heta papa rymski Kliment VIII specyjalnaj bullaj z 6 kastryčnika 1596 h.

Chacia častka feŭdalaŭ i šlachty prytrymlivałasia pravasałaja, a častka pryniata katalictva, vunija chutka pryniata va ũsich haradoch Bielarusi — u Hrodnie, Pinsku, Navahradku, Połacku, Miensku, Breście i inš.

Pavodle Bresckaj vunii Carkva na Bielarusi pryznavała zvierchnaść papy rymskaha i asnoŭnyja dohmaty Katalickaha kaścioła, a zach-

nastaŭnikam syna kryčaŭskaha starasty B. Sałamiareckaha (1597-1600), dziaciej kniazia A. K. Astrožskaha (1600-1602) dy ŭ kniazia J. Kareckaha da 1618 h. U 1619 h. pierajechaŭ u Kijeva-Piačerskuju ŭaŭru, dzie nastauŭničaŭ i pierakładaŭ z hreckaje movy i redahavaŭ knižki. Pieršaja jahonaja knižka *Nauka ku čtieniu i rozumieńniu pisma słovienskoho* (lemantar) vyjšła ŭ 1596 h. Pašla vyjšli: *Leksis* (biełaruski sloŭnik — 1061 slova), *Hramatika słovienska svieržnaho iskustva osmi častij slova*, a ŭ 1626 h. — *Katechizis*. Lemantar i hramatyka służyli pašyrańniu aśviety. U katechizisie tłumačyŭ carkoŭnyja dohmaty.

Pravastaŭja baraniŭ biełaruski piśmieńnik-palemist, pedahoh i carkoŭny dziejač Lavonci Karpovič, rodan z Pinščyny. L. Karpovič zda-byŭ adukacyju ŭ Astrožskaj škole. Ad 1613 h. byŭ archimandrytam vilenskaha Śviata-Duchaŭskaha manastyra i rektaram brackaj školy. Kiravaŭ vydavieckaj dziejnašciu pravastaŭnaha bractva ŭ Vilni i Jeŭi, dzie ŭ XVII st. isnavała biełaruskaja drukarnia. Napisaŭ i vydaŭ *Kazańnie dvoje* (Jeŭje 1615), *Kazańnie na pachavańnie kniazia V. V. Halicyna* (Vilnia 1619), pradmovu da knižki *Viertahrad dušeŭny* (Vilnia 1620) i inš.

Pravoŭ da niezaležnaha haspadarstviennaha žyćcia Bielarusaŭ i Ukraińcaŭ baraniŭ biełaruski i ŭkrainski piśmieńnik-palemist Chrystafor Filalet (Marcin Branieŭski). Jon-ža baraniŭ pravastaŭja i talentnaści relihijnaje. Suproć Bresckaj vunii napisaŭ *Apokrysis*, vydadzieny ŭ polskaj movie ŭ 1597 h., a ŭ biełaruskaj — u 1598 h. U sva-joj publicystyky šyroka vykarystoŭvaŭ narodnyja prykazki, bajki, anekdoty. Pamior kala 1624 h.

Vielmi cikavym biełaruskim dziejačom i piśmieńnikam byŭ Mialeci Smatrycki — śvieckaje imia: Maksim Harasimovič (1572-1630). Adu-kacyju zdabyvaŭ u Astrozie, Vilenskaj Akademii, a pašla ŭ Niurnberhskim, Leipcyhskim i Vitenberhskim universytetach, dzie atrymaŭ dyp-lom doktora medycyny. Viarnuŭšysia na bačkaŭščynnu, żyŭ u majontkach Sałamiareckaha kala Mienska (Sałamiareč, Łahojsk, Baraŭla-ny), a pašla ŭ Vilni. Tut ustupiŭ u pravastaŭnaje bractva pry Troickim manastyry i zmahaŭsia z vunijatami. Jak piśmieńnik-palemist pačaŭ dzieić u 1596 h., kali napisaŭ artykuł suprać knihi I. Pacieja *Unia*. U 1608 h. vydaŭ *Antyhrafi...* u adkaz na vunijackuju brašuru *Jeresi...* Słavu pryniesła jamu kniha *Trenas* (1610), napisanaja suproć vunija-taŭ, za što mieŭ prykraści i chavaŭsia pad pseŭdanimam. U Vilni pra-cavaŭ u škole Śviata-Duchaŭskaha manastyra, a ŭ 1616 h. byŭ rek-taram kijeŭskaj brackaj školy. U 1617 h. viarnuŭsia ŭ Vilniu, ustupiŭ u manastyr pad imiem Mialeci, dy ŭ 1620 h. staŭsia archijepiskapam. Napisaŭ i vydaŭ knihu *Hramatika słovienskaja pravielnaja sintahma*

(1618), *Veryfikacyja niavinnaści* (1621), *Abarona vieryfikacyi* (1621), *Elenchus* i *Apiendyks* (1622), *Suplikacyja* i *Justyfikacyja* (1623). Nieüzabavie pierajšoŭ jon na vuniju i baraniŭ jaje ŭ knižkach *Apalohija*, *Pratestacyja* (1628), *Paranezis* i *Eksetezis* (1629), u jakich asudziŭ pravastaŭje i zhaniŭ raniejšuju svaju dziejnaść u abaronie pravastaŭja. Pisaŭ pabiełarusku, papolsku i paślaviansku. Padarožničaŭ pa Eŭropie i šviatych miascovašciach Blizkoha Uschodu.

Vydatnym biełaruskim piśmieńnikam, pedahoham, publicystam i carkoŭnym dziejačom byŭ Symon Połacki — Samuił Piatroŭski-Sitnianovič (1629-1680), syn kupieckaj siamji, rusafił. U 1640-1650 hh. vučyŭsia ŭ Kijeva-Mahilanskaj Kalehii, a pašla praŭdapadobna ŭ Vilenskaj Akademii. U 1656 h. ustupiŭ u manachi ŭ Połacku i tam pracavaŭ u pravastaŭnaj brackaj škole pry Bohajaŭlenskim manastyry. Niekalki hadoŭ prabyvaŭ u Maskvie, dzie vučyŭ carskich dziaciej, zmahaŭsia z razłomam u Pravastaŭnaj carkvie i aktyŭna vystupaŭ za pašyrańnie ašviety. Sarhanizavaŭ drukarniu, u jakoj nadrukavaŭ niekalki svaich knižak. Pisaŭ pabiełarusku, papolsku i ŭ staražytnaslvianskaj movie, prozaj i vieršam. Apiavaŭ biełaruskija zemli, asabliiva Połack i Viciebsk. U Maskvie vydaŭ *Bukvar*, *Časastoviec*, *Žeżt praŭleńnia*, *Vianiec viery*, *Vietrahrad*, napisanyja ŭ 1678 h., *Ryfmalohion* (1679), pjesy *Kamedyja pra Nabuchadanozara cara* i *Kamedyja-prytčy pra błudnaha syna*, zborniki kazańniaŭ *Abied dušeŭny* i *Viačera dušeŭnaja* dy inš. U svaich tvorach asudžaŭ bahaćcie, słauiŭ pracu, jakaja ŭzvyšaje čalavieka i prapaviedavaŭ roŭnaść usich pierad Boham.

Pad kaniec XVI i ŭ pieršaj pałavinie XVII st. litaraturaj zajmalisia m.inš. Andrej Rymša i Afanasi Filipovič.

Andrzej Rymša (1550?-1595?) — biełaruski paet rodam z Navahradčyny, służyŭ u Radziviłaŭ i braŭ udzieł u vajennych pachodach. U 1581 h. vydaŭ vieršavanuju *Chranalohiju* i pisaŭ panahiryčnyja vieršy na herby mahnataŭ A. Vałoviča (1585), L. Sapiehi (1588) i F. Skumina (1591). Napisaŭ takža paemu na polskaj movie.

Afanasi Filipovič (1597?-1648) — biełaruski hramadzki i carkoŭny dziejač, rodam z Brestčyny, u maładych hadoch nastauńičaŭ, a pašla, u 1627 h. pastupiŭ u Šviata-Duchaŭski manastyr u Vilni. Vystupaŭ suproč vunii, dy padtrymlivaŭ bunty, za što siadzieŭ u vastrozie. Napisaŭ *Dyjaryuś* (1648) z notami i šerah artykułaŭ, u jakich krytykavaŭ palityku Rečypaspalitaj, duchoŭnych i švieckich feŭdałaŭ, jepiskapat za biazdziejnaść i imknieńni da roskašy, a baraniŭ sialan, jakija znosili roznyja kryŭdy.

U druhoj čverci XVII st. šyrokuju vydaviecka-drukarskuju i ašvietnickuju dziejnaść pravodziŭ Špirydon Sobal, rodam z Mahiloŭščyny.

U 1630 h. jon załažyŭ drukarniu ŭ Kuciejnie pad Oršaj, jakoju pašla kiravaŭ ihumien Joil Trucevič pad apiekaj pravasaŭnaha bractva. Z drukarni hetaj vyjšła ŭ šviet kala dvaccaci knižak. Važniejšyja z ich heta *Bukvar* Špirydona Sobala (1631), *Historyja pra Varlaama i Jazafa* (1637), *Dydaskalija* Sylvestra Kosava, *Leksikon* Pamvy Biaryndy (1653). Drukarnia ŭ Kuciejnie isnavala da 1654 h. Ad 1653 h. Sobal vydaŭ u drukarniach u Bujničach kala Mahilova, a pašla ŭ Mahilovie pry pravasaŭnym bractvie niekalki knižak, m.inš. *Bukvar* (1636), *Psałtyr* (1637), *Testament* (1638). Mahiloŭskaja brackaja drukarnia isnavala z pierapynkami ad 1616 da 1773 h.

Da biełaruskaje litaratury ŭvajšła pramova Ivana Mialeški (pamior u 1622 h.) — smalenskaha kaštalana, u abaronie biełaruskaha narodu, u jakoj jon krytyčna acaniaŭ panujučyja ŭ Rečypaspalitaj paradki i zvyčaj.

Biełaruskuju litaraturu i historyju ŭzbahacili *Letapis* Bychaŭca, *Dzionnik* Fiodara Jeŭšašeŭskaha — advakata z Navahradka z 1564-1604 hh. i inš.

U druhoj pałavinie XVI i pačatku XVII st. na Biełarusi šyroka razvivaŭsia refarmacyjny ruch. Pačaŭsia jon faktyčna ŭ XV st., kali na Biełarusi pajavilisia pryčhilniki viedamaha českaha refarmatara Jana Husa (pamior u 1415 h.). Refarmacyjny ruch na Biełarusi byŭ źviazany z polskaj refarmacyjaj i achaplaŭ častku mahnataŭ, šlachty, miaščan i niekatorych sialan. U 50-tych hadoch XVI st. pratestanckija asiarodki isnavali ŭ Niašvižy, Breście, Klecku, Viciebsku, Miensku, Połacku, Hłybokim, Haradziei, Župranach, Zasaŭi, Jeŭi, Iviancy, Lubčy, Navahradku, Lachavičach, Oršy, Smarhoni i inšych haradoch i miastečkach. Pratestanty mieli svaje šviatyni, školy, a navat i drukarni. Najbolš byŭ to kalvinistaŭ.

Kalvinskija prapaviedniki nastojvali na palahčeńnie pałažeńnia sialanstva i abmiežavańnie feŭdalnaj eksploatacyji. Imknulisia jany stvaryć na Biełarusi niezaležnuju ad Katalickaha kaścioła i Pravasaŭnaje carkvy biełaruskuju Kalvinskiju carkvu.

Z kalvinskaha siaradovišča ŭ 1562-1565 hh. vyłučyŭlasia radykalnaja hrupa, jakuju nazyvali antytrynitarami i aryjanami. Centram antytrynitarau byŭ Łosk, dzie pracavaŭ Symon Budny i mieŭ drukarniu. Antytrynitary mieli takža svaju drukarniu ŭ Jeŭi. Apiakavaŭsia imi mahnat aryjanin Jan Kiška. Ideolohami biełaruskich aryjanaŭ žjaŭlalisia Symon Budny, Vasil Ciapinski, Łaŭrenci Kryškoŭski i inš. U XVII st. antytrynitarau nazyvali sacynianami. Jany asudžali feŭdalaŭ i ichnija vojny. Ł. Kryškoŭski ŭ vydadzienaj ŭ 1564 h. u Niašvižy knižcy *Hutaraka šviatoha Justyna* m.inš. pisaŭ: „Boh žaleza stvoryŭ nie dla taho, kab z jaho rabić miačy i kopii, a dla taho, kab kavać kosy, tapary i la-

miašy". Sacyniany abviaščali šyrokiju relihijnuju talerantnašč, dy maryli ab takim hramadzkiem ładzie, ũ jakim nia budzie pryvatnaj ũłasnašci, eksploatacyi, niaroŭnašci, panoŭ vajavodaŭ dy karaloŭ, a ũsie buduć ščašlivymi, jak u carstvie Božym. Prapahandavaŭnia hetkich pahladaŭ nie mahła pryznavać ũlada i jana ũ XVII st. pad naciskam jezuitaŭ i mahnataŭ ahraničyła dziejnašč refarmataraŭ, a ũ 1647 h. pastanovaj sojmu zakryvalisia ũsie drukarni i škoły, sarhanizavanyja refarmatarami. U 1658 h. sojm pryniaŭ pastanovu ad vyhnaŭni ũsich antytrynitaroŭ z Rečypaspalitaj.

U zmahaŭni pravasaŭnych z katalictvam i vunijaj vialikuju rolu adyhrывali pravasaŭnyja bractvy, jakija pačali paŭstavać u druhoj paŭlavinie XVI st. Asabliva mnoha ich było ũ XVII st. Isnavali jany ũ bolšych haradoch: Vilni, Miensku, Mahilovie, Breščie, Hrodnie, Połacku, Vičiebsku, Słucku, Oršy, Pinsku i inš. Bractvy paŭstavali pry manastyroch, cerkvach. Mieli jany svaje škoły, kłapacilisia pra budaŭnictva cerkvaŭ, upryhožvaŭnie ich, pamahali biednym i sirotam. Baranili biełaruskaje kultury, biełaruskaje movy. Mieli miž saboj suviaž i arhanizavali supolnyja vystupleŭni prociŭ vunijataŭ, katolikaŭ i ũvodžanych imi paradkaŭ, novaha kalendara dy polskich upłyvaŭ.

U prociŭvahu jezuickim škołam (akademijam), paŭstavali pravasaŭnyja brackija škoły u Breščie (1591), Miensku (1592), Mahilovie (1597), Šklovie (kala 1625), Połacku i Pinsku (1633), Oršy (1648) i inš. U škołach hetych navučaŭnie adbyvałasia ũ biełaruskaj i carkoŭnaslavianskaj movach.

Bractvy mieli svaje drukarni i vydavali knižki. Tak, prykladam, u mahiloŭskaj drukarni nadrukavana *Słužebnik* (1616), *Evanhielle učitelnoje* (1619), *Bukvar jazyka slavianska* (1636), *Psaltyr* i *Apostol* (1637), *Trebnik* (1646) i inš. Mnoha knižak nadrukavała brackaja drukarnia ũ Vilni.

Bractvy kantralavali navuku ũ škołach, zbirali skladki na ich utrymaŭnie, asabliva siarod miaščan, a takža kantralavali carkoŭnuju majomašč i ũładaŭni, a navat duchavienstva.

Va ũsich haradoch Bielarusi — u Miensku, Navahradku, Mahilovie i inšych pravodzili šyrokiju dziejnašč vunijackija bractvy. Jany, padobna jak pravasaŭnyja bractvy, arhanizavali škoły, špitali, pamahali biednym. Pasluhoŭvalisia biełaruskaj movaj.

U XVI i XVII st.st. na Bielarusi pačaŭ ražvivacca školny teatr. Teatry hetaja paŭstavali pry katalickich jezuickich kalehijach u bolšych haradoch i pry pravasaŭnych bractvach. Pieršyja teatralnyja vidoviščy na Bielarusi — heta narodnyja hulni, karahody, pradstaŭleŭni skamarochaŭ i miadźviednikaŭ. U XVII st. u Smarhoni była navat škoła, u jakoj vučyli miadźviazdioŭ. Papularnymi byli sceny „Kaza” i roznyja

hulni — „Bachar”, „Ciareška”, „Młyn”, „Piewień”, „Čort”, „Pastuch i aviečki”, „Starcy”, „Karšun” i inšyja, jakija pradstaŭlali kaladoŭščyki. Duchavienstvu i švieckaj uładzie nie padabalisia hetyja pradstaŭleńni i ŭ suviazi z hetym arhanizavana školnyja teatry, jakija pradstaŭlali deklamacyi i sceny zviazanyja z relihijnymi šwiatami i historyčnymi zdarėniami, a takža batlejki, intermedyja i nahodnyja humarystyčnyja kamedyi. Voš niekatoryja z ich: *Ab miry* (1582); *Boh stvaryŭ nieba i ziamlu i ŭsio trymaje ŭ svajoj ruce*; *Pra Barysa i Hleba* (1693); *Z mużyka pan*; *Pra bahača i Łazara*; *Jak šviryd byŭ u spoviedzi*; *Pan literat* i inš. Viedamy byŭ lalkavy teatr „batlejka”. U „batlejkach” pradstaŭlali sceny pra naradžeńnie Chrysta i dramu *Car Irad*. U biełaruskaj „batlejcy” viedamych było 20 narodnych scenaŭ. Najbolš papularnyja heta: „Anton”, „Antonicha i kaza”, „Mużyk Maciej, jahonaja žonka Uljana i doktor”, „Starasta z žonkaj”, „Kazak, pop, čort i śmierc”, „Alaksandar Makiedonski i Piotr Indyjski”, „Volski i kupiec polski z paniaj Baranoŭskaj”, „Skamaroch z miadźviadziom” i inš. Intermedyi školnaha teatru i narodnyja scenki „batlejki” mieli sacyjalna-bytavy charakter, a narodnyja dramy nakiroŭvalisia prociŭ despatyzmu panoŭ i ŭłady. Jany pieraplatalisia časta śpievami i muzykaj, a heta spryjała raźvićciu charavych śpievaŭ i arkiestravaj muzyki.

U druhoj pałavinie XVIII st. u Mahilovie, Połacku, Miensku, Viciebsku, Hrodnie adbyvalisia muzyčna-teatralnyja pradstaŭleńni ŭ vykanańni vučniaŭ carkoŭna-prychadzkih škołaŭ, jakija čytali roznyja vieršy, adyhryvali pjesy, vystupali z „batlejkami”.

U henym-ža časie paŭstavali pryhonnyja teatry vialikich mahnataŭ — Radziviŭaŭ u Niašviży i Słucku, Michała Ahinskaha ŭ Słonimie, Sapiehaŭ u Ružanach, Dziarečynie, Zelvie, Tyškievičaŭ u Švištačy i Pleščanicy. Takija-ž teatry isnavali ŭ Dubroŭnie, Mahilovie, Čačersku, Ušviacie, Połacku, Homieli, Hrodnie, Viciebsku, Prapojsku, Dukorach, Kryčavie. U svaich repertuarach mieli jany pjesy kniahini Uršuli Radziviŭ, Maljera, Voltera, i inšych aŭtaraŭ. Mnohija talenavityja biełaruskija pryhonnyja mastaki-akciory, atrymaŭšy prafesyjanalnaje pryhatavańnie, vystupali na scenach Varšavy, Pieciarburha i Maskvy.

Mnohija biełaruskija muzyčna-teatralnyja dziejačy i mastaki, prašledavanyja katalickimi polskimi dziejačami, vyjaždžali ŭ Rasieju i tam mieli ŭpłyŭ na raźvićcio nia tolki teatralnaj muzyki, ale i carkoŭnaj.

Relihijnaja zmahańni na Biełarusi nie byli karysnyja dla biełaruskaha narodu, tym bolš, što ŭ zmahańni henya ŭmiešvalisia našyja susiedzi — z adnaha boku Palaki, a z druhoha — Rasiejcy, katoryja vykarystoŭvali ich dla svaich intaresaŭ.

Na Biełarusi adbyvalisia nia tolki relihijnaja zmahańni. Pašla Lublinskaje vunii pačalisia ŭ roznych miascovaściach bunty sialan

i miaščanskaj biednaty prociů mahnataů-feůdałaů. Bunty časta pieratvaralisia ũ paůstańni. Tak, prykłađam, u 1595h. sarhanizavana paůstańnie, na čale jakoha stajaů Sieviaryn Nalivajka — kiraůnik antyfeůdalnaha kazacka-sialanskaha paůstańnia na Ukrainie i Bielarusi. Służyů jon u kazackim vojsku mahnata Astrožskaha, a paśla sarhanizavaů paůstańnie kazakoů i sialan na pravabiarežnaj Ukrainie. Kali tam nia moh utrymacca, pierajšoů na terytoryju Bielarusi, dzie zdabyů padtrymańnie miascovaha sialanstva, miaščan i drobnaj šlachty, dy zaniaů Pietrykaů, Słuck, Mahiloů, Rečycu, David-Haradok, Turaů, Pinsk i pajšoů na Vałyń. Paśla adnak u 1596 h. mahnaty paůstańnie zdušyli, choć Nalivajka mieů pad svajoj kamandaj bolš 2 tysiać paůstańcaů. Mahnaty pakarali Nalivajku śmierci u Varšavie, kudy pryviežli jaho, uziaůšy ũ pałon.

Barkuabaůski letapis hetak razkazvaje pra henyja padziei: „Na tot že čas było wielikoje zamiašanije pomieži panami i pomiež ludźmi duchovnymi, takže i ludźmi prostymi było płaču velikoho, narekania silnoho, pochvałki, posvarki, zabojsťvo, hrabieży”.

U Połacku m.inš. miaščanie buntavalisia prociů uviadzieńnia novaha kalendara.

U Mahilovie ũ 1606 h. vybuchła paůstańnie suproč rady, jakaja zadoůžyla horad. 25 sakavika 1606 h. zbuntavany natoůp zaniaů ratušu, razahnaů staruju radu i vybraů novuju, u skłađ jakoj uvajšli Stachor Mitkovič — kiraůnik paůstańnia, šabielnik Mikita, hančar Michałka, šaviec Fiodar i inš. Baračba pamiž novaj i staroj radaj tryvała da 1610 h.

U 1623 h. vialiki bunt pierazyvaů Viciebsk. Natoůp pravasłaůnych miaščan i sialan uvarvaůsia ũ dom vunijackaha jepiskapa Jazafata Kunceviča, zabiů jaho i jahonuju asystu, a trupaů ukinuů u Dźvinu.

Miaščanie i sialanie Połacka i akaličnych wiosak sarhanizavali paůstańnie u čas vajny Maskvy z Rečypaspalitaj za Smalenskiju i Čarnihaůskuju ziemi (1632-1634). Vystupali jany suproč vunijackaha duchavienstva i zahadaů vajavody i vojta.

Paůstavali bunty ũ mnohich wioskach i majontkach suproč feůdałaů, a dzie sialanie nie mahli vyklikać buntu, uciakali časta na Ukrainu, na terytoryi jakoj u 1648 h. sarhanizavaů paůstańnie Bahdan Chmialnicki. Paśla pasłancy Chmialnickaha, pierapranutyja za handlaroů, źbrakoů, manachaů, prychođzili na Bielarus ũ tut arhanizavali bunty. Na dapamohu bielaruskim paůstancam Chmialnicki vysyłaů addzieły, nazvanyja „zahonami”. Pieršyja zahony pad kiraůnictwam Hałavackaha prybyli ũ kancy maja (traůnia) 1648 h. Jany razam z sialanami rujnavali majontki ũ rajonach Brahina, Łojeva i Homiela. Kali zahony Hałavackaha viarnulisia na Ukrainu, tady prybyli novyja pad

kiraŋnictwam Niababy, Krywašapki, Harkušy, Sakałoŋskaha, Buta i inšych. Ichniaja baračba nakiravanaja była pierš za ŋsio prociŋ nie-mahčymaha ŋcisku sialan panami. Paŋstaŋnie chutka achoplivała roz-nyja miascovašci i harady (Pinsk, Mazyr, Homiel, Babrujsk). Zmahaŋ-niem z paŋstaŋniem kiravaŋ polny hetman Januš Radziwił i jamu ŋda-łosia zdušyć paŋstaŋnie, ale jano nanova ŋ 1649 h. razharełasia jak na Ukrainie, pašla pieramirja, hetak i na Biełarusi, kudy Chmialnicki prysłaŋ nowy 3-tysiačny zahon pad kamandaj Ilii Hałoty. Siły Hałoty chutka pavialičylisia da 30 tysiač čaławiek. Da jaho dałučylisia bieła-ruskija sialanie. Ale i hetym razam mahnaty ich ražbili, a samoha Ha-łotu, ranienaha, zakatavała šlachta. Tady Chmialnicki vysłaŋ na Bie-łaruš nowy 6-tysiačny zahon kazakoŋ pad kamandaj Sciapana Pada-bajły i Harkušy, dy nieŋzabavie dasłaŋ im na podmohu 15 tysiač ka-zakoŋ pad kamandaj Michała Kryčeŋskaha, rodam z-pad Brešcia. Radziwiłu i hetym razam udałosia ražbić siły paŋstaŋcaŋ i kazakoŋ. Ciažka ranieny Kryčeŋski, uziaty ŋ pałon, nie paddavaŋsia, ražbiŋ sabie hałavu i pamior. Dalej dziejničali niewialikija addzieły kazakoŋ i sialan pad kiraŋnictwam Padabajły. U bajoch prastaviŋsia m.inš. ad-dziel kazakoŋ pad kamandaj Kastyrenki. Na Ukrainie ŋ heny čas va-jennyja dziejaŋni spynilisia, bieručy pad uvahu padpisanaje 9 žniŋnia 1649 h. mirnaje pahadnieŋnie ŋ miastečku Zboravie. Heta dało mahčymašć Radziwiłu skancetravać svaje vajsковыja siły i zdušyć paŋstaŋnie ŋ rajonach Homiela, Čačerska i Čerykava. Paŋstaŋnie zdušana ŋ žorstki sposab. Pravadyroŋ paŋstaŋnia mučyli i zabivali, a 150 kazakam adciata pravyja ruki.

U 1650 h. paŋstaŋnie iznoŋ achapiła paŋdzionnyja ziemli Biełaru-si. Letam 1651 h. Chmialnicki pačaŋ nowyja nastupleŋni ŋ rajonach Horvala, Homiela, Čačerska, Prapojska i Mścislava, dzie pamahali jamu biełaruskija sialanie. Radziwił, atrymaŋšy padmacavaŋnie, asiah-nuŋ pieramohu i pajšoŋ na Ukrainu. Nasustrač jamu Chmialnicki vys-łaŋ 15-tysiačnaje vojska pad kamandavaŋniem Marcina Niababy. Ale i hetaje vojska ražbita, a M. Niababa i jahonyja tavaryšy zhinuli ŋ bai. Siły paŋstaŋcaŋ byli za słabyja, nia mieli dobra apracavanaha planu zmahaŋnia i adnaho kiraŋnictva. Straty ŋ ludziach i majomašciach abiadniali Biełaruš, choć krakaŋski kanonik u XVII st. hetak pisaŋ pra jaje: „Kraj hety bahaty va ŋsio, što patrebnaje da žyćcia: žyta, jačmieŋ, avios, pšanica, haroch, kanopli, lon, miód, łubin, vosk, bydła, ryby, ptactva i lasnyja žviary. Bahactvy hetyja to rekaj Džvinoj na Inflanty, na ryski rynek zbytu pierasyłalisia, to iznoŋ Niomanam, praz Letuvu i Karalaviec — da Prus”. Slovam, Biełaruš, hetak jak i Ukrainu, nazy-vali krajem miodam i małakom pływučym. Na žal, pieražyvaŋ jon doŋhi čas ciažkija hody.

Biełaruś u čas vialikich vojnaŭ XVII i XVIII st.st.

Unutranyja zmahańni ũ Rečypaspalitaj, asabliva na Biełarusi i Ukrainie, za časou panavańnia karala Jana II Kazimiera (1642-1662), pas-tanaviu vykarystać dla svaich intaresau car Rasiei Alaksiej Michajłavič. Užo na pačatku 1654 h. padparadkavausia jamu Bahdan Chmialnicki z Ukrainaj, a ũ krasaviku hetaha-ž hodu car pisaŭ da Chmialnickaha, što biełaruskija harady i sialanie prosiać jaho, kab jon vyzvaliŭ ich z „lat-zkoj” (polskaj) niavoli. Na vajnu z Rečypaspalitaj car pryhatavaŭ viali-kuju armiju, zložanuju z kala 70 tysiačaŭ uzbrojenych ludziej. Da taho na Biełaruś z paŭdnia mieła ũvajsci kazackaja armija zložanaja z 20 tysiačaŭ čalaviek, pad kamandaj Ivana Załatarenki. Vojska, jakim ka-mandavaŭ hetman Januš Radzivił i mieŭ zatrymać nastupajučyja z us-chodu i paŭdnia siły, ličyła tolki kala 20 tysiačaŭ čalaviek.

Pry takoj praporcyi siłaŭ, letam 1654 h., try carskija armii i adna ka-zackaja, biaz bolšych pieraškodaŭ pierajšli hranicy Vialikaha Kniastva, dy zajmali ziemli Viciebskaha i Połackaha vajavodztvaŭ i šturmalavali Smalensk, katory baraniusia jašče ũ vieraśni. Viciebsk paddausia paš-la trochmiesiačnaj ablohi z pryčyny niastačy jeży. Połack i niekalki inšych haradoŭ zaniata biaz bolšych bajoŭ. Mocna i doŭha baranilisia krepaš-ci Staroha Bychava (Aršanski paviet), Vieliży (Viciebskaje vajavodzt-va) i Džvinsk. Kazaki zaniali Homiel i vakolicy dy atakavali krepašć u No-vym Bychavie. Namahańni Radziviła paŭstrymać pachod carskich voj-skaŭ nie ũdavalisia, tym bolš što jahonaja armija była ražbitaja ũ bitvie kala Šapialevič (24 žniŭnia 1654 h.). Vosieńniu carskaje vojska zaniato paŭnočna-ũschodniuju častku Biełarusi na rubiaży: Dzisna — Hłybo-kaje — Čareja — Škłoŭ — Mścistaŭ, a kazackija addziely zaniati paŭdzionna-ũschodniuju častku z Homielem i Mahilovam.

Załatarenka, zajmajučy biełaruskija ziemli, zaklikaŭ, kab harady zda-valisia na jahonaje imia, a nie na maskoŭskaha cara, bo chacieŭ ich dałučyc da Ukrainy, pryznać im pravy takija, jakija car pryznaŭ dla ũkrainskich haradoŭ, i padparadkavać kazackim staršynam. Henym namieram Załatarenki supraciŭlaťasia miascovaja šlachta i nia mieli jany padtrymańnia sa starany kazakoŭ .

Miascovaja šlachta, bačačy namiery Załatarenki i biazsilnašć Rečypaspalitaj, pačala šukać pomačy i paddavacca caru, tym bolš što

car na pačatku vajny, kab zdabyć pryhilnaść šlachty, abviaščaŭ, što šlachcicam, katoryja piarojduć u rasiejskaje paddanstva, budú zachavanyja ūsie ichnija raniejšyja ziamielnyja ūładaŋni, pravy i pryvilei, a navat atrymajuć jany novyja padaravaŋni. Dziela taho miascovaja šlachta imknułasja zachapić kiraŋnictva narodnaha ruchu biełaruskaha sialanstva i nakiravać jaho ū karysnym dla siabie napramku. Takuju probu zrabiŭ m.inš. Kanstancin Pakłonski, jaki z hrupaj svaich pryhilnikaŭ 22 červienia 1654 h. uciok z Mahilova da cara Alaksieja Michajłaviča, katory pryňaŭ ich wielmi lištaściva, uznaharadziŭ sabalami i hrašami, a Pakłonskamu navat pryznaŭ stupieŋ pałkoŋnika i dazvoliŭ nabirać u połk šlachtu. Pry tym car paćvierdziŭ svaje abiacaŋni ū spraviu pryvilejaŭ, pravoŭ i padaravaŋniaŭ, dy abiacaŭ jašče zachavać usie raniejšyja pravy i pryvilei miaščanam biełaruskich haradoŭ. Pakłonski zaraz-ža mieŭ dabicca zdaćy caru Mahilova, a kali heta nie ūdałosia pajechaŭ u Čavusy i tam chutka sarhanizavaŭ z navakolnych sialan połk, jaki naličvaŭ kala 6000 čaľaviek. 24 žniŋnia Pakłonskamu ūdałosia zaniać Mahiloŭ biaz boju, za što atrymaŭ siadzibu ū Mahilovie, miastečka Čavusy i 4 wioski. Pravy šlachty i miaščan nia byli narušanyja.

Ūladu ū Mahilovie atrymaŭ Pakłonski i jahonyja pryjacieli, katorym hetak sama pryznana roznyja padaravaŋni. Pakłonski z svaimi pryhilnikami pašyraŭ pieradanuju pad jahonaje kiraŋnictva terytoryju, dy imknušsia padparadkavać sabie ūsio biełaruskaje Padniaproŭje, a siabie nazyvaŭ biełaruskim pałkoŋnikom. Imknieŋni Pakłonskaha byli supiarečnyja z imknieŋniami Załatarenki i adnosiny miž imi zavastralisia. Kali-ž u kancy 1654 h. vojska Radziwiła prybližałasja da Mahilova, Pakłonski naviazaŭ z im łučnaść i 6 lutaha 1655 h. upuściŭ jaho ū Mahiloŭ. Horad adnak doŭha baraniŭsia i nie paddaŭsia. Pryhilnyja Maskvie historyki nazyvajuć Pakłonskaha zdradnikom i ćvierdziać, što jon i miascovaja šlachta kiravali narodna-vyzvalenčym rucham sialan u vyhodnym dla siabie napramku, imknučysia ūstanavić na Biełarusi svajo kiraŋnictva.

Nastupełni carskich i kazackich vojskaŭ na Biełarusi viasnoju 1655 h. adbyvalisia chutka, nie napatykajučy na vialikšaje supraciŭleŋnie. Carskaje vojska chutka zaniało Miensk i Vilniu. Radziwił vyjechaŭ na Źmudź. Dalejšy nastup rasiejskaha vojska na paŭnočny zachad ad Vilni spyniŭsia, bieručy pad uvahu toje, što na Połšču i Vialikaje Kniastva najechali Švedy, pad kamandaj Karala X Hustava. U chutkim časie Švedy zanieli vialikuju častku Połščy i Źmudź. Mnohija polskija mahnaty, kirujučysia asabistymi karyściami, paddavalisia Švedam biaz boju.

U hetych, wielmi ciažkich abstavinach, Januš Radziwił 18 žniŋnia 1655 h. padpisaŭ z švedzkim karalom umovu, jakoj karol zabaviazaŭsia viarnuć Vialikamu Kniastvu Litoŭskamu ūsie jahonyja ziemli

ŭ pieradavajennych hranicach z Maskvoj, adabrać usie harady zabranyja carskim vojskam, dy pastaracca, kab Maskva nikoli ŭžo bolejnje ŭvachodziła na terytoryju Vialikaha Kniastva Litoŭskaha. Dva miesiacy paźniej u Kiejdanach Januš Radziwił padpisaŭ jašče adnu ŭmovu, jakoj sarvaŭ vuniju z Polščaj, a VKL addavaŭ pad pratektarat Švecyi. Karal X Hustaŭ abiacaŭ zachavać u VKL usie abaviazujučyja pravy i pryvilei. Švedy imknulisia takža pieraciahnuć na svoj bok Bahdana Chmialnickaha i cełuju Ukrainu. Pasrednikam u kontaktach Karala X Hustava z hetmanam Chmialnickim byŭ Załatarenka. Ale Załatarenku ŭ baju pad Starym Bychavam 7 kastyryčnika 1655 h. paranili i jon praz niekalki dzion pamior. 12 śnieжня 1655 h. pamior i kniaź Januš Radziwił. Ichnija imknieńni da samastojnaści ŭ sajuzie z Švecyjaj pradaŭžaŭ Ivan Niačaj — nastupnik Załatarenki, vialiki pracuńnik abjednańnia Ukrainy z Rasiejaj. Supraciułaŭsia jon i abjednańniu Biełarusi z Rasiejaj, adkryta vystupajučy prociŭ paddanstva biełaruskich ziemiaŭ i biełaruskich sialan maskoŭskim ŭładam. Niačaj nazyvaŭ siebie biełaruskim pałkoŭnikom i jahonyja addziely pačali zajmać wioski i miastečka ŭ Mahiloŭskim, Kopyskim, Mścistaŭskim i inšych paviečach, padčyrkivajučy hetym svaje imknieńni padparadkavać sabie cełuju Biełarus. Pamahali jamu Dzianis Muraška, sotnik Sapryka, Ihnat Śliski i Ihnat Paŭkaściołaŭ, katoryja kamandavali paasobnymi addzielami i arhanizavali napady na majontki tych, što chacieli pryniać paddanstva maskoŭskich ŭladaŭ, a baranili sialan ad varožych vojskaŭ i šlachty, čym zdabyvali sabie ŭpłyvy siarod sialan.

27 lipienia 1667 h. pamior Bahdan Chmialnicki. Na čale kazakoŭ staŭ Ivan Vyhoŭski, jakoha polskija mahnaty staralisia pieraciahnuć na svoj bok. Śmierć Chmialnickacha stvaryła dla Niačaja mahčymaść da zusim samastojnaj dziejnaści. Jon pierastaŭ ličycca z maskoŭskimi ŭładami, a jahonyja addziely pašyrili svaju ŭladu va ŭsich paviečach uschodniaj Biełarusi. Maskoŭskija ŭłady nazyvali imknieńni Niačaja — „nad Biełaj Ruśsiu panavać”.

16 vieraśnia 1658 h. Ivan Vyhoŭski padpisaŭ u Hadziačy ŭmovu ab pierachodzie da Polščy. Niačaj umowy henaje nie padpisaŭ, ale parazumieŭsia z Vyhoŭskim i vytarhavaŭ sabie niekatoryja pravy da samastojnaści i padpisaŭ z karalom Janam Kazimieram asobnaje pahadnieńnie ab pierachodzie na jahony bok. Pra heta m.inš. uspaminaje ŭ svaim piśmie kancler VKL Kryštof Pac nastupnaje: „Usie tyja miłaści, ab jakich [Niačaj] prasiŭ, pašli jamu praz paśla jaho”.

Paśla hetaha Niačaj pierastaŭ arhanizavać napady na majontki, tolki zaklikaŭ usich da vajny z Rasiejaj. Za heta Niačaj atrymaŭ tytuł šlachcica, babrujskaha starasty i na pažyćciovaŭe ŭładańnie Čavusami, Čerykavym, dvama vojaŭstvami ŭ Mahiloŭščynie i inš. Naharody

atrymali i jahonyja najbližejšyja supracoŭniki — Muraška i inšyja.

U vajnie z Rasiejaj Niačaj i jahony brat Jury byli ŭziatyja ŭ Starym Bychavie ŭ pałon i pa zahadzie cara Alaksieja Michajłaviča sasłanyja ŭ Tabolsk. Muraška sa svaim addzielam, sarhanizavanym z „lužnych” ludziej (sialan), dałučyŭsia da vojska hetmana VKL i vicebskaha vajavody Paŭła Sapiehi, katory mieŭ kanflikty z Radziviłami i pamahaŭ Polšcy ŭ vajnie sa Švedami. Muraška zhinuŭ u baju z carskim vojskam. Pavał Sapieha dalej vajavaŭ nia tolki z Švedami, ale i z carskimi rasiejskimi vojskami. Na padmohu pryšli jamu ŭ 1660 h. inšyja mahnaty i Stefan Čarnecki, dziakujučy jakim 25 červienia 1660 h. asiahnuta pieramohu nad maskoŭskim vojskam pad Pałonkaj, pašla pad Čarejaj i Kušlikami kala Hłybokaha. Heta prymusiła maskoŭskija vojski da adstupleńnia. Kamandanty hetych vojskaŭ uciakli — kniaź Jury Daŭharuki ŭ Smalensk, a Chavanski ŭ Połack. Čarnecki i inšyja mahli ŭžo pamahać VKL u vajnie z Maskvoj, bo 3 traŭnia 1660 h. Rečypaspalitaja padpisała z Švedami mir u Alivie.

Vajna na Bielarusi tryvała amal bez pieraryvu ad 1648 h. i daviała kraj da ruiny. Žycharom abrydła jana i dziela taho pačali jany buntavacca suproč carskaje ŭłady, jakaja nie pryniasła palohki. U 1661 h. dajšto da buntu žycharoŭ u Mahilovie. Jany razzbroili carskija vajskovyja addziety i addali horad ŭładam Rečypaspalitaj. U hetym-ža hodzie rasiejskaje vojska pakinuła Vilniu. Vialikaje Kniastva Litoŭskaje mieła iznoŭ pad svajoj ŭładaj bolšuju častku ziamiel, ale čaść dalej znachodziłasia pad ŭładaj Maskvy. Abiedźvie starany, zmučanyja doŭhaj vajnoj, u 1664 h. prystupili da pieramovaŭ ab padpisańni zhody — miru. Ciažkija pieramovy tryvali amal try hady. Zakončylisia 30 studzienia 1667 h. padpisańniem pieramirja ŭ wioscy Andrušavie kala Mścislava. Pavodle hetaha pieramirja Maskva zabirała terytoryju pałożanuju na poŭnač — Darahabužža, Bieluju, Nieviel, Siebiež, Krasnaje i Vieliž, na ŭschodzie — Smalensčynu, Sievierščynu, cełaje Čarnihaŭskaje vajavodztva i levabiarežnjuju Ukrainu z Kijevam.

U 1672 h. padpisana novaje pahadnieńnie ŭ Maskvie, pavodle jakoha car zhadziŭsia na pierasialenie šlachty z Smalensčyny, Staradubienščyny i inšych zabranych ziamiel z siemjami i majomaściu. Aprača taho harantavaŭ jon svabodu vieravyznańnia dla katalikoŭ. Mirnaje pahadnieńnie padpisanaje było ŭ 1686 h. Takim čynam padzielenyja bielaruskija ziemli znajšliisia ŭ hranicach dźvioch dziaržaŭ — Rasiei i Rečypaspalitaj.

Z pryčyny vojnaŭ i epidemijaŭ kolkaść nasielnictva na Bielarusi źmienšyłasia. U 1650 h. na Bielarusi żyło 2,9 mln ludziej, a ŭ 1667-1673 hh.- nia bolš jak 1,4 mln. Da 1700 h. kolkaść žycharoŭ iznoŭ pavialičyłasia da 2,2 mln. Zahamavany byŭ nia tolki rost kolkaści na-

sielnictva Biełarusi, ale abmiežavana jahonyja pravy, bo ũ 1697 h. sojm Rečypaspalitaj zabraniaŭ pisać dziaržaŭnyja dakumanty ũ biełaruskaj movie.

Adnačasna ũmacoŭvalisia polskija ũptyvy, asabliva siarod mahnataŭ, jakija pakidali refarmacyju i pierachodzili na katalictva. Pavialičalisia ichnija majontki i panščyna, katoruju prymušanyja byli adrablać sialanie ũ ichnich majontkach. Mahnaty Radziviły, Sapiehi, Višnieŭskija, Pacy, Hlabovičy, Čartaryjskija, Ahinskija, Paciei i inš. mieli vializarnyja abšary, zvanyja votčynami, na jakich žyli tysiačy sialan. Tak, prykładam, u vałodaŭniach dački Bahusłava Radziviła tolki na terytoryi Biełarusi żyło boľš 70 tysiać sialan i miaščan. Michał Kazimier Radziwił mieŭ 15 starastvaŭ, z jakich tolki čatyry — Kryčaŭskaje, Prapoj-skaje, Homielskaje i Chojnickaje, achoplivała amal usiu paŭdzionnaŭschodniuju Biełaruś. Asabliva prastavilisia dvary Radziviłaŭ u Niaśviży i ũ Biełaj (Bresckaha vajavodztva). Pavialičalisia takža ziemi katalickaha i vunijackaha duchavienstva darami mahnataŭ i karaloŭ. Jany budavali novyja kościoły, cerkvy i manastyry. Tolki ũ 1653-1669 hh. Sapiehi zasnavali z svaich srodkaŭ 12 katalickich manastyroŭ i kaściołaŭ i 6 vunijackich cerkvaŭ. Sialanie prymušanyja byli płacić abrok na ũtrymaŭnie cerkvaŭ i manastyroŭ. Mahnaty-feŭdały mieli raźvity aparat prymusu, zložany z akanomaŭ, vojtaŭ, łaŭnikaŭ i ũzbrojenych addziełaŭ. Chto nia vykonvaŭ panščyny, taho za niepasłušenstva bili bizunami, zakoŭvali ũ kandały i kidali ũ vastrohi. Sialan eksploatavali roznyja arandatary i karčmary, pradajučy nia tolki harełku, ale sol, sieladcy i inšyja tavary pa vysokich cenach.

Nialohkim było i žyćcio žycharoŭ haradoŭ i miastečak, jakija mocna paciarpieli ũ čas rasiejska-polskaj i polska-švedzkaj vojnaŭ. Adbudova haradoŭ prachodziła wielmi marudna. Krychu chutčej adnaŭlalisia Mahiloŭ, Viciebsk, Miensk, Niaśviž, David-Haradok, Słonim, Navaharadak, Kryčaŭ, Cimkavičy, Hlybokaje, Hrodna, Breśc, Pinsk, Vaŭkavysk, Babrujsk, Mazyr, Lida, Brasłaŭ, Ašmiana. Orša jašče ũ kan-cy XVII st. pustavała.

Nia skončana adbudovy kraju pašla vialikich vojnaŭ XVII st., a ũžo ũ 1700 h. vybuchła novaja Paŭnočnaja vajna z Švedami. Hetym razam na Rečypaspalituju i Rasieju najechali Švedy pad kamandaj Karala XII. U Rečypaspalitaj panavaŭ tady Aŭhust II Sas, a ũ Rasiei — Piotr I Vialiki. Švedam udałosia razbić silnuju rasiejskuju armiju kala Narvy, zaniać Inflanty i značnuju častku Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, u jakim najvažniejšuju rolu adyhryvali Sapiehi. Jany chacieli padparadkavać sabie ũsio kniastva, ale prociŭ ich vystupiła šlachta i raźbiła vajsковыja addzieły Sapiehaŭ kala Alkienik. Šlachtu padtrymlivali mahnaty Ahinskija i Višniavieckija, a Sapiehaŭ — kazaki, jakija dziej-

ničali ũ akolicach Mahilova i častkova na Viciebsčynie.

U 1702 h. šlachta parazumieľasia z Piotram I, katory abiacaŭ joj dać pomač. Viasnoju 1703 h. hieneralnaja kanfedaracyja Vialikaha Kniasťva Litoŭskaha abviašćila sajuz z Rasiejaj. U suviazi z hetym u 1704 h. carskaja armija ũvajšľa na Bielarus ũ prahnaľa addzieľy Sapiehaŭ, jakija aryjentavalisia na Švedaŭ. Dalej carskaja armija pajšľa na Švedaŭ u napramku Mienska i Hrodna. Tady švedzkija addzieľy adstupili za Nioman, umacavalisia ũ Hrodnie, dy pačali hrabić majontki Radziviľaŭ i Višniavieckich — staronnikaŭ polskaha karala. U 1706 h. Švedy mieli ũ svaim vaľodaňni i hrabili Kleck, Niašviž, Lachavičy, Sľuck, Pińsk i inšyja miascovošći. U 1708 h. zaniali navat Mahiloŭ. Ad 3 lipienia 1708 h. pačynajuć pieramahać Švedaŭ rasiejaskija vojski. Pieramohi zdabyta ũ 1708 h. kala wioski Lasnoj, a ũ 1709 h. — pad Paľtavaj. Švedaŭ prymušana ũciakać. Pačaŭsia spakajniejšy čas, choć u Rečypaspalitaj adbyvalisia roznyja sprečki i kanflikty, a na Ukrainie — iznoŭ paŭstaňni i bunty kazakoŭ prociŭ polskich panoŭ.

Buntavalisia i žychary Bielarusi. Asabliva vostryja vystupleňni prociŭ panoŭ sarhanizavana ũ Mahilovie, Kryčavie, Sľonimie i inšych miascovašćiach. Nastupaŭ dalejšy polski nacisk na Bielarusiaŭ. U 1712 h. sojm zabaraniŭ vydavać dakumanty, jakija davali vyhady asobam niekatalickaha vieravyznaňnia.

U Rasiei Piotr I pravodziŭ vialikija reformy. Siarod svaich supračoŭnikaŭ mieŭ jon Ilju Fiodaraviča Kapijeviča-Kapijeŭskaha (1651-1714), ašvietnika i knihavydaŭca rodam z Bielarusi. Kapijevič vučyŭsia ũ himnazii ũ Sľucku na Bielarusi. Prabyvaŭ u Rasiei i ũ Amsterdami. Vydaŭ niekalki knižak i školnych padručnikaŭ. Jon-ža byŭ refarmataram kiryličnaha šryftu i tvarcom h.zv. hraždanki. Kapijevič pasyraŭ u Rasiei ašvietu, budaŭnictva, cyvilizacyju.

Pašľa Paŭnočnaje vajny ũ haspadarcy Bielarusi pajavilisia novyja zjavy. Pierš za ũsio treba adznačyć, što kolkašć vyniščanaha vajnoju nasielnictva iznoŭ pavialičvaľasia. U 1717 h. na bielaruskich ziemlach żyťo kala 1,5 mln čaľaviek, a ũ 1791 h. — bolš 3,6 mln. U 1717 h. u Nalibokach zasnavana hutu šķľa. Tam-ža isnavaľa huta žaleza. Praz paleskija baľoty budavana pinska-sľonimski i pinska-vaľynski trakt. U 1765 h. z inicijatyvy vajavody Michaľa Ahinskaha pačata budavać kanaľ, jaki praz Ščaru, Jasieldu i Prypiać ľučyŭ Nioman z Dniaprom. U 1781-1784 hadoch budavana druhi kanaľ, jaki ľučyŭ Prypiać z Buham. Budovu kanaľu Nioman-Dniepr zakončana ũ 1784 h. Kanaľy hetyja sľużyli lepšaj arhanizacyi transportu i handlu zbožžam.

U 1766 h. uviedziena adnolkavyja miery vahi, abjomu i daŭžyni.

U 1764 i ũ 1775 hh. uviedzienia adnolkavaje myta, abaviazkovaje dla ũsich, u hetym liku dla šľachty i duchavienstva, jakija raniej jaho

nie płacili i adnolkavaje myta dla Vialikaha Kniastva i Polščy.

U druhoj pałavinie XVIII st. źviernuta bolšuju ũvahu na raźvićcio pramystovašci i handlu.

Najbolšymi pradpryjemstvami byli šklanyja huty kniazioŭ Radziviłaŭ u Nalibokach i Ureččy, źalezaabrobčaje pradpryjemstva hrafa Chraptoviča ũ Višnievie (Ašmianski paviet), 3 šklanyja huty hrafa Sałahuba ũ Kryčavie i Illi i hetmana Masalskaha ũ majontku Myš (Navahradzki pav.), fajansavaje pradpryjemstva kniazia Ahinskaha ũ siale Cielachany (Pinski pav.), sukonnaja fabryki Biarnoviča ũ miastečku Baboŭnia i Niašvižskaha bernardynskaha manastyra Padłasosna, sukonnaja i pałatnianaja fabryki kniazia Sapiehi ũ miastečku Ružany i inšyja. U šklanoj hucie ũ Ureččy pracavała ad 45 da 60 rabotnikaŭ.

Vialikuju słavu zdabyli sabie sluckija pajasy i biełaruskija dziaŭčaty, što ich tkali. Pryhoźa paźniej apisaŭ ich u svaim vieršy *Sluckija tkačychi* vydatny biełaruski paet Maksim Bahdanovič:

„Ad rodnych niŭ, ad rodnaj chaty
U panski dvor dziela krasy
Jany, biazdolnyja, uziaty
Tkać załatyja pajasy.

I ciaham doŭhija časiny,
Dziavočyja zabyŭšy sny,
Svaje šyrokija tkaniny,
Na ład persidzki tknuć jany.

A za ścianoj śmiajecca pole,
Zijaje nieba z-za akna, —
I dumki mknucca mimavoli
Tudy, dzie raśćviła viasna;

Dzie blišča zboźža ũ jasnej dali,
Siniejuć miła vasilki,
Chałodnym srebram źziajuć chvali
Miź hor lijučajsia raki;

Ciamnieje kraj zubčaty boru...
I tče, zabyŭšysia, ruka,
Zamiź persidzkaha uzoru,
Ćviatok radzimy vasilka”.

Słavu mieła sukonnaja manufaktura Michała Kazimiera Radziviła

ŭ Niašvižy, pabudavanaja ŭ 1752-1767 hadoch.

U druhoj paławinie XVIII st. roblena proby zamianić kolišnja pry-mityŭnyja huty žaleza novymi vialikimi hutami. U 1781 h. na Bielarusi i Ukrainie pracavała 14 mienšych i 5 bolšych žaleznych pradpryjemstvaŭ. Metalurhičnyja pradpryjemstvy znachodzilisia m.inš. u Rečycy, Višnievie, Haradcu, Breście, a metalaapracoučyja — u Breście, Hrodnie, Rečycy i inš.

U hetym-ža časie staraŭsia stvaryć mnoha manufakturnych pradpryjemstvaŭ padskarbi Vialikaha Kniastva Anton Tyzenhaŭz (1733-1785) — u Hrodzienskaj i Bresckaj karaleŭskich ekanomijach. Dzia-kujučy jahonym starańniam paŭstali na pradmiešciach Hrodna — Haradnicy i Łasošnie — sukonnaja, šaŭkovaja, pałatnianaja, dyvanovaja, zołatatkackaja, farbavalnaja, karunkovaja, pacierkavaja, parkal-nabiežnaja, pančošnaja, kapialušnaja, karetnaja fabryki, a takža fabryki šaŭkovych (jadvabnych) pajasoŭ, ihralnych kart, aružža, šviečak, harbarnia dy pradpryjemstva žaleznych i miednych vyrabaŭ. U Bresckaj ekanomii zasnavana metaličnaje pradpryjemstva va ŭročyščy Rudnia, niedaloka ad Breścia i sukonnaja fabryka ŭ Breście.

U rajonie Białawiežskaj puščy, u wioscy Masieva, dziejničała vialikajaja patašnaja fabryka.

U henyh fabrykach pracavali bielaruskija pryhonnyja sialanie. Jany vykonvali ručnyja raboty i abstuhoŭvali roznyja mašyny. U šaŭkovaj fabrycy pracavała 62 roznyja mašyny. U sukonnaj fabrycy, tolki na adnym addziele było 40 mašynaŭ. Metaličnaje pradpryjemstva ŭ Rudni mieła 2 domnicy i 2 pławilni. Davala jano kala 3 tysiač tonaŭ žaleza i žaleznych vyrabaŭ. Pry im znachodzilisia 2 kacielnyja majstroŭni, lesapilnia, harbarnia, suknavalnia i 2 młyny. U manufakturach Tyzenhaŭza pracavała kala 3 tysiač čaławiek, pieravažna miascovych sialan. Kiravali manufakturami kvalifikavanyja majstry, pryviezienyja z Francyi, Belhii, Švajcaryi i inšych krajou.

Viadučy manufakturnyja pradpryjemstvy, Tyzenhaŭz arhanizavaŭ handlovyja damy, kantory i kramy, jakija pradavali vykananaje sukno, pałatno, kapialušy i inšyja tavary. Tyzenhaŭz budavaŭ žyłyja damy, dy z jahonaje inicjatyvy paŭstała medycynskaja škola, kadecki korpus i ŭ 1770 h. — teatr, u jakim stavilisia nievialikija opery, kamedyi, pastarałki, a navat vystupaŭ balet. Dla pryhatavańnia baletu zasnavaŭ baletnuju školu pad kiraŭnictwam baletmajstra z Francyi. Słaŭnym staŭsia asabliva „sialanski balet”, u katorym vystupali pieravažna maładyja bielaruskija viaskovyja chłopcycy i dziaŭčaty.

Manufakтуры Tyzenhaŭza, na žal, nie raźvilisia, bo nia prynosili dochodu, dy dziejnašć Tyzenhaŭza padryvali mahnaty roznyimi intryhami. U 80-tych hadoch XVIII st. manufakтуры likvidavalisia i tolki nieka-

toryja z ich paźniej uznawali svaju dziejnaść.

Nie raźvivałasja karysna dla Bielarusi kulturnaja dziejnaść, drukarstva, vydaviectvy, školy. Bielaruskuju movu vyciskali z sudovaha i administracyjnaha spravavodzstva. Na pačatku XVIII st. začyniena amal usie brackija pravastaŭnyja školy i drukarni. Praŭda, jašče dzieiŭ Vilenski Universytet, stvorany ŭ XVI st. jak jezuickaja akademija, u jakim pracavała mnoha ašviečanych ludziej, katoryja prapahandavali ašvietnickija idei. Takimi ludźmi byli Maciej Karski (1662-1717) — aŭtar *Kursu filazofii*, Michał Karpovič (1744-1803) — aŭtar knižki *Ab polskich pryhonnnych*, Hieranim Strajnoŭski (1752-1815) — aŭtar *Navuki ab pryrodaznaŭčym i palityčnym pravie, palityčnaj ekanomii i pravie narodaŭ*, Ihnat Bykoŭski (1750-1817) — aŭtar knižki *Prablema, prapanavanaja dla abmierkavańnia: čym bolej uschvalavana duša — zadavaleńniem ci pakutaj?*, Kazimier Narbut (1738-1807) — aŭtar pieršaha padručnika lohiki, vydadzienaha ŭ polskaj movie ŭ 1769 h., Marcin Pačobut-Adlanicki (1728-1808) — bielaruski aстранom, zasnavalnik Astranamičnaj Škoły ŭ Vilni, rektar Vilenskaha Universytetu ŭ 1780-1803 hh. i inšyja. Hetyja ludzi, rodam z Bielarusi, imknulisia da ŭmacavańnia roli navuki ŭ hramadzkiŭ žyćci i ličyli ašvietu i navuku hałoŭnymi asnovami raźvićcia dziaržavy, haspadarki i kultury. Ichnija imknieńni nie znachodzili adnak šyrejšaha padtrymańnia.

U 1776 h. ahraničana raźvićcio haradoŭ na Bielarusi, bo bolšaść ich pazbaŭlena samaŭradu apiortaha na mahdeburhskim pravie. Abminuła hetaja kryŭda tolki Breść, Hrodna, Lidu, Miensk, Mazyr, Navahradak, Pinsk i Vaŭkavysk.

U XVIII st. z mnogich drukarniaŭ na Bielarusi pracavali tolki Mahiloŭskaja Bahajaŭlenskaja pravastaŭnaja drukarnia, Supraśliskaja vunijackaja, Hrodzienskaja A. Tyzenhaŭza, Słonimskaja Michała Ahinskaha, katalickija — u Połacku, Pińsku, Miensku, Niašviży (Radziviłaŭ) i inš.

Asabliva šyrokuju vydavieckuju dziejnaść pravodziła vunijackaja drukarnia ŭ Suprašli kala Bielastoku, sarhnizavanaja ŭ 1695 h. pry słaŭnym manastyry. Isnavała jana 108 hadoŭ i za hety čas nadrukavała kala 350 roznych knižak, u hetym liku kala 100 kirylicaj. Byli heta knižki drukavanyja na zapatrabavańnie Vunijackaje carkvy liturhičnaha, bahasłoŭskaha źmiestu i papularyzujučyja vuniju. Adnačasna drukavała jana knižki katalickija, pravastaŭnyja, staraabradčaskija i kalvinskija na starabielaruskaj movie, polskaj, carkoŭnastavianskaj, łacinskaj, rasiejskaj, a navat letuviskaj.

Kolkaść adnak drukavanych u bielaruskaj movie knižak ušciaž źmienšvałasja i pačynaŭsia ciažki zaniapad.

Padzieł Rečypaspalitaj

Pašla vajny z Švedami ũ XVII st. i ichniaha najezdu zvanaha ũ polskaj litaratury patopam, faktyčna nia było supakoju ũ Rečypaspalitaj. Žniščany kraj pieražyvaŭ da taho roznyja ũnutranyja kanflikty. Šviedčyc ab hetym m.inš. fakt, što za 1652-1764 hh. z 80 sojmaŭ aŭ 44 sarvana i jany nie abvieścili nijakich pastanovaŭ. Nia raz Rečypaspalitaja isnavala biaz vyšejšych orhanaŭ. U 1744-1762 hh. sarvana ũsie 11 sojmaŭ hetak zvanym „liberum veto”.

U 1668 h. karol Jan Kazimier prymušany byŭ zračysia karony — abdykavaŭ. U 1669-1673 hh. karaleŭski tron zajmaŭ Michał Karybut Višniaviecki, a ũ 1672-1696 hh. — Jan Sabieski. Jany nie prajaŭlali vialikšaha zacikaŭleńnia biełaruskimi ziemi. Ad 1697 da 1733 h. z małym pieraryvam (1706-1709 — panavańnie Stanislava Laščynskaha) tron Rečypaspalitaj zajmaŭ Aŭhust II Sas. U henym časie Rečypaspalitaja pieražyvala novy najezd Švedaŭ, vojny z Rasiejaj i kazackija bunt. U čas druhoha najezdu Švedaŭ Aŭhust II Sas namahaŭsia ũmacavać svaje ũplyvy ũ Vialikim Kniastvie Litoŭskim i pry pomačy mahnataŭ Ahinskaha, Radziviłaŭ, Pacaŭ i Višniavieckich addzialić Vielkaje Kniastva Litoŭskaje ad Polščy i stvaryć dla siabie i svaich naščadkaŭ spadčynnuju manarchiju. Dla hetaha navat na terytoriju VKL uviedziena saksonskaje vojska. Takija-ž namahańni addzialenia VKL ad Polščy rabili Sapiehi. Jany, padobna jak u 1655 h. Januš Radzivił, chacieli mieć pad svajoju ũładaj VKL pad pratektaratam Švedaŭ. Namahańni Aŭhusta II, dy Sapiehaŭ, kab adarvać VKL ad Polščy i zdabyć samastojnaść, nie ũdalisia i heta byli apošnja proby sarvać Lublinskuju vuniju. Jany adnak šviedčać, što dumka ab samastojnaści VKL ũsciaŭ žyła.

Siarod mahnataŭ VKL i šlachty, padobna jak siarod polskich mahnataŭ i šlachty, nie było zhody. Adny na druhich napadali, hrabili, arhanizavali kanfedaracyi, a da taho adbyvalisia zmahańni za karaleŭski tron, nia biez umiešvańnia ũ heta susiednich dziaržavaŭ. Miž inšym zmahańni za tron adbyvalisia ũ 1733-1735 hh. pašla śmierci Aŭhusta II. U kancy karalom Rečypaspalitaj staŭsia Aŭhust III Sas. Pamior jon u 1763 h. i za časou jahonaha panavańnia nie było supakoju. U 1756-1763 hh. kraj pieražyvaŭ siamihadovuju vajnu z Prusijaj. Da taho ad-

byvalisia sialanskija paŭstaŭni ũ Polščy i na Bielarusi. Aŭhust III nie prajaviŭ turboty, kab nie dapuścic Rečypaspalitaj da ũpadku. Nia mieŭ jon haspadarstviennych zdolnaściaŭ.

Pašla śmierci Aŭhusta III (1763) razharełasia iznoŭ zmahaŭnie za karaleŭski tron pamiž Čartaryjskimi i Patockimi. Na prošbu Čartaryjskich caryca Rasiei Kaciaryna II vysłała ũ Rečypaspalituju svajo vojska. Patockich padtrymlivaŭ Karal Radziwił i jon u 1764 h. sarhanizavaŭ u Vialikim Kniastvie Litoŭskim hieneralnuju kanfedaracyju (sajuz) prociŭ Čartaryjskich, ale rasiejskaje vojska raźbiła addziely Radziwiła, zachapiła jahonyja krepaści ũ Niašviży i Słucku, dy prymusiła jaho ũciačy za mieży kraju.

Čartaryjskija probavali pravieści niekatoryja reformy — žmieny ũ dziaržaŭnym žyćci. Pierš za ũsio miela być abmiežavanaje „liberum veto”, uparadkavanyja finansy i sud, dy pavialičanaja kolkaść vojska. Reforma hetaja ũzmacniała centralnyja ũłady i ũladu karala, ale nia ũsim mahnatam i šlachcie padabałasia heta. Usio-ž Čartaryjskim pry padtrymaŭni carskaj rasiejskaj ũłady ũdałosia na vybarčym sojmie ũ 1764 h. tak pakiravać spravami, što ichniaha kandydata Stanislava Aŭhusta Paniatoŭskaha vybrali karalom Rečypaspalitaj. I jon pradoŭžvaŭ palityku reformaŭ, katoryja nia tolki ũzmacniali jahonuju ũladu, ale i cełaje haspadarstva. Jasna, nie padabałasia heta susiedziam — Rasiei i Prusii. Pajaviŭsia prajekt padzielu Rečypaspalitaj. Pierad dakanaŭniem padzielu Kaciaryna II uziela ũ abaronu pravasłaŭnych žycharoŭ Rečypaspalitaj i supolna z Prusijaj pastaviła damaŭnie zraŭnaŭnia ũ pravoch dysydentaŭ (chryścijan niekatalikoŭ) z katalikami. Sojm Rečypaspalitaj adkinuŭ henyja damahaŭni. Tady iznoŭ rasiejskaje vojska ũvajšło na terytoryju Bielarusi ũ 1765 h.

U 1767 h. dysydenty, pry padtrymaŭni rasiejskaha paŭsta Mikalaĵa Repnina, stvaryli svaje kanfedaracyi. Pratestanckaja paŭstała ũ Toruni, a pravasłaŭnaja — u Słucku. Abiedźvie hetyja kanfedaracyi zaraz-ža ũziela pad apieku Kaciaryna II. Da taho ũ Radamie paŭstała kanfedaracyja, jakaja prapahandavała sajuz Rečypaspalitaj z Rasiejaj. Na čale hetaje kanfedaracyi staŭ Karal Radziwił, vyklikany z emihracyi. Na padmohu kanfedaratam uvajšli novyja rasiejskija vajskovyja addziely ũ liku 40 tysiać čaławiek. Heta prymusiła ũ 1768 h. sojm pryňać pastanovu ab zraŭnaŭni ũ pravoch pravasłaŭnych i pratestantaŭ z katalikami ũ hranicach Rečypaspalitaj. Pastanova sojmu dazvalała pravasłaŭnym i pratestantom zajmać uradavyja stanoviščy i dawała inšyja pravy. Adnačasna Rasieja harantavała šlachcie i mahnatam zachouvać reakcyjnnyja pravy, katoryja dzieili da 1764 h., h.zn. „liberum veto”, vybiralnaść karala i šlachockija pryvilei, a miž inšym vyklučnaje prava zajmać dziaržaŭnyja stanoviščy.

U 1768 h. praciŭniki Rasiei i zraŭnaŭnia ŭ pravocho dysydentaŭ z katalikami sarhanizavali ŭ Bary (na Ukrainie) kanfedaracyju, na čale z Kazimieram Pułaskim. Barskaja kanfedaracyja vystupała ŭ abaronie cełaści i niezaležnaści Rečypaspalitaj, ale nie padtrymlivała radykalnych reformaŭ, a hetym samym jana stajała za ŭmacavaŭniem polskaha panavaŭnia na Bielarusi i Ukrainie.

Siarod barskich kanfedarataŭ nie brakavała polskich patryjotaŭ. Da ich navat dałučyłaŭsia častka ŭšlachty z Bresckaha i Mścistaŭskaha vajavodztvaŭ, Ašmianskaha, Vaŭkavyskaha, Aršanskaha i Brastlaŭskaha pavietajaŭ. Kanfedaraty padniali niaroŭnuju vajnu z rasiejskim vojskam, jakoje ŭ pieršaj bitvie pad Dziarečynam raźbiła ich vosieŭniu 1768 h. Ale ŭ 1769 h. kanfedaratam pad kamandaj Pułaskaha ŭdałaŭsia zdabyć pieramohu nad rasiejskim vojskam kala Bierastavicy, Słonima i Myšy. U 1770-1771 hh. kanfedaracki barski ruch achapiŭ amal usiu Bielaruś. Da jaho dałučyŭsia hetman VKL Michał Kazimier Ahinski z 3-tysiačnym svaim vojskam. Kanfedaraty byli adnak raźbityja rasiejskim vojskam i ŭžo letam 1771 h. pačalisia pieramovy ab padziele Rečypaspalitaj, spačatku pamiž Rasiejaj i Prusijaj, a pašla dałučyłaŭsia da ich Aŭstryja.

5 žniŭnia 1772 h. u Pieciarburhu Rasieja, Prusija i Aŭstryja padpisali pahadnieŭnie, na asnovie jakoha adbyŭsia pieršy padzieł Rečypaspalitaj. Prusija zabrała paŭnočna-zachodniju častku Polšcy, Aŭstryja — paŭdzionuju častku Polšcy i častku zachodniaj Ukrainy z Lvovam, a Rasieja — Inflanckaje vajavodztva, bolšuju častku Połackaha vajavodztva na pravym bierahu Zachodniaj Dźviny, amal usio Viciebskaje vajavodztva (Viciebski paviet biez zachodniaj častki), usio Mścistaŭskaje vajavodztva i ŭschodniuju častku Rečyckaha pavietu, Mienskaha vajavodztva (z Rahačovam, Prapojskam, Čačerskam i Homielam). Polskija pratesty suproč padziełu ničoha nie pamahli.

Mima pieršaha padziełu ŭ Rečypaspalitaj dalej praciahvałaŭsia ŭnutraŭnaja baračba pamiž roznymi mahnatami i hrupami. Urad rabiŭ usio-ž proby papravic pałažeŭnie. Z hetaj metaj u 1775 h. paklikana Stałuju Radu, jakaja składałaŭsia z karala, 18 senataraŭ i 18 pasłaŭ sojmu, Komisiju Adukacyi, katoraja mieła kiravać spravami ašviety, a takža pastanoŭlena palapšać handal, raźvivać pramyslovaść i ŭzmacniać armiju.

U Vialikim Kniastvie Litoŭskim hałaŭnuju rolu ŭ halinie ašviety mieŭ adyhryvać Vilenski Univerzitet. Padparadkavana jamu ŭsie siarednija ŭskoły ŭ hałaŭnych vajavodzkich haradoch, a ŭ mienšych miastach asnaŭnyja ŭskoły. Siarednija ŭskoły znachodzilisia ŭ Vilni, Hrodnie, Breście, Miensku, Navahradku, Pinsku i Koŭnie. Asnaŭnyja ŭskoły isnavali ŭ paasobnych prychochach (parachvijach) pad kiraŭnictwam duchavienstva. Kolkaść hetych ŭskołaŭ ŭsciaž žmienšvałaŭsia. Tak, prykładna, u 1773 h. było ich 40, a ŭ 1782 h. — tolki 8. Niekatoryja

nastaŭniki zajmalisia pišmienstvam i navukovaj pracaj.

U 1772 h. vunijaty mieli nastupnyja dyjacezii (jepiskapstwy): Połackaja — 82 100 km², Brescka-Uładzimierskaja — 28 100 km² i Pinska-Turaŭskaja — 25 200 km². Pieršaja z ich mieła 600 prychodaŭ (parachvijaŭ), druhaja — u biełaruskaj častcy — kala 270 i trejciaja — 238. Na ich abšary pracavała 47 prychodaŭ pravastaŭnych. Davoli vialikuju terytoryju, kala 264 200 km², zajmała mitrapalitalnaja dyjacezyja ŭ Mien-skim, Vilenskim, Navahradzkim, Trockim i Padlašskim vajavodztvach. Jana mieła 566 prychodaŭ. Pravastaŭnyja prychody naležali da pravastaŭnaha jepiskapa ŭ Połacku i kijeŭskaha mitrapalita. U 1785-1787 hh. sarhanizavana novaje pravastaŭnaje jepiskapstva ŭ Słucku. Pravastaŭnaja carkva hublała ŭplyvy i dziela taho ŭ jaje abaronie vystupiła caryca Kaciaryna II. Hublali ŭplyvy i pratestanty. Kala 1655 h. mieli jany bolš za 110 zбораŭ, a ŭ 1745 h. astałosia ich tolki 38. Pavialičalisia za toje ŭplyvy polskija za pasiarednictvam Katalickaha kaścioła, choć u 1773 h. spyniena dziejnaść zakonu jezuitaŭ, jaki pravodziŭ šyrokuju rabotu, mieŭ mnoha škołaŭ i vchoŭvaŭ moładź šlachockuju ŭ duchu relihijnaj nietalerantnaści. Ichnija škoły pieraniali inšyja relihijnija polskija, katalickija zakony i dzjaržava.

Polskija prahrasyŭnyja patryjoty, na čale z ks. Hugo Kałantajem, Stanisławam Małachoŭskim, Jackam Jazierskim i inš. staralisia ratavac ciazkoje pałažeńnie Rečypaspalitaj i pravieści cely rad hramadz-kich reformaŭ u sojmie, pasiedžańni jakoha pačalisia ŭ 1788 h., a skončylisia — u 1792 h. Tryvaŭ jon čatyry hady i dziela taho atry-maŭ nazvu sojmu čatyrochhadovaha. Sojm hety m.inš. 3 traŭnia (maja) 1791 h. pryňaŭ novuju kanstytucyju, jakaja farmalna likvidavała reštki dzjaržaŭnaje aŭtanomii Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, abviaščajučy stvareńnie adnaje ŭnitarnaje dzjaržavy. Dalej maŭlo isnavać addziel-naje vojska Kniastva, ale tolki ŭ kolkaści da 15 tysiač čalaviek. Kanstytucyja zabaraniała „liberum veto” i arhanizavańnia kanfederacyjaŭ, a adnačasna zachoŭvała pravy i pryvilei šlachty i jaje pieršynstvo ŭ pryvatnym i hramadzkim žyćci, padčyrkivajučy patrebu zbližeńnia šlach-ty z miaščanstvam, jakoje atrymlivała prava mieć svaich pradstaŭni-koŭ u sojmie z daradčym hołasam. Kanstytucyja brała ŭ abaronu sia-lan, ale pryhon i panščyna nie byli skasavanyja. Uradavaj movaj u no-vym ładzie mieła być vyklučna mova polskaja. Takim čynam, choć novaja kanstytucyja ŭvodžiła niekatoryja prahrasyŭnyja pravy, jana była niekarysnaja dla biełaruskaje spravy.

Sojmy, jakija vyvodziacca z staradaŭnich viečavych schodaŭ, mieli vialikaje značeńnie. Pieršy raz sojm na ziemiach Vialikaha Kniastva Litoŭskaha ŭspaminajecca ŭ 1338 h. u pahadnienni VKL z livonskim zakonam (Miečanoscami). Sojmy paŭstavali ŭ XIV-XV stahodździach.

Ad XV st. narady (schody) vialikaha kniazia z pradstaŭnikami feŭdałaŭ i űlachty adbyvalisia systematyčna i zdabyli praŭnaje zamacavaŭnie ű *Statutach VKL*. Spačatku na sojmach mała być prysutnaj usia űlachta, a ad 1512 h. ustanoulena abaviazak vybaru pasłaŭ na ahulny sojm na pasiedzaŭniach pavietavych sojmaŭ. Na ahulny sojm zbiralisia: vialiki kniaź, uradavyja asoby centralnaha i miascovaha kiraŭnictva, feŭdały, katoryja űvachodzili ű Radu VKL, abo zaprošanyja asabista katalickija i pravasłaŭnyja jepiskapy i pa 2 pasłaŭ ad űlachty z koźnaha pavietu. Miašćanie nia mieli svaich pradstaŭnikoŭ. Ahulnyja sojmy zajmalisia nastupnymi spravami: vybaram vialikaha kniazia, spravami vajny i miru, uzajemaadnosinami z inšymi krajami, ustanaŭlaŭniem padatkaŭ i zakanadaŭstvam. Hałaŭnaja rola ű vyrašaŭni hetych spravaŭ naleźala da vialikaha kniazia i jahonaj rady.

Akramia ahulnaha sojmu adbyvalisia pavietavyja i vajavodzkija sojmy. Ahulnyja sojmy adbyvalisia ű Vilni, Brešćie, Hrodnie, Navaharadku, Vaŭkavysku i inš. Pašla Lublinskaje vunii ű skłaad sojmu űvachodziŭ senat zloźany z katalickich jepiskapaŭ, vajavodaŭ, kaštalanaŭ i inšych uradaŭcaŭ.

Ahulnyja zvyčajnyja pasiedzaŭni sojmu adbyvalisia raz na dva hady, a nadzvyčajnyja ű mieru patreby, dla vybaru karala — kanvakacyjny i karanacyjny, na jakim karol davaŭ prysiahu, abo na vypadak vajny. Pastanovy sojmu musili być adnahałosnyja i koźny pradstaŭnik mieŭ prava „veta” (nie pazvalaju), čym zryvaŭ pasiedzaŭnie sojmu. Zvyčajnyja sojmy sklikalisia na 6 tydniaŭ, a nadzvyčajnyja na 4 tydni. Najdaŭziej trывaŭ uspomnieny čatyryhadovy sojm, sklikany ű 1788 h.

Čatyryhadovy sojm adbyvaŭsia tady, kali Francyja pieraźyvała Vialikuju revalucyju i adtul spadziavalisia vialikich źmienaŭ i chiba dziela taho nie prajaviŭ jon zaciekaŭleŭnia sajuzam Rečypaspalitaŭ z Rasiejaj, źlikvidavaŭ Staŭuju Radu, pastanaviŭ stvaryć 100-tysiačnuju armiju i pry padtrymcy Prusii prymusiŭ carycu Kaciarynu II, jakaja viała ű heny čas vajnu z Tureččynaj, da vyvadu z hranicaŭ Rečypaspalitaŭ rasiejskaha vojska. Kali-ź Kaciaryna II zakončyła vajnu z Tureččynaj viasnoju 1792 h., viarnułaŭsia da spravy Rečypaspalitaŭ, tym bolš űto reakcyjnaja častka polskich mahnataŭ, na čale z Severynam Patockim, Ščensnym Patockim i Ksaverym Branickim, niezadavolenyja z novaje kanstytucyi, sarhanizavali kanfederacyju ű Tarhavicy i źviarnulisia da jaje z prašbaj dać vajskevaju pomač. Rasiejskaje vojska (32 tys.), katoraje stajała na hranicy, chutka zajmała Bielaruś. Biaz boju rasiejskija vajskevoya addziely zanieli Brasłaŭ, Ušač, Babrujsk, Hłusk, Niašviź, Navahradak, Słonim i Hrodna. 26 traŭnia 1792 h. kala Opsy niedaloka Braslava adbyłaŭsia pieršaja sutyčka, 11 červienia — pad Miram — druhaja, 3 lipienia — pad Zelvaj, 10 lipienia — pad Mściba-

vam. Pieramahli carskija vojski. Bačačy heta karol Stanisłaŭ Aŭhust Paniatoŭski 27 lipienia dałučyŭsia da tarhavickaje kanfederacyi. Kaciaryna II abiacala, što jana zachavaje dasiulešnja hranicy Rečypaspalitaj, jak tolki spynić radykalaŭ u ichnich imknieńniach da reformaŭ. Tak adnak nia stałasja. Zamiest hetaha 23 studzienia 1793 h. u Pieciarburhu Rasieja i Prusija padpisali pahadnieńnie ab druhim padzielle Rečypaspalitaj, na asnovie katoraha Rasieja zabrala terytoryju 250 tys. km², a Prusija — 58 tys. km². Pravadyry tarhavickaj kanfederacyji, jakija mieli svaju hałoŭnuju kvateru ŭ Breście, vyjechali za hranicu. U abaronie niezaležnaści Rečypaspalitaj i kanstytucy z 3 traŭnia 1791 h. vystupiŭ hienerał Tadevuš Kaściuška (1746-1817), rodam z Biełarusi. Jon sarhanizavaŭ paŭstańnie, 4 krasavika 1794 h. ražbiŭ carskuju armiju ŭ bitvie pad Račlavicami, a 6 traŭnia 1794 h. abvieściŭ zahad (universal) ab zniasieńni asabistaha paddanstva (pryhonu) sialan i ah-raničeńni panščyny. Hetym i svaimi respublikanskimi pahladami zda-byŭ jon sabie pryhilnikaŭ siarod polskich i biełaruskich sialan. Zachavalisia navat biełaruskija pieśni paŭstancaŭ Biełarusaŭ, što padt-rymlivali paŭstańnie T. Kaściuški.

Byli heta pieśni: *Naš Kaściuška staŭny byŭ, Staŭna Vilnia, Staŭna Hrodna* i inšyja. A voš dźvie zvarotki z pieśni biełaruskich žaŭnieraŭ Kaściuški z 1794 h.:

„Pomnim dobra, što rabili,
Jak nas dziorli, jak nas bili.
Dakul budziem tak maŭčaci,
Hodzi nam siadzieć u chaci...
Našto ziamlu nam zabrali?
Našto ŭ puty zakavali?
Dočki, žonki nam hvałcili?
Tre, kab my im zapłacili”.

Paŭstańniem u Vilni i na ziemiach Vialikaha Kniastva Litoŭskaha praz niejki čas kiravaŭ dziejač levaha kryła, revalucyjanier-jakobin, paet, pałkoŭnik, a pašla hienerał Jakub Jasinski (1761-1794). Adkul vyvo-dziŭsia jahony rod dakładna nie ŭstanoŭlena. Niekatoryja ćvierdziać, što Jakub Jasinski naradziŭsia ŭ 1761 h. u Polšcy, na Kujavach, u Puzdrach. Jahony-ž bačka Pavał byŭ paručnikam u vajskovych addzie-łach smalenskaha vajavodziča Piotra Sapiehi i pajaviŭsia ŭ Puzdrach jak arandatar ad 1756 h., dy nieabaviazkova musiŭ pachodzić z pol-skich ziemiaŭ, a moh być z Biełarusi. Jakub Jasinski končyŭ Rycar-skuju Škołu ŭ Varšavie, ale niadoŭha służyŭ u vojsku, a nastauńničaŭ u dvary Bočki na Biełastoččynie — u Patockich. U 1788 h. atrymaŭ na-

kiravaŋnie arhanizavać Škołu Inżynieri i Artylerii ũ Vilni, jakaja paćała pracavać u 1789 h. U Vilni chutka jon staŭsia kamandantam korpusu i prystupiŭ, paśla druhoha padzielu Rečypaspalitaj u 1793 h., da pryhatavaŋnia paŭstaŋnia suproć carskaj rasiejskaj ułady. Paŭstaŋnie i vyzvaleŋnie Vilni nastupiła 23 krasavika 1794 h. Jakub Jasinski zaraz stvaryŭ časovy revalucyjny ũrad Litvy i Zachodniaj Biełarusi — Najvyšejšuju Litoŭskuju Radu. U jaje skład uvachodzili Jakub Jasinski, Jazep Niesiałoŭski, Anton Tyzenhaŭz, Tamasz Waŭžecki, ks. Marcin Karpovič i inšyja. Vaŭnuju rolu ũ kiraŭnictvie paŭstaŋnia adyhrali tak sama Piotr Hrasmani i Jazep Harnoŭski. Jasinski nia tolki kiravaŭ paŭstaŋniem, vajavaŭ sa zbrojaj u rukach, ale pisaŭ vieršy i adozvy ũ polskaj i biełaruskaj movie, zaklikajućy ũsich ŭycharoŭ VKL da paŭstaŋnia. Mahčyma navat što padanyja dŭvie zvarotki biełaruskaj sialanskaj pieśni paŭstancaŭ byli im napisanyja. Nazyvali jaho Litvinom, a Rada, jakoj jon kiravaŭ, prajaŭlała separatyzm u adnosinach da hałoŭnaha kiraŭnictva paŭstaŋnia ũ Polščy. U suviazi z hetym T. Kaścioška abvinavaciŭ jaje ũ varožaj dziejnaści suproć vunii bratnich narodaŭ i raspuściŭ, a na jaje miesca paklikaŭ pasłušnuju jamu Centralnuju Depuťacyju Vialikaha Kniastva Litoŭskaha. Na miesca Jasinskaha hałoŭnakamandujućym paŭstaŋniem u VKL naznaćyŭ Michała Vialhorskaha. J. Jasinski dalej braŭ udziel ũ paŭstaŋni i zhinuŭ u abaronie Varšavy ũ 1794 h. Praviedzienyja ŭmieny nie pamahli paŭstaŋniu, bo Rasieja mieła bolšyja siły i raŭbiła addziely Kaścioški pad Maciajovicami, dy ŭziała jaho ũ pałon. Paśla zvalnieŋnia z pałonu T. Kaścioška vyjechaŭ u Złučanyja Štaty Paŭnoćnaj Ameryki, dzie ũ 1775-1777 hh. zmahaŭsia za niezaleŭnaść henaj krainy. Paŭniej ŭyŭ na emihracyi ũ Paryŭŭ i ũ Švajcaryi i tam pamior 15 kastryčnika 1817 h.

24 kastryčnika 1795 h. Rasieja i Aŭstryja padpisali čarhovaje padhadnieŋnie ab padzielu Rečypaspalitaj, na asnovie jakoha cełaja Biełarus znajšłasia pad rasiejskaj carskaj uładaj. Ukrainu padzielana miŭ Rasiejaj i Aŭstryjaj. Letuva častkova znajšłasia pad Prusijaj i Rasiejaj. Polskija ziemli padzielana miŭ Rasiejaj, Prusijaj i Aŭstryjaj.

25 listapada 1795 h. apošni karol Rečypaspalitaj Stanisłaŭ Aŭhust Paniatoŭski prymušaŭ byŭ u Hrodnie zraćysia karony. Mieŭ jon u hetym horadzie, jaki staŭsia centralnym u trahičnych apošnich padziejach Rečypaspalitaj, prabyvać pad kontrolaj rasiejskaha hienierał-hubiernatara Miłałaja Repnina. Stałasia inačaj. 17 listapada 1796 h. pamierła caryca Kaciaryna II, z jakoj u maładych hadach Paniatoŭski ŭyŭ u blizkich znosinach i tady novy car Pavał II zaprasiŭ jaho ũ Pieciarburh i tam jon pamior 12 lutaha 1798 h. Stanisłaŭ Aŭhust imknuŭsia nia raz ratavać Rečypaspalitaju, ale heta jamu nie ŭdałasia. Mieŭ jon usio-ŭ zastuhi ũ raŭvićci polskaje kultury.

Biełaruś pad uładaj rasiejskich caroŭ

Carskaja ŭłada zaniauśy Biełaruś u pieršuju čarhu dawała ŭznaharody tym, što joj pamahali. I tak udava hetmanava Teresa z Patockich Kassakoŭskaja, hetmanava Ažaroŭskaja, ŭzonki Švykoŭskaha i Antona Čačviarcinskaha atrymali da kanca ŭžycia hadavyja pensii, a Ažaroŭskaja aprača taho 1000 pryhonnnych sialan u Bresckaj ekanomii. Daravana praviny hien. Francišku Sapiehu i inšym mahnatam, katoryja ŭziarnulisia z prośbaj i pryakli pasluženstva carskaj uładzie. Ziemli tych mahnataŭ, jakija nie paddavalisia, i karaleŭskija ziemli carskaja ŭłada kanfiskavała i razam z biełaruskimi sialanami prydzialała rasiejskim mahnatam i bajaram. Miž inšym Paciomkin atrymaŭ 14 274 sialan u Kryčaŭskim starastvie, Rumiancaŭ-Zadunajski — 11 195 čaławiek u Homielskim starastvie. Bolš jak pa 2 tysiačy duś padaravana kniazju Dandykovu, Kantauzenu, Savinčakovu, Jałkinu, udavie pa hien. Bibikavie i inš. U Mienskaj hubierni 42 ziemiałušańnikom razdzielena kala 33 000 sialan. Da 4 400 duś atrymaŭ hienerał-hubiernatar kniaz Repnin, bolš za tysiaču — Sałtykoŭ, Siviers, Niaplujeŭ, Beninhsen. Hienerał-feldmaršał A. V. Suvoraŭ atrymaŭ Kobrynski kluč (Kobryn i navakolnija majontki), hienerał-feldmaršał Rumiancaŭ-Zadunajski — Pružanskiju vołaśc Bresckaj karaleŭskaj ekanomii (zvyš 5 700 duś), pa tysiačy i bolš sialan prydzielana senataru A. Pastuchovu dy hienerału-majoru Łanskomu. U Hrodzienskaj hubierni razdana rasiejskim pamieščykom bolš 17 000 duś. Ahałam Kaciaryna II u 1772-1776 hh. padaravała na Biełarusi ruskim panom 180 550 duś, a car Pavał u 1796-1801 hh. razdaŭ kala 28 tysiač duś 51 pamieščyku. Usie hetyja rasiejskija mahnaty, hienerały, pamieščyki i ŭradaŭcy mieli abaviazak umacoŭvać na Biełarusi carskiju ŭladu i pašyrać rusyfikacyju biełaruskaha narodu.

Adnačasna carskaja ŭłada pravodzila administracyjny padzieł biełaruskich ziemiaŭ pavodle rasiejskich paradkaŭ. Adbyvaŭsia jon etapami. Pieršy ŭ 1794-1796 hh., nastupny — pa śmierci carycy Kaciaryny i trejci — za časoŭ cara Paŭła da pałovy 1796 h. Spačatku hałožnaj zadačaj administracyjnaj ułady, padziełu i sudavodstva było zabiaspiečańnie ŭ apravizacyju armii. Nialohkaja sprava apravizacyju pasouvałasja wielmi słaba, bo kraj byŭ ŭniščany. Dziela praviadzień-

nia pastaŭlenych zadačaŭ stvorany specyjalnyja komisii ŭ Breście, Lidzie, Słonimie i Vaŭkavysku. Na čale administracyi mieŭ być pastaŭleny Najvyššejšy Urad Litoŭski (Biełaruski) u Hrodnie z 4 departamentami: skarbovym, kryminalnym, cyvilnym i ekanamičnym. Nie chaपाła adnak kandydataŭ, jakija znali-b rasiejskuju movu. Dziela taho ŭlada znachodziłasia ŭ rukach rasiejskich vajskovych kamandantaŭ. U kancy stvorana piać hubierniaŭ: Viciebskuju, Mahiloŭskuju, Mienskuju, Hrodzienskuju i Vilenskuju. Na terytoryi hetych hubierniaŭ żyło kala 4 miljony ludziej, u absalutnaj balšyni — biełaruskija sialanie. Pavodle spisu nasielnictva praviedzienaha ŭ 1795 h. u zachodniaj častcy Biełarusi i Letuvie sialanie składali 80% ahułu nasielnictva, šlachta — 7,8%, miaščanie — 10%, a rešta — 2% — heta duchavienstva, čužaziemcy i inš. 70% šlachty nia mieła pryhonnych sialan.

Pałažeńnie sialan pry carskaj uładzie nie źmianilaŭsia na lepšaje, choć u mnohich wypadkach mahnaty znosili panščynu, a časami davali asabistuju svabodu. Stabilizacyja ŭłady ūsio-ž dała mahčymaść pavialičaćnia dachodaŭ z ziemirolabstva — pavialičalisia zasievy zbożža, hadoŭla żyvioły, asabliva aviec, raźvivałasia pčalavodztva i paŭstavali novyja manufaktury. Tak, prykładam, u Mahiloŭskaj hubierni ŭ 1781-1795 hh. paŭstała 17 manufakturnych pradpryjemstvaŭ, u Hrodzienskaj hubierni ŭ 1799 h. — 5 vialikich manufakturaŭ, pobač 3 dasiul isnujučych. Dalej pracavali sukonyja manufaktury sarhanizavanyja Radziviłami, Sałahubami, Sapiehami i inš.

U 1783 h. paŭstała vialikaja manufaktura ŭ Kryčavie, jakaja pradukavała parusiny dla čarnamorskaha flotu. Tut-ža dziejničali vialikija kanatnyja manufaktury, pradukcyja jakich išła ŭ Chierson. Najbolšym pradpryjemstvom była sudnabudaŭničaja vierf, pabudavanaja ŭ 1785 h. U adnym 1789 h. za pradanyja admiralicyi parusiny, kanaty, pakulle i mačtavaje dreva należałasia bolš 260 tysiač rubloŭ.

Paŭstavali novyja patašnyja, žaleznyja, miednyja, šklanyja i harbarnyja pradpryjemstvy. Z ich najbolš viedamyja heta šklanyja manufaktury Paciomkina ŭ Kryčavie, harbarnaja ŭ Vietcy, Bielickaha pavietu, harbarnyja manufaktury Zoryča ŭ Škłovie, Sałahuba ŭ Horkach, Pustoŭskaha ŭ Chomsku, Sapiehi ŭ Ružanach. U Mienskaj hubierni ŭ 1803 h. isnavala 7 pradpryjemstvaŭ, a ŭ 1810 h. — 17. Paŭstavali ŭ roznych miascovaściach vinakurni, jakija pradukavali harełku na miascovy rynek i na prodaž dla zahranicy.

U 1797 h. pačalaŭsia budova Biarezinskaha kanału, jaki zlučyŭ basejn Dniapra z Zachodniaj Džvinoj. Sudnachodnaja kamunikacyja pa hetym kanale pačalaŭsia ŭ 1806 h. U 1799-1803 hh. rekanstruavana kanał Ahinskaha, što zlučaŭ basejn Dniapra z Niomanam. Budavana takža paštovyja stancyi i darohi, a heta spryjała raźvićciu handlu i haradoŭ.

Z Bielarusi vyvozilisia ũ Maskvu, Pieciarburh, Ryhu, Kijeũ, Kienih-sberh, Hdansk, Varšavu i inšyja harady hareŕku, alej, miód, vosk, miasa, voŕnu, pakulle, lon, smaŕu, dziohać, dreva, pataš i inšyja tavary, a z henych haradoŕ pryvozili na Bielaruš sol, ŕzaleza, tkaniny i tavary, jakich na Bielarusi nie bylo.

Dziakujućy raŕvíćciu handlu pavialićvaŕasia kolkašć kramaŕ u haradoch i kolkašć ŕycharoŕ. U Miensku ũ 1796 h. isnavaŕa 89 kramaŕ, a ũ 1800 h. — 7410. Mahiloŕ u 1776 h. mieŕu kala 7300 ŕycharoŕ, a ũ 1786 h. — 9350. Kolkašć ŕycharoŕ Viciebska ũ hetym ćasie pavialićvaŕasia z 5500 da 10 300.

U kancy 70-tych hadoŕ sarhanizavana bolš 20 nievialikich rasiej-skich škoŕaŕ. U 1786 h. specyjalnaja komisija zakonćyŕa apracavaŕnie školnaha statutu. Na jaho asnovie ũ 1782 h. adćyniena 8 haŕoŭnych ćatyrochklasovych i maŕlych dvuchklasovych narodnych škoŕaŕ u Mahilovie, Poŕacku, Viciebsku, Oršy, Kopysi, Ćerykavie, Ćavusach i Mćcisŕavie. Na paćatku XIX st. isnavali škoŕy troch typaŕ — elementarnyja, pavietavyja i himnazii. U 1803 h. paŕstaŕa Vilenskaja Školnaja Akruha, kurataram katoraj naznaćana kniazia Adama Ćartaryjskaha. Akruha abymaŕa dzieviah hubierniaŕ, u hetym liku ũsie piać bielaruskija. Viadućuju rolu mieŕu u joj Vilenski Universytet. Staraŕniem Školnaje Akruhi kolkašć škoŕaŕ pavialićvaŕasia. Navućaŕnie adnak u hetych škoŕach adbyvaŕasia ũ polskaj i rasiej-skaj movach. Rasiej-skimi škoŕami asabliva apiakavalisia carskija ũŕady, baćaćy ũ ich instrumant rusyfikacyi bielaruskaj moŕadzi. I tak moŕadz hetaja byla paddavanaja z adnaho boku palanizacyi, a z druhoha — rusyfikacyi. Školnyja padrućniki drukavalisia ũ rasiej-skaj movie pieravaŕna ũ Pieciarburhu i Maskvie, choć isnavaŕa niekalki drukarniaŕ na Bielarusi. Tak pryŕkladam, u Hrodnie pracavaŕa drukarnia Jana Jasinskaha, jakaja paŕstaŕa kala 1794 h. i ũ 1802 h. jaje kupiŕu na licytacyi Vilenski Universytet. Tam-ŕa ũ Hrodnie pracavaŕa adliŭnaja šryftaŕ Zymela Nochima ad 1775 h. Adlivaŕa jana šryfty dla drukarniaŕ u Vilni, Varšavie i inšyich haradoch da kanca XIX st. U Poŕacku da 1820 h. isnavaŕa drukarnia jezuickaja, a ũ Vilni da 1840 h. — drukarnia zakonu pijaraŕ. Novyja drukarni paŕstali ũ Miensku i Mahilovie. Jany drukavali pieravaŕna roznyja aficyjnyja druk i tolki ćasami mienšyja školnyja padrućniki ũ rasiej-skaj movie.

Novym kulturnym asiarodkam stalisia Šćorsy kala Navahradka, dzie Chraptovićy stvaryli biblijateku — 15 000 tamoŕ kniŕzak na roznyja temy i dapuskali da karystaŕnia z jaje ũsich zacikaŭlenych.

U 1800 h. prabyvaŕu na Bielarusi ũ Mahiloŕšćynie i Viciebskaj hubierni vydatny rasiej-ski paet Haŕyŕa Ramanavić Dziarŕavin i apisaŕu ciaŕzkoje paŕaŕeŕnie bielaruskich sialan dy samavolu panoŕ i arandataŕaŕ.

Ciażkaja dola sialan i pryhon mocna adbilisia Ź biełaruskaj narodnaj tvorčaści — u pieśniach, apaviadańniach, prykazkach. Voś dźvie charakternyja zvarotki z narodnaje biełaruskaje pieśni:

„U niadzielku ranieńka Źsie zvany zvoniac,
Akanom z dziesiackim nasić siena honić.
Oj, nasili, nanasili, sieli spačyvaci,
Ahlanulisia nazad, ažno sam pan skača.
Kaho łaje, kaho bje, a kaho pytaje:
— Čaho, dzieŹki, vy pasieli, čamu nie znasili?
— Oj, tamu my nie znasili, što Źžo niŹka mokra,
Oj pracujem dzień my ceły, ad raboty horka”.

Ab palepšańni pałažeńnia dumali roznyja ludzi. Da ich m.inš. naležaŹ Michał Kleafas Ahinski (1765-1833) — kampsytar i palityčny dziejač, učaśnik čatyrochhadovaha sojmu, adzin z arhanizatarau paŹstańnia na Biełarusi, vyklikanaha Kaściumkam. PachodziŹ jon, padobna jak i Kaściumka, z staroha biełaruskaha rodu, ale spalanizavaŹsia. Paśla zdušeńnia paŹstańnia prabyvaŹ na emigracyi Ź Vienie, Venecyi, Paryży, a na bačkaŹščynu viarnuśsia Ź 1802 h. i ŹyŹ u svaim majontku Zaleśsie kala Smarhoni. SustrakaŹsia Ź Vilni, Mahilovie, Viciebsku z rasiejskim carom Alaksandram I i Ź 1810 h. predstaviu jamu projekt adnovy Vialikaha Kniastva LitoŹskaha i Polskaha KaraleŹstva. Vialikaje Kniastva LitoŹskaje mieła składacca z vaśmi hubierniaŹ: Vilenskaj, Hrodzienskaj, Mienskaj, Viciebskaj, MahiloŹskaj, Padolskaj, Vałynskaj i KijeŹskaj, dy biełastockaj i tarnopalskaj akruhaŹ, na čale z namieśnikam cara i sa stalicaj u Vilni. AdnoŹlenaje Vialikaje Kniastva LitoŹskaje mieła mieć svoj sojm u składzie 160 pas-ŁoŹ i 80 pradstaŹnikoŹ haradoŹ, vybiranych na 6 hadoŹ. Senat mieŹ składacca z 12 kaścielnych dastojnikaŹ, 29 vajavodaŹ i kaštalanaŹ, dy 12 uradaŹcaŹ i ministraŹ. Mieli być viernutyja vajavodztvy i pavie-ty, utrymany statut Vialikaha Kniastva, a Źradavyja stanoviśčy mahli- b zajmać tolki ludzi miascovaha pachodŹańnia. PrajektavaŹasia Ź praciahu 10 hadoŹ (1812-1821) skasavańnie paddanstva Źsich sialan — pa 10% koŹnaha hodu va Źsich majontkach. Da realizacyi hetaha projektu nie dajśto, bo nablizilisia novyja padziei.

12 červienia 1812 h., biez abvieśčańnia vajny, na terytoryju carskaj rasiejskaj imperyi Źvajśto francuskaje vojska pad kamandaj słaŹnaha Napoleona Banaparta, jaki paśpieŹ padparadkavać sabie Źsiu zachodniuju EŹropu, vyzvaliu polskija ziemi z-pad pruskaha i aŹstryjackaha zaboru i daŹ pačatak arhanizavańniu adrodŹanaha polskaha Kniastva VaršaŹskaha.

Suproć francuzaŭ Rasieja vystaviła 3 armii, ahulnaj kolkaściu kala 200 tysiač čaławiek. Pieršaja armija ŭ kolkaści 118 tys. čaławiek pad kamandaj hien. Barklaja de Toli była raźmieščanaja ŭ Vilenskaj hubierni, druhaja armija (35 tys. čaławiek) pad kamandaj hien. P. I. Bahracijona — u Hrodzienskaj hubierni i trejcijaja armija — 33 tys. čaławiek pad kamandaj hien. A. P. Tarmasava — u Vałynskaj hubierni, z boku ad vajennych dziejańniaŭ, dziela abarony daroh na Kijeŭ. U armijach hetych mnoha służyła Biełarusaŭ, bo tolki ŭ 1811 h. z biełaruskich ziemiaŭ paklikana ŭ carskuju armiju 14 750 rekrutaŭ.

Pad naciskam Francuzaŭ i ichnich sajuźnikaŭ, m.inš. polskich addziałaŭ u ahulnym liku kala 600 tys. čaławiek, pieršaja i druhaja carskija armii pačali adstupać u hłyb Rasiei: pieršaja išła ad Vilni praz Švianciany — Drysu — Połack na Viciebsk, druhaja z Vaŭkavyska praz Słonim — Niašviž — Stuck — Babrujsk — Mahiloŭ da zlučeńnia z pieršaj armijaj. Na druhuju armiju Bahracijona nastupała hrupa napaleonaŭskich vojskaŭ u sile kala 66 tys. čaławiek pad kamandaj Žeroma Banaparta. Pašla da jaho dałučyłasia 50-tysiačnaja armija maršała Davu i jamu ŭdałosia dajści da Mahilova i zaniać horad. Na paŭnočnym froncie Francuzam udałosia zabrać Połack i Viciebsk, chacia bitvy adbyvalisia na celym froncie.

Charakternym jość, što Napoleon, zaniaŭšy Biełaruś i Vilniu, nie dałučyŭ jaje da Polščy, da Varšaŭskaha Kniastva, ale stvaryŭ u Vilni Časovuju Kamisiju Uradu Vialikaha Kniastva Litoŭskaha. U skład časovaha ŭradu ŭvajšli Alaksandar Sapieha, Eŭstachy Sanhuška, Alaksandar Chadkievič, Jazep Kasakoŭski i Alaksandar Patocki — mahnaty VKL. Heta vyklikała zadavaleńnie ŭ mahnataŭ, choć ichniaja ŭlada padparadkavanaja była napaleonaŭskaj administracyi. Napoleon chacieŭ mieć staronnikaŭ i siarod sialanstva, dziela taho raspuščana pahalošku, što jon zniasie paddanstva sialan. Zaraz-ža na zaniatych terytoryjach hubierni zamieniena na departamenty, jakimi kiravali francuskija hubiernatary i intendanty, a paviety zamieniena ŭ padprefektury pad kiraŭnictwam napaleonaŭskich vajskovych načalnikaŭ.

Francuskija ŭłady damahalisia ad miascovych žycharoŭ dastavy praduktaŭ i furažu. Tak, prykładam, pavodle zahadu z 25 lipienia 1812 h., nasielnictva Barysaŭskaha pavietu pavinna było dastavić u vajskovyja mahazyny 2306 bočak żytniaj muki, 415 bočak krup, 4604 bočki aŭsa, 52 316 pudoŭ siena i sałomy, 14 526 litraŭ harełki, 875 pudoŭ soli i 1725 vałoŭ. U chutkim časio hety-ž paviet mieŭ dadatkova dastavić u vajskovyja mahazyny 600 bočak aŭsa, bolš 1800 bočak żytniaj muki, 42 857 litraŭ harełki, 400 vałoŭ, dy siena i sałomu.

Hetyja vialikija dastavy najbolš abciažvali biełaruskich sialan i jany pačali buntavacca jak suproć francuskich vojskaŭ, hetak i suproć mah-

nataŭ. Raŭvivałaſia sialanskaja partyzantka i jana nie dawała supakoju Francuzam, a ŭſpamahala rasjejskija addzieły, u jakich, jak užo ŭſpaminałaſia, znachodziłaſia mnoha Bielarusau. Usio-ŝ Napoleon paſoŭvaŭsia na Maskvu i zaniaŭ jaje 2 kastryčnika 1812 h., pašla vialikaje bitvy pad Baradzino i adstupleńnia rasjejskaha vojska.

Raſciaruſhanaje na vialikich prastorach francuskaje vojska, tryvoŭžanaje partyzanami, nie mahto ŭtrymać pad svajoj ŭladaj zaniatych ziemiaŭ i Napoleon 7 kastryčnika 1812 h. daŭ zahad pakinuć apustoſhanuju i spalenuju Maskvu, dy adstupać na zachad. Rasjejskaje vojska dahaniała adstupajučyja francuskija addzieły i dabivała ich. 14-17 liſtapa da jŝlo da vialikaje bitvy kala wioski Studzionki niedaloka Barysava nad rakoj Biarezinaj. U hetaj bitvie zhinuła boŝ 20 tysiać francuskich ŝaŭnieraŭ i pašla francuskaje vojska nie mahto ŭžo supraciułacca nastupajučym rasjejskim addzielam pad kaman-daj feldmarŝala Michaiła Iľarjonaviča Kutuzava. U kancy ţnieŝnia reŝtki francuskaje armii pierajŝli ŭ Prusiju, a Napoleon vyjechaŭ u Paryŝ. Z jahonaje 600-tysiačnaje armii zastałaſia tolki kala 30 tysiać.

Zniŝčanaja vajnoj Bielaruŝ znajŝłaſia iznoŭ pad ŭladaj Rasiei. Straty mataryjalnyja i ŭ ludziach byli vializarnyja. Őviedčać ab hetym nastupnyja danyja: u Miensku ŭ 1811 h. bylo 11 200 ŝycharoŭ, a ŭ kancy 1812 h. tolki 3480, u Viciebsku na paćatku 1812 h. ŝyło 7808 muŝčyn, a ŭ 1813 h. — 2415. Padobna ŝmienŝyłaſia kolkaŝć ŝycharoŭ u bielaruŝkich wioskach, a heta pryčyniłaſia da zaniapadu ziemlarobſtva. U 1813 h. bylo abſiejana tolki 50% davajennyh ziemlarobŝkich abŝaraŭ.

Sialanie spadziavalisia, ŝto za ich stojkaje zmahańnie z Francuzami spatkaje ŭznaharoda — ŝkasavańnie paddanſtva i nie chacieli przy- navać ŭłady panoŭ nad saboju, ale 30 ŝniŭnia 1814 h. car Alaksandar I raŭviejaŭ henyja spadziavańni, abviaŝčajučy, ŝto „sialanie, vier- ny nam narod, niachaj atrymaje ŭznaharodu ad Boha”, dy addaŭ ich pad apieku panoŭ. U ſuviazi z hetym sialanie arhanizavali bunty, da- puskajučyſia navat zaboju. Zmahaliſia jany za ſvabodu i lepŝuju dolu. Bunty takija adbyvalisia ŭ Davidharadku (1817) u Mienskaj hu- bierni, u Hłaŭsievickim starastvie (1818) Hrodzienskaj hubierni, u Ba- ravoju (1819) u Pinskim paviecie, u Haradcu i Dŝvinie (1819-1820) u Kobrynskim paviecie i inŝ. Buntarska-revalucyjnyja dumki achopli- vali i intelihiencyju.

Pačatki biełaruskaha adradženskaha ruchu

Vajna z Napaleonom zakončyлася mirnym kanhresam u Vienie. Na asnovie pastanovy Vienskaha kanhresu z 1815 h. paŭstała Polskaje Karaleŭstva, zlučanaje persanalnaj vunijaj z Rasiejaj. Zajmała jano 126,5 tys. km², mieła 3,3 mln žycharoŭ i 8 centralnych vajavodztvaŭ, biez Poznanščyny, Pamorja i Halicyi. Stalica, administracyjny i haspadarčy centr znachodzilisia ŭ Varšavie.

Dla biełaruskich ziemiaŭ takim centram była Vilnia z universyitetam, u jakim mnoha vykladčykaŭ vyvodziliasia z biełaruskich ziemiaŭ. Da ich m.inš. naležali: Stanisłaŭ Banifat Jundził — batanik i zaaloh, rodam z Jasienic Lidzkaha pav., Marcin Pačobut-Adlanicki — profesar i rektar z Słamianki Vilenskaha vajav., Ihnat Žehota-Anacevič — historyk, rodam z biednaje vunijackaje siamji z Małoj Bierastavicy Hrodzienskaj hub. i inš. I. Anacevič pašviačaŭ mnoha času historyi Vialikaha Kniastva Litoŭskaha. Pamior 18 lutaha 1845 h. Historyjaj VKL zajmaŭsia takža profesar Jazep Jaraševič (1793-1860) z Bielska Padlašskaha. Jon sabraŭ i wydaŭ *Mataryjały da statystyki i etnahrafii Hrodzienskaj hubierni* ŭ 1840 h.

Biełaruskaj movaj zajmaŭsia Michał Kiryłavič Babroŭski (1784-1846) z Padlašša. Budučy profesaram Vilenskaha Universytetu kiravaŭ biełaruskim hurtkom, vystupaŭ suproč palanizacyi i łacinizacyi. Napisaŭ pracu *Pra charakternyja zvaroty Biėlaruskaha narodu i Historyju słavianskich drukarniaŭ u Litvie*. Na žal, hetyja pracy nie zachavalisia. U 1824 h. zvolniena jaho z universytetu za pašyrańnie prahrasnyŭnych idejaŭ i sasłana ŭ Šarašova.

Z haliny historyi Biėlarusi mieła vialikaje značeńnie praca prof. Ihnata Daniłoviča (1788-1843), rodam z Padlašša. Jon m.inš. napisaŭ i apublikavaŭ nastupnyja knižki: *Letapisiec Litvy i ruskaja chronika* (1827), *Zbor litovskich zakonov* (1841), *Ahľad historyčnych viestak ab składańni zboru miascovych zakonaŭ zachodnich hubierniaŭ* (1837). U *Skarbcu dyplomatów Rusi Litewskiej i ościennych krajów* (2 tamy) apisaŭ i pieradaŭ žmiest kala 2500 krynic da historyi Biėlarusi, pačynajučy ad Heradota da Lublinskaj vunii. Jon-ža ŭdzielnicaŭ u vydańni *Knihi pasolskaj Metryki VKL* (1843).

Pavažny ŭkład u raźvićcio navuki ŭ halinie historyi biełaruskaha

narodu daŭ pratajarej Ivan Hryharovič (1792-1852), rodam z Prapoj-ska Mahiloŭskaj hubierni. Jon sabraŭ, redahavaŭ i vydaŭ pieršy bie-laruski archeahrafičny zbornik *Biełaruski archiŭ starażytnych hramat* (4 tamy) u 1841-1842 hh., skłaŭ *Słoŭnik zachodniaruskaj havorki* i *Zbor sloŭ litoŭska-ruskaj havorki*.

U raŭzićcio hramadzkaje dumki daŭ układ Anioł Doŭhird (1788-1854) z Połaččyny — profesar Vilenskaha Uniwersytetu ŭ 1818-1832 hh., filozaf, lohik i psycholah, aŭtar prac *O logice, metafizyce i filozofii moralnej* (1821), *Wykład przyrodzonych myślenia prawideł* i inš.

U raŭzićcio ziemlarobstva daŭ układ Michał Ačapoŭski (1788-1854) z Navahradčyny — vučony hlebaznaŭca, profesar Vilenskaha Uni-versytetu ŭ 1828-1832 hh. Vydaŭ knihi *Pra hlebu, jaje apracoŭku i doh-lad raślin*. Była jana padručnikam u školach na Biełarusi. Jon-ža na-pisaŭ i vydaŭ inšyja knižki na temu sielskaj haspadarki.

Aprača ŭspomnienych profesaraŭ na Vilenskim Uniwersytecie pra-cavali słaŭny historyk Joachim Lelevel, braty Jan i Jendžej Śniadec-kija z Polščy, Ludvik Henryk Bojanus, Jozef Frank, Gotfryd Ernst Grod-deck z zachodnich krajoŭ i inš.

Siarod studentaŭ Vilenskaha Uniwersytetu m.inš. byli Adam Mickie-vič, Jan Čačot, Anufry Pietraškevič, Tamaš Zan, Ihnat Damejka, Ja-zep Ihnat Krašeŭski, Juliuš Sławacki, Jazep Jažoŭski, Franciszak Ma-leŭski i inš. U 1817 h. studenty sarhanizavali tajnaje Tavarystva Filamataŭ — Amatarau Viedy. Spačatku filamaty zajmalisia kulturna-aś-vietnaj pracaj, vyvučali kulturu biełaruskaha narodu, bo bolšašć z ich pachodziła z Biełarusi, zbiralali narodnyja pieśni, padaŭni, lehendy, spis-ovali abraady i zvyčai, dy prapahandavali patrebu družby z susiednimi narodami. Pašla pačali zajmacca palityčnaj dziejnaściu, apracoŭvali prahramu baračby za sacyjalnaje i nacyjanalnaje vyzvaleŭnie sialan, za aśvietu dla narodu, za spraviadliwašć. Da toho naviazali lučnašć z revalucyjnaj arhanizacyjaj dziekabrystaŭ, jakija imknulisia skinuć ca-ara. U 1823 h. Tavarystva było wykryta, a jahonyja siabry paddanyja vos-traj carskaj represii. Pakarana ich aryštam i vysyłkaj u hłyb Rasiei.

Z Tavarystva Filamataŭ vyjšli vydatnyja paety, piśmieŭniki i dzie-jačy. Jany, paddajučysia polskim upłyvam, służyli pierš za ūsio pol-skamu narodu, polskaj kultury i ūzbahačvali polskuju litaraturu, ale nie čuralisia zusim svajho biełaruskaha pachodžaŭnia i karystali z bie-laruskaj kultury, uplatali ŭ svaje tvory biełaruskija matyvy i biełaruski-ja słyvy.

Najvialikšy polski paet Adam Mickievič (1798-1855), rodam z Za-vošsia kala Navahradka, vysoka caniŭ falklor biełaruskaha narodu i, budučy vykładčykam u Lazaŭnie, hetak havaryŭ pra Biełarusau: „U ichnich kazkach i pieśniach jość usio. (...) Usiu svaju historyju na

ziamli jany prajšli ũ strašennaj halečy i pryhniocie”. Bielaruskuju movu nazyvaŭ „samaj harmoničnaj i z usich słavianskich movaŭ najmienš žmienienaj”. Temy i vobrazy jahonaj tvorčaści časta viažucca z žyćciom i historyjaj bielaruskaha narodu, jak u rańnich hetak i paźniejšych tvorach. Spatykajecca heta ũ vieršach *Mieška kniaź Navahradka*, *Bulba*, u balladach i ramansach, u dramatyčnaj paemie *Dziady*, u paemach *Grażyna* i *Konrad Vallenrod*. U najvialikšaj svajoj paemie *Pan Tadevuš* Mickievič pradstaŭlaje haleryju vobraziaŭ miascovaj šlachty i pejzaży Navahradčyny. Dzieła taho tvory A. Mickieviča pierakładali i pierakładajuć na bielaruskuju movu mnohija bielaruskija paety.

A. Mickievič — vialiki ramantyk i demakrat, imknušsia da palepšańnia doli narodnych masaŭ, da ichniaj ašviety i ũ epilohu da paemy *Pan Tadevuš* m.inš. pisaŭ:

„O mnie dażyć by da hetkaj uciechi,
Kab trapili maje knihi pad strechi,
...Kab i maje ũziali knihi sialanki,
Prostyja knihi, jak ich kałyčanki...”

Jan Čačot (1796-1847) — pryjaciel i siabra Adama Mickieviča, dy jahony susied z Navahradčyny, pisaŭ vieršy nia tolki ũ polskaj, ale i bielaruskaj movie. Jon m.inš. sabraŭ i apublikavaŭ u 6 zbornikach u pierakładzie na polskuju movu i ũ aryhinale kala 1000 bielaruskich narodnych pieśniaŭ. U vieršach u bielaruskaj movie apisaŭ dolu i nia-dolu bielaruskich sialan i damahašsia spraviadlivych adnosinaŭ da ich i palapšeńnia ichniaha ciažkoha bytu. Aryhinalnych vieršaŭ u bielaruskaj movie Čačot napisaŭ 29 i žmiašciŭ ich u zborniku *Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny*.

U adnym z svaich vieršaŭ J. Čačot hetak pisaŭ:

„Da i ja-ż vam pamahu
Piesieńku śpiavaci;
Da i ja-ż miż vami ũzros
Pry baćku i maci”.

Da pačynalnikaŭ novaje bielaruskaje litaratury należyć paet Jan Barščeŭski rodam z Viciebščyny. Jon asabista byŭ znajomym z A. Mickievičam i pisaŭ vieršy ũ bielaruskaj i polskaj movach. Z bielaruskich tvoraŭ viedamyja try jahonyja vieršy pašviačonyja padziejam 1812 h.: *Rabunki muzykoŭ*, *Dziewańka* i *Harelica*. U polskaj movie vydaŭ zbornik *Szlachcic Zawalnia, albo Białoruś w fantastycznych opowiadaniach*, u jakim šyroka vykarystaŭ bielaruskija lehendy i kazki.

Biełaruskija matyvy prajaŭlalisia ŭ tvorach paetaŭ Franciška Kniażnina (1750-1807), Ihnata Mańkoŭskaha (1765-1832), Alaksandra Hrozy (1807-1875) i inš.

Biełaruski falklor vykarystoŭvaŭ i Tamaš Zan (1796-1855), siabra Adama Mickieviča i susied z Navahradčyny, paet i dziejač. Zan m.inš. u kamedyi *Hreckija piražki* pradstaviŭ biełaruskaje viasielle, šviatka-vańnie Kupalla i narodnyja vieravańni.

Biełaruskaj tematyki nie abminaŭ Jazep Ihnat Krašeŭski (1812-1887), rodam z siamiji pružanskaha charunžaha, vydatny polski piśmieńnik, mastak, historyk i hramadzki dziejač liberalnaha kirunku. Hety pładavity piśmiennik-ramanist napisaŭ mnoha knižak na histaryčnyja temy i daśledavaŭ minuŭščynu Litvy-Biełarusi. Na blizkija Biełarusam temy napisaŭ jon m.inš. nastupnyja knižki: *Starażytnaja Litva. Jaje historyja, zakony, mova, viera, zvyčaj, pieśni, Mastactva ŭ Słavian, asabliva ŭ Polšcy i dachryścijanskaj Litvie; Pinsk i Pinščyna; Uspaminy Paleśsia, Vałyni, Litvy, Malunki z żyćcia i padarožžaŭ, Adzieńnie miaščan i sialan z vakolic Breścia, Kobrynja i Pružanaŭ* i inš. Jak mastak malavaŭ typy biełaruskich sialan i biełaruskija pejzaży.

Biełaruski falklor vykarystoŭvali ŭ svajoj tvorčaści pryjacieli A. Mickieviča, rodam z Biełarusi — Ihnat Chodźka (*Litoŭskija malunki i Litoŭskija padańni*) i Anton Eduard Adynieć.

Dośledami nad biełaruskim falkloram zajmaŭsia Adam Čarnocki — Zorian Dałenha-Chadakoŭski (1784-1825), rodam z Padhajnaj kala Niašviža, Maryja Čarnockaja, jakaja apublikavała ŭ 1827 h. pieršy artykuł pra narodnyja biełaruskija pachavalnyja abrady, Ihnat Šydołoŭski (1793-1846) z Hajna kala Barysava — aŭtar pracy pra viasielnyja abrady na Biełarusi (1819) i inš.

Tvory Mickieviča, Čačota, Barščeŭskaha, Zana, Krašeŭskaha i druhich piśmieńnikaŭ, što zakranali dolu biełaruskaha narodu, mieli ŭplyŭ na raźvićcio biełaruskaje litaratury. Zaachvočvali jany inšych talenavitych ludziej, rodam z biełaruskich ziemiaŭ, da pisańnia, da tvorčaści ŭ polskaj movie, ale i biełaruskaj. Zaachvočvali jany da paznavańnia minuŭščyny svajho kraju i da zmahańnia za jahonuju lepšuju budučyniu.

Padobnyja imknieńni prajaŭlali syny biełaruskaha narodu, jakija znajšlisia pad upływam rasiejskaje kultury, tym boľš što i siarod rasiejcaŭ znajšlisia ludzi, katoryja arhanizavali revalucyjnyja tavarystvy na zmahańnie z carskaj ŭladaj, z carskim samaŭladztvam. Da takich ludziej naležali słaŭnyja dziekabrysty.

Revalucyjnyja arhanizacyi dziekabrystaŭ tvaryli rasiejskija aficery — M. P. Biastužaŭ-Rumin, M. M. Muraŭjoŭ, S. I. Muraŭjoŭ-Apostał, P. I. Pieściel, K. F. Rylejeŭ (paet), S. P. Trubiecki, P. R. Kachoŭski

i druhija. Biastužaŭ i Muraŭjoŭ-Apostał służyli ŭ carskim vojsku ŭ Babrujsku na Biełarusi, sarhanizavali pieršaje tajnaje tavarystva Sajuz Vyratavańnia (1816), pašla Sajuz Dabrabytu (1818), z jakoha paŭstali arhanizacyi Paŭdzionnaje Tavarystva i Paŭnočnaje Tavarystva. Biastužaŭ i Muraŭjoŭ-Apostał apracavali h.zv. Babrujski plan paŭstańnia, jaki praduhledžvaŭ aryštavańnie cara Alaksandra I i jahonaj švity ŭ čas pryjezdu ŭ Babrujsk na ahlad vojska, a takža *Katechizis*, u jakim zaklikali skinuć carskaje samadziaržaŭje. Ale raptoŭnaja śmierć cara Alaksandra I u listopadzie 1825 h. prymusiła źmianić plan paŭstańnia. Tady pastanoŭlena vyklikać paŭstańnie 14 (26) śnieжня 1825 h. u Pieciarburhu, u dzień prysiahi Mikałaja I — nastupnika Alaksandra I. Adnak i heta nie ūdałosia.

29 śnieжня 1825 h., ci inakš 10 studzienia 1826 h. vybuchła paŭstańnie Čarnihaŭskaha pałka pad kiraŭnictwam Paŭdzionnaha Tavarystva S. I. Muraŭjova-Apostała i M. P. Biastužava-Rumina. I hetaje paŭstańnie carskaja ūłada zdušyła, choć arhanizacyja dziekabrystaŭ užo ŭ 1825 h. mieła šyrejšy absiah i suviazi z tajnymi revaluacyjnymi arhanizacyjamy ŭ Hrodzienskaj hubierni i Biełastockim paviecie. Carskaja ūłada žorstka raspravilasja z dziekabrystamy. Piaćcioch kiraŭnikoŭ paŭstańnia: Biastužava-Rumina, Muraŭjova-Apostała, Pieściela, Rylejeva i Kachoŭskaha paviesili, a 121 udzielnika paŭstańnia sasłali ŭ Sibir.

Tajnyja hurtki i tavarystvy dzieili i ŭ inšych haradoch na Biełarusi. U 1825 h. z inicjatyvy byłoha siabry Tavarystva Filamataŭ Michała Rukieviča ŭ Hrodnie paŭstała Tavarystva Vajennyh Siabroŭ u litoŭskim korpusie. Rukievič u 10 dzion pašla paŭstańnia dziekabrystaŭ vystupaŭ suproć prysiahi caru Mikałaju I i ŭ 1827 h. byŭ pakarany śmierci, jakuju zamieniena na 10 hadoŭ katarhi, a ad 1832 h. sasłany ŭ Sibir, dzie pamior u 1841 h. U Biełastoku isnavala tajnaja vučnioŭskaja arhanizacyja Zhodnych Bratoŭ. Siabra hetaje arhanizacyi F. Lachovič u 1824 h. stvaryŭ tajnaje tavarystva Zaranie ŭ Svisłackaj himnazii, da jakoha naležała bolš 20 čaławiek. Jano adhyryvala važnuju rolu siarod moładzi.

Na pačatku 20-ych hadoŭ paŭstała tajnaje Tavarystva Filaretaŭ u vyšejšaj škole pijaraŭ u Połacku. Zasnawali jaho byłyja studenty Vilenskaha Uniwersytetu Bradovič i Lvovič.

Mnohija siabry henych tajnych arhanizacyjaŭ zakładali školy i vučyli viaskovych dziaciej. Jany takža źbirali kavałki chleba z miakinaj, zapisvali skul pachodziasć i vysyłali ŭ universyteckuju biblijateku profasaram, kab jany viedali ab niadoli sialanstva, jakoje prymušana było jaho jeści.

U 1823 h. Tavarystva Filaretaŭ u Połacku wykryta i źlikvidavana. Vyk-

ryta takža śvisłackaje tavarystva, a jahonyja siabry pakaranyja byli carskaj uładaj.

U 1825 h. carskaja ũlada abmiežawała mahčymaśc zdabywańnia aśviety biełaruskaj moładzi, vydajučy zabaronu pasyłać moładź na navuku ũ vyšejšyja polskija škoty.

U toj čas, kali raźvivali svaju dziejnaśc filamaty, filarety i dziekabrysty, u Krošynie Navahradzkaha pavietu, pad apiekaj katalickaha ksiandza Vojciecha Mahnušeŭskaha (pamior u 1828 h.), ros utalentavany chłapiec Paŭluk Bahrym (1813-1891?), syn miascovaha kavala, jaki pisaŭ vieršy pabiełarusku. Za hetyja vieršy i ũdział u sialanskim buncie ũ 1828 h. Paŭluka Bahryma zabrali ũ „maskali” (sałdaty) na 25 hadoŭ. Viarnuŭšysia P. Bahrym pracavaŭ kavalom, vykonvajučy roznyja raboty i metaličnyja arnamenty ũ formie kvietak i ptuśak z rodných paloŭ. M.inš. pamastacku vykanaŭ jon žyrandol, jaki zachavaŭsia da našych časoŭ u miascovym kaściole. Vieršaŭ mieŭ napisanych try sšytki, ale ũsie jany zahinuli. Zachavaŭsia tolki adzin vierš *Zahraj, zahraj, chłopcza mały*, wielmi charakterny dla tahačasna-ha pałažeńnia. Voś kolki radkoŭ z henaha vierša:

„Zahraj, zahraj, chłopcza mały,
I ũ skrypačku, i ũ cymbały.

A ja zahraju u dudu,
Bo ũ Krošynie żyć nia budu.

Dzie ja pajdu? Miły Boža!
Pajdu ũ śviet, u biezdarozža,

U vaŭkałaka abiarnusia,
Ślozna na vas azirnusia.

Budź zdarova, maci miła!
Kab ty mianie nie radziła,

Kab ty mianie nie karmiła.
Ščaśliviejša ty by była!

Kab ja karšunom radziŭsia,
Ja by biez panoŭ abyŭsia:

U panščynu-b nie pahnali
I ũ maskali nie addali”.

Antypryhonnickija nastroi vystupali i ũ narodnaj biełaruskaj tvorčaś-

ci, asabliva ũ čas sialanskich buntaŭ. Voš przykład vierša z pačatku XIX st.:

„Kali hulać, dyk hulać!
Budziem i my panoŭ rabavać,
Drobnuju űlachtu paabdzirajem,
Daj k čortu paprahaniam:
Dosyć nas bizunom sieć,
Ciapier my budziem ich pieć,
Ciapier naša para żyć, hulać,
A akonamaŭ u sachu zaprahać”.

Narodny hnieŭ, jak bačym, razharaŭsia.

U miesiacy listapadzie 1830 h. polskija patryjoty ũ Varšavie sarhanizavali paŭstaŭnie suprać carskaj űlady. Hałoŭny Kamitet pašyraŭ paŭstaŭnie ũ roznych miascovašciach Polšcy i na biełaruskich ziemlach u Hrodzienskaj, Mienskaj hubierniach i zachodnich pavietach Viciebsčyny. Z inicjatyvy Hałoŭnaha Kamitetu ũ 1831 h. paŭstavali tajnyja pavietavyja kamitety, dy mabilizavana ũ paŭstanckija addzieły űlachtu i sialan. Adnak sialanie űciakali, bo nie pryznavana im űyrejšych pravoŭ. Pašla zduešnia paŭstaŭnia ũ Mienskaj hubierni carskaja űlada űukała 54 paŭstancaŭ spasiarod biełaruskaj űlachty, a ũ Hrodzienskaj hubierni — bolš 230.

Bahatyrom paŭstaŭnia ũ 1830-1831 hh. była Emilija Plater (1806-1831), rodam z Vilni. Jana cikaviłasia historyjaj biełaruskaha narodu i, jak ćvierdzić M. Marks u svaich uspaminach (*Polski Słownik Biograficzny*, tom XXVI/4, sšytak 111, vydadzieny PAN u 1981 h.), „addałaŭsia cełaj dušoju biełaruskamu narodu, dašledavała jahonuju biadu i spaćuwała joj (...) źbirala jahonyja piešni, płaciła hojna za dastaŭku ich i probavała piarom našledavać ich”. Heta znaćyć, űto pisała biełaruskija vieršy. Na fartapijanie űmiela daskała prezentavać narodnyja biełaruskija matyvy, a navat tembry sapranu — źalejki i bas-du-dy. U paŭstaŭni brała űdzieł z aruźžam u rukach na ziemiach Vialikaha Kniastva Litoŭskaha i była hanarovym kamandantam 1 addziełu 25 pałka piachoty, sarhanizavanaha ũ VKL. Z joju byli M. Prušynskaja, a paźniej M. Rašanavićanka. Zmućanaja vajennymi dziejaŭnikami, pamiorła 23 űnieźnia 1831 h. u Jušcianavie. Emilija Plater zdabyła sabie vialikuju słavu nia tolki ũ VKL i Polšcy, ale na cełym űviecie.

Carskaja űlada zavastryła rusyfikacyjnuju palityku. Na jaje zahad u 1832 h. zaćynienia Vilenski Universytet, jaki adyhryvaŭ vialikuju rolu. U 1839 h. na sabory ũ Połacku pryniata pastanovu ab likvidacyi relihijnaje vunii. U 1840 h. zabaroniena pastuhoŭvacca nazovam biełaruskija hubierni i űnievaźniena Statut Vialikaha Kniastva Litoŭska-

ha. Bielaruskija zemli padzielena na dva hienierał-hubiernatarstvy: Vilenskaje, jakoje abymała Vilenskuju, Hrodzienskuju i Mienskuju hubierni, dy Viciebskaje, katoraje abymała Viciebskuju, Mahiloŭskuju i Smalenskuju hubierni. Razbudavana da niabyvałych raźmieraŭ pa-licyjny aparat, a da taho na bielaruskija zemli nasylaŭ asadnikaŭ z rasejskaje ŭšlachty, katoryja mieli pilnavać, kab nie paŭstavali bunty. Pahłyblałasia baraćba na palityčnym i relihijnym hruncie. Pačynałasia žorstkaja likvidacyja relihijnaj vunii.

Zacikaŭleńnie bielaruskim falkloram nia źmienšyłaŭsia. Zmarnavana byŭ talent Paŭluka Bahryma, ale pajaŭlalisia novyja piśmieńniki i novyja tvory. U 1843 h. pieciarburhski časapis „Majak” nadrukavaŭ vierš *Sučasny tvor bielaruskaj liry*. U henym-ža časie na Bielarusi raspaŭsiudžvalisia ananimnyja bielaruskija paemy: *Eneida navyvarat* i *Taras na Parnasie*. Jany vyjšli z miascovaha intelihienckaha asiarodździa, jakoje dobra znała bielaruskuju movu, byt bielaruskaha sia-lanstva, dy daskaŭala aryjentavałasia ŭ litaratury taho času. Pieršy raz *Eneidu navyvarat* nadrukavaŭ uspomnieny „Majak” u 1845 h. Žar-tablivy jaje źmiest adnosicca da XIX st. U im mnoha dumak i apisań-niaŭ z tahačasnaaha žyćcia i imknieńniaŭ da žyćciovej praŭdy.

Paema *Taras na Parnasie* pajavilaŭsia ŭ druhoj čaści pieršaje pałovy XIX st. U joj vyšmiejavajucca mityčnyja bahi, apisvajucca tahačas-nyja stravy, zvyčaj, a adnačasna jana ŭsviedčyć ab ŭšyrokich vy-jaŭleńnych mahčymašciach žyvoje bielaruskaje movy.

Na emigracyi ŭ Paryży, a pašla ŭ Londanie pišaŭ pabielarusku i pa-polsku paet falklaryst, mastak, knihavydaviec i ŭdzielnik paŭstańnia z 1830-1831 hh. — Alaksandar Rypinski (1811-1886), rodam z Vi-ciebščyny. U polskim litaraturnym tavarystvie ŭ Paryży čytaŭ jon lek-cyi na temy bielaruskaj etnahrafii i falkloru, jakija ŭ 1840 h. vydaŭ u knizie *Białoruś*. Pierajechaŭšy ŭ Londan, zasnavaŭ tam drukarniu, u katoraj vydaŭ niekalki zbornikaŭ svaich polskich vieršaŭ i bielaru-skuju ramantyčnuju balladu *Niačyścik* u 1853 h. Viarnuŭšysia kala 1860 h. na baćkaŭščynu rychtavaŭ pracu z haliny historyi Bielarusi. Byŭ jon vialikim voraham Rasiei i palanafilam.

Pradziejami Bielarusi zajmaŭsia hraf Eŭstachy Tyškievič (1814-1873), rodam z bielaruskaha Łahojska. Jon m.inš. sarhanizavaŭ u Vilni i da kanca žyćcia byŭ staršynioju Archealahičnaj Kamisii i Muzeju Staradaŭnašciaŭ. Napisaŭ i vydaŭ niekalki knižak, u katorych paš-vaiačaŭ mnoha miesca rodnamu kraju i jahonaj minušćynie.

Pradziejami, historyjaj i literaturaj Bielarusi zajmaŭsia Adam Hanor-y Kirkor (1819-1886) z Mahiloŭščyny — historyk, archeolah, etnoh-raf i publicyst. Raskapaŭ kala 1000 kurhanoŭ, a sabranyja znachodki z Mienskaha, Barysaŭskaha, Navahradzkaha, Vilenskaha, Trocka-

ha, Ašmianskaha i Vialejskaha pavietaŭ pieradaŭ u Muzej Stara-daŭnašciaŭ u Vilni. Ad 1871 h. žyŭ u Krakavie i napisaŭ dy vydaŭ m.inš. knižku *Pra litaraturu bratnich slavianskich narodaŭ* u 1874 h., u jakoj daŭ narys historyi biełaruskaj litaratury, a takža *Litoŭskija abrazki*, *Litoŭskaje Palešsie*, *Biełaruskaje Palešsie* pra historyju, pryrodu Biełarusi, mataryjalnuju i duchovuju kulturu biełaruskaha narodu.

Vialiki ŭkład u ražvićcio pačatkaŭ biełaruskaj litaratury daŭ Vincuk Dunin-Marcinkievič (1807-1884) z falvarku Paniuškavičy Babrujskaha pavietu Mienskaj hubierni. Vučyŭsia ŭ Babrujskaj pavietavaj škole, pašla ŭ Vilni ŭ ahulnaadukacyjnaj škole i na Vilenskim Univerŭsytecie. Pracavaŭ uradaŭcam u Mienskaj kansystoryi, a paźniej u kryminalnaj pałacie. Ad 1840 h. žyŭ u falvarku Lucynka kala Iviaanca. Pisaŭ vieršy, apowieści, apaviadaŭni i sceničnyja tvory. Pra svajo pisaŭnie ŭ biełaruskaj movie hetak napisaŭ u piśmie da J. I. Krašeŭskaha: „Žyvučy siarod ludziej, jakija havorać pabiełarusku, prasiaknuty ładam ich dumak, zadumvajučysia nad dolaj hetaha bratniaha narodu, jaki aniamieŭ z dziacinstva ad nievuctva i ciemry, vyrašyŭ ja dla zachvočvaŭnia jaho da adukacyi ŭ duchu jaho zvyčajju, padaŭniaŭ i razumovych zdolnašciej pisać na jaho ŭłasnaj havorcy”.

V. Dunin-Marcinkievič napisaŭ u biełaruskaj movie vieršavanyja apowieści i apaviadaŭni: *Viačernicy* (1855), *Hapon* (1855), *Kupała* (1856), *Ščaroŭskija dažynki* (1857), *Lucynka abo Švedy ŭ Litvie* (1861), *Travica brat-siastryca* (1857), *Bylicy, raskazy Navuma, Chalimon na karanacyi, Roznaja byvaje miłaść, Dudar biełaruski, abo ŭsiaho patrochu*, kamedyi: *Pinskaja šlachta* (1866), *Zaloty* (1870) i inš. U 1841 h. napisaŭ libreta da aperetaŭ *Rekrucki nabor* i *Čaradziej-skaja vada*. U 1846 h. napisaŭ pabiełarusku i častkova papoplsku tekst da opery *Sialanka*. Da taho pierakłaŭ na biełaruskuju movu paemu Adama Mickieviča *Pan Tadevuš*, jakaja vyjšła drukam u 1859 h. u Vilni, ale była skanfiskavanaja i zniččanaja carskaj cenzuraj. Zachavalisia tolki 1-2 knižki. V. Dunin-Marcinkievič sarhanizavaŭ takža biełaruski hurtok u Miensku.

Siabravaŭ jon m.inš. z kampazytaram Stanisławam Maniuškaj z Mienščyny, katory napisaŭ muzyku da *Sialanki*, pastaŭlenaj u Miensku ŭ 1852 h. Pašla St. Maniuška staŭsia słaŭnym polskim kampazytaram. Dunin-Marcinkievič drużyŭ takža z Uładysławam Syrakomla (Ludvikam Kandratovičam), polskim paetam z Babrujščyny, katory pisaŭ vieršy i pabiełarusku, nakiravanyja na baračbu za vyzvaleŭnie sialanstva ad pryhonu i kraju z-pad carskaj ŭłady. Syrakomla baraniŭ takža biełaruskuju litaraturu ad napadkaŭ reakcyjanieraŭ, katorym jana nie padabałasia, bo budziła narod da vyzvaleŭnia.

Na biełaruskija temy pisaŭ Pavał Špileŭski (1823-1861) — syn

pravasłaŭnaha śviaščeńnika z wioski Šypiłavičy Babrujskaha pavietu — vučony biełaruski etnograf, piśmieńnik, publicyst i teatralny krytyk. U 1852-1859 hh. jon nastaŭničaŭ u Hałoŭnym Pedahahičnym Instytucie ŭ Pieciarburhu i ŭ škole ŭ Varšavie. P. Špileŭski napisaŭ i apublikavaŭ *Biełaruskija narodnyja pavierji*; *Biełaruś u charaktarystyčnych apisańniach i fantastyčnych kazkach*; *Padarožža pa Paleśsi i Biełaruskim Kraju*; *Biełaruskija prykazki*, apowieść *Cyhanio*, pjesu *Dažynki* (na matyvach *Sielskaj idyllii* — *Sialanki* Vincuka Dunin-Marcinkieviča) i inš. U *Padarožży pa Paleśsi* padaŭ m.inš. cely rad cikavych viestak z historyi haradoŭ, miastečak i wiosak Biełarusi. Apracavaŭ takža słoŭnik biełaruskaje movy z karotkaj hramatykaj biełaruskaj havorki, rukapis katorych pieradaŭ u Rasiejskuju Akademiju Navuk.

Tady, kali Vincuk Dunin-Marcinkievič pačynaŭ svaju biełaruskuju literaturnuju dziejnaść, na zachadzcie Eŭropy adbyvalisia vialikija padziei. U 1830 h. Francyja pierazyvała lipniovuju revalucyju, a ŭ 1848 h. — lutaŭskuju. U hetym-ža hodzie Karal Marks i Frydrych Enhiels abvieścili ŭ Londanie svoj kamunistyčny manifest, jaki farmulavaŭ asnovy mataryjalistyčnaha śvietapahladu, baračbu z kapitalizmam i staŭsia hałoŭnym tearetyčnym dakumantam mižnarodnaha rabotnickaha ruchu i baračby za sacyjalizm. Hetyja padziei vyklikali vyzvolnyja zmahańni mnohich narodaŭ za samastojnaść, za nacyjanalnaje i sacyjalnaje vyzvaleńnie. Čas henych zmahańniaŭ nazvana Viasnoj narodaŭ.

Vyzvolnyja idei dachodzili i na Biełaruś. Imi zachoplivałasiasa asabliva maładoje pakaleńnie, tym bolš, što ŭ vyzvolnaj baračbie brali ŭdzieł Adam Mickievič u Italii, a na Sycylii i ŭ Badenii polski demokrat i revalucyjanist Ludvik Mierasłaŭski, jakija imknulisia kab i ŭ Polšcy, i na Biełarusi raźvivaŭsia vyzvaleńčy ruch. Ideju hetuju padtrymlivała takža Tavarystva Demakratyčnaje Polskaje ŭ Paryży, što paŭstała ŭ 1832 h.

U 1836 h. z inicjatyvy Franciška Saviča (1815-1845), z siamji vunijackaha śviatara z wioski Vialacičy Pinskaha pavietu, studenta Vilenskaj Medyka-Chirurgičnaj Akademii, paŭstała tajnaje studenckaje Demakratyčnaje Tavarystva, jakoje pradaŭžała dziejnaść filamataŭ. U 1837 h. Savič naviazaŭ suviaź z pinskim i sluckim hurtkami polskaha tajnaha Tavarystva Sajuzu Polskaha Ludu pad kiraŭnictwam polskaha revalucyjanera-demokrata Šymona Kanarskaha. Demakratyčnaje Tavarystva dziejničała ŭ Vilni da 1838 h., h.zn. da aryštu F. Saviča.

U vastrozcie Savič napisaŭ *Spoviedź* i pradstaviŭ budučy hramadzki ład, u jakim nia budzie tyranaŭ, ekanamičnaj niaroŭnaści, pryhniotu, a zapanuje svaboda i raŭnapraŭje, apiortaje na chryścijanskaj ide-

alistyčaj idealohii. U 1839 h. Saviča saslali ũ „maskali” na Kaŭkaz, skul jon uciok u 1842 h., ale byũ złoŭleny i prasiedziaũ u Ciaraspalskim vastrozie 2 hady. Žyũ pad źmienienym proźviščam, jak lekar Adam Hielheta ũ miastečku Janišpal Žytamirskaha pavietu. Savič — respublikaniec, pryhilnik paŭstańnia suproč carskaj ũlady — zajmaŭsia ũ volny čas pisańniem vieršaũ u biełaruskaj movie. M.inš. u vieršy *Tam blizka Pinska* vystupaũ suproč pryhonu sialan i za družbu miź narodami. Pakinuũ pamastacku napisanyja memuary, apublikavanyja ũ 1876 h.

U 1846 h. vučni vilenskaje himnazii, braty Francišak i Alaksandar Daleŭskija z Lidzkaha pavietu zasnavali Bratni Sajuz Litoŭskaj Moładzi. Spačatku naleźali da jaho tolki vučni, a pašla ramiešniki i drobnaja šlachta. Sajuz staviũ svaim siabrom vymahańni, kab byli spraviadlivyja, zmahalisia za palepšańnie doli sialan, pavaźali ludziej niezaleźna ad ich relihii i nacyjanalnašci, dy imknulisia da vyzvaleńnia z-pad carskaj ũlady i sarhanizavańnia respubliki. Idealohami radykalnaj prahramy i blizkimi supracoŭnikami Daleŭskich byli Anton Jankoŭski (rodam z vunijackaj siamji, siłaj naviernutaj na pravastaŭje) i Julian Bakšanski (z siamji niebahataha šlachcica), katoryja imknulisia da stvareńnia antycarskaha sialanskaha ruchu. Siabry Bratniaha Sajuzu Litoŭskaje Moładzi viali revalucyjnuju ahitacyju ũ Hrodnie, Lidzie, Navahradku, Słoniemie, Viciebsku, Babrujsku i inš. haradoch i nia tolki siarod moładzi, ale i siarod žaŭnieraũ. Bratni Sajuz pryhataŭlaŭsia da paŭstańnia. Ličyũ jon byccam kala 5 tysiačaũ čalaviek i ũ majontku Baraŭlany kala Mien-ska mieũ svaju adliũnuju kulaũ. Termin paŭstańnia vyznačana na 5 krasavika 1849 h. Tym časam 27 sakavika pačalisia aryšty siarod ramiešnikaũ Vilni, jakija byli pačatkam razhromu Sajuzu. Da śledztva prycahnuta kala 200 čalaviek. Kiraŭnikoũ i najbołš aktyŭnych dziejačoũ pakarana śmierci, zamienienaju na katarźnyja raboty ad 10 da 15 hadoũ. Niekatorych pakarana prahonom praz rady žaŭnieraũ, što bili ich kijami, a pašla addana ũ „maskali”. Hetyja kary nia spynili revalucyj-naha ruchu. Mnohija siabry Bratniaha Sajuzu Litoŭskaj Moładzi nieũzabavie ũdzielničali ũ paŭstańni ũ 1863 h.

Suproč carskaje ũlady i paniavoleńnia sialan buntavałasia nia tolki moładź, ale i sami sialanie. Zmušała ich da hetaha velmi ciaźkoje ekanamičnaje pałaźeńnie, dy i sielskaja haspadarka viałasia davoli prymityŭna. Kab palepšyc systemu sielskaje haspadarki i ũzmocnić eksploatacyju sialan, jašče za časoũ Kaciaryny II, u 1765 h. u Pieciarburhu paŭstała Volnaje Ekanamičnaje Tavarystva. Jano naładźvała sielska-haspadarčyja vystaŭki i viało daśledčuju pracu ũ halinie sielskaj haspadarki, dy vydavała publikacyi na hetyja temy. Miź inšym wydało jano pracu pra asvajeńnie bałotaũ Palešsia, uradźajnašć biełaruskaj hleby,

sielska-haspadarčuju kulturu, klimat i h.p. U 1826 h. paŭstała Biełaruskaje Volnaje Ekanamičnaje Tavarystva, da jakoha naležali niekatoryja siabry Volnaha Ekanamičnaha Tavarystva ũ Pieciarburhu. Dziakujučy starańniam hetych tavarystvaŭ u 1840 h. zasnavana pieršuju na biełaruskich ziemiach vyšejšu ahranamičnuju ũstanovu — Hory-Horacki Ziemlarobski Instytut u Mahiloŭskaj hubierni, katory ũ 1848 h. pieratvorana ũ Vyšejšuju Ziemlarobskuju Škołu. U 1841 h. Biełaruskaje Volnaje Ekanamičnaje Tavarystva wydała *Letopis Biełoruskoho Sielskoho Choziajstva*, u jakim źmieščana jahony statut, artykuly pra vynachodstva novaha plucha i inšyja mataryjały z haliny sielskaj haspaldarki, žyviołahadoŭli i vinakurstva na Biełarusi. Biełaruskaje Volnaje Ekanamičnaje Tavarystva spyniła adnak svaju dziejnaść u 1841 h.

Vyšejšaja Ziemlarobskaja Škoła ũ Hory-Horkach adyhrała ũ hali nie pašyrańnia ziemlarobskaj ašviety pazytyŭnuju rolu, ale nia strymała sialanskich buntaŭ. Baračba sialan za svabodu ũ 40-50-tych hadoch XIX st. pavialičalaŭsia. I tak, kali na praciahu pieršych 30-tych hadoŭ zapisana 46 najbolšych vystupleńniaŭ sialan, dyk u druhich 30-tych hadoch naličana ich 91 u 190 miascovaściach. Najbolš buntarskich vystupleńniaŭ sialan prypadaje na druhuju pałovu 40-vych hadoŭ i ũ 1856-1860 hadoch, u Mienskaj i Hrodzienskaj hubierniach. Buntavalisia i sialanie Mahiloŭščyny (1845), Viciebščyny (1846), Homielščyny (1855), Słonimščyny (1856-1858) i inš. Panščyna była via-likim ciažaram. Dachodziła jana da 6 dzion u tydzień. U niekatorych čaściach Mienskaj i Hrodzienskaj hubierniaŭ siahała jana 568 dzion u hod z adnaho haspaldarstva. A byli navat takija haspaldarki, z jakich treba było adrablać panščynu kala 1900 dzion. Za nieadrobku jaje sialanie byli bityja, časami da śmierci, z čym nie zhadžalaŭsia častka duchavienstva i zvaročvalaŭsia da ũladaŭ ab palohku, ale prošby duchavienstva ničoha nie pamahali.

Nastroi sialan adbilisia ũ ichnich narodnych pieśniach. Voš dva prykłady:

„Ciažka, dy ciažka žyc na radzimie,
Ciažka, dy ciažka, jak na čužynie,
Śviecić soniejka — dy nie nam,
Śviecić jasnaje — dy panam.
Zachavali dolušku pany,
Biez sałodkaha vina jany pjany,
Našaj kryvi napiliś, jak pavuki, —
Stohnuć, stohnuć na radzimie mužyki”.

* * *

„Oj, pałyn moj, pałyn,
Pałyn horkaja trava,
Što harčej ciabie, pałyn,
U čystym poli niama.
Och, ty służba maja, służba,
Służba biełaha cara,
Ciažalej ciabie, służba,
U biełym świece niama...”

Ciażkuju dolu sialan m.inš. apisaŭ polski i biełaruski paet Uładysłaŭ Syrakomla, jaki, naviazvajučy da padziejaŭ na zachadzie Eŭropy, zaklikaŭ ich da buntu, pišučy ŭ adnym z svaich šyroka raspaŭsiudžvanych vieršaŭ:

„Tam na zachadzie pralivajuć kroŭ,
Bjućsia dla słavy, svabody i čeści
I robiać volnych ludziej z mużykoŭ”.

Z druhoha boku ŭ abaronie sialan vystupali rasiejskija revalucyjnery demakraty V. R. Bialinski, M. H. Čarnyšeŭski, M. A. Dabralubaŭ i inš. Jany supracoŭničali z A. I. Hercenam, jaki pravodziŭ revalucyjnuju dziejnaść i zmušany byŭ, z pryčyny carskaha prašledu, emihra-vać u zachodniuju Eŭropu. Hercen u 1853 h. u Londanie zasnavaŭ svaju drukarniu i vydavaŭ časapis „Kołokoł”, u jakim prapahandavaŭ baraćbu z caryzmam. Jak Hercen tak i Čarnyšeŭski vystupali ŭ abaronie sialanstva. Hercen u „Kołokole” zamiaščaŭ časta mataryjały z Biełarusi i ŭvažau, što Palaki, Biełarusy, Ukraincy, Letuvisy i druhija narody carskaj rasiejskaj imperyi majuć poŭnaje prava da niezaležnaha isnavańnia.

Pad ahulnym naciskam hramadzkich damahańniaŭ i dzieła spy-nieńnia sialanskich buntaŭ car Alaksandar II, pa doŭhich pryhatavań-niach 19 lutaha 1861 h. padpisaŭ zakon ab admienie pryhonnaha prava, nadzialeńni sialan ziamloju i vykonvańni imi pavinnašciaŭ. Lik-vidacyja paddanstva i nadzieŭ ziamloj sialan adbyvalisia rozna ŭ roz-nych hubierniach. Ahułam pavodle vydadzienaha prava pany ziem-laŭtašniki ličylisia ŭtašnikami ŭsiaje ziamli, jakaja da ich naležała, a taja ziamla, jakuju atrymlivali sialanie, davałasja im u karystańnie. Na praciahu 9 hadoŭ sialanie abaviazany byli trymać pryzdzieleny im nadzieŭ i vykonvać vyznačanyja pavinnaści. Da zakančeńnia vykupu jany ličyli-sia časova abaviazanymi i nie mahli adchodzić ad panou biaz ich daz-vołu. Sialibu mahli vykupić adrazu na ŭtašnaść.

Za karystańnie z pryzdzielenaŭ ziamli sialanie byli zabaviazanyja aŭ

da vykupu adbyvać panščynu abo płacić panom abrok. U Viciebskaj i Mahiloŭskaj hubierniach ustanaŭlivałasia panščyna pa 40 dzion mužčynskich i 30 dzion žanočych u hod ad dušy. U Vilenskaj, Hrodzienskaj i Mienskaj hubierniach panščyna była krychu mienšaja. Abrok ustanoŭlena nie vyšejšy jak 3 rubli z dziesiaciny, a panščynu nia bolš jak 23 dni ad dušy ũ hod. Cana vykupu była vysokaja. U Viciebskaj i Mahiloŭskaj hubierniach za dziesiacinu ziamli treba było płacić siarednia 33 rubli, tady jak vyznačanaja cana siahała tolki kala 12 rubloŭ. U Mienskaj hubierni ziamla na wykup kaštavała bolš 31 rub., a jaje cana vyznačanaja raŭniałasia 7,5 rub. Dvaravyja ludzi vyzvaliasia biez ziamli praz 2 hady.

Takim čynam ziamielnaja reforma nie papraviła naležna patažeńnia sialan. Jany dalej byli zaležnyja ad panoŭ, a heta pabudžała ich da novych buntaŭ. Viasnoju 1861 h. bunty asiahnuli najvyšejšy lik, bo ũ hetym hodzie adbyłosia ich u kraju aź 1259. Bunty i vystupleńni sialan mieli roznyja formy. Sialanie admaŭlalisia vykonvać pavinnaści, vychodzić na h.zv. zhony dla adrobki panščyny, samavolna viali vyrubku lesu, hrabili, a navat dachodziła da zabojsťva panoŭ i ichnich akanomaŭ. Carskaja ũlada žorstka raspraŭlałasia z sialanskimi vystupleńniami. U sakaviku-červieni 1861 h. raskvataravanyja pa majontkach i miastečkach carskija žauniery aryštavali 74 sialan i kala 2500 pakarana rozhami. Supakoju na Bielarusi nie było.

U hety niespakojny čas adčuvałasia patreba stałaaha drukavanaha bielaruskaha slova. Razumieli heta koždy pasvojmu — Bielarusy, Palaki, Rasiejcy, pryjacieli Bielarusau, dy ichnija vorahi. U hubiernskich haradoch — Miensku, Viciebsku, Hrodnie, Mahilovie i ũ Vilni vychodzili h.zv. „Hubiernskije Viedomosti”, ale jany zajmalisia roznymi pastanovami i rasparadžeńniami hubiernskaha načalstva, a nie miascovymi sialanskimi bielarskimi, kulturnymi i haspadarčymi spravami. Da taho jany byli niedastupnyja, niezrozumiełyja bielarskim sialanam.

Viestku ab starańniach vydavać bielarski časapis znojdzienu ũ pišmie kampazytara Stanisłava Maniuški z 3 śnieźnia 1849 h., u jakim jon pisaŭ, što „Padbiereski zakončyŭ wydańnie pieršaha tomu *Pamiętnika* i, zdajecca, što jon budzie redaktaram bielarskaha časapisu, pra jaki znoŭ pačynajecca havorka”.

Ramuald Drucki-Padbiereski (1812-1856), rodam z Vilni, polski i bielarski vydaviec, litaraturavied, publicyst i falklaryst vučyŭsia ũ vilenskim, a pašla maskoŭskim universytetach i ũžo ũ 1840 h. byŭ adnym z kiraŭnikoŭ bielarskaha hurtka ũ Pieciarburhu, dy staraŭsia zhurtavać kulturnyja siły Bielarusi. Drucki-Padbiereski vydaŭ litaraturna-navukovy almanach „Rocznik Literacki” (4 tamy) ũ Vilni ũ 1849-1850 hh., u jakich drukavaŭ mnoha mataryjaŭ na bielarskija temy. U ar-

tykule *Jan Barszczewski i Białoruś* — pradmowie da pieršaje knižki Barščeŭskaha *Ślachcic Zavalnia...* (1844) — daŭ jon ahlad novaje bielaruskaje litaratury. Byŭ takža aŭtaram falklarystyčnaha, etnahrafičnaha narysu *Bielaruskaje viasielle* („Ilustracja”, t. 6, nr 1, 1848), *Pieśniaŭ pra Białoruś* („Tygodnik Petersburski” nr 79, 81, 82 z 1844 h.). U 1850 h. carskaja ŭlada aryštavała Druckaha-Padbiarieskaha i vysłała ŭ Archanhielsk, dzie jon pamior.

Uspomnieny časapis p.n. „Viazanka” mieŭ pašla redahavać paet Edvard Źalihoŭski (1816-1864), jaki cikaviŭsia bielaruskim falkloram i bielaruskaj spravaj, ale i jaho carskaja ŭlada aryštavała. Tady pačali havaryč, što „Viazanku” budzie redahavać Vincuk Dunin-Marcinkievič, ale i hetym razam ničoha kankretnaha ŭ hetaj sprawie nia зробlena.

Pryblizna ŭ hetym časie zjaviŭsia prajekt vydavańnia „Bielaruskaha Viestnika” ŭ Mahilovie, ale i jon nia byŭ zrealizavany.

U 1861 h. roblena starańni, kab vydavać štotydniovy časapis „Bielaruski Viestnik” u Viciebsku, ale jany nie ŭdalisia.

Carskaja ŭlada hetak sama razumiela, što najlahčej možna parazumiecca z bielaruskim sielaninam i ŭspakojvać jaho ŭ jahonaj rodnej movie. Pajavilisia tady knižki i brašury ŭ bielaruskaj movie p.n. *Biasieda staroha volnika z novymi pra ichniaje dzieła* (1861) i *Raskazy na bielaruskim narečii* (1863), a takža „vieršy” *Pramova Staravojta da sialan ab svabodzie dla narodnaha čytańnia* i *Pramova Staravojta dla čytańnia ziemiakom*, źmieščanyja ŭ „Mahiloŭskich Hubiernskich Viedomostiach” (nr 51, 60 i 61 z 1862 h.). U hetych tvorach tłumačyła-sia bielaruskim sialanam dabratu carskaha manifestu z 19 lutaha 1861 h. Napisali ich najomnyja „paety” na zakaz mahiloŭskaha hubiernatara. U *Biasiedzie...* carski pisaka zaklinaŭ sialan: „Ad serca ščyraha ja raiŭ-by vam, jak svaim dzieciam: słuhać, šanavać dyj jašče jak možna dahadžać panom. (...) Kamu należyć płacić abrok abo ratu, płacicia; kamu pavinny ŭznosić podać, uznasicia; kaho treba słuhać i šanavać, słuhać i šanujcia; a kaho pavinny bajacca, bojciesia”.

Aŭtar *Pramovy Staravojta...* navučaŭ sialan pakory i prymireńnia:

„Car za troje ŭ vas vinavat,
Što volnicu niaskora šleć,
A pan — za troje, što jon bahat,
Da ziamli daram nie dajeć.
Ty biedny siońnia, to starajsia,
Dy ščyra Hospada prasi,
U lanciajstva nie ŭkidajsia,
Trudy i hora — ŭsio znasi!”

U *Raskazach na bielaruskim narečii* aŭtar vystupaŭ suproć palani-zacy i akataličvańnia bielaruskaha narodu. „My sami po sobie — pi-saŭ — narod osobyj — Bielarusy”. Krytykujučy Bielarusau katalikoŭ, jakija nazyvali siabie Palakami, abo ludźmi polskaj viery, pisaŭ: „Jakija jany Palaki? U ich mova prostaja, bielaruskaja, zvyčaj i mova ŭ mużykoŭ katalikoŭ tyja samyja, što ŭ mużykoŭ pravasłaŭnych”. Pry tym jon hań-biŭ vuniju i katalictva, a chvaliŭ usimi sposabami pravasłaŭje.

Ab tym, što treba vykarystać bielaruskuju movu ŭ druku pisali nie-katoryja rasiejskija hazety i časapisy, ale reakcyja pieramaħła i da vy-davańnia bielaruskaha časapisu, da vydavańnia kniŭzak u bielaruskaj movie nie dapaŭsiła.

Padobna pradstaŭlałasia sprava bielaruskaha druku ŭ niekatorych polskich kruhoch.

U 1862 h. u Varšavie vyjšaŭ bielaruski *Elementaŭ dla dobrych dzie-tak-katalikoŭ*, u jakim m.inš. pisałasia da bačkoŭ i matak: „Starajsia, kab dzietki tvaje ućylisia čytać i pisać, jakoje heta ščaście ŭmieć usiačynu pieračytać, što zachočaš napisać i pisara nijakaha prasić nie nada. (...) Nia čurajsia dvaroŭ svaich, pany vam złoħa nie žyčać; čy za dobraj radaj, čy pažyčyć u naħtaj patrebie, idziecie da pana i da pani svajoj, a ŭvidzicie, što vas dobrym sercam prymuć i pamohuć; sami złoħa nie žyčcie dvaru, pamahajcie, kali vas pan prosić; žyvie-cie ŭ zhodzie, jak dobryja susiedzi, a ŭvidziš, što ūsio dobra budzieć”.

U 1861 h. vydadzienaja ŭ Varšavie nievialičkaja brašurka — *Pieś-ni nabožnyja*, jakaja na pieršahj bačynie źmiaščała karotkaju malitvu, a zaraz polski relihijny himn „Boŭa, što Polšcy praz doŭhija viaki” ŭ pierakładzie na bielaruskuju movu.

U hetym-ža časie vyjšła kniŭka *Pieradśmiertnyj razhavor Pustelni-ka Pietra, katoryj żyŭ u pušcy dzieviaćdziesiat leŭ, a pamior majučy sto sorak leŭ*. U hetym razhavory m.inš. pisałasia: „Vy, dzieci maje muŭyki! Idzicie za šlachtaj i pamahajcie Palakom, bo čerez ich tolki daŭstaniecie ziemlu i volnaści vo vieki viakoŭ”.

Z hetaha vidać zmahańnie carskaj rasiejskaj ułady i polskaj šlach-ty dy duchavienstva za duŭy Bielarusau. Narod bielaruski faktyčna znachodziŭsia pad naciskam z dvoch bakoŭ — rasiejskaha i polska-ha, rasiejskich i polskich panoŭ.

U padobny sposab zmahaŭsia za duŭu bielaruskaha sielanina učas-nik revalucyjnaha ruchu ŭ Polšcy i na Bielarusi inŭ. Branistaŭ Švarce (1834-1904). Tytuł inŭžyniera zdabyŭ jon u Paryŭy i paŭla pracavaŭ na budovie ŭaleznaje darohi Pieciarburh — Varŭava.

Švarce kiravaŭ tajnaj revalucyjnaj arhanizacyjaj ŭ Bielastoku, vy-davaŭ „Hutarku staroha dzieda” i „Hutarku dvoch susiedau”, pisanyja vierŭšam u bielaruskaj movie. „Hutarki dvoch susiedau” zachavałasia

čatyry numary, a mahčyma, što było ich bolejš. Jaje zaličajuć da pieryjadyčnych drukaŭ, ci inakš časapisaŭ. Abiedźvie hutarki šyroka raspaŭsiudźvalisia na biełaruskich ziemiach Bresckaha pavietu, Hrodziensčyny, u Lepielskim i Dźvinskim pavietach, Viciebskaj i Mienskaj hubierniaŭ, u vakolicach Navahradka, Trok i ŭ Šviancianskim paviecie. Žmiest hutarak byŭ antycarski i antyrasiejski. Tak, prykładam, u pieršym numary „Hutarki” Juzaf havaryŭ svajmu susiedu Mateušu, što ciapier „mużyk, jak šlachcic budzie, usie biedańki zabudzie”, dy što „car nic zrabić nia moža, tolki choča ašukać”. U druhim numary m.inš. hetak havorycca ab carskim prašledzie:

„Oto-ž bačyš, mój mileńki,
Car tak hłumić narod usieńki:
Čy lud polski, čy maskoŭski,
Katalicki, čy żydoŭski,
Dziare skuru, to stralaje,
To znoŭ u Sibir vysyťaje”.

Naviazvajučy da zahadu cara ab nadzialeńni sialan ziamloju „Hutarka” hetak pisała:

„Za adnaho lichoho
Ciapier majem panoŭ mnoha,
Bo staršyny i pisary,
Pasredniki, sakratary,
Asesary i spraŭniki,
I usie carskija čynoŭniki, —
Usio heta pany nad nami
Niaščasnymi mużykami”.

U čačviortym numary dziadźka Mateuš havaryŭ:

„Kali chočaš być ščaślivym,
Treba, kab byli ciarplivy,
Da pary panom služyci
Albo čynšy im płacici...”

Čhto pisaŭ hetyja hutarki dasiul nie vyjaśniena. Jany adnak jość cikavyja i cennyja.

U 1862 h. Švarce byŭ siabram Centralnaha Nacyjanalnaha Kamietu ŭ Varšavie, jaki pryhataŭlaŭ paŭstańnie 1863 h. Naležaŭ jon da hrupy „čyrvonach”. 23 śnieжня 1862 h. carskaja palicyja aryštavała jaho,

a sud zasudziŭ na cełaje Źyćcio ũ vastroh. Siadzieŭ jon u Źliselburhu, pašla byŭ sasłany ũ Sibir. U 1891 h. zvolnieny vyjechaŭ u Halicyju, dzie supracouničau z demakratyčaj presaj da śmierci ũ 1904 h.

Branislaŭ Źvarce byŭ pradvieśnikam paŭstańnia ũ 1863 h., u časie jakoha zmahańnie za lepšuju dolu biełaruskaha narodu nabrała nacyjanalna-revalucyjnaha biełaruskaha charakteru.

Paŭstańnie 1863 h. i zmahańnie Kastusia Kalinoŭskaha za niezaležnaść Biełarusi

Tryvožnyja viestki ab ciažkim pałažeńni biełaruskich sialan razcho-dzilisia pa ūsim šviecie. Ab hetym pałažeńni m.inš. pisaŭ u svaim re-valucyjnym časapisie „Kołokoł”, vydavanym u Londanie, viedamy dzie-jač Hercen, a takža časapis „Sovremiennik” Biastuževa, vydavany ū Rasiei. Viestki hetyja čytała moładź, katoraja zdabyvała vyšejšuju ašvietu ū Maskvie abo Pieciarburhu. Siarod jaje znachodziŭsia Kas-tuś Kalinoŭski z Biełarusi, katory asabliva ciažka pierazyvaŭ niadolu biełaruskich sialan i mieŭ kontakty z revalucyjnaj arhanizacyjaj Ziam-la i Vola, jakaja paŭstała ū 1861 h.

Kastuś Kalinoŭski naradziŭsia 21 studzienia (2 lutaha) 1838 h. u Mastaŭlanach Jaŭaŭskaj parachvii Vaŭkavyskaha pavietu Hrodzien-skaj hubierni. Jahonyja bački — Šymon i Veranika z Rybinskich mieli ū Jakušoŭcy, 10 km ad Švištačy, nievialikuju tkackuju fabryku. Pa-chodzili z drobnaje katalickaje biełaruskaje šlachty. Bačka raniej żyŭ u Repli ū Vaŭkavyskim paviecie. Moh być tam arandatarom abo za-hadčykam, bo Repla heta nievialiki majontak z kaściołam, młynom i plebanijaj. Kastuś i jahony brat Viktor vučylisia ū Švištačy i končyli tam 5-klasavuju prahimnaziju i tam-ža peŭna satknulisia ūžo z revalucyjnymi ideami i niadolaj sialan. M.inš. nastaŭniki i vučni švištacka-je školy ū 1825 h. padtrymlivali suviaž z tajnym revalucyjnym tava-rystvam Vajennyja Siabry. U švištackaj škole vučyŭsia takža vieda-my pašla pismieŭnik J. I. Krašeŭski, katory staŭsia liberalnym dzie-jačom, a rodam byŭ z Pružanskaha pavietu. Viktor i Kastuś Kalinoŭski-ja pašla padrychtoŭki ū 1855 h. nakiravalisia pa vyšejšuju ašvietu ū Maskoŭski Universytet, dzie Kastuś pabyŭ paŭhodu, a paźniej z pryčyny pierajezdu ū Pieciarburh starejšaha brata Viktora, pastupiŭ u Pieciarburhski Universytet na kameralny fakultet (administracyi i has-padarki). Brat Viktor pracavaŭ biblijatekarom i pamahaŭ mataryjalna Kastusiu, katory za dobryja asiahnieńni ū navucy na trejzim kursie atrymlivaŭ stypendyju — siem rubloŭ na miesiac. Studyi zakončyŭ Kastuś u 1860 h. sa stupieńniu kandydata prava.

Žyvučy ũ Pieciarburhu Kastuś i Viktar stalisia siabrami tajnaje revalucyjnaje arhanizacyi, na čale jakoje stajaŭ Zyhmunt Sierakoŭski z Vałyni — pryjaciel rasijskaha revalucyjaniara Čarnyšėuskaha i słaŭnaha ũkrainskaha paeta Tarasa Šaŭčenki. Mieli jany kontakty z revalucyjnaj rasijskaj arhanizacyjaj Ziamla i Vola.

U 1861 h. Kastuś Kalinoŭski vyjechaŭ z Pieciarburha na bačkaŭščynu. Paśla, ũ 1862 h., kali pamior jahony brat Viktar, pryjaždžaŭ u Piecierburh. Mahčyma, što hetaje padarožža mieła suviaž z jahonymi revalucyjnymi namierami, bo, viarnuŭšysia ũ rodnuju staronku, jon zatrymaŭsia ũ Hrodnie i zaraz sarhanizavaŭ tajnaje tavarystva ũ abaronie biełaruskaha narodu. Da tavarystva hetaha m.inš. naležaŭ Valery Vrubleŭski z miastečka Źaładok Lidzkaha pavietu, siabra Kalinoŭskaha z arhanizacyi Sierakoŭskaha. Vrubleŭski ad 1861 h. byŭ inspektaram lasnoj školy ũ Sakołcy Hrodzienskaje hubierni i mieŭ kontakty z moładździu. Da tavarystva sarhanizavanaha Kalinoŭskim naležaŭ i Feliks Ražanski, katory pracavaŭ kamornikam u Vialikaj Bierastavicy Hrodzienskaj hubierni i časta vyjaždžaŭ da roznych miascovaščiaŭ, što spryjała naviazvanju suviaziaŭ z ludźmi.

K. Kalinoŭski hetak sama nie siadzieŭ na miescy. Jon, apranuŭšy sialanskuju švitku, pad roznymi prožviščami — Vasil Švitka, Makarevič, Chamovič, Čarnoŭski i inš. — chadziŭ ad wioski da wioski i zaklikaŭ sialan da zmahańnia z carskaj uladaj i panami, katorych uvažaŭ za varožuju kastu, katoruju treba žniščyc. Kab asiahnuć lepšyja pośpiechi ũ svajoj revalucyjnaj dziejnaści, Kastuś Kalinoŭski ũ 1862 h. pačaŭ vydavać łacinicaj u tajnaj drukarni biełaruski časapis „Mužyckaja Praŭda”. Pieršy numar vyjšaŭ u červieni-lipieni 1862 h., druhi — pad kaniec miesiaca žniŭnia, trejci — u vieraśni, čačviorty — u kastryčniku, piaty — u listapadzie, šosty — u śniežni 1862 h. i siomy — u studzieni 1863 h. U vydavieckaj pracy Kalinoŭskamu pamahali F. Ražanski, V. Vrubleŭski i — pavodle niekatorych viestak — S. Sonhin. Niekatoryja numary „Mužyckaj Praŭdy” byli pieradrukoŭvanyja. Redaktaram-aŭtaram artykułaŭ, zvarotaŭ, hutarak byŭ K. Kalinoŭski, jaki padpisvaŭ ich pseŭdaniamam Jaška haspadar z-pad Vilni. „Mužyckaja Praŭda” drukavałasja praŭdapadobna ũ roznych miascovaščiach Hrodzienščyny, a moža navat u Bielavieskaj puščy, abo ũ lasoch kala Sakołki, dzie żyŭ Valery Vrubleŭski.

U pieršym numary „Mužyckaj Praŭdy” m.inš. hetak pisalaśia: „Minaŭa ũže toje, kali zdavałasja ũsim, što mužyckaja ruka zdasca tolka da sachi, — ciapier nastaŭ taki čas, što my sami možem pisaci, i to pisaci takuju praŭdu spraviedlivu jak Boh na niebi. (...) Abieščali to kaliś dać nam volnaść, no jak nam zdajecsia na naš mužycki rozum, choćuc ašukać. (...) Ad maskala i panoŭ niama čaho spadziavacisia,

bo jany nie volnaści, a hłumu i zdzierstwa našaha choćuć. No nie doŭha jany buduć nas abdziraci, bo my paznali hdzie siła i praŭda i budziem viedać jak rabić, kab dostać ziamlu i svabodu. Voźmiamsia za ruki i dziażemsia razam, a kali pany choćuć trymać z nami, tak niachaj-ža robiać pa śvientaj spaviedliwaści, bo kali inačaj — tak čort ich pa-biary!”

U druhim numary Jaška haspadar z-pad Vilni pisaŭ: „Byŭ to kaliści narod naš volny i bahaty. (...) Panščyny tady nijakaj nia było. (...) No ŭ susiedstvie z nami żyŭ Niemiec i Maskal. Adnamu i druhomu bahactva našaje kałoło ŭ vočy — kab ich tak kolka zachapiła, da i chacieli nas zahnać z našaj bačkaŭščyny. (...) Mużyki panskija i kazionnyja nie pavinny płacić ani čynšu panom ani abroku ŭ kaznu za ziamlu, bo heta ziamlu da nas należyć”. Uspaminajučy paŭstańnie T. Kaściuški, Jaška haspadar z-pad Vilni pisaŭ: „Kab mużyki ūsie razam byli zbuntavalisia i ūchapili siakiery, naży i kosy, takby Maskal musieŭby prapaści biez paŭstańnia i my naviek viekau ūže byliby volnyja”.

U numary trejnim, spisvajučy carskija ašukanstvy, Jaška haspadar z-pad Vilni pisaŭ: „Dziaciuki, kab nichto vas nia moh ašukaci, ciapier tałkujcie pamiž saboju jakoj vam volnaści patreba i jakim sposabam mużyk jaje dostać moža. Tolki dziaciuki śmieła, bo z nami Boh i praŭda, a kali my z Boham, to z nami vajavaci trudno, bo boska moc vialika i narodu mnoha”.

Nia mienš vostra vystupaŭ Kalinoŭski prociŭ carskaj ūłady ŭ 4 i 5 numaroch „Mużyckaj Praŭdy”, a ŭ nr 6 vystupiŭ u abaronie vunii: „Nie adzin može ūžo zabyŭsia, što bačka jaho byŭ jašče spraviadlivaj uniackaj viery i nikoli ūže nie spomnić na toje, što piaraviarnuli jaho na syzmu, na pravastaŭje. (...) Tady Dziaciuki chto vieryć u Boha, Jaho Syna i Duchu Śviateho, niachaj zaraz pakidaje syzmu i pierachodzić na praŭdzivuju vieru Dziadoŭ i Pradziedaŭ”.

U nr 7 „Mużyckaj Praŭdy” Kastuś Kalinoŭski vyrazna ūžo zaklikaŭ da paŭstańnia: „Treba našym chłopcem śpiašyć z viłami da kasami tam, dzie dabivajuca voli da praŭdy — a my ich bački da žonki našy ścierahčy budziam da ūśviedamlać adkul na ich niečysta maskoŭska siła, da ad dušy pamahać usialakimi sposabami dziaciukam našym, što za nas pojduć bicca. — A budzie u nas volnaść jakoj nia było našym dziedam i baćkom”.

„Mużyckaja Praŭda” była wielmi papularnym, radykalnym biełaruskim časapisam i raspaŭsiudžvałasja nia tolki ŭ Hrodzienščynie, ale i ŭ Vilenščynie, Mienščynie, Viciebščynie, traplała da Biełarusaŭ u Łatviju, na Žmudź, u Varšavu, a navat i dalej jašče za hranicu.

Vydajučy „Mużyckuju Praŭdu” Kastuś Kalinoŭski ad 1862 h. byŭ

adnačasna ũ Vilni aktyŭnym siabram kamitetu pryhatavaŭnia paŭstaŭnia na Bielarusi i ũ Polšcy, naleŭaŭy da levaha kryŭa „čyrvonych”. U čas paŭstaŭnia ũ 1863 h. u Vilenskim Kamitecie ũziali vierch h.zv. „bieŭja”, ci inakš — pravaje kryŭo. Tady Kalinoŭski pakinuŭ kamitet i vyjechaŭ u Hrodna jak kamisar Hrodzienskaj hubierni. U červieni 1863 h. viarnuŭsia da kiraŭnictva kamitetu ũ Vilni i staŭ na čale ũsiaho paŭstaŭnia na byŭšych ziemlach Vialikaha Kniastva Litoŭskaha. Supračoŭničaŭ pry tym z ks. Antanasam Mackievičiusam, katory kiravaŭ paŭstaŭniem na Źmudzi. Kastuŝ Kalinoŭski zajaŭlaŭ, ŝto narody Bielarusi, Letuvy i Ukrainy sami pavinny vyraŝyć pytaŭnie pra svaju niezaleŭnaŝć. Nia vyklučaŭ jon federacyi z Polŝčaj. Adnosna Rasiei havaryŭ: „Ja nie praciŭnik ŝčaćsia narodnaha, nie praciŭnik Rasiei, kali jana dabra nam ŭadaje, ale praciŭnik tych biedstvaŭ, jakija pasiahajuć naŝ kraj niaŝčasny”.

23 studzienia 1863 h. Kamitet u Varŝavie abvieŝiŭ paŭstaŭnie suproć carskaje rasiejaskaje ũŭady. Abniaŭo jano Polskaje Karaleŭstva, Bielaruŝ, Letuvu i častkova Ukrainu. Tryvaŭa jano da vosieni 1863 h. Na Bielarusi dzieiŭ kamitet „bieŭch” (pravaje kryŭo) i adnačasna kamitet „čyrvonych” (levaje kryŭo), na čale katoraha ad červienia stajaŭ Kastuŝ Kalinoŭski. U Mienŝčynie kiravaŭ paŭstaŭniem Anton Trusaŭ, u Navahradčynie — dr Uŭadysŭaŭ Borzabahaty, u Mahiloŭŝčynie — Ludvik Zviaŭdoŭski, na Ŝluččynie — student Kijeŭskaha Uniwersytetu Feliks Klukoŭski, u Viciebsčynie — paet Arciom Viaryha-Dareŭski, na Źmudzi — ks. A. Mackievičius i Z. Sierakoŭski. Pierŝyja paŭstanckija addzieŭy na Bielarusi pajavilisia z Polŝcy ũ kancy studzienia. Miascovyja addzieŭy pačali arhanizavacca ũ sakaviku i krasaviku 1863 h. Byli heŭa addzieŭy Anufryja Duchinskaha, Ramualda Trauhuta, Vrubleŭskaha, Ludvika Narbuta, Paŭŭa Suzina, Alaksandra Lankieviča i inŝ. U kancy krasavika vystupali addzieŭy Uŭadysŭava Maŝeŭskaha, Trusava, Paŭŭa Dyboŭskaha, Stanisŭava Laskoŭskaha. Amal usie byli razbityja carskim vojskam, adno addzieŭ Laskoŭskaha trymaŭsia da vosieni. U Hrodzienskaj hubierni paŭstancy, karystajučysia padtrymaŭniem sialan, padzialilisia na mienŝyja addzieŭy i byli niaŭŭoŭnymi. U miesiacy traŭni praviali jany bolŝ 20 bajoŭ, dvojcy zajmali Ŝviŝtač i vakolicy, z jakich pachodziŭ Kastuŝ Kalinoŭski. Paŝla paŭstanckija adzieŭy zanieli Ruŭzany, dzie razzbroili carskich saŭdataŭ. Mieli takŭa vialiki boj pad Miŭavidami Ŝlonimskaha pavietu i adyŝli ũ Vaŭkavyski paviet. U Hrodzienŝčynie ahuŭam paŭstanckija addzieŭy ličyli kala 1700 čaŭaviek.

U červieni miesiacy paŭstaŭ Vykanaŭcy Addzieŭ Litvy-Bielarusi. Čyrvonym Uradam Litvy-Bielarusi kiravaŭ Kastuŝ Kalinoŭski, jaki imknuŭsia aktivizavac miascovyja revalucyjnyja paŭstanckija kamitety. Siarod čyr-

vonych prychilnikaŭ Kalinoŭskaha znachodzilisja kapitan hieneralna-ha štabu Ludvik Zviaždoŭski, inżynier paručnik Jan Kazioł-Pakleŭski, doktor Balesłaŭ Dłuski, fatohraf Achił Banoldzi, student Edmund Viaryha, Uładysłaŭ Małachoŭski, Jazep Kalinoŭski, Erazm Zabłocki, Stanisłaŭ Sylvestrovič i inšyja. Vykanaŭčy Addzieł vydaŭ adozvu da žycharoŭ Bielarusi, u jakoj m.inš. zaklikaŭ: „Polšča padniałaſia za vašu i svaju svabodu. (...) Braty Bielarusy, pryjšła para dobraja. Pračnieciesia-ž i vy, da pryzvaŭšy Boha ŭ pomač, baraniecie voli, ziamli i viery vašaje, a Boh vam dapamoža”. Zakliki Kalinoŭskaha pradaŭžać zmahańnie nie astalisia biaz vodhuku. Častka paŭstancaŭ, razbiŭšysja na nievialikija hrupy, zmahałaſia z carskimi siłami na hranicy z Polščaj da vosieni 1863 h., a navat i paźniej.

Carskaje vojska pieramaħto słaba ŭzbrojenych i niedastatkova sarhanizavanych paŭstancaŭ, choć padtrymlivała ich radykálnaja revalu-cyjnaja intelihencyja, niekatoryja rasiejskija aficery i revalucyjaniery. Siarod paŭstancaŭ znachodzilisja m.inš. braty Daleŭskija i ichniaja sias-tra — ŭhonka Z. Sierakoŭskaha, pra jakoha ŭžo ŭspaminałaſia, Fran-cišak Bahuševič, jaki paźniej staŭsia vydatnym bielaruskim paetam i dziejačom, padtrymlivaŭ paŭstańnie viedamy bielaruski pišmieńnik Vin-cuk Dunin-Marcinkievič, jahonaja dačka Kamila, jakaja zahinuła na zsył-cy, dy inšyja. Adnak siły carskija byli bolšyja i dobra ŭzbrojenyja.

28 studzienia (9 lutaha) 1864 h. u Vilni ŭ universyteckim budynku carskija ŭandary aryštavali Kastusia Kalinoŭskaha. Vilenski carski ra-siejski hubiernatar hien. Michaił Muraŭjoŭ, prazywany Viašacielem, šaleŭ z radaści i złości, bo zduszvaŭ paŭstańnie.

Kastuś Kalinoŭski muħna trymaŭsia na śledztvie i ŭ sudzie, jaki vy-daŭ prysud śmierci na šybenicy, vykanany na Łukiskim placu 10 (22) sakavika 1864 h. Tam-ža paviešana Z. Sierakoŭskaha, a ŭ Kaŭnasie — ks. Antanasa Mackievičiusa. Ahułam carskija ŭłady pakarali śmier-ciu 128 čaławiek, zasudzili na katarhu 853 čaławiek, vysłana ŭ hłyb Rasiei 12 483 čaławiek, u tym liku 504 čaławiek na pasialeńnie ŭ Sibir.

Ranienamu V. Vrubleŭskamu ŭdałoſia vyjechać u Francyju, dzie ŭ 1871 h., jak hienerał, kamandavaŭ adnoj z troch armijaŭ Paryskaj kamuny. Pašla prabyvaŭ u Londanie i supracoŭničaŭ z K. Marksam i F. Enhielsam, a paźniej viarnuŭsia ŭ Paryŭ i tam pamior.

Pra paŭstańnie 1863 h., Kastusia Kalinoŭskaha i „Muŭzyckuju Praŭdu” napisana i nadrukavana mnoha artykulaŭ, kniŭzak i paemaŭ u bielaruskaj movie, a takŭa polskaj, rasiejskaj, ukrainskaj, letuviskaj i inšych. Paemy pašviačanyja Kastusiu Kalinoŭskamu napisali vieda-myja bielaruskija paety Michaś Mašara i Maksim Tank. Da taho, što tut napisana pra paŭstańnie 1863 h., treba jašče krychu dadać kank-retnych danych z kniŭki P. Łasoŭskaha i Z. Młynarskaha *Rosjanie*,

Białorusini i Ukraińcy w Powstaniu Styczniowym, wydadzienaj praz Ossolineum u 1959 h. u Wrocławiu. Voš-ža aŭtary hetaje knižki padajuć try hrupy ŭčaśnikaŭ paŭstańnia, Biełarusaŭ:

1. Biełarusy vunijaty rodam z Padlašša, a pierš za ŭsio z pavietaŭ Biełaja Padlašskaja, Kanstantynaŭ Padlaški i Radzyń;

2. Biełaruskija sialanie i miaščanie z Hrodzienščyny, Vilenščyny i paŭnočnaj častki Paleśsia (Zachodniaja Biełaruś);

3. Biełaruskija sialanie i miaščanie z Mienščyny i častkova Mahiloŭščyny.

Pryčynaj doŭhatryvałaści i żyvaści na Padlaššy było aktyŭnaje padtrymańnie sa starany sialan, u hetym liku vunijataŭ Biełarusaŭ, katorych udziel ŭ paŭstańni byŭ značny. Na asnovie roznych dakumentaŭ carskich ŭladaŭ, abymajučych śpisy ŭziatych u pałon paŭstancaŭ śćviardžajem niekalki dziesiatkaŭ prožviščaŭ padlašskich Biełarusaŭ.

Vybuch paŭstańnia ŭ Zachodniaj Biełarusi (tahačasnyja Hrodzienskaja i častkova Vilenskaja hubierni) papiaredziła aktyŭnaja i davoli šyrokaja ahitacyja siarod biełaruskaha viaskovaha narodu. Radykalnyja pradstaŭniki „čyrvonych” Kastuś Kalinoŭski, Branistaŭ Švarce i inšyja, jakija pracavali na hetym abšary, zdavali sabie spravu z kaniečnaści zvaruchnuć narod i prycahnuć jaho da paŭstańnia. U hetym namieru Kalinoŭski razam z Feliksam Ražanskim pačali vydavać u Hrodnie časapis dla sialan u ichniaj biełaruskaj movie p.n. „Mužyckaja Praŭda”, a Branistaŭ Švarce taki-ž časapis p.n. „Hutarka staroha Dzieda” i „Hutarka dvoch susiedaŭ”. Aprača taho redahavali jany roznyja mnohija adozvy, latučki i piśmy da sialan. Na źmiest publikacyjaŭ Kalinoŭskaha i Švarce składalisia pierš za ŭsio adkryvańnie žudaściaŭ carskich ŭladaŭ i ciažaraŭ nakładanych na sialan, jak pabor rekrutaŭ, padatkaŭ. Praklamavali jany roŭnaść usich hramadzian i nadzieŭ sialan ziamloju.

U filii Centralnaha Dzieržaŭnaha Historyčnaha Archivu BSSR znachodziacca drukavanyja spisy ludziej pasadžanych u vastroh za ŭčaście ŭ paŭstańni ŭ Kovienskaj, Vilenskaj, Hrodzienskaj i Mienskaj hubierniach. U śpisie henym padana niekalki tysiačaŭ prožviščaŭ.

U paŭstančych addzielach Narbuta, Vrubleŭskaha, Trauhuta, Suzina i inšych biełaruskija sialanie stanavili značny pracent žaŭnieraŭ. Sviedčyc ab hetym mohuć viestki ab ŭżyvańni ŭ hutarkach biełaruskaj movy i śpiavańnie biełaruskich pieśniaŭ va ŭspomnienych addzielach.

Janina Jakubiec-Čarkoŭskaja, apirajučysia na vilenskich archiŭnych žarołach, dadaje ŭ publikacyi *Powstanie 1863 r. w powiecie święciańskim* (Święciany 1934) ab papularnaści „Mužyckaj Praŭdy” siarod sia-

lan. „Na kolki ũ henym čacie — piša aŭtarka — była polskaja kniŭka siarod űlachty i miaűčan, na hetulki siarod viaskovaha narodu űto raz bolejš raspaűsiudűvałasia braűura vydadzienaja ũ biełaruskaj movie „Muűyckaja Praűda”, vyjaűniajučaja naleűna i dastupna ũ ich prostaj movie niadolu sialan pad carskaj űladaj i nieabchodnaű vyzvaleńnia z jarma”.

Viedamy polski historyk Balesaű Limanoűski ũ *Historii powstania narodu polskiego 1863 i 1863* (Lwów 1909) pisaű, űto „sialanski narod na Litvie (maje tut na dumcy Zachodniuju Biełarus — J. N.) byű bolű zyčlivi da paűstańnia jak u Polűcy”.

U stvareńni pryčilnaűci biełaruskich sialan da paűstańnia vialikuju rolu adyhraű i mieű zasłuchi Kastuű Kalinoűski, a takűa jahonyja supracouńniki.

Pierad űmierciu Kastuű Kalinoűski napisaű *Piűmo z-pad űybienicy*. U piűmie hetym, padobna jak u „Muűyckaj Praűdzie”, jon pierű za űsio piša pra ciaűkoje űyćcio biełaruskaha sielanina i niespraviadlivyja adnosiny caryzmu: „Tut skazać treba, űto maskal-dabradziej muűycki, űniaűűy z panouű usialakija padatki, zvaliű ich adno na muűyckaje ple-mia, ablaűyű padatkami i muűyckuju ziamlu, i muűyckija chaty, i myűyckuju duűu, i muűyckija dzieci, i muűyckuju skacinu, űyvych i űmiorűych”. Piűučky ab svabodzie, zvaročvaje űvahu, űto „nie mało pracy treba, kab zdabyć hetu svabodu”.

Razvitvajučysia z svaim biełaruskim narodam, Kastuű Kalinoűski napisaű: „Braty maje, muűyki rodneye! Z-pad űybienicy maskoűskaj prychoďzić mnie da vas pisaci, i moűa raz astatni. Horka pakinuć ziamielku rodnuju i ciabie darahi mój narodzie. Hrudzi zastohnuć, zabalić serca, no nie űal, zhinuć za tvaju praűdu. Pryjmi, narodzie, pa űčyraűci majo űlovo predűmiertnaje, bo jano by z taho űvietu, tolka dla dabra tvaho napisana...

Byvaj zdarovy, muűycki narodzie,
űyvi ũ űčasci, űyvi ũ svabodzie,
I časam spamiani pra Jaűku svajho.
A kali űlova pierojdzie ũ dzieło,
Tahdy za praűdu stanavisia űmieło,
Bo adno z praűdaj u hramadzie zhodno,
Daűdűeű, narodzie, staroűci svabodno”.

Biełaruski falklor — Narodnaja Vola — „Homon”

Zmahańnie biełaruskich sialan z carskaj uładaj za lepšuju budučyniu, pad kiraŭnictwam Kastusia Kalinoŭskaha, miała vialikaje pa-lityčnaje značeńnie. Vialikaje značeńnie miała hetak sama „Mužyc-kaja Praŭda”, jakaja zvaruchnuła sialan da baračby. Jana była doka-zam siły drukavanaha rodnaha słowa. Dziela taho carskaja ūlada ū 1867 h. zabaranila droku ū biełaruskaj movie. Carskaja ūlada baja-łasias i biełaruskaj intelihiencyi, asabliva zbližanaj da sialan i dziela taho začynila Ziemlarobski Instytut u Hory-Horkach, studenty katora-ha masava brali ūdzieł u 1863 h. u paŭstańni. Ale razbudžanaha ru-chu da novaha žyćcia, novych imknieńniaŭ i zacikaŭleńnia losam bie-laruskaha narodu, jahonaj kulturaj, nielha było strymać i zdušyć.

Pašla paŭstańnia 1863 h. pačali pajaŭlacca, jak hryby pašla daždžu, zborniki biełaruskaha falkloru, jakija adkryli jahonaje kulturnaje ba-haćcie. I tak u 1866 h. u Vilni vyjšaŭ *Sbornik narodnogo tvorčestva Sieviero-Zapadnogo kraja* P. A. Hildebranta. U im žmieščana 300 bie-laruskich narodnych pieśniaŭ, 151 prykazka, 93 zahadki dy apisańni narodnych abraadaŭ z Hrodzienskaj, Vilenskaj i Mienskaj hubierniaŭ. U 1869 h. u tojža Vilni vyjša *Sobranije piesieŭ, skazok, obradov i obyčajev krestian Sieviero-Zapadnogo kraja*, ci inakš Biełarusi. U 1872 h. A. Siemiantoŭski vydaŭ u Viciebsku *Etnografičeskij obzor Vitiiebskoj gubernii*. U 1874 h. I. Nasovič (1788-1877) z Mahiloŭščyny vydaŭ u Pieciarburhu *Bieloruskija piesni* i *Sbornik bieloruskich pos-lovic*. Tamža ū 1870 h. vyjšaŭ jahony *Slovar bieloruskogo narečija*. U 1874 h. u Pieciarburhu J. Kručkoŭski vydaŭ *Byt zapadnorusskogo krestianina*. U 1895 h. M. Nikifaroŭski (1845-1910), rodam z Vi-ciebsčyny, vydaŭ *Očerki prostonarodnogo žytja-bytja v Vitiiebskoj Biel-lorussii*. U 1887-1902 hh. vyjšli try tamy *Matierialov k izučeniju bytu i jazyka russkogo nasielenija Sieviero-Zapadnogo kraja*. U 1886-1912 hh. vyjšli mnohatamovyja *Bieloruskija sborniki* E. R. Ramanava (1855-1922), rodam z Homiełščyny. U 1891-1903 hh. vyjšli 4 tamy *Smolenskogo etnografičeskogo sbornika* U. M. Dabravolskaha, ro-dam z Smalenščyny. U 1889 h. M. Jančuk z Padlašša vydaŭ svaje ūvahi z padarožžaŭ *Po Minskoj gubernii*, a ū 1888 h. Z. Radčanka — *Homiełskija narodnyja piesni*. Knižki *Pro panščynu* (1894) i *Pierežyt-*

ki drevniago mirosoziercanija u Bielarussov (1895) vydaŭ Adam Bahdanovič (1862-1940), rodam z Mienščyny, bačka vydatnaha bielaruskaha paeta Maksima Bahdanoviča.

Bielaruskim falkloram zajmaŭsia viedamy etnohraf Pavał Šejn (1826-1900), rodam z Mahilova. Jon sabraŭ i vydaŭ *Bielaruskija narodnyja pieśni* ũ 1874 h., a ũ 1887-1902 hh. vyjšli try jahonyja tamy *Mataryjałaŭ dla vyvučeńnia bytu i movy ruskaha nasielnictva Paŭnočna-Zachodniaha Kraju*, u jakich apisany kalandarnyja i siamiejnyja abrady z pieśniami, mataryjalnaja kultura Bielarusau dy žmieščanyja inšyja bielaruskija etnahrafičnyja mataryjały. Z Šejnam supracouničali A. Bahdanovič, J. Karski, J. Łučyna, M. Nikifaroŭski, Z. Radčanka i inšyja vučonyja.

Cennyja mataryjały z haliny bielaruskaha falkloru drukavalisia ũ polskim časapisie „Wisła” (Varšava 1887-1916) i ũ *Zbiorach wiadomości do antropologii krajowej* (Krakaŭ 1877-1895). Polskija vydaviectvy vydali takža niekalki knižak z bielaruskim falkloram. Byli heta *Bielaruskija prysłoŭja Navahradzkaha pavietu*, sabranyja Benedyktam Dyboŭskim (1881), *Abradavyja pieśni narodu z vakolic Pinska*, sabranyja P. Bykoŭskim (1878), *Bielaruskija dumki* (1885) i *Bielaruskija padańni* (1889) Viaryhi, *Padańni i bielaruskija kazki zapisanyja na Litvie* (1887) Jana Karłoviča, *Bielaruskij narod na Litoŭskaj Rusi* (3 tamy) Michała Fedaroŭskaha (1897-1903) i inšyja.

U henym-ža časie nad bielaruskim falkloram pracavaŭ rasjejski historyk litaratury, slavist i falklaryst Piotr Biassonaŭ (1827-1898), jaki ũ 1864-1867 hh. żyŭ u Vilni, žbiraŭ i vydavaŭ bielaruskij falklor i blišej paznaŭ historyju Bielarusi. U 1871 h. jon vydaŭ zbornik *Bielaruskija pieśni*, u jaki ũvajšli bielaruskija narodnyja piesni vatačobnyja, juraŭskija, kustavyja, mikolskija, piatrouškija, kupalskija, kaladnyja i maslaničnyja. P. Biassonaŭ u toj čas, kali rasjejskaja carskaja ũlada zabaraniała drukavać ũ bielaruskaj movie i prykazala Bielarus nazyvać Sieviera-Zapadnym Ruskim Krajem, m.inš. hetak pisaŭ: „Bielaja Ruś abniała, złučyła i abjednała, aznačyła i abasobiła svaju ziamlu, cely i abšyrny Kraj, ad Džviny da Niomanu i ũ pamižležnym pabiarežžy, ad hranicaŭ polskich u Karaleŭstvie i pad Karonaj da Pskoŭskich, Noŭharadzkich, Smalenskich, dzie ũrezałasja ũ Vialikuju Ruś pad samy Mažajsk, na poŭdźień ža jašče dalej pa cioku rek, asabliva Dniapra, praz Vałyń i Čarnihaŭščynu, žlivajučysja pastupovymi pieralivami z Małoju Rusiaj. I siańnia, kali ũchodziš u nutro abšaraŭ hetaha Kraju, katory niedaŭna pryniata nazyvać „Sieviero-Zapadnym Ruskim Krajem” — jak nie aciažeła ruka apošnich stahodnich padziejaŭ, bačyš, čuješ i adčuvaješ usiudy, što hetka isnujuć byccam, nie prydumanyja i nie zarysavanyja tolki, hieahrafičnyja i dziaržaŭnyja miežy; što ũnut-

ry ich još sapraŭdnaja apryčonaść, jakaja hranicy z nutry sabie abviała; što hetka svaja hleba, svajo plemia, svoj narod, svaja narodnaść, niekali vaładarnaja, choćby żyvyja ich tvary ciapieraka i chavalisia ad našaha zroku ũ ruinach byłoha”.

Zacikaŭleńnie vučonych biełaruskim falkloram, biełaruskaj kultu-
raj, historyjaj, mieła vialikaje značeńnie dla raźvićcia biełaruskaha ad-
radženskaha ruchu.

U 70-tych hadoch XIX stahodździa ũznaviła svaju dziejnaść reva-
lucyjnaja narodnickaja arhanizacyja Ziarnla i Vola. Na Biełarusi na-
rodnickija hurtki moładzi isnavali ũ 1876-1879 hh. u Miensku, Mahilo-
vie, Hrodnie, Hory-Horkach. Siarod prapahandystaŭ narodnickaha ru-
chu, jaki abviaščaŭ „usio dla narodu”, viedamyja byli syny Biełarusi:
Siarhiej Kavalik, Mikola Sudziłoŭski, Kaciaryna Breška-Braškoŭska-
ja. U 1874-1884 hh. pravodzili nielehalnuju dziejnaść hrupy studen-
taŭ Biełarusaŭ u Pieciarburhskim Universitycie i inšych vyšejšych ško-
łach. U stvareńni adnoj z pieršych biełaruskich hrupaŭ Narodnaj Voli
ŭdzielničaŭ Ihnat Hryniavicki (1856-1881), rodam z Babrujščyny, stu-
dent Pieciarburhskaha Technalaħičnaha Instytutu. Ad 1879 h. byŭ
jon siabram Narodnaj Voli, pravodziŭ ahitacyju siarod rabotnikaŭ. Žbi-
raŭ hrošy, pisaŭ artykuły i pamahaŭ drukavać, u jakašci naborščyka,
narodnicki časapis „Rabočaja Hazieta”, dy ŭciahnuŭ u hetuju pracu
A. S. Barejšava z Pinščyny. 22 lutaha 1881 h. na kvatery Hryniavic-
kaha adbyŭsia schod, na jakim pastanoŭlena zabić cara Alaksandra
II. Da vykanańnia hetaha vylučana čatyroch čalaviek, siarod jakich
byli Hryniavicki i Barejšaŭ. 1 sakavika 1881 h. Ihnat Hryniavicki zabiŭ
bombaj cara Alaksandra II, ale i sam śmiarotna ranieny pamior. Ba-
rejšava sud zasudziŭ u sakaviku 1883 h. na 15 hadoŭ katarhi z da-
lejšym pasialeńniem ũ Sibiry.

Dziejnaść I. Hryniavickaha ũ Pieciarburhu pradaŭžała hrupa stu-
dentaŭ z Biełarusi na čale z Alaksandram Marčankam, U. V. Krup-
skim, M. I. Stackievičam, Chaimam Ratnieram. Z hrupaj studentaŭ
byli zviazanyja — ŭčašnica žanočaha kursu A. A. Ratnier (stryječnaja
siastra Ch. A. Ratniera), ziemlamier z Mienska Lavon Nasovič, pie-
ciarburhski naborščyk B. M. Rynkievič, narodavolec M. Jankoŭski,
były vučań Hrodzienskaj himnazii L. Hardzišča, pisar viciebskaha na-
taryusa Arciom Vysocki, Michał Aŭčyńnikaŭ i inš. Jany mieli suviaž
z narodnikami Mienska, Viciebska, Hrodna i inšych haradoŭ i ũ 1881-
1884 hh. vydali kala dziesiaci adozvaŭ, dy dva numary na hektogra-
fie, u rasiejckaj movie, časapisu „Homon”, katory byŭ orhanam bieła-
ruskaj frakcyi tajnaha tavarystva Narodnaja Vola. Adozvy i brašury
byli m.inš. nastupnyja: *Da biełaruskaj moładzi* (1881), *Piśmo pra Bie-
łarusŭ Daniŭ Baravika* (16.XII.1882), *Da biełaruskaj intelihiencyi* (1883),

Pastaŭnie da ziemiakou Bielarusau Ščyraha Bielarus, Da Ščyraha Bielarus (1884). U 1881 h. vydadzienaja była brašura *Pra bahactva i biednaść*.

U adozvie da bielaruskaje moładzi havaryłasia: „kožny rozumieje, što ūsiakaja eksploatacyja ūjaŭlaje saboju zło, z jakim treba zmahacca ūsiami srodkami”, a takža, što „ušio dla narodu i ūsio pry dapamozie narodu. (...) Što datyčyc nas, Bielarusau, to my pavinny pracavać na karyść vyklučna toho narodu, vialikaja praca jakoha dała nam mahčymaść atrymać tyja viedy, dasiahnuć toho raźvićcia, jakim u ciapierašniuju chvilinu my vałodajem. (...) Chto znajomy sa svaim narodam, viedaje jaho žadańni i potreby, imknieńni i ideały. (...) Nia treba nam budzie mnoha času, kab pierakanacca, što i naš narod, jak i kožny inšy, maje zakonnaje prava stać samastojnym i raŭnapraŭnym siabram ahulnaj federatyŭnaj slavianskaj siamji”.

U pradmovie da *Piśma pra Bielarus* pišałasia, što „cikavaść, jakuju abudziła ū apošni čas bielaruskaje pytańnie, prymušaje ludziej, što zajmajucca jaho vyvučeńniem, pakłapacicca pra toje, kab pa miery mahčymaści dzialicca svaimi pohladami i vyvadami, da jakich pryjšli, z zacikaŭlenymi ludźmi. U suviazi z hetym miarkujecca vydać niekaliki pišiem. (...) My spadziejemsia, što ludzi, jakija spačuvajuć abudžeńniu bielaruskaj intelihiencyi, pastarajucca akazać pasilnuju dapamohu tolki što pačataj novaj spravie, ślacham zboru roznych viestak adnosna sučasnaha žyćcia kraju”. Piśmo vydadziena pad dvuma epihramami: adzin z ich heta bielaruskaja pastovica ū aryhinalne — *Zahlanie sonca i ū naša akonca*, a druhaja — z niekrasaŭskich radkou:

„Dola naroda
Ščastje jego, —
Sviet i svaboda
Preždie vsiego”.

Vydaŭcy *Piśiem* vyjašnilu pry tym, što miarkavali vydać ich u bielaruskaj movie, ale zrabić hetaha nia ūdałasia.

Aŭtar pieršaha piśma, Daniła Baravik, źviartaŭ uvahu na palanizacyju i rusyfikacyju Bielarusau, jakija namahalisia zrabić našy susiedzi i dajšoŭ da takoha vyvadu: „Kinuŭšy samy paviarchoŭny pohlad na minuŭaje i sučasnae Bielarusi, my znachodzim u joj wielmi pavučalnyja rysy, a mienavita tuju ahulnuju žjavu, što jak enerhična ni nasadžałasia kultura ū narodzie, jana nijak nia moža pryvicca, kali nie adpaviadaje duchu narodu i kali jana nie vyciakaje z arhaničnaj potreby nacyjanalnaha žyćcia. (...) Dla našaj radzimy potrebnaje šyrokae i samastojnae miascovaje žyćcio, jakoje tolki i moža padniać naš

narod. Patrebny taksama i šviedamyja pradstaŭniki, jakija dapamahli-b jamu raźvivacca adpaviedna z jaho rodnymi vytokami. (...) Majučky na ŭvazie hetyja mety, my zaklikajem usich lepšych ludziej Biełarusi zhurtavacca, prasiaknucca intaresami svajho narodu, vyvučyc jaho jak maha lepš, kab prystupić paśla da družnaj pracy na ščaście radzimy, jakaja tak doŭha mučyłaasia, ale jakuju, mahčyma, čakaje vialikaja budučynia". Słovy hetyja pisanyja sto hadoŭ tamu nazad, ušciaž aktualnyja.

Ščyry Biełarus u svaim *Paślaŭni* m.inš. pisaŭ: „Ja dumaju stanovicca zusim zrazumielym, u jakim kirunku pavinien iŭsci novy ruch u Biełarusi. Charakter hetaha ruchu pavinien być vyzvalenčy. Hałoŭnaju metaju jaho pavinna być vyzvaleńnie z-pad hniotu absolutyzmu. Hałoŭnaja zadača novaj biełaruskaj hrupy pavinna źmiaščacca ŭ baraćbie z sučasnym palityčnym i ekanamičnym ładam, h.zn. zadača poŭnašciu zhodnaja z hałoŭnaj zadačaj ruskaj revalucyjnaj partyi Narodnaja Vola”.

U brašury *Pra bahactva dy biednaść* m.inš. pisałaasia: „Pakul buduć bahatyja i biednyja, pakul biednyja buduć rabić na bahatych, a bahatyja najmać biednych, — da toj pary nijakaj voli niama. (...) Kab była vola dla hetaha, sialanam pavinna naležyc usia ziarnia, bo jany na joj pracujuć; rabotnikam patrebny fabryki, zavody i roznyja instrumenty, bo jany, a nie pany, zrabili hetyja fabryki dy zavody. (...) Kali tak budzie, to tahdy i nastanie vola”.

U časapisie „Homon” (nr 1), jaki vyjšaŭ na pačatku 1884 h., u abjomie kala 50 bačyn sfarmulavana i tearatyčna abhruntavana ideju samastojnaha isnavahnia biełaruskaha narodu i ideju baraćby z carskim samaŭładztvam. Aŭtary prahramy Narodnaj Voli, vychodziačy z pryncypu nacyjanalnaha raŭnapraŭja ŭsich narodaŭ, damahalisia samastojnašci Biełarusi ŭ federacyi z Rasiejaj i supolnaj baraćby biełaruskaha nacyjanalnaha ruchu z rasiejskim revalucyjnym rucham.

U pieršym numary „Homonu” byli i takija ćvierdžaŭni, što Biełarus pavinna być dla Biełarusaŭ, a nie dla čužych elementaŭ, z čym nia ŭsie naradavolcy zhadžalisia. Žmiest pieršaha numeru naviazvaŭ da raniej vydadzienych adozvaŭ i brašuraŭ, pra jakija ŭžo havaryłaasia.

U druhim numary „Homonu” aŭtar tearatyčnaha artykułu ab nacyjanalnym pytaŭni m.inš. pisaŭ: „Usiakaja nacyja, jakby jana słabaja nie była, zasluhoŭvaje na poŭnaje pryznańnie joj samastajnašci i ŭsiakuju probu z druhich nacyjaŭ padavić hetuju słabuju susiedku treba pryznać škodnaj, pad jakim-by prykrycciom heta nie rabiłaasia, nie tolki dla słaboj nacyi, ale i dla samoj pryhniatalnicy. Nie pavažajučy čužuju samastojnaść, pieramožca tym samym nie pavažaje svaju i, padt-rymlivajučy ŭ svaich siabroŭ duch nasilla, moža zatyranić paasob-

ných siabroŭ svaje nacyi; kali nacyja, havorač ruskija nacyjanalisty, nie zdoleje abaranić svaju samastojnaść abo valodaje słaboj kulturaj i słaboj fizyčnaj siłaj, što takuju nacyju treba padtrymać i dać joj mahčymaść stać na nohi dla taho, kab svabodna prajavić siabie. (...) Trymajučysia hetaha, my ličym nieabchodnym baranić Biełarusi, jak ad polskaha, tak i maskoŭskaha žniavoleńnia. (...) Tamu, my — Biełarusy — pavinny zmahacca ŭ imia miascovych intaresaŭ biełaruskaha narodu i fedaracyjnaj aŭtanomii krainy; my — revalucyjanery, tamu što padzialajučy prahramu baračby Narodnaj Voli, ličym nieabchodnym pryňać udzieł u hetaj baračbie; my — sacyjalisty, tamu što našaj hałoŭnaj metaj žjaŭlajecca ekanamičnaje palapšańnie žyćcia krainy na asnovie navukovaha sacyjalizmu. (...) Narod nie prymaje ũsiaho taho, što jamu nakidajuć, a zaŭsiody baronić ad čužych upłyvaŭ svaje asnaŭnyja rysy bytu, čakajučy taho momantu, kali buduć mahčymaści raźvićcia svajho žyććcia ŭ va ũsich halinach. (...) Kožnaj nacyja, jak i kožny čaławiek, nia tolki majuć prava, ale zabaviazany baranić svajoj samastojnaści va ũsich halinach i heta nie piarečyć raźvićciu čaławiečtva, ani raźvićciu kožnaj čužoj nacyi. Kožnaj nacyi, jakaja-b jana słabaja nie była, naležycca samastojnaść”.

U pieršym i druhim numary „Homonu” źmieščana niekalki karespandencyjaŭ z Mienska, Słucka, z Dzišnienskaha pavietu i inšych miascovaciaŭ, u jakich paviedamlaŭsia ab zavostranych adnosinach miž sialanstvam i panami-abšarnikami.

U kancy miesiaca sakavika 1884 h. carskaja palicyja aryštavała Marčanku, Ratniera i Aŭčyńnikava, a pašla byli aryštavanyja inšyja siabry Narodnaj Voli i vydaŭcy „Homonu”. Niekatorych z ich carski sud zasudziŭ u vastroh i na ssyłku ŭ Sibir, a Marčanka znachodziŭsia praz piać hadoŭ pad palicyjnym nadzoram. Hetkim sposabam dziejnaść ich była spynienaja.

Biełaruskija narodniki i vydaŭcy brašuraŭ, adozvaŭ i dvoch numaroŭ časapisu „Homon” prajavili vialiki biełaruski patryjatyzm i imknieńnie da palapšańnia doli biełaruskaha narodu, dy jahonaj samastojnaści ŭ fedaracyi z Rasiejaj. Jany pradaŭžali dziejnaść i zmahańnie Kastusia Kalinoŭskaha i „Mužyckaj Praŭdy”, z toj roźnicaj, što Kalinoŭski dapuščau fedaracyju Biełarusi nie z Rasiejaj, a z Polščaj. Treba adnak zaznačyć, što nacyjanalnaje pytańnie biełaruskaha narodu narodniki stavili bolš advažna, jak rabiŭ heta Kalinoŭski dy jahonyja supracoŭniki. Abodva ũsiož časapisy „Mužyckaja Praŭda” i „Homon” majuć vialikaje značeńnie dla biełaruskaha adradženskaha ruchu, dla raźvićcia vyzvolnaj idei i zmahańnia za kulturnuju, ekanamičnuju i polityčnuju samastojnaść Biełarusi, jakoje dalej raźvivalaŭsia.

Francišak Bahuševič i jahonaja rola ũ biełaruskim adradženskim ruchu

U toj čas, kali carskija ũłady zdušvali dziejnaść biełaruskich narodnikaŭ, u 1884 h. viarnušsia na Biełaruś učasnik paŭstańnia 1863 h. u Hrodzienščynie Francišak Bahuševič, jaki praŭdapadobna supracouńnicaŭ z Kastusiom Kalinoŭskim i jakomu blizkaja była narodnickaja dziejnaść.

Francišak Bahuševič radziŭsia 9 (21) sakavika 1840 h. u falvarku Švirany Vilenskaha pavietu ũ siamji zbiadniełaha šlachcica. U 1861 h. končyŭ vilenskiju hubiernskuju himnaziju i pastupiŭ na fizyčna-matematyčny fakultet Pieciarburhskaha Universytetu, z jakoha byŭ vyklučany za ũdzieł u studenckich chvalavańniach. Viarnuŭšysia na baćkaŭščynu nastauńnicaŭ u Dociškach Lidzkaha pavietu. U 1863 h. braŭ ũdzieł u paŭstańni i byŭ ranieny. Kab paźbiehčy carskich represijaŭ, vyjechaŭ na Ukrainu i tam u Niežynie skončyŭ jurydyčny licej. Służyŭ jak sudovy śledčy ũ roznych haradoch Ukrainy i Rasiei. U 1884 h. pryjechaŭ u Vilniu i pracavaŭ advakatom u akružnym sudzie. U 1898 h. bieručy pad uvahu słaboje zdaroŭje, pakinuŭ Vilniu i żyŭ u Kušlanach Ašmianskaha pavietu, dzie pamior 15 (28) krasavika 1900 h. Pachavany ũ niedalokich Župranach.

Francišak Bahuševič byŭ nia tolki jurystam, ale biełaruskim paetam i piśmieńnikam, katoraha tvorčaść adyhrała vielmi važnuju rolu ũ raźvićci biełaruskaj litaratury i biełaruskaha adradženskaha ruchu. Pisać pačau u 80-tych hadoch XIX st. pad uplyvam paezii ũkrainskaha paeta Tarasa Šaučenki, z jakoj satknušsia żyvučy na Ukrainie. Pisaŭ jon vieršy i apaviadańni, jakich, bieručy pod uvahu zabaronu druku ũ biełaruskaj movie, pry carskaj ũładzie nia možna bylo vydać. Tady pryšli jamu z dapamohaj polskija pryjacieli, asabliva Jan Karłovič — etnohraf rodam z Biełarusi, baćka Miečysłava Karłoviča — kampazytara, katory m.inš. napisaŭ *Litoŭskuju Rapsodyju*, asnutuju na melodyjach biełaruskich narodnych pieśniaŭ. Dziakujučy hetaj pomačy ũ 1891 h. u Krakvie, pad pseŭdaniam Maciej Buračok, vyjšau pieršy zbornik biełaruskich vieršaŭ Fr. Bahuševiča p.n. *Smyk biełaruski*. Aprača taho ũ polskim časapisie „Kraj” drukavalisia pod roznyimi pseŭdaniamami — B. Huszycz, Huszysz, Demos, Dem, Ten, Tamten, A. D. — artykuły Fr. Bahuševiča. U ich Bahuševič advažna krytykavaŭ roznyja niadob-

ryja prajavy tahačasnaha žyćcia Vilni i cełaha kraju, prajaŭlajučy hłybokuju turbotu sacyjalna-ekanamičnymi i maralnymi problemami, a takža aśvietaj. U artykułach, padobna jak u vieršach, mnoha miesca paśviačaŭ ciažkoj doli sialan, jakich dobra znaŭ i jakich časta jak advokat baraniŭ u sudzie. Supracoŭničač z „Krajem” pierastaŭ, kali hety časapis začaŭ zajmač uhodnickija pazycyji da carskaje ŭłady.

Vydrukavanyja ŭ Krakavie i Poznani knižki Fr. Bahuševiča nielehalna raspaŭsiudžvalisia na Biełarusi i vyklikali vialikaje zacikaŭleńnie.

Fr. Bahuševič svajoj litaraturnaj tvočarščiu zrabiŭ dalejšy krok u raźvićci litaratury i biełaruskaha adradženskaha ruchu. U pradmovach da *Dudki* i častkova da *Smyka* Bahuševič zvaročvaŭ uvahu, što biełaruski narod jość asobnym narodam ad inšych, bo jon maje svaju asobnuju movu, kulturu, zvyčaji, svaju historyju i svoj kraj Biełaruś, zasieleny ŭ absalutnaj bałšyni Biełarusami. Dziela taho Bahuševič zaklikaŭ Biełarusau trymacca svaje rodnaje biełaruskaje movy, jakaja ŭ pieršuju čarhu adroźnivaje jaho ad inšych narodaŭ i žjaŭlajecca nacyjanalnaj duśoj, aznakaj jahonaha žyćcia. U pradmovie da *Dudki* m.inš. Bahuševič pisaŭ: „Šmat było takich narodaŭ, što stracili najpierš movu svaju, — tak jak toj čaławiek prad skanańniem, katoramu movu zajmie, — a potym zusim zamiorli. (...) Nie pakidajcie-ž movy našaj biełaruskaj, kab nia ŭmiorli”. Hetyja słovy zvaročvajuč uvahu na najvažniejšuju nacyjanalnuju spravu i kirujuč biełaruski adradžencki ruch na nacyjanalny ślach. Bahuševič ciažka pierażyvaŭ sacyjalnaje pałažeńnie biełaruskaha narodu, asabliva niadolu sialanstva i hetak m.inš. pisaŭ u vieršy *Kiepska budzie*:

„Pierajeŭsia chleb da kryški,
Bulby tolki jak pasiejač,
I pryvarki ani łyžki,
I skacina choć raźviejač,
Ni sałomy, ni to siena,
Choćby na raz dla skaciny;
A tut droŭ ani palena,
A tut jašče naradziny!”

Pra niadolu i volnaść biełaruskaha narodu Bahuševič u vieršy *Maja dudka* hetak m.inš. pisaŭ:

„Ech, skruču ja dudku!
Takoje zajhrajū,
Što ūsim budzie čutka
Ad kraju da kraju!(...)”

Ha! Čamu-ž nia hraješ?
Chiba ty nia znaješ,
Nia viedaješ chiba,
Što, jak taja ryba
Dy na lodzie bjecca,
Tak vot ja, zdajecca,
Sorak hadoŭ bjusia,
Nijak nie patraplu
Vadzicy choć kaplu,
Dy takoj vadzicy,
Dy z takoj krynicy,
Što jak chto napjecca
Dyk volnym staniecca.
Hraj, viasioła-ž hraj,
Albo dolu daj! (...)
Nu, dyk hraj-ža, hraj-ža,
Usio spaminaj-ža...
Što dzień i što nočy
Plač jak maje vočy,
Nad narodu dolaj,
I plač što raz bolejš”.

U vieršy *Achviara* Fr. Bahuševič pisaŭ:

„Malisia-ž, babulka, da Boha,
Kab ja panam nikoli nia byŭ:
Nie žadaŭ-by nikoli čužoŭha,
Svajo dzieła jak treba lubiŭ,
Kab prad mienšym ja nosa nia draŭ,
A prad bolšym nia korčyŭ spiny,
Kab hrech svoj prad saboj ja paznaŭ,
U druhich kab nia vidzieŭ viny;
Čužych žon kab nia vioŭ da hrechu,
A svaju kab jak treba lubiŭ!
Kab mnie dzieci byli ŭ sluchu,
Kab ja bačkam dla ich viek dažyŭ,
Kab ludziej pryznaŭ za bratoŭ,
A bahactva svajo mieŭ za ich,
Kab nia prahnuŭ ajčyny čužych,
Kab ja Boha svajho nie akpiŭ,
Kab nia zdradziŭ za hrošy svoj lud,
Kab svajho ja dabra nie prapiŭ,

I nizašto nia mieŭ čuży trud,
Kab pa dvojčy mnie hrošy nia brać
Za pradany kusočak ralli,
Kab svaju mnie ziamielku arać
I umierci na joj choć kali.
Dyk prasi-ż ty u Boha, mali
Kab ja panam nikoli nia byŭ”.

Faktyčna, kożny vierš Fr. Bahuševiča možna było-b cytavać, bo ũsie jany majuć mastackija, artystyčnyja, abo hramadzkija, kulturnyja, biełaruskija, maralnyja, relihijnyja i ahulnaludzkija, demakratyčnyja vartašci. Dziela taho historyki litaratury nazyvajuć jaho baćkam biełaruskaje novaje adradženskaje litaratury. Jahonyja tvory karystalisia vialikaj papularnašciu i vydavalisia pa niekalki razoŭ. Čytali ich ludzi starejšyja i moładź, intelihencyja i ludzi prostyja.

U ślady Fr. Bahuševiča išli ludzi adukavanyja i samavuki, jakija pisali novyja tvory, apiavali rodny kraj, jahonuju pryrodu, dolu i niadolu, budzili narod da zmahańnia za lepšuju budučyniu.

Adzin z jahonych nastupnikaŭ — Adam Hurynovič — hetak vykažaŭ svaju ũdziačnaść Fr. Bahuševiču:

„Dziakuj tabie, bracie, Buračok Macieju,
Za toje, što ũ sercy zbudziŭ ty nadzieju,
Što miż bratoŭ našych znachodziacca ludzi
Z kachajučym sercam i balučaj hrudziaj.
Dziakuj tabie, bracie, i za tyja słovy,
Što ũspomnili zvuki našaj rodnaj movy,
Biary, bracie, dudku, naładź i źalejku,
Niachaj pieśń smutnaja idzie u kalejku
I budzić u sercach myśl ab lepšaj doli,
Jakoj my nia znali dahetul nikoli”.

Pamiać pra Franciška Bahuševiča astałasias nazaŭsiody ũ biełaruskim narodzie, a jahonuju mahiłku ũ Župranach upryhožvaje pomnik.

Adam Hurynovič (1869-1894), jaki napisaŭ vyšejpryviedzienuju padziaku Bahuševiču, byŭ rodam z Vialejskaha pavietu, z abiadniełaj ślachockaj siamji. Jon u 1887 h. skončyŭ vilenskiju realnuju himnaziju i paśla da 1893 h. vučyŭsia ũ Pieciarburhskim Technalahičnym Instytucie. Budučy studentam, ad 1889 h. naležaŭ da nielehalnaha hurtka biełaruskaj, polskaj i ũkrainskaj moładzi, a navat byŭ staršynioj jaho. Adnačasna pisaŭ vieršy pabiełarusku, papolsku, parasiejsku, dy źbiraŭ biełaruski falklor, jaki vydaŭ u 1893 h. u *Zborniku biełaru-*

skich tvoraŭ. Pierakłaŭ takža na biełaruskuju movu niekatoryja tvory A. Puškina, I. Kryłova, M. Niakrasava, L. Tałstoha, A. Mickieviča, J. Kasproviča, E. Ažeški, I. Franko.

Za revalucyjnuju i biełaruskuju dziejnaść u 1893 h., pašla pryjezdu ũ Vilniu, carskaja ũtada aryštavała Hurynoviča i źniavoliła ũ Pietrapaŭłaŭskaj krepaści. Z pryčyny słaboha zdarouja vypuścili jaho z vastrohu i prabyvaŭ jon pad palicyjnym nahladam u Krystanopali Śviancianskaha pavietu Vilenskaj hubierni i tam chutka pamior.

Hurynovič narakaŭ na maskoŭskaha cara, jaki prykazaŭ vučyc Biełarusaŭ „biarozkaj” ruskaj „Buki-azy”:

„Chacia skroś nastaŭlaŭ
Vučylišč, hdzie wioska
„Buki-az” — nakazaŭ
Navučać biarozkaj,

A rodnaha słaŭca
Nichto i nia čuić,
Tolki tak małajca
Saŭsim jon sapsuić”.

U vieršy *Što za zvuk dy tak hromka razdaŭsia* Hurynovič pisaŭ, što heta stohn narodu, dy što:

„... hety stohn być nia moža
Kab z hrudzi jon vychodziŭ adnej —
To ũvieś naś narod hetak stohnie,
Nad niaščasnaju dolaj svajoj”.

U druhoj pałavinie XIX st. aprača Vincuka Dunin-Marcinkieviča, Franciška Bahuševiča i Adama Hurynoviča pisali biełaruskija vieršy i inšyja tvory i brali ũdzieł u biełaruskim adradženskim ruchu inšyja paety i dziejačy: učaśnik paŭstańnia 1863 h. na Viciebščynie Arciom Viaryha-Dareŭski (1816-1884), Alaksandar Jelski (1834-1916) — etnograf, historyk, ekanamist, piśmiennik z Ihumienskaha pavietu Mienskaj hubierni, Janka Łučyna — Ivan Nieśtuchoŭski (1851-1897) z Mienska, Feliks Tapčeŭski (1835?-1910) z Lepielščyny, Alhierd Abuchovič (1840-1898) z Słuččyny, Maryja Kosič (1850-?) z Čarnihaŭščyny, Karuś Kahaniec — Kazimier Kastravicki (1868-1918), syn paŭstanca z 1863 h., saslanaha ũ Sibir, dy šmat inšych. Z sialanskaha asiarodździa vyjšli paety Vilhelm Pratasievič, Mikałaj Marozik, Adam Biaroza, Kandraś.

Alaksandar Jelski dašledavaŭ historyju, etnahrafiju, movu, falklor i litaraturu Bielarusi. Jon m.inš. u *Hieahrafičnym sloŭniku ziamiel polskich i inšych krajoŭ słavianskich* apisaŭ miascovašci ūsich bielaruskich pavietau. Napisaŭ takža pracu *Pra bielaruskuju havorku* (1885), *Słowa pra mataryjały dla vyvučėńnia bielaruskaj havorki, etnahrafii, litaratury* (1886) i inš. U svaim majontku Zamošcie Ihumienskaha pavietu zasnavaŭ u 1864 h. pryvatny muzej, u jakim sabraŭ kala 20 000 rukapisaŭ, 7000 kniŭzak, bolej jak 2000 hraviur i malunkaŭ, tysiačy zapisaŭ bielaruskaha falkloru i mnoha roznych rečaŭ. Na ŭal, bolšaja častka ich zahinuła, a niekatoryja trapili ū muzei Polšcy, Vilni i Mienška. A. Jelski byŭ za ūviadzieńniem bielaruskaje movy ū šviatyniach.

U druhoj pałavinie XIX st. pačynali svaju pracu vydatnyja bielaruskija vučonyja historyki, etnohrafy, profesary, jakija dali vialiki ūkład u raŭvićcio navuki pra historyju bielaruskaha narodu. Byli heta Jaŭchim Karski (1861-1931) z Hrodzienščyny, Mitrafan Doŭnar-Zapolski (1867-1934) z Rečycy Mienskiej hubierni, Usievaład Ihnatoŭski (1881-1931) z vioski Takary Bresckaha pavietu, dy Maciej Lubaŭski (1860-1936) — rasiejski historyk, katory pašviaciŭ mnoha ūvahi historyi Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, Lublinskaj vunii i asnaŭnym momantam historyi Bielarusi. U 1896-1897 hh. vydadzienyja byli *Akty Litoŭskaj Metryki*, jakija mieli važnaje značeńnie dla vyvučėńnia historyi bielaruskaha narodu.

Heta šviedčyc, što i pa rasiejckaj staranie znachodzilisia ludzi, jakija pryznawali bielaruski narod jak samastojnuju nacyju z jaje terytoryjaj i pašviačali mnoha času vyvučėńniu minuŭščyny Bielarusi.

Mnoha adnak talenavitych ludziej bielaruskaha pachodžańnia dało vialiki ūkład u raŭviccio rasiejckaje litaratury, muzyki, mastactva i ahułam kultury. Da takich ludziej u XIX st. naleŭali m.inš. slaŭny pišmieńnik Fiodar Dastajeŭski, rod katoraha vyvodziŭsia z Pinščyny, kampażytar Mikałaj Rymcki-Korsakaŭ z staroha bielaruskaha rodu Korsakaŭ, jahony vučań Ihar Stravinski i druhija.

Polskuju muzyku ūzbahaciŭ Stanisłaŭ Maniuška, rodam z Mienščyny, Miečystaŭ Karłovič, rodam z vakolic voziera Narač, a paźniej Stanisłaŭ Kazura, Branisłaŭ Rutkoŭski i druhija.

Treba zaciemić, što pad kaniec XVIII i ū XIX st. Bielaruś mieła svaih vydatnych mastakoŭ žyvapiscaŭ. Na Bielarusi żyli i pracavali Iosif Alaškievič (1777-1830) z Radaškovič, Valancin Vańkovič (1790-1842) z Ihumienskaha pavietu, Michał Kuleša (1800-1863) z Lidzkaha pavietu, Napaleon Orda (1807-1883) z Pinskaha pavietu, Ivan Chrucki (1806-1885) z Połacka i inšyja. Jany malavali bielaruskija pejzaży, partrety, abrazy z histaryčnych zdareńniaŭ, pomniki architektury, zajmalisia hrafikaj i ilustracyjami kniŭzak. Na Bielarusi ad 1892 h. żyŭ i ma-

lavaŭ u Viciebščynie vydatny pradstaŭnik rasiejskaha malarstva Ilja Repin. Namalavaŭ tuŭ niekalki abrazou z Viciebščynaj i partret Bielarusy. Ž Bielaruśsiu zviazana jość žyćcio i mastackaja tvorčaść žyvapisca, hrafika i pedahoha Ferdynanda Ruščyca, rodam z Ašmianskaha pavietu. Jon pad kaniec XIX st. i na pačatku XX st. namalavaŭ niekalki abrazou z Mienska i z vakolic, u jakich naradziŭsia.

Žyćciom bielaruskich sialan cikaviłasia i apiavała jaho vydatnaja polskaja piśmieńnica Eliza Areška (Orzeszkowa), rodam z Hrodziensščyny. Jana m.inš. karespandavała i spatykałasia z Fr. Bahuśevičam i vysoka acaniła jahonuju bielaruskuju paeziju. Fr. Bahuśevič napisaŭ specyjalny vierš paśviačany pani Areščysie z padziakaj za toje, što jana ŭ svaich tvorach, svaich knižkach mnoha ŭvahi paśviačala bielaruskim sialanam i nie čurałasia ŭžyvać ichniaje bielaruskaje movy.

Haspadarčyja, kulturnyja i relihijnyja spravy druhoj pałaviny XIX st. na Biełarusi

Pad naciskam paŭstania 1863 h., revalucyjnaj dziejności Narodnaj Voli i vystupleńniaŭ sialan suproč panoŭ, umowy ziamielnaje reformy i zniasieńnia panščyny carskaja ŭłada prymušanjaja była palepšyc, adnak dalej 55,5% ziamli astałosia ŭ panoŭ. Da sialan naležała tolki 34%, rešta składała ŭłasnaść carskaj siamji i Carkvy. Sialanie dalej musili vykonvać šmatlikija abaviazki panščyny i znachodzilisia ŭ ciazkoj ekanamičnaj zaležnaści ad panoŭ. Najbolšyja abšary — dva-ry-majontki — mieli Patockija, Radziwiły i Vithenštejny. Reforma nie ražvიაzala ahrarnaha pytańnia i jano astavałasia dalej u centry ŭvahi. Zaležnaść ad panoŭ u vialikaj miery žvიაzana była z servitutami i adnosiłasia hałoŭnym čynom da prava sialan pašvić bydła na panskich vyhanach i supolnaha z ich karystańnia. Sialanie damahalisia, kab hetyja vyhany i sienažaci naležali da ich, da čaho nie dapuščali pany abšarniki. Pry tym jašče ŭ 1893 h. było aź 39,4 tysiač (7,7%) biežziamielnych sialanskich chataŭ. I hetyja sialanie prymušanyja byli brać u panoŭ ziamlu ŭ arendu, časta na velmi ciazkich umovach.

Abrobka ziamli adbyvałasia pieravažna sachoju i draŭlanaj baranoju, ale zamažniejšyja sialanie mieli žaleznyja pluhi, barony i ŭžyvali mineralnych uhnajeńniaŭ. U 1881-1899 hh. abšary zasievaŭ pavialičyli-sia z 3165,6 tys. da 3870,2 tys. dziesiacinaŭ, a sadžeńnie bulby — z 214,1 tys. da 375,1 tys. dziesiacinaŭ. Šmat zbožža i 1/3 sabranaj bulby — kala 10,2 mln pudoŭ — išła da vinakurniaŭ na špirt i harełku.

Ražvivałasia žyviołahadoŭla. Z 1870 da 1900 h. u sialan i panoŭ pa-hałoŭje rahataj žyvioły pavialičyłasia z 1395 tys. da 2773 tys., a rabočych koniej z 736,7 tys. da 929,6 tys. U vyniku ŭzrostu žyviołahadoŭli ŭ 80-90-tych hadoch pavialičyłasia prodaž małočnych i miasnych praduktaŭ. U 1900 h. pradano 327 tys. pudoŭ małočnych praduktaŭ i 188 tys. pudoŭ miasa. Častka hetych praduktaŭ — zbožža i bulby — išła za miežy kraju. U 1875 h. adpraŭlena za miežy Biełarusi 10,7 mln pudoŭ zbožža, muki i krup, a ŭ 1878 h. — 21,9 mln pudoŭ.

Pavialičalisia takža pasievy ilnu i kanapiel. Jak lon hetak i kanopli mieli mnoha kupcoŭ i davali dachod.

Pramystovaść ražvivałasia davoli marudna. Na bazie haradzkoaha i sialanskaha ramiastva rasła kapitalistyčnaja manufaktura. Na pačatku

60-tych hadoŭ XIX st. było 127 manufakturaŭ (3480 rabotnikaŭ), a ŭ 1900 h. — 233 manufaktury (8191 rabotnik). Pryśpiašeńnie raźvićcia pramyslovaści nastupiła ŭ 80-90-tych hh. XIX st. U 1860 h. isnavala 12 pramyslovych pradpryjemstvaŭ, u jakich pracavala 975 rabotnikaŭ, a ŭ 1900 h. było ich užo 750 z 26 tysiačami rabotnikaŭ. Raźvićciu pramyslovaści spryjala paŭstavańnie akcyjnych supoŭak i bankaŭ, jakija finansavali pradpryjemstvy i supoŭki. U 1871 h. isnavali banki ŭ Miensku, Mahilovie, Pinsku, Vilni, Bielastoku, Babrujsku, Homieli, Hrodnie, Breście, Słonimie. Raźvićciu pramyslovaści spryjala takža budova žalezných daroh — čyhunki. U 1862 h. pabudavana na Bielarusi čyhunku, jakaja biehła z Pieciarburha ŭ Varšavu. U 1871 h. addana ŭ karystańnie čyhunačny adrezak z Ryhi praz Viciebsk i Połack da Arła, a pašla Maskva — Breść, ad jakoha pabudavana čyhunku z Branska praz Homiel, Rečycu ŭ Pinsk. Čyhunka z Vilni da Roŭna prachodziła praz Lidu, Baranavičy i Łuniniec (1882 h.). Paźniej pabudavana šlachi Baranavičy — Bielastok, Bielastok — Bielavieža, Pieciarburh — Adesa praz Viciebsk, Oršu, Mahiloŭ. Čyhunačnaja sietka prachodziła ŭ roznych napramkach i była revalucyjaj u haspadarčym žyćci kraju. Da taho papraviŭsia transport vodnymi šlachami pa Nio manie, Prypiaci, Dniapry, Dźvinie, Buhu.

Hałoŭnymi centrami pramyslovyh pradpryjemstvaŭ stalisia Miensk, Hrodna, Mahiloŭ, Viciebsk, Homiel, Barysaŭ, Pinsk. Zajmalisia jany halinami vytvorčaści z pieraapracoŭki miascovych syravín, hałoŭna vinakurstvam, lesapiłkaj, drevaapracoŭčaj pramyslovaściu.

Kolkaść vinakurnych i brovarnych pradpryjemstvaŭ z 1879 h. da 1900 h. pavialičyлася z 16 da 470. U 1879 h. pracavala ŭ ich 113 čaŭaviek, a ŭ 1900 — 5288 čaŭaviek. Vartaść vinakurnaj pradukcyi skłała 23,5% usiaje pramyslovaaje pradukcyi Bielarusi.

Vysokaje miesca ŭ pramyslovaści zajmała drevaapracoŭčaja halina — tartaki i zapałkovyja fabryki. Drevaapracoŭčyja pradpryjemstvy ŭ 1879-1900 hh. pavialičyliasia z 17 da 91, a kolkaść rabotnikaŭ uzrasła z 252 da 3086. Najbolšaje pradpryjemstva isnavala ŭ Pinsku. U im u 1900 h. pracavala 566 rabotnikaŭ. Vialikija zapałkovyja fabryki pracavali ŭ Barysavie, Mazyry, Pinsku, Kojdanavie. U ich u 1900 h. pracavala 2765 rabotnikaŭ, a razam z lesapilnymi pradpryjemstvami 5850 čaŭaviek, sto skłała 15,8% ad ahulnaj kolkaści rabotnikaŭ Bielarusi.

Papiarova-kardonnaja pramyslovaść raźvivalaasia ŭ Mahiloŭskaj i Viciebskaj hubierniach. U kancy XIX stahodździa pracavala 12 pradpryjemstvaŭ (1628 rabotnikaŭ) papiarova-kardonnaj pramyslovaści. Najbolšaje z ich było ŭ Dobrušy (900 rabotnikaŭ).

Tytuniovaja pramyslovaść kancetravalaasia ŭ Hrodnie, dzie zna-

chodzilasia najbolšaja fabryka Šarašeŭskaha (1347 robotnikŭ).

Kafielnyja pradpryjemstvy pracavali ŭ Kopysi Mahiloŭskaj hubierni, a cahielni ŭ Babrujsku, Miensku, Ivacevičach.

Šklanych hutaŭ naličvałasia 20, siarod ich pradpryjemstva kryštalu „Nioman” u Lidzkim paviecie (480 robotnikaŭ) i „Barysaŭ” u Miensku (170 robotnikaŭ).

Pavialičeńnie zasievaŭ lonu i kanapiel spryjała raźvićciu ilno- i pieńkaapracoučaj pramysłaŭści. U 1900 h. isnavali 24 tekstylnyja pradpryjemstvy (1800 robotnikaŭ). Najbolšymi z ich byli: ilnopradžilnaje pradpryjemstva „Dźvina” ŭ Viciebsku, ilnianoje pradpryjemstva ŭ Homielskim paviecie, sukonnaja fabryka ŭ Parečcy Pinskaha pavietu.

Centr harbarnaje vytvorčaści znachodziŭsia ŭ Smarhoni Ašmianskaha pavietu. Usich harbarniaŭ naličvałasia 107.

Pryvatna-kapitalistyčnych metalaapracoučych pradpryjemstvaŭ pracavała 7, čyhunačnych majstroŭniaŭ i depo — 19. Ahułam u hetych pradpryjemstvach pracavała 5116 robotnikaŭ. Da bolšych naležali: 2 pradpryjemstvy ŭ Miensku, ćviakova-drotavaje pradpryjemstva ŭ Barani Aršanskaha pavietu i pradpryjemstva ziemlarobčych pryładaŭ u miastečku Rakavie.

Aprača taho isnavali młyny, kruchmalni, masłabojni i inšyja pradpryjemstvy.

Raźvićcio pramysłaŭści stvarala novuju robotnicka-praletarskuju klasu. Praletaryjat hety vyvodziŭsia z miascovaha sialanstva. U jahonyja rady ŭlivalisia samatužniki, ramiešniki, drobnyja handlary, robotniki, čyhunačnyja pracaŭniki, padzionšcyki. Ahułam naličvałasia ich kala 430 tysiač čaławiek (6,7% nasielnictva Biełarusi).

Pavodle śpisu žycharoŭ, praviedzienaha ŭ 1897 h., u piacioch biełaruskich hubierniach — Mienskaj, Viciebskaj, Mahiloŭskaj, Hrodzienskaj i Vilenskaj — żyło 5 408 000 čaławiek, z jakich 5 062 000 zajmalałasia ziemlarobstvom. Sorak hadoŭ raniej naličvałasia ich krychu bolej jak 4 400 000. Biełarusaŭ naličvali 73%, Žydoŭ — 13,8%, Rasiejcaŭ — 4,3%, Ukrajincaŭ — 4,7%, Palakaŭ — 2,5%, inšych — 1,7%. Pad kaniec XIX st. nazvanyja hubierni zajmali 80% terytoryi byłoha Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, u hranicach pašla Lublinskaje vunii, ahulnaj vialičynioj 250 000 km².

Danyja z pieršaha śpisu žycharoŭ carskaje imperyi ŭ 1897 h. apublikavany byli ŭ 1905 h., a ŭ 1903 h. profiesar Jaŭchim Karski naličvaŭ Biełarusaŭ 8 317 961 čaławiek.

Žychary Biełarusi — u bolšaści sialanie — zajmaliisia ziemlarobstvom i častkova ramiastvom. Mnoha pracavała ŭ manufakturach i pramyslovyh pradpryjemstvach, ab čym užo ŭspaminałasia. Žychary żydoŭskaha pachodžańnia zajmaliisia ramiastvom i handlam. Rasiej-

cy — heta pieravažna ũradaŭcy i nastaŭniki. Ukraincy, padobna jak Bielarusy, zajmalisia ziemlarobstvam. Polskaja hrupa składałasia z panou — ũlašnikaŭ majontkaŭ, katalickaha duchavienstva, zamažniejšaj šlachty i častkova intelihiencyi.

U 1864 h. na Bielarusi isnavała 400 elementarnych škołaŭ i 16 himnazijaŭ dy prahimnazijaŭ, u bałšyni jakich nastaŭničali prysłanyja Rasiejcy i navuka adbyvałasia ũ rasiejskaj movie. Aprača taho ũ 1864-1872 hh. adkryty nastaŭnickija seminarij ũ Maładečnie, Švistsiačy, Niašvižy i Połacku.

Ražvićcio pramysłovašci i budova čyhunki spryjali ražvićciu haradoŭ. Asabliva ražvivalisia Miensk, Viciebsk, Homiel, Hrodna, Połack, Pinsk, Barysaŭ, Brešč, Baranavičy, dzie paŭstavali asiarodki pramysłovašci.

Miensk u 1861 h. mieŭ 27 500 žycharoŭ, a ũ 1897 h. — 90 900. Tut znachodzilisja fabryki, banki, handlovyja pradpryjemstvy, budavalisia novyja damy, a ũ 1890 h. pačaŭ jeździć konny tramvaj. U Miensku isnavaŭ bielaruski hurtok, jaki arhanizavaŭ kulturnyja imprezy: koncerty, pradstaŭleńni i litaraturnyja viečary. Na koncertach m.inš. vystupaŭ Vincuk Dunin-Marcinkievič z svaimi dziećmi, bo byŭ jon nia tolki pišmieńnikam, ale i muzykantam. Muzyku da jahonych tvoraŭ pišaŭ Stanisłaŭ Maniuška. Siarod učašnikaŭ viečaroŭ byvali mastakmalar Adam Šemeš, skrypač Ihnat Kryžanoŭski, polska-bielaruski paet Uładysłaŭ Syrakomla, polski skrypač Apalinary Kontski — vučań Nikalo Pahanini i inš. Ad 1883 h. u Miensku pravodzili svaju dziejnašč narodnickija hurtki. Ad 1886 da 1902 hh. vychodziła tut hazeta „Minskij Listok”, a pašla „Sieviero-Zapadnyj Kraj”. U 1895 h. u Miensku adbyŭsia pieršy zjezd RSDRP, a pašla ũ 1900 h. abjednaŭcy zjezd SDKPiL. U 1899 h. u Miensku paŭstała Tavarystva Amataraŭ Mastactva. Na staronkach „Minskaha Listka” drukavalisia navukovyja pracy z haliny historyi i etnagrafii Bielarusi Mitrafana Doŭnar-Zapolskaha, Mikoły Jančuka, Alaksandra Štupskaha i inš. „Minski Listok” pazytyŭna aceŭvaŭ pracy Eŭdakima Ramanava, Jaŭchima Karskaha, Paŭła Šejna, Alaksandra Pypina, managrafiju Piatra Uładzimierava, pašviačanju vydavieckaj i drukarskaj dziejnašci doktora Franciška Skaryny. Na staronkach „Minskaha Listka” drukavalisia takža niekatoryja tvory bielaruskich pišmieńnikaŭ Janki Łučyny, Karusia Kahanca, Adama Biarozy, Ryhora Ciaħło, Marozika i inš. Jon-ža nadrukaŭ paemu *Taras na Parnasie* ũ 1889 h. U hetym-ža hodzie vydaŭ „Kalendar Sieviero-Zapadnaha Kraja” pad redakcyjaj M. Doŭnar-Zapolskaha, u jakim byli źmieščanyja etnagrafičnyja navukovyja bielaruskija mataryjały, vieršy bielaruskich paetaŭ, dy amal usia paema *Hapon* Vincuka Dunina-Marcinkieviča. U Miensku paŭstavaŭ druhi pa Vilni centr bielaruskaha adradženskaha ruchu.

Druhoje miesca siarod haradoŭ Biełarusi pa kolkaści žycharoŭ zajmaŭ Viciebsk, jaki ũ 1897 h. mieŭ 65 871 čaławiek. Tut konny tramvaj jezdziŭ ad 1898 h. U hetym-ža časie paŭstaŭ u Viciebsku muzej. U Viciebsku pracavaŭ nastaŭnikam vydatny biełaruski etnohraf i falklaryst Mikałaj Nikifaroŭski, jaki apublikavaŭ kala 20 pracaŭ z haliny etnagrafii i historyi Viciebščyny. Pašla Nikifaroŭski vučyŭ u Śvisłackaj i Maładečanskaj seminaryjach.

Homiel u 1868 h. mieŭ kala 14 tysiač žycharoŭ, a ũ 1897 h. było ich 36 775. U 1893 h. tut paŭstaŭ Homielski rabočy hurtok samaadukacyi, a ũ 1897 h. — hrupa sacyjał-demakrataŭ. U Homielščynie zbirała biełaruski falklor Zinaida Radčanka. Apublikavała jana kala 700 biełaruskich narodnych pieśniaŭ.

Hrodna ũ 1897 h. naličvała 46 914 žycharoŭ. U XVIII st. adbyvalisia tut apošnija pasiedžańni sojmu Rečypaspalitaj i żyŭ apošni karol Stanisłaŭ Aŭhust Paniatoŭski. U čas paŭstańnia 1863 h. K. Kalinoŭski i V. Vrubleŭski sarhanizavali ũ Hrodnie Kamitet, jaki kiravaŭ paŭstańniem. U 1887-1894 hh. dziejničaŭ Hrodzienski revalucyjny hurtok. U 1899 h. adbyłasia pieršaja vialikaja zabastoŭka, u jakoj brała ũdział 1200 rabotnikaŭ tytuniovaj fabryki Šarašeŭskaha. U Hrodnie żyła i pišała Eliza Areščycha.

Pinsk u 1861 h. mieŭ 11 600 žycharoŭ, a u 1897 h. — 28 368 i staŭsia hałoŭnym centram Paleśsia. U im pracavała 27 pradpryjemstvaŭ. Pieršyja sacyjał-demakratyčnyja hurtki paŭstali tut u 80-tych hadoch XIX st.

Połack u 1897 h. mieŭ 20 294 žycharoŭ. U 1872 h. u Połacku paŭstała nastaŭnickaja seminaryja. Ad 1835 h. isnavaŭ tut Połacki kadecki korpus.

Mahiloŭ u 1897 h. mieŭ 43 119 žycharoŭ. Tut m.inš. redaktaram nieaficyjalnaj častki hazety „Mohilovskija Hubiernskija Viedomosti” ũ 1897-1903 hh. byŭ vydatny biełaruski etnohraf i archeolah E. Ramanaŭ, katory daŭ vialiki ũkład u raźvićcio biełaruskaje navuki i ũ 1886 h. adkryŭ Barysaŭ kamień z napisam z XII st. U 1886-1894 hh. vioŭ archealahičnyja raskopki ũ Mahiloŭskaj i Viciebskaj hubierniach, dy papularyzavaŭ tvory V. Dunin-Marcinkieviča i Fr. Bahuševiča. Jon-ža sabraŭ viestki pra 1000 haradziščaŭ Biełarusi i znajšoŭ šmat stajanak pieršabytnaha čaławieka. U 1878 h. u Mahilovie paŭstaŭ narodnicki hurtok Ziarnia i Vola.

Pavažnym haradzkiim centram i čyhunačnym vuzłom staŭsia Breść, jaki ũ 1897 h. naličvaŭ 46 568 žycharoŭ.

Słaba raźvivaŭsia Navahradak. U 1897 h. ličyŭ jon tolki 7 800 žycharoŭ, choć byŭ kališ pieršaj stalicaj Vialikaha Kniastva Litoŭskaha.

Biełaruskija harady i miastečki mieli mnoha cikavych i cennyh pom-

sevič vydaŭ aficyjalny zahad, kab duchavienstva ũ ţviatyniach vyjaŝniała praŭdy viery ũ rodnaj narodu biełaruskaj movie.

Bačačy hetaja imknieŝni, carskaja ũlada zmabilizavała ũsie svaje mahutnyja siły na zmahaŝnie z vunijaj i likvidacyjaj biełaruskaj movy ũ ţviatyniach, dy ũvodziła rasiejskija kniŝki i rasiejskiju movu ũ vunijackija cerkvy. I tak u 1826 h. senat zabaraniŭ kuplu i prodaŝ vunijackich (ŝlavianских i biełaruskich) kniŝak ahułam i malitoŭnikaŭ, dazvalajučy rabić heta tolki pry cerkvach i manastyroch.

U 1834 h. rasiejskaja carskaja ũlada pastanaviła biezadkladna ũvieŝci va ũŝytak u vunijackija ţviatyni maskoŭskija kniŝki, zamiest miascovych vunijackich wydaŝniaŭ.

Ureŝcie ũ 1837-1839 hh. vunija aficyjalna likvidavałasia. Praŝledavaŝnie carskaj ũladaj vunijataŭ paŝla paŭstaŝnia 1863 h. uzmacniałasia i ũ karotkim časie na abŝary Mahiloŭskaj archidyjacezii dy Vilenskaj i Mienskaj dyjacezijaŭ zlikvidavana, abo pieradana pravasałanamu duchavienstvu 365 ţviatyniaŭ, u hetym liku 109 vunijackich parachvijalnych cerkvaŭ. Ahułam kala 1,5 miljona Biełarusaŭ vunijataŭ zmuŝana pryniać pravasałaje.

Pavaŝnuju rolu ũ likvidacyi vunii adyhrali vunijackija biskupy — vilenski Jazep Siamaŝka, z pachodŝaŝnia Ukrainiec, brescki Anton Zubko i arŝanski Vasil Łuŝynski, z pachodŝaŝnia Biełarusy, katoryja pajŝli na ŝluŝbu maskoŭskamu caru, kab zdabyvać pachvały, adznačeŝni, karjeru, bahactva i vyhodnaje ŝyćcio. Vunijackaje duchavienstva, pryniaŭŝy pravasałaje, pasluhoŭvałasia ũ cerkvach biełaruskaj movaj, a navat sam Jazep Siamaŝka razasał 13 studzienia 1840 h. paduładnamu duchavienstvu zahad ober-prakurora synodu, zabaranijajučy ũ pravasałunych cerkvach karystacca polskaj movaj, tolki prostym „obŝčepianatnym jazykom”. Treba dumać, ŝto pad „prostym jazykom” rozumieŭ jon biełaruskiju movu. Ale ũ 1841 h. toj-ŝa Siamaŝka spaliŭ niekalki tysiać carkoŭnych vunijackich biełaruskich i ŝlavianских kniŝak, a ũ 1853 h. vyvodziŭ z ũŝyvaŝnia ũ cerkvach bahasluŝebnyja knihi nadrukavanyja ũ vunijackich drukarniach. U ŝled za hetym rasiejskaja carskaja ũlada ũ 1859 h. vydała zahad, jakim zabaraniała drukavać biełaruskija kniŝki łacinskimi litarami, a ũ 1864 h. skanfiska-vała niekalki tysiać biełaruskich lemantaroi i malitoŭnikaŭ. Namahałasia jana ũvieŝci rasiejskiju movu i ũ katalickich kaŝciołach na Biełarusi, u jakich pasluhoŭvalisia biełaruskaj movaj.

Kali pad kaniec XIX st. baračba carskich ũladaŭ z polskaj movaj u kaŝciołach wielmi zavaŝtryłasia, tady mahiloŭski katalicki arcybiskup Symon zaprapanavaŭ uradu zhadzicca na biełaruskiju movu, rodnuju movu narodu. Z hetaje pryčyny pačalaŝia pierapiska miŝ uradam i Rymam. U kancy hetaj pierapiski sakratar papy rymskaha kardynal

Marjana Rampolla, ad imia papy Lavona XIII paviedamiŭ mahiloŭskamu arcybiskupu, što Apostalskaja Stalica ŭ Rymie daje jamu prava dazvolić probaščam karystacca ŭ kazańniach biełaruskaj movaj tam, dzie karystajecca hetaj movaj narod. Heta byŭ dakumant nr 37.522 z 8 traŭnia 1897 h.

Tearatyčna sprava ŭžyvańnia biełaruskaje movy ŭ katalickich kaściołach vyjaśniłasia. Praktyčna adnak u hetaj sprave dalej viałosia zmahańnie. I tolki advažniejšyja ksiandzy Biėlarusy pastuhoŭvalisia biełaruskaj movaj. Z polskaha boku dalej viałosia namahańnie, kab va ŭsich katalickich kaściołach na Biėlarusi ksiandzy pastuhoŭvalisia polskaj movaj, a hetym samym palanizavali Biėlarusaŭ.

Niekatoryja polskija ksiandzy da taho probavali ŭvodzić na Biėlarusi ŭ katalickich kaściołach rasiejskuju movu. Suproć hetaha zapratabavaŭ ksiondz Uładysłaŭ Knapiński — prafesar Jahielonskaha Uniwersytetu ŭ Krakavie, katory damahaŭsia pravoŭ dla biełaruskaje movy ŭ kaściołach. Jon zajaŭlaŭ, što „ŭžyvańnie narodnaje movy ŭ navučańni religijnych praŭdaŭ z ambonaŭ, ci ŭ kanfesyjanałach (spaviadnicach), jość abaviazkova patrebnaje”.

Z boku rasiejskaj carskaj ułady roblena ŭsio, kab u cerkvach pravasłaŭnyja ŭsviatary karystalisia rasiejskaj movaj, a hetym samym rusyfikavali Biėlarusaŭ.

I faktyčna hetaja sprava dasiul nie ŭvajšla na pravilny nacyjanalny i religijny ŭslach, choć ksiandzy Biėlarusy i niekatoryja pravasłaŭnyja ŭsviatary zrabili mnoha, kab u ŭsviatyniach na Biėlarusi ŭvieści rodnuju biełaruskuju movu, blizkiju narodu.

Revalucyja 1905-1907 hh. i jaje zdabyčy

Skasavaŭnie paddanstva sialan, budova čyhunki, paŭstavaŭnie pramysłowych pradprijemstwaŭ spryjała ŭ kancy XIX st. raźvićciu kraju ŭ ekanamičnym planie, ale nie zadavalala patrebaŭ sialan i robotnikaŭ. Dzieła toho dalej raźvivaŭsia revalucyjny ruch jak siarod robotnikaŭ, hetak i sialan, nabirajučy štoraz bolšaha rozmachu. Paŭstavali revalucyjnyja demakratyčnyja hurtki moładzi i robotnikaŭ u roznych haradoch Rasiei, Polšcy i Bielarusi. Na Bielarusi takija hurtki paŭstavali ŭ Miensku, Hrodnie, Homieli, Mahilovie, Viciebsku. U Pieciarburhu ad 1896 h. isnavaŭ hurtok studentaŭ Bielarusiaŭ z revalucyjnymi sacyjalistyčnymi nastrojami. U 1902 h. studenty z henaha hurtka zasnavali Kruh Bielaruskaj Narodnaj Prašviety. Arhanizacyja hetaja zajmałasiasi raspaŭsiudžvaŭniem bielaruskich dukaŭ vydavanych za hranicaj i zrabiła pačatak bielaruskaj vydavieckaj pracy, vydajučy čatry knižki i adzin numar nielehalnaha bielaruskaha časapisu „Svaboda”.

Časapis „Svaboda” redahavali studenty Vaclaŭ Ivanoŭski, Ivan Łuckievič, Aloiza Paškievičanka (Ciotka), pamahaŭ im Lavon Malecki. Rukapisnyja matrycy kirylicaj padrychtavaŭ Ramuald Miller z Vincukom Vaļejkam. Techničnuju rabotu vykananana ŭ falvarku Ivanoŭskich Labiodka ŭ Lidzkim paviecie u čas zimovych kanikułaŭ u kancy śniežnia 1902 h. Adbivaŭniem „Svobody” na cyklastyli zajmalisia braty Vaclaŭ i Tadas Ivanoŭskija i braty Anton i Vincuk Vaļejki. Adbita ūsiaho 200 štuk. Da našych časoŭ zachavalasia adnak, zdajecca, tolki dva ekzemplary. U časapisie hetym źmieščanyja byli artykuły na palityčnyja temy, ab asobnaści bielaruskaha narodu ŭ paraŭnaŭni z susiednimi narodami i vierš Aloizy Paškievičanki (Ciotki) *Mužyckaja dola*.

„Ciažka žyc, trudzicca,
Kali niama doli,
Žyta nie radzicca
Na mužyckim poli.

Z kapy umałotu
Nia bolejš ašminy
I ješ chleb za rabotu
Čorny chleb z miakiny.

Prydzie vosień treba
zapłacić padatki,
A tut niama chleba
I hrošaŭ niachvatki.

I żyvi, jak znaješ,
Z biady vyručajsia;
Kali siŭu maješ
Doli dažydajsia.

Dzie-ž ty, maja dola,
Dzie-ž ty — adhuknisia”.

Dalejšaje vydavaŭnie „Svobody” spyniena, bo na jaje ślady trapiła carskaja palicyja, jakaja m.inš. znajšła i skanfiskavała adzin ekzemplar u časie revizyi ŭ trejciaha brata Ivanoŭskich — Juryja ŭ Varšavie na pačatku 1903 h.

Studenty Biełarusy ŭ Pieciarburhu zajmalisia nia tolki vydavieckaj biełaruskaj pracaj, ale i palityčna-arhanizacyjnaj. Jany na bazie isnujučych kulturna-aśvietnickich hurtkoŭ moładzi ŭ Vilni, Miensku, Hrodnie i ŭ inšych haradoch sarhanizavali ŭ 1902 h. Biełaruskuju Revalucyjnuju Partyju, nazoŭ jakoje ŭ henym-ža hodzie źmianili na Biełaruskuju Revalucyjnuju Hramadu, a ŭ 1903 h., na pieršym zjeździe hetaje arhanizacyi ŭ Vilni — na Biełaruskuju Sacyjalistyčnuju Hramadu. Zakładčykami Hramady byli Ivan Łuckievič, Anton Łuckievič, Kazimier Kastravicki (Karuś Kahaniec), Vaclaŭ Ivanoŭski, Feliks Stackievič, Alaksandar Ułasaŭ, Francišak Umiastoŭski, Alaksandar Burbis, Aloiza Paškievičanka (Ciotka) i inšyja.

U Pieciarburhu pracaj Biełaruskaj Sacyjalistyčnaj Hramady kiravali braty Ivan i Anton Łuckievičy dy Vaclaŭ Ivanoŭski, u Miensku — Kazimier Kastravicki, Anton Trepka, Alaksandar Ułasaŭ, Anton Šabunia, a ŭ Vilni — Aloiza Paškievičanka, Alaksandar Burbis, Feliks Stackievič, braty Umiastoŭskija i inšyja.

Biełaruskaja Sacyjalistyčnaja Hramada ŭ svajoj prahramie stavała imknieŭnie zdabyćcia aŭtanomii dla Biełarusi z sojmam u Vilni, pieradačy sialanam biaz vybaru panskaj, kazionnaj i inšych ziemiaŭ, pierabudovy Rasiei na asnovach fedaracyi, vybarnašci ŭradaŭcaŭ, prahrašyŭnych padatkaŭ, skasavaŭnia prava asabistaj ziamielnaj ŭłasnašci, svabody arhanizavaŭnia tavarystvaŭ, aśviety dla narodu, svabody vieravyznaŭnia i h.p. pravoŭ.

Zakładčyki BSH amal usie stalisia ludźmi vysokaadukavanymi i adyhryvali pavažnuju rolu ŭ hramadzkim, kulturnym i palityčnym žyćci. Voš niekalki prykladaŭ:

Ivan Łuckievič (1891-1919) — skončyŭ Maskoŭski Archealahičny Instytut u 1904 h. i Pieciarburhski Uniwersytet u 1905 h. Byŭ archeolaham, etnohrafam, biełaruskim dziejačam i arhanizataram biełaruskaha muzeju ŭ Vilni.

Anton Łuckievič (1884-1946) — brat Ivana, skončyŭ Pieciarburhski i Derpcki ŭniversytety, byŭ publicystam, litaraturnym krytykam i biełaruskim dziejačam. Mieŭ pseŭdanimy Anton Navina, Ivan Mialeška i inš.

Kazimier Kastravicki (1868-1918) — viedamy pišmieńnik, mastak, skulptar i nastauńnik. Vystupaŭ pad pseŭdanimam Karuś Kahaniec.

Vacław Ivanoŭski (1880-1943) — staŭsia viedamym chimikam i ŭ mižvajennyja hady byŭ profesaram Varšaŭskaj Palitechniki.

Feliks Stackievič (1879-1967) — končyŭ prava, zajmaŭsia advakaturaj i biełaruskaj hramadzkej dziejnašciu.

Vacław Łastoŭski (1883-1938) — pišmieńnik, historyk, publicyst i vydatny biełaruskij dziejač.

Alaksandar Burbis (1885-1922) — ekanamist, pracavaŭ u banku ŭ Vilni, a ŭ volnych chvilinach zajmaŭsia arhanizavańniem biełaruskich pradstaŭleńniaŭ jak akcior i reŭžysior.

Aloiza Paškievičanka (1876-1916) — pa skančeńni navuki ŭ himnazii, vučyłaŭsia na vyšejšych adukacyjnych kursach u Pieciarburhu — vydatnaja biełaruskaja paetka, nastauńnica i dziajačka. Publikavała svaje tvory pad pseŭdanimami Ciotka, Maciej Krapiučka, Haŭryła z Połacka, Benedyś Asaka i inš.

Usie jany praz celaje svajo žyćcio brali aktyŭny ŭdzieł u biełaruskim nacyjanalnym adradženskim ruchu, pašviačajučy svaje siły i zdolnašci dla dabra biełaruskaha narodu i jahonaha nacyjanalnaha i sacyjalnaha vyzvaleńnia.

Vydańni studenckaha Kruhu Biełaruskaje Narodnaje Prašviety, padobna jak časapis „Svaboda”, byli skromnyja. Dźvie knižki — *Viazanka* (1903) Janki Łučyny i *Kazki* (1904) vyjšli drukam koštam sabranych achviaravańniaŭ, a dźvie inšyja *Kaladnaja pisanka* (1904) i *Vielikodnaja pisanka* (1904) adbita na cyklohrafie ci hektorafie, peŭna tym, jaki kupiŭ za svaje aščadnašci Vacław Ivanoŭski, na katorym adbita časapis „Svaboda”. Jak vieršy, hetak i kazki nia mieli palityčnaha źmiestu, ale byli ŭmieła dabranyja, kab zacikavić čytača svaim hramadzka-ašvietnickim źmiejstam i pryhažošciu biełaruskaje movy. Bieručy pad uvahu toje, što druk i na biełaruskaj movie byli zabaronienyja, u cenzuru padana ich jak baŭharskija kazki i pieśni, dziakujučy hetamu jany ŭbačyli šviet.

U *Pisankach*, vydadzienych nielehalna, źmieščana vieršy Janki Łučyny, Karusia Kahanca, Haŭryły z Połacka (Ciotki), I. Staŭbuna i inš.

Aŭтары hetych vieršaŭ apisvali niadolu biełaruskich sialan i adnačasna damahalisia: „Nie čakajcie, nam ziamlu, pany, addajcie”. Vieršy hetycja mieli vyrazna revalucyjny i antyŭradavy charakter. Pry tym charakterna, što pisala ich nie adna asoba, a cełaja hrupa, dy što vieršy byli pisanyja nie dyjalektam jakoha-niebudź rajonu, a novaj adrodžanaj biełaruskaj litaraturnaj movaj.

Aprača taho, dziakujučy starańniam Biełaruskaj Sacyjalistyčnaj Hramady i pomačy Polskaj Partyi Sacyjalistyčnaj u Londanie ŭ 1904 h. vydadziena try ahitacyjnyja brašury i zbornik vybranych vieršaŭ Fr. Bahuševiča p.n. *Pieśni*, da jakoha dałučana vierš Karusia Kahanca, adzin vierš Banadysia Asaki (Ciotki) i adzin nia vyjaśnienaha aŭtars-tva. U centry ŭvahi hetych vieršaŭ byli sacyjalnyja momanty i matyvny nacyjanalnaha adradžeńnia Biełarusi.

U Krakavie vydavaŭ biełaruskija knižki — pierakłady z polskaj litaratury — Janka Svajak (Maryjan Falski) — Biełarus z Słuččyny, jaki pašla pieršaje suśvietnaje vajny apracavaŭ słaŭny polski lemantar, aktualny da siańniašniaha dnia. J. Svajak u 1904 h. vydaŭ *Janka Muzykanta* Henryka Siankieviča — jak vyjaŭleńnie klasavaj kryŭdy, *Da svajho Boha* Stefana Źaromskaha — jak pratest suproc represijaŭ za relihijnyja pierakanańni i *Viedźmu* niaviedamaha aŭtara — jak žart na zababony.

Usie hetycja knižki mieli aśvietnicki, a adnačasna i revalucyjny charakter.

Na pačatku XX st. carskaja rasiejuskaja imperyja pieražyvala pramyslovy ekanamičny kryzys i depresiju, jakaja ŭ vialikaj miery ciažka adbivałasia na žyćciowych abstavinach rabotnikaŭ. Dziela taho paŭstavali nia tolki revalucyjnyja hurtki studentaŭ i moładzi, ale i prafesyjanalnyja sajuzy rabotnikaŭ, što stavili sabie hałoŭnaj zadačaj abaronu rabotnickich intaresaŭ. I tak u 1901 h. paŭstaŭ prafesyjanalny sajuz drukaroŭ u Homieli, u 1904 h. — prafsajuz harbaroŭ u Viciebsku, u 1905 h. paŭstali prafsajuzy čyhunačnikaŭ, rabotnikaŭ poštaŭ i telehrafaŭ, rabočych kredytnych i bankavych ustanov u Miensku. U 1905 h. ahułam zarehistravana 21 prafsajuz u Viciebsku, u 1907 h. — 15 u Miensku, 28 — u Hrodzienskaj hubierni. U 1905-1907 hh. dziejničali roznyja prafesyjanalnyja sajuzy ŭ Homieli, Breście, Oršy, Račačovie, Mahilovie, Babrujsku, Połacku i inšych haradoch. U mai 1907 h. ahułam naličvałasia zarehistravanych na Biełarusi 101 prafesyjanalny sajuz, da katorych naležała 14 533 čaławiek. Niekatoryja prafsajuzy tvaryli svaje prafesyjanalnyja abjednańni, što ŭzmacniała ichniuju arhanizacyjnuju siłu.

Pałažeńnie rabotnikaŭ na Biełarusi i va ŭsioj carskaj imperyi było wielmi ciažkoje. Rabotniki pracavali pa 12 hadzin kožny dzień,

a mašynisty i kačahary na čyhuncy — da 14 hadzin. Zarobki mužčynaŭ siarednia siahali 55 kapiejak, žančyn — 37 kapiejak, chłapcoŭ — 21 i dziaŭčat — 12 kapiejak za dzień pracy. Moładzi ŭ niekatorych pradpryjemstvach pracavała ad 15% da 41% usich rabotnikaŭ. Mnożyli-sia nieščaśliwija wypadki pry rabocie. U 1904 h. pavodle danych tolki ŭ 17% pradpryjemstvaŭ naličana 24 744 nieščaśliwija wypadki, z jakich 385 zakončyła-sia śmierciu, a 138 invalidztvam. Pry tym rasto biezpracoŭje.

U abaronie svaich intaresaŭ — pavyšeńnia zarabotnaj płaty, uviaz-dzieńnia 8-hadzinna-ha dnia pracy, prava da aśviety, achovy zdaroŭja i h.p. prafsajuzy arhanizavali zabastoŭki, demanstracyi, mitynhni, a kali napatykali na supraciŭleńnie palicyi, vystupali i suproč jaje.

U 1901 h. zabastoŭki i chvalavańni adbyvalisia ŭ 21 horadzie i miast-teczku. Najbolšyja zabastoŭki adbylisia ŭ zapaŭkovaj fabrycy ŭ Bary-savie (575 čaławiek), u Homieli (300 čaławiek), u kafielnym pradpry-jemstvie ŭ Kopysi i Śmiatancy (517 čaławiek), u fabrycy faniery ŭ Pin-sku (300 čaławiek), u pieraplotnaj u Hrodnie (150 čaławiek). Zaba-stoŭki palityčna-ha charakteru adbylisia ŭ 26 harbarniach u Smarhoni, Miensku, Viciebsku, Kojdanavie. Brała ŭ ich udziel 1300 rabočych. Adbyvalisia takža vuličnyja demanstracyi ŭ Miensku, Hrodnie, Smar-honi, Homieli, Viciebsku i Mahilovie, asabliva ŭ dzień 1 Maja — Śvia-ta Pracy. Ahałam adbylisia 33 zabastoŭki.

U 1902 h. rabočy ruch achoplivaŭ 20 haradoŭ i miastečak. Vialikija zabastoŭki adbylisia ŭ tytuniovaj fabrycy ŭ Hrodnie (500 čaławiek), zapaŭkovaj fabrycy ŭ Pinsku (665 čaławiek), kraŭcoŭ i bułačnikaŭ u Ho-mieli (300 čaławiek). 1 Maja 1902 h. rabotniki Viciebska (400 čała-viek) adznačyli zabastoŭkaj, mienskija sacyjał-demakraty — mani-festacyjaj i raspaŭsiudžvańniem antyŭradavych praklamacyjaŭ. U he-ty-m-ža hodzie zabastoŭki arhanizavanyja byli ŭ Homieli (1000 čała-viek), u Rahačovie, Horkach, Biešankovičach, Vietcy, majontkach Noŭka Viciebskaha pavietu i inš. Ahałam u 1902 h. u 32 zabastoŭkach udzielničała 3,6 tysiač rabotnikaŭ.

U 1903 h. adbyła-sia 41 zabastoŭka ŭ 16 haradoch Biełarusi: u Mien-sku, Mahilovie, Homieli, Pinsku, Kopysi, Viciebsku, Mazyry, Mścisła-vie, Škłovie, Ružanach, Rečycy, Maładečnie, Vilejcy i inš. U 20 za-bastoŭkach 1903 h. udzielničała 4,1 tys. čaławiek

U 1904 h. adbyła-sia 51 zabastoŭka. U najbolšaj z ich, u tytuniovaj fab-rycy Šarašoŭskaha ŭ Hrodnie, brała ŭdział kala 2000 čaławiek i tryvała jana kala 2 miesiacaŭ. U 20 ekanamičnych zabastoŭkach u 1904 h. udzielničała 2500 rabotnikaŭ i ŭ 16 palityčnych — kala 11 tysiač ra-botnikaŭ. Rabotnicki ruch achapiŭ 15 novych haradoŭ i miastečak. U 1904 h. rabotniki Biełarusi m.inš. pratestavali suproč imperyjalis-

tyčnaje rasiejska-japonskaje vajny, jakaja vybuchła Ź hetym hodzie, suproč pahromaŹ ŽydoŹ, samavolstvu Źlady i palicyi, dy manifesta-vali svaju salidarnaść z palityčnymi viaźniami, katoryja ciarpieli za da-mahańni svabody i palepšańnia pałažeńnia rabotnikaŹ i sialan.

Na wioskach takŹa nie było supakaju. U 1900-1904 hh. na Bielaru-si adbylisia 143 sialanskija zabureńni. Sialanie damahalisia ziamli, uparadkavańnia servitutaŹ, aśviety i inšych hramadzkich pravoŹ.

9 studzienia 1905 h. u Pieciarburhu sarhanizavana vialikuju rabot-nickuju demanstracyju, u jakoj brała Ździeł bolš 150 tysiač čaławiek. Na čale pachodu išoŹ śviaščeńnik Hapon. Demanstranty niašli pety-cyju da cara Ź sprawie Źviadzieńnia demakratyčnych palohkaŹ. Da hetaje demanstracyi carskija ŹradaŹcy kazali stralać. Zabita i para-niena tady kala 4600 čaławiek. Hetaja Źorstkaja rasprava z demanst-rantami stałasja syhnałam da novych vystupleńniaŹ rabotnikaŹ i sia-lan suprać carskaje Źlady, da novych zabastovak i demanstracyjaŹ va Źsioj carskaj imperyi, da revalucyi. Dałučyľlisia da jaje rabotniki i sialanie Bielarusi, najbolš pakryŹdŹanyja, jak u ekanamičnych, he-tak i nacyjanalnych adnosinach. Na Bielarusi za čas pieršych troch miesiacaŹ zabastoŹki adbyvalisja bolš jak u 20 haradoch, a brała Ź ich udzieł bolš 810 tysiač rabotnikaŹ. U Miensku Ź zabastoŹkach brali Ździeł nia tolki rabotniki, ale i vućni siarednich škołaŹ, dy demak-ratyčnaja intelihiencyja, u liku kala 7000 čaławiek. Bastavali rabočyja čyhunačnych majstrońniaŹ Libava-Romienskaj i MaskoŹska-Bresc-kaj čyhunak, zapałkovych fabrykaŹ Pinska, Mazyra, Kojdanava, ka-fielnaha pradpryjemstva Ź Kopysi, rabotniki roznych pradpryjemst-vaŹ Hrodna, Viciebska, Rečycy, Babrujska, Lidy i inš. Damahalisja jany Źviadzieńnia 8-hadzinnaha dnia pracy, pavyšeńnia zarabotnaj platy, medycynskaje achovy zdaroŹja, svabodnaha arhanizavańnia schodaŹ, zvalnieńnia aryštavanych i demakratyčnaha ľadu.

U hety čas bielaruskaja paetka revalucyjancierka Ciotka Ź vieršy *Chrest na svabodu* zaklikała Źsie narody carskaj imperyi na baračbu z caryzmam, da razbureńnia carskaj turmy narodaŹ. Pašla kryvavaj raspravy z rabotnikami Ź Pieciarburhu Ciotka pisala:

„U Piciery źmierli ludzi,
Im kulaj prašyli hrudzi.
Z tej pary Maskva, Varšava,
Ryha, Vilnia, Baku, Libava,
Bielaruś, Litva, Rasieja
Honiać von cara-źladzieja”.

Suproč cara vystupali nia tolki rabotniki, ale i sialanie.

U miesiacach krasaviku-žniŭni ũ 32 pavietach Bielarusi adbyłosia 380 vystupleńniaŭ suproč caryzmu i jahonych prysłužnikaŭ. Sialanski ruch mieŭ roznyja formy. Byli heta zabastoŭki padzionsčykaŭ i sielskich robotnikaŭ, jakija składali 20,7% vystupleńniaŭ, admova raboty ũ panoŭ — 12,4%, vystupleńni suproč ũłady i palicyi — 15,5%, samavolnaja pašba Źyvioty — 18,2%, zachopy ziamli — 6,9%, uradŹaju — 1,4%, razhromy panskich majontkaŭ — 2,9% i inš.

13 kastryčnika 1905 h. u Miensku sarhanizavana ahulnuju zabastoŭku, a ũ kastryčniku 1905 h. adbyłosia 54 sialanskich vystupleńniaŭ, u listapadzie — 157, u śniežni — 286, u studzieni 1906 h. — 135 vystupleńniaŭ. Prociŭ ich carskaja ũłada vysyłała vojska. 8 sialan było zabitych i 15 ranienyh.

18 kastryčnika 1905 h. na placu pierad vakzałam u Miensku robotniki sarhanizavali vialiki mitynh. Palicyja i vojska razhanila ũčaśnikaŭ mitynhu, stralajučy da robotnikaŭ. Zabili jany bolš 80 čaławiek i niekalki sotniaŭ paranili. Vyklikała heta vialikaje abureńnie robotnikaŭ inšykh haradoŭ, jakija arhanizavali demanstracyi i damahalisia svobody, zvalnieńnia palityčnych viaźniaŭ, dy adklikańnia vojska ũ kazarmu.

Adbyvalisia takŹa chvalavańni sałdataŭ u Hrodnie, Mahilovie i inšykh haradoch, ale carskaja ũłada Źorstka ich zdušvała.

U wioscy Pinkievičy na Paleśsi vystupleńniami sialan kiravaŭ małady nastaŭnik Kanstancin Mickievič (1882-1956), rodam z zaścienku Akinčycy Mienskaha pavietu, jaki pašla staŭsia vydatnym bielaruskim paetam i piśmieńnikom, vystupajučym pad pseŭdanimami Jakub Kołas, Taras Hušča, Adzinoki, Albučki i inš. Za ũdzieł u sialanskich vystupleńniach pa prykazie hubiernatara jaho aryštavali, ale skončyłasia na pieraviadzieńni ũ Źkołu ũ wiosku Vierchmień lhumenskaha pavietu ũ 1906 h. Nieŭzabavie K. Mickievič 9 lipienia 1906 h. sarhanizavaŭ u wioscy Mikałajeŭščyna nielehalny nastaŭnicki zjezd, za što jaho zvolnili z pracy. Śledztva ũ sprawie zjezdu ciahnułasia dva hady i ũrešcie carski sud zasudziŭ K. Mickieviča na 3 hady vastrohu, jaki adbyvaŭ u Miensku, dzie miŹ inšym pačaŭ pisać svaju vialikuju słaŭnuju pae-mu *Novaja ziamla*.

Z palityčnych arhanizacyjaŭ, u tryvoŹnyja revalucyjnyja dni na Bielarusi, aprača Bielaruskaj Sacyjalistyčnaj Hramady šyrokuju dziejnaść pravodzili Rasiejskaja Sacyjał-Demakratyčnaja Rabočaia Partyja (RSDRP), jakaja mieła svoj pieršy Źjezd u 1893 h. u Miensku, Sacyjał-Demakratyja Karaleŭstva Polskaha i Litvy (SDKPiL), sarhanizavanaja ũ 1893 h., Partyja Sacyjalistaŭ-Revalucyaneraŭ, sarhanizavanaja ũ 1902 h. i Polskaja Partyja Sacyjalistyčnaja Litvy, zasnavanaja ũ 1902 h. i inš. Usich ich abjadnoŭvali kličy: „Dałoŭ sama-

dziaržaŭje”, „Niachaj żyvie revalucyja”, „Niachaj żyvie demakratyčnaja respublika, niachaj żyvie sacyjalizm”.

Partyja Sacyjalistaŭ Revalucyjanieraŭ — eseraŭ — u 1903 h. sarhanizavała Sialanski Sajuz, jaki dziejničaŭ na Bielarusi. Z inicyjatyvy hetaha Sajuzu ũ sakaviku 1905 h. adbyŭsia pieršy bielaruski sialanski žjezd, na jakim m.inš. pastanoŭlena „zmahacca za krajovuju aŭtanomiju Bielarusi z sojmam u Vilni”. Inakš kažučy, esery vysoŭvali takija samyja damahaŭni jak Bielaruskaja Sacyjalistyčnaja Hramada, delehaty jakoj 19-20 listapada 1905 h. brali navat udzieł u Pieciarburhskaj Kanferencyi Sajuzu Fedaralistych-Aŭtanamistychny dy ũ pryńiaci pastanovy pra „nieabchodnaść arhanizacyi ũ Rasiei demakraty na pačatkach fedaracyjnaha ładu”.

Bielaruskaja Sacyjalistyčnaja Hramada, jakaja ũ 1905 h. miała kamitety ũ Vilni i Miensku, dy svaju hrupu ũ Pieciarburhu, hetak jak inšyja ũspomnienyja palityčnyja arhanizacyi, viała šyrokuju dziejnaść. Jana supracouničala asabliva z PPS, vydavała bielaruskija revalucyjnyja adozvy i brašury da robotnikaŭ i sialan i zdabyvala šyrokaje ichniaje padtrymaŭnie i papularnaść, asabliva siarod bielaruskich sialan. Palityčnyja arhanizacyi zasypali Dziaržaŭnuju Dumu Rasiei rezalucyjami i pastanovami z damahaŭniami źmieny paradkaŭ, svobody, ašviety, aŭtanomii dla ũsich paniavolenych narodaŭ carskaj impery.

Pad naciskam hetych damahaŭniaŭ, robotnickich i sialanskich zabastovak, demanstracyjaŭ car Mikałaj II zmušany byŭ wydać 17 kastyčnika 1905 h. manifest, u jakim abviaščaŭ uviadzieŭnie niedatykalnaści asoby, svobodu sumleŭnia — vieravyznaŭnia, svobodu slova, schodaŭ, amnestyju palityčnym viaźniam, pašyreŭnie vybarčaha prava ũ Dziaržaŭnuju Dumu i inš.

Carski manifest nie spyniŭ zabastovak i demanstracyjaŭ. Dzieŭ pa abvieščaŭni manifestu adbyłasia vialikaja demanstracyja robotnikaŭ u Viciebsku, u jakoj brała ũdzieł kala 20 tys. čalaviek. Vojska i palicyja i tut, padobna jak u Miensku, stralała da demanstrantaŭ i zabiła 18 čalaviek.

U 1906 h. buntavalisia razam z robotnikami sałdaty ũ Baranavičach, Breście, Babrujsku. U suviazi z hetym aryštavana 300 čalaviek i mnohich pastaŭlena pierad vajennym sudom. Kab zdušyć zabastoŭki i demanstracyi, ũłaŭniki fabrykaŭ pačali ich začyniac i pazbaŭlać robotnikaŭ pracy. Da taho šaleŭ teror carskaj ũłady. Prycichta i wioska — u 1907 h. sarhanizavana tolki 161 sialanskaje vystupeŭnie, bo car abiacaŭ pravieści spraviadlivuju reformu. Kolkaść zabastovak i demanstracyjaŭ u 1907 h. źmienšyłasia. Carskaja ũlada faktyčna zdušyła revalucyju, a z abiacanych palohkaŭ mała što uviedziena ũ żyćcio.

Vybranaja ũ 1906 h. Duma ũ svajoj bałšyni padtrymlivała cara i ja-

honyja paradki. Siarod 36 deputataŭ vybranych z 5 biełaruskich hubiarniaŭ było 10 abšarnikaŭ, 2 ksiandzoŭ, 11 buržuaznych intelihiientaŭ (advakataŭ, litaratarau i im padobnych) i 13 sialan, jakija składali 36,1%, tady kali sialan i robotnikaŭ na Biełarusi było prynamsi 90%. Ahrarnaja reforma Stałypina (staršyni carskaha ŭradu) nie raźviazała sialanskich problemaŭ, tolki pryčyniłasja da pierasialeńnia z 5 biełaruskich hubiarniaŭ ŭ Sibir u 1907-1914 hh. aŭ 335 366 čaławiek. Časťka z ich — 36 544 čaławiek viarnułasja na bačkaŭščynu, a mnohija z ich zahinuli ŭ darozie i ŭsiejali sibirskija stepy i tajhu svaimi trupami.

Usio-ŭ revalucyja 1905-1907 hh. dała Biełarusam prava druku ŭ svajoj rodnaj movie — kniŭzak i časapisaŭ, a heta miela vialikaje značeńnie dla biełaruskaha nacyjanalnaha adradŭenskaha ruchu. Pačaŭsia tady novy pieryjad, para „Našaj Doli” i „Našaj Nivy” — pieršych lehalnych biełaruskich časapisaŭ, jakija chutka, nie biaz kłopotau, pačali vychodzić u Vilni ŭ 1906 h.

Našaniŭskaja para

Na chvali ahulnaha revalucyjnaha ŭzdymu 1905-1907 hh. pačali davoli chutka raźvivacca vydaviectvy pieryjadyčnych drukau na Bielarusi. Tak prykładam, kali ŭ 1904 h. va usim Paŭnočna-Zachodnim kraju, h.zn. u Vilenskaj, Mienskaj, Viciebskaj, Hrodzienskaj i Mahiloŭskaj hubierniach, vychodziła tolki 25 časapisaŭ i hazetaŭ, pieravažna aficyjna-ŭradavych, dyk u 1905 h. kolkaść ich pavialičyŭsja amal u dva razy i asiahnuła lik 46, a ŭ 1906 h. hety lik pavialičyŭsia da 75. Asabliva mnoha časapisaŭ i hazetaŭ vychodziła ŭ Vilni. Tut naličvaŭsja 57 roznych pieryjadyčnych vydańniaŭ, u tym aź 33 novych.

Uzrost pieryjadyčnych drukau mocna zatryvożyŭ carskuju ŭladu i jana prystupiła da represijaŭ, asabliva ŭ pravincyjanalnych haradach. Hetymi vydańniami chutka „zaapiakavaŭsja” nia tolki cenzura, ale i miascovaja žandarmeryja i ŭ kancy 1906 h. z 75 časapisaŭ i hazetaŭ astaŭsja 39, a rešta — 36 — źlikvidavana.

Časapisy hetyja i hazety vychodzili pieravažna ŭ rasiejskaj i polskaj movach, padtakvali carskaj ŭladzie i nie spryjali bielaruskamu adradžeńskamu ruchu. Byli adnak vyniatki.

Voś „Gołos Bielorusii”, vydadzieny 1 studzienia 1906 h. u MienSKU pad redakcyjaj Siarhieja Skandrakova — mienskaha ahranoma, jaki paźniej staŭsia adnym z zakłaďčykaŭ bielaruskaha vydaviectva „Minčuk” nie padtakvaŭ carskaj ŭladzie, a vostra vystupiŭ suproč rasstrelaŭ, šybienic, turmaŭ i ćvierdziŭ, što ščaślivuju narodnuju dolu mohuć vykavać tolki mazalistyja ruki narodu. „Gołos Bielorusii” m.inš. źmiaściŭ bielaruskija vieršy Fr. Bahuševiča *Panskaja taska* i J. Łučyny *Rodnaj staroncy*. Vydavańnie „Gołosu Bielorusii” carskaja ŭlada chutka spyniła. Tady Skandrakoŭ pryhatoviŭ novuju hazetu „Žizń Bielorusii”, ale i hetuju hazetu carskaja palicyja skanfiskavała ŭ drukarni.

25 studzienia 1906 h. pajaviŭsia „Sieviero-Zapadnij Kurier”, ale jon vychodziŭ tolki dva dni, bo krytykavaŭ reakcyjnaju akcyju carskaje ŭłady nakiravanuju suproč revalucyjnaha ruchu.

Za padobnaje stanovišča zlikvidavana „Otkliki Bielorusii” na 10 numary 1 sakavika 1906 h.

31 sakavika 1906 h. u tym-ža MienSKU pakazaŭsja novaja hazeta „Gołos Provincyi”. Vychodziła jana da 6 krasavika 1907 h. „Gołos”

prychilna adnosiŭsia da Biełarusaŭ i m.inš., kali pajaviŭsia pierszy lehalny biełaruski časapis „Naša Dola” ũ 1906 h., pisaŭ: „U našym horadzie mnoha prychilnikaŭ biełaruskaj narodnaści i lubicielaŭ biełaruskaj movy i treba dumać, što cikavaja biełaruskaja hazeta znojdzie čytačoŭ i padpišczykaŭ. (...) Biełarusy majuć prava viedać svaju movu i čytać knihi i hazety na rodnaj movie”. „Gołos Provincyj” damahaŭsia adkryćcia ũniversitytetu na Biełarusi. Redaktaram hetaje hazety byŭ viadomy małady publicyst i paet Darafiej Bochan, jaki raniej, da 1905 h., pracavaŭ u redakcyjach hazetaŭ „Minskij Listok” i „Sieviero-Zapadnyj Kraj” i drukavaŭ u „Minskim Listku” biełaruskija masťackija tvory *Taras na Parnasie*, vieršy Janki Łučyny i jahonyja pierakłady na biełaruskaju movu vieršaŭ U. Syrakomli i inšyja mataryjały, zviazanyja z žyćciom Biełarusi. Mataryjały z Biełarusi, vierš Janki Kupały *Mużyk* (15.V.1905 h.), biełaruskija pieśni, lehiendy i artykuł K. Kahanca ab pahanskaj viery Biełarusaŭ drukavaŭ „Sieviero-Zapadnyj Kraj”, začynieny carskaj ũladaj 10 červienia 1905 h.

Siarod inšych hazetaŭ vydavanych na Biełarusi mnoha ũvahi biełaruskim kulturnym spravam pašviačaŭ „Minskij Kurjer”. Na jaho špaltach praciahvałasia doŭhaja dyskusija ab pierspiektyvach raźvićcia biełaruskaj škoły. Siarod diskutantaŭ vystupaŭ tady m.inš. ũladzimir Samojła — viedamy pašla biełaruski publicyst. Hetaja-ž hazeta pašviačała mnoha ũvahi biełaruskaj litaratury.

ũspomnienyja časapisy i hazety, drukavanyja ũ rasiejskaj movie, nie zadavalali Biełarusaŭ. Ad daŭna adčuvałasia patreba lehalnaha biełaruskaha časapisa, lehalnaj biełaruskaj hazety i hetaj spravaj zanialasia Sacyjalistyčnaja Hramada ũ Vilni.

Dziakujućy starańniam Biełaruskaje Sacyjalistyčnaje Hramady 12 žniŭnia 1906 h. vileński žychar Ivan Tukierkies atrymaŭ u kancylaryi vilenskaha hubiernatara dazvoł nr 11532 na vydavańnie i redahavańnie štotydniovaj biełaruskaj hazety „Naša Dola” dla viaskovaha i miesťackovaha rabočaaha narodu.

Pieršy numer „Našaj Doli” vyjšaŭ 1 vierašnia (st. st.) 1906 h. Mieŭ jon 8 bačynaŭ (staronak) nievialikaha farmatu, drukavanych adnačasna kirylicaj i łacinicaj, ahulnym tyražom 10 tysiać ekzemplaraŭ. Redaktary „Našaj Doli” zajaŭlali, što „pisać my budziem dla vioski i budziem baranić spravy viaskovych ludziej. Ličačy najbołšym voraham ciemnatu i biazpraŭnaje pałažeńnie muždykoŭ, my abjaŭlajem vajnu ũšim ciomnym siłam, katorym dziela karyści svajoj vialikaja vyhoda była trymać vašmimiljonny narod biełaruski ũ niavoli i paniavierycy, bałamucić i duryć jaho. U dzisiejšy vialiki momant, kali ũsie narody hasudarstva rasiejskaha, abjaviŭšy vajnu starym paradkam, naprahajuć usie svaje siły, kab dabicca svobody i lepšaje doli, my budziem

razam z imi”.

U artykule *Što budzie* pisałasia: „Ciapier buntauščyk uvieš stomicjonny ciomny, hałodny narod. Pravicielstva kroŭju zalilo cely kraj i dumala hetym uspokoic narod. (...) Nie, štyk i nahajka nie ūspakojac narodu”.

U inšym artykule pisałasia, što „ciapier na šviecie taki paradak, pry katorym zaŭsiahdny buduć bahatyja i biednyja. (...) Ale hety paradak nie wiečny, zrabiu jaho nie Boh, a ludzi, i ludzi sami pieramieniać u im usio złoje”. Dalej „Naša Dola” zaklikała ūsiu pracavituju biednatu, niezaležna ad viery i narodnaści da salidarnaści, bo ūsie braty pa biazdzie niavoli.

Ciotka ū svaim vieršy *Prysiaha nad kryvavymi razorami* zajaŭlała horda: „My — siła! My — prava!”. I ū takim hordym, śmiełym duchu, z zaklikam da baračby za ziamlu i volu byŭ zredahavany ūvieš numar.

„Naša Dola” zaklikała da baračby za sacyjalnaje i nacyjanalnaje vyzvaleńnie biełaruskaha narodu, prapahandujučy sajuz biadniejšaha sialanstva z robotnikami, vykryvała złačynstvy ūradavych ustanovaŭ i „istinno ruskich ludiej” na Bielarusi. Jana vystupała takža suproć polskich panoŭ, nacyjanalistaŭ i abšarnikaŭ.

Takoha časapisu nie maħła ściarpieć carskaja cenzura i jana z ūsaści vydadzienych numaroŭ „Našaj Doli” — czatyry skanfiskavała. Spravu hetych kanfiskataŭ niekalki razoŭ razhladała vilenskaja sudovaja pałata, katoraja ūrešcie 11 studzienia 1907 h. pastanaviła spynić vydavannie „Našaj Doli”, a vydaŭca i redaktara zasudziła na hod u krepaść. Apošni numar „Našaj Doli” vyjšaŭ 1 śniežnia 1906 h. Pašla prysudu, małady redaktor i vydaviec Tukierkies, kab nie siadzieć u vastrozie, vyjechaŭ za hranicu ū Paryŭ, dzie żyŭ i zdabyŭ tytuł inżyniera.

Biełaruskaja Sacyjalistyčnaja Hramada vidać pradbačyła hetki sumny kaniec „Našaj Doli” i, kali jana jašče vychodziła, pastarałasia zda być dazvoł na vydavańnie druhoaha biełaruskaha časapisu pad nazovam „Naša Niva”. Jak aficyjalny redaktor i vydaviec „Našaj Nivy” vystupaŭ Zyhmunt Volski. Pieršy numar „Našaj Nivy” vyjšaŭ 10 listapada 1906 h. „Naša Niva”, padobna jak i „Naša Dola” drukavałasia kirylicaj i łacinicaj. Praz karotki čas u listapadzie 1906 h. u Vilni vychodzili dva biełaruskija časapisy. Navat viali miŭ saboju sprečki, jakija śviedčac, što ū hrupie ludziej zacikaŭlenych vydavańniem biełaruskich časapisoŭ isnavali niejkija nieparazumieńni.

Vychad u śviet pieršych lehalnych biełaruskich časapisoŭ adznačyli amal usie polskija i rasjejskija hazety. Pry tym byli i hałasny pryčilnyja „Gołosu Provincyji”, ab čym užo ūspaminałasia. Pryčilna pisaŭ pra „Našu Dolu” polski vilenski „Kurier Litewski” (nr 198 z 2.IX. 1906 h.). Jon m.inš. napisaŭ, što „treba addać spraviadliwaść, z usich hazet-

nych mataryjałaŭ vidać, što aŭtary ich viedajuć, jak vieści rozmovu z viaskovym ludam. Ton zvarotu, vybar tematyki — ūsio heta šviedčyć pra rozumieńnie zapatrabavańniaŭ narodu, ciesnuju suviaž Ź im, čaho na žal nie zmahli da hetaha času dabicca našyja polskija vydaŭni pryznačanyja dla prostych ludziej”.

U 1907 h. pryčhilna adnosiłasia da Bielarusau polskaje Stronnictwo Krajowe Litwy i Białej Rusi. Jano damahałasia spraviadliwaści dla ūsich, niezaležna ad nacyjanalnaci, viery i stanovišča, svabody ražvićcia nacyjanalnaje kultury, padčyrkivajučy, što budzie šanavać bielaruskija imknieŭni da nacyjanalnaha, samastojnaha kulturnaha ražvićcia.

U henym-ža hodzie paŭstaŭ Związek Polski Demokratyczny na Białej Rusi. Jon padčyrkivaŭ svaju polskaść, ale adnačasna zajaŭlaŭ, što musić iŭci ruka ū ruku z bielaruskim narodom, advažna i stanouča napierad pad kličam i sztandaram „Za našuju i vašuju volnaść”. Padobnyja kličy vysoŭvali dziejačy Polskaj Partyi Sacyjalistyčnaj. Pisaŭ ab hetym polski sacyjalistyčny dziejač Leon Wasilewski ū svajoj knižcy *Litwa i Białoruś*, vydadzienaj u 1912 h. u Krakavie.

„Našu Dolu” i „Našu Nivu” radasna vitali ūkrainskija časapisy.

„Naša Niva” redahavałasia spačatku krychu ū lahadniejšym tonie jak „Naša Dola”, a heta dzieła taho, kab nie spatkaŭ jaje hetki samy los — likvidacyja carskaj uładaj. Ale i jaje cenzura časta kanfiskavała, bo faktyčna mieła jana hetkuju samuju prahramu jak „Naša Dola”.

Ad piataha numeru z 8 śniežnia 1906 h. „Našu Nivu” padpisaŭ jak redaktar i vydaviec Alaksandar Ułasaŭ, adzin z zakładčykaŭ Bielaruskaj Sacyjalistyčnaj Hramady. Z. Volski — tytularny savietnik, jaki padpisvaŭ pieršyja čatiry numary, adyšoŭ. Paźniej, u 1914-1915 hh., redaktaram „Našaj Nivy” byŭ Ivan Łucevič — Janka Kupała (1882-1942), rodam z Viazynki Vialejskaha pavietu — najstaŭniejšy bielaruski paet, klasyk bielaruskaje litaratury. Stała supracouničali z „Našaj Nivaj” braty Ivan i Anton Łuckievičy, Vaclaŭ Łastoŭski, Vaclaŭ Ivanoŭski, Aloiza Paškievič-Ciotka, Franciśak Umiastoŭski, Janka Kupała, Jakub Kołas, Ciška Hartny, Albert Paŭłovič, Aleś Harun, Jadvihin Š., Kanstancyja Bujło, Maksim Bahdanovič, Maksim Harecki, Źmitrok Biadula, Aleś Hurło, Uładysłaŭ Hałubok i šmat inšych. „Naša Niva” chacia była redahavana aściarožna, to adnak rašuča vystupała ū abaronie pravoŭ bielaruskaha narodu i vychodziła da 1915 h., da zaniaćcia Vilni ū čas pieršaje sušvietnaje vajny niemieckaj armijaj.

U pieršym numary „Našaj Nivy” pisałasia, što jana pryjšła na źmieniu „Našaj Doli” i „choča służyć nia tolki panom abo adnym mużykom. Nie, nikoli nie! My budziem służyć usiamu bielaruskamu skryŭdžanamu narodu”.

U nr 33 z 1907 h. śćviardžałasia: „Naša Niva” — hazeta dla bieła-

ruskaj biednaty pracavitaj; dla tych vašmi miljonaŭ muŭykoŭ Bielaru-
saŭ, čyju movu tak doŭha hnali i vyšmiejvali, dla tych muŭykoŭ, kato-
ryja ciahnuli samaje ciaŭkoje jarmo panščyny. (...) „Naša Niva” idzie
na pomač ciomnamu Bielarusu — choča pakazač jamu, što i jon nie
horšy za druhich ludziej, choča zakinuč u jaho zahnanuju dušu zier-
nie praŭdy i švietu, ŭadaŭnie lepšaha ŭyčcia”. Paŭniej padčorkivata-
sia, što „Naša Niva” — hazeta dla ŭsiaho bielaruskaha hramadzians-
tva, a asnoŭnaja ŭvaha skiroŭvajecca na kulturna-ašvietnuju dziej-
našč: „Naša meta — heta budzić u Bielarusau pačućcio pravoŭ čała-
vieka i pavinnaščiej hramadzianstva. Naša hazeta pavinna byč lust-
ram vialikaha bielaruskaha narodu, u katorym adbivajecca jaho pra-
ŭdzivaje ŭyčcio, jaho potreby, jaho lepšyja dumki, nadziei, jaho duša
i serca”.

„Naša Niva” damahałasia nadzieju ziamli dla sialan: „Kab-ŭa vy-
viešci lud naš viaskovy z biednašci dy hoładu, treba zrabic tak, kab
ziamli ŭ jaho bylo dosi, i dzieła taŭo brač, hdzie vypadaje i prymusam
ad pamieščykaŭ” („N. N.” nr 19 z 1907 h.). Jana takŭa pratestavała
suproč carskaj palityki raŭvizaŭnia ahrarnaha pytaŭnia ŭlacham pie-
rasialaŭnia małaziamielnych i biezziamielnych bielaruskich sialan u Si-
bir. „Niachaj-ŭa zrazumiejuc ludzi, što jechač ciapier u Sibir — usio
roŭna, što ŭ piatlu samomu leŭci. Niachaj sami ŭstrymajucca, niachaj
ustrymajuc ciarniejšych bratoŭ svaich” („N. N.” nr 21 z 1907 h.).

Mnoha miesca hazeta pašviaciła spravie ŭviadzieŭnia na Bielarusi
bielaruskaje movy ŭ cerkvach i koščiołach, ale nie asiahnuła mety.

„Naša Niva” ŭ 1909 h. prapahandavała chutaryzacyju na vioscy,
ale pašla kali sialanam nie przydzielana hetulki ziamli, kab možna
było dobra sarhanizavač haspadarku, uŭo ŭ 1914 h. dajšta da vyvadu
što „z chutarou u ciapierašnich varunkach dla ŭyrokich mas biedna-
ha sialanstva karyšci nia budzie” („N. N.” nr 14 z 1914 h.).

Pišučy pra sialanskija spravy, klasavuju salidarnašč, adzinstva in-
tarsau pracoŭnych masaŭ niezaleŭna ad ich nacyjanalnaha pa-
chodŭaŭnia „Naša Niva” šćviardŭała, što „polski muŭyik-chlebarob,
polski parobak dvorny ci fabryčny, mo bliŭzej da našaha Bielarus-
sielanina, čym da „svajho”pana” („N. N.” nr 16 z 1915 h.).

Vajujučy z rasiejским nacyjanalizmam „Naša Niva” vyjašniála svaim
čytačam: „Vajavač z ruskim nacyjanalizmam — nie značyc vajavač z ru-
skim narodom: najlepiej pakazvaje heta fakt, što ŭsio sumlennaje ru-
skaje hramadzianstva, usie lepšyja ruskija ludzi sami zmahajucca z vo-
rahami švietu i praŭdy i ŭ hetym zmahaŭni iduc razam z „inorodcami”
proci ruskich-ŭa nacyjanalistaŭ” („N. N.” nr 18 z 1912 h.).

„Naša Niva” nie vystupała suproč nijakich narodaŭ, a navat zakli-
kała pavaŭač i ŭšanovač rasiejskuju, polskuju i ŭkrainskuju kulturu,

bačačy ũ kultury hetych susiednich narodaŭ vialikija vartašci („N. N.” nr 33 z 1907 h.).

Niahledziačy na heta buržuaznyja kanservatyŭnyja kruhi dy rasiej-skija i polskija hazety napadali na „Našu Nivu” i rabili joj hałasłoŭnyja i supiarečnyja zakidy. Polskaja reakcyja zakidała „Našaj Nivie”, što jana imkniecca da rusyfikacyji Biełarusaŭ, a rasiej-skaja čornaja sot-nia, što hetaja-ž „Naša Niva” imkniecca da palanizacyi Biełarusaŭ. Tym časam jana služyla biełaruskamu narodu, jahonym intaresam, jahonamu ũšviedamleńniu i adradžeńniu da samastojnaha, niezaležnaha žyćcia. Dobra rozumieli heta Biełarusy i „Naša Niva” zdabyvała što raz bolšuju papularnaść. Jaje čytali sialanie, rabotniki i inteli-hienty ũ kraju i tyja, jakich dola zakinuła na čužynu. I nia tolki čytali, ale i supracoŭničali z jaje redakcyjaj.

Za pieršyja try hady isnavańnia „Našaj Nivy” (1906-1909) na jaje bačynach nadrukavana 906 karaspandencyjaŭ z 489 viosak i mias-tečak rodnaha kraju, a ũ 1910 h. pajaviłasia 666 dopisaŭ 427 kares-pandentaŭ z 321 miascovašci Biełarusi („N. N.” nr 46 z 1910 h. i nr 6 z 1911 h.). Takoj kolkašciu supracoŭnikaŭ nie maħła pachvalicca ũ toj čas ni adna hazeta ũ Vilni i Miensku, vydavanyja ũ polskaj abo rasiej-skaj movach.

U 1906-1909 hh. na bačynach „Našaj Nivy” apublikavana 246 vieršaŭ 61 biełaruskaha paeta i 91 apaviadańnie 36 prazaikaŭ („N. N.” nr 46 z 1910 h.). Pavodle padliku Maksima Bahdanoviča ũ 1910 h. časapis źmiašciŭ 112 vieršaŭ 24 paetaŭ, 69 apaviadańniaŭ 30 pra-zaikaŭ i 32 aŭтары vystupali z publicystyčnymi artykulami. Ad samaha pačatku „Naša Niva” imknułasia zhurtavać biełaruskija litaraturnyja siły, aždyvić litaraturny ruch i dać jamu šyroki rozmach. I heta ũdałasia. Zjaviłasia celaja plejada paetaŭ, pišmiennikaŭ, publicystaŭ, a da ich dałučyłasia mnoha nastaŭnikaŭ, sialan i rabotnikaŭ, jakija brali piaro ũ svaje pracavityja ruki. Najbolšuju slavu zdabyli Janka Kupała, Jakub Kołas i Maksim Bahdanovič, jakija stalisia klasykami biełaru-skaje litaratury.

Hety rozmach asabliva tryvožyŭ reakcyjnuju rasiej-skuju čornuju sot-niu i jejny orhan „Minskoje Slovo”. Jano biła na tryvohu zajaŭlajučy, što „ũ „Nivach” i „Dolach” adkryta zjavilisia navat nie zamaskavanyja zakli-ki da ũzbrojenaha paŭstańnia i zachopu ziamiel u panoŭ, dy niepadpa-radkavańnia ũradu, da zabastovak i h.d.” („Minskoje Slovo” nr 427 z 4. V. 1910 h.). Rasiej-skaja reakcyja abvinavačvała takža našaniŭcaŭ u biełaruskim separatyźmie. U suviasi z hetym carskija ũłady zabaranili vy-pisvać i čytać „Našu Nivu” nastaŭnikam, vučniam nastaŭnickich semi-naryjaŭ, vajskovym, carkoŭnym služkam, uradaŭcam.

Pałažeńnie redakcyi było wielmi ciažkoje, tym bolš, što ũ mataryjal-

nym planie adčovalisia niedastatki. Redakcyi ũsciaŹ nie chapala hrošaj na druk, na ekspedycyju časapisu i na inšyja nieabchodnyja vydatki. Jana nie vyplacala hanararu aŭtaram i mieła daŭhi ũ drukarni.

Niahledziačy na ciaŹkoje pałaŹeńnie, „Našaja Niva” trymałasia i pašyrała svaje ũpłyvy ũ narodzie. Zasluha ũ hetym była nia tolki redakcyi, ale i vołataŭ biełaruskaha slova — biełaruskich paetaŭ i piśmieńnikaŭ, jakija vieryli, što biełaruski narod, biełaruskija sialanie, muŹyki, choć pahardŹanyja, Źyli i buduć Źyć.

Janka Kupała ũžo ũ svaim pieršym vieršy *MuŹyk* zajaŭlaŭ:

„I koŹny, chto mianie spytaje,
Pačuje tolki adzin kryk:
Što choć mnoj koŹny pahardŹaje
Ja budu Źyć! — bo ja muŹyk”.

Tak pisaŭ paet, poŭny vierny ũ Źyćcio i pieramohu, choć zdavaŭ sabie spravu z carskaha prašledu i śćviardŹaŭ:

„Vy ũ łancuhi ũsio zakavali
I sud, i praŭdu, i zakon!
Raspravu pravam vy nazvali
A łaskaj — pachavalny zvon”.

Dziela taho Janka Kupała zaklikaŭ sialan, kab jany nie spali i viali baračbu za praŭdu, za vyzvaleńnie:

„Što ty špiš, što ty špiš,
Biełaruski muŹyk?
Hlań! Ustań usie
Jak śviet BoŹy vialik!
...Kali strelbu ũ ciabie
Adabrali tvaju,
Ty z zastrešku vaŹmi
Kasu vostru svaju”.

Janka Kupała zaklikaŭ narod, kab zajmaŭ jon svajo pačasnaje miesca miŹ narodami:

„Padymajsia z nizin, sakalina siamja,
Nad kryŹami bačkoŭ, nad niahodami,
Zanimaj, Biełaruś maładaja maja
Svoj pačasny pasad miŹ narodami”.

Padobna horača, u patryjatyčnym biełaruskim duchu, pisaŭ Jakub Kołas:

„Ja muzyk, a honar maju,
Hnusia, ale da pary.
Ja maŭču, maŭču, tryvaju,
Ale skora zahukaju:
„Strelbu, chłopczyki, biaru!”

U „Našaj Nivie” nadrukovana ahułam bolš jak 170 vieršavanych tvoraŭ i kala 30 artykułaŭ i dopisaŭ Janki Kupały, dy kala 125 vieršaŭ i kala 40 apaviadańniaŭ i karespandencyjaŭ Jakuba Kołasa. Usie jany byli na vysokim mastackim uzroŭni i ciesna źviazanyja z rodnym krajem, biełaruskim narodom, z jahonaj dolaj i niadolaj, dy charastvom biełaruskajej przyrody.

Pieršy zbornik vieršaŭ J. Kupały vyjšaŭ p.n. *Žalejka* ŭ 1908 h., nastupnymi byli: *Huślar* (1910), *Šlacham žyćcia* (1913), *Spadčyna* (1922), *Bieznazoŭnaje* (1925), paemy: *Mahiła Iva*, *Son na kurhanie*, *Jana i ja*, *Bandaroŭna*, *Adviečnaja pieśnia*, sceničnyja tvory: *Paŭlinka* (1912), *Raskidanaje hniazdo*, *Prymaki*, *Tutejšyja* dy inšyja.

Pieršy zbornik vieršaŭ J. Kołasa *Pieśni žalby* vyjšaŭ u 1910 h. Najbolš viadomymi paemami J. Kołasa źjaŭlajucca *Novaja ziamla* i *Symon Muzyka*, a povieściami — *U paleskaj hłušy*, *U hłybi Paleśsia*, *Na prastorach žyćcia*, *Dryhva*, *Na rostaniach*, apaviadańni *Rodnyja zjavy*, *Kazki žyćcia*, *Niomanaŭ dari* inšyja.

Vialiki ŭkład u raźvićcio biełaruskajej literatury daŭ takža Maksim Bahdanovič (1891-1917), jaki na žal pamior ad suchotaŭ u maładym vieku, majučy 26 hadoŭ. M. Bahdanovič, budučy himnazistam, pisaŭ vieršy i pierasyłaŭ da druku „Našaj Nivie” (1907). Jon paśla pisaŭ prozaj i zajmaŭsia pierakładami, dy litaraturnaj krytykaj. U jahonym zborniku vieršaŭ *Vianok* źmieščanyja vieršy napisanyja roznyimi formami: sanety, tryjalety, rando, aktavy, tercyny, pentametry i inš. Vieršy hetyja vysokamastackija i patryjatyčna-biełaruskija.

Paetyčnaja tvorčaść J. Kupały, J. Kołasa, M. Bahdanoviča dasiahała najvyšejšaha ŭzroŭni i asiahnieńniaŭ tahačasnaje suśvietnaje litaratury i jość pierakładanaja na inšyja movy, pierš za ūsio susiednich narodaŭ — rasijskaha i polskaha, a navat na anhielskuju, niemieckuju i francuskuju movy.

Pradstaŭnikom revalucyjnaj rabotnickaj, praletarskaj paezii byŭ Ciška Hartny — Źmicier Źyłuŭnič (1887-1937) — paet, prazaik, dramaturh, publicyst i palityčny dziejač. Jahonym pieršym vieršam była *Pieśnia harbara*.

Vydatnymi prazajkami na pačatku XX st. byli Maksim Harecki, Jadvihin Š. (Anton Lavicki), Vackaŭ Łastoŭski i Žmitrok Biadula (Samuił Płaŭnik), katory ad 1912 h. byŭ sakratarom redakcyi „Našaj Nivy”. Pieršyja ichnija tvory drukavalisia ŭ „Našaj Nivie”.

Značeńnie „Našaj Nivy” acaniali roznyja ludzi ŭ roznyh časie. Niekatoryja krytyki rabili joj nieabhruntavanyja zakidy, što jana mieła nacyjanalistyčny i buržuazny charakter. Adnak apošnim časam hetyja zakidy słabnuć, navat z boku savieckich krytykaŭ i nabirajuć štoraz bolš abjektyŭny charakter.

Voš przykładam acena savieckaha vučonaha, historyka bielaruškaje litaratury i krytyka Ściapana Aleksandroviča: „Naša Niva” była pierš za ŭsio adlustravańniem sialanskaha (drobnaburžuaznaha) charakteru bielaruškaha nacyjanalna-vyzvalenčaha ruchu. Vystupajučy suproč nacyjanalnaha i časam sacyjalnaha ŭčisku, hazeta nie ŭźniałaŭsia da adnaŭleńnia tahačasnaj rečaisnaści, jana abmiežavałaŭsia pieravažna da kulturna-aśvietnaj dziejnaści. Aceńvajučy miesca i rolu „Našaj Nivy” ŭ historyi bielaruškaj kultury i litaratury, treba pamiatać leninskija słovy: „U kožnym buržuaznym nacyjanaliźmie pryhniečanaj nacyi jość ahulnademakratyčny źmiest suprać pryhniečańnia i hety voš źmiest my bezumoŭna padtrymlivajem”. Ahulnademakratyčny źmiest suproč pryhniečańnia byŭ na staronkach hazety, a niedachopy hazety tłumačylisia abumoŭlenaściu času i słabaściu bielaruškaha nacyjanalna-vyzvalenčaha ruchu” (S. Ch. Aleksandrovič, *Puciaviny rodnaha słowa*, Vydaviectva BDU imia U. I. Lenina, Minsk 1971, bač. 219).

Pazytyŭna acaniaje *Našu Nivu* i druhi bielaruški litaraturny krytyk Cimafiej Harbunoŭ u artykule *Knihopiečatanije v Bielorusii konca XIX — načata XX v.*, źmieščanym u knižcy *400 let russskoho knihopiečatanija 1564-1964*, vydadzienaj Akademijaj Nauk SSSR u Maskvie ŭ 1964 h. C. S. Harbunoŭ m.inš. hetak napisaŭ: „U historyi zmahańnia bielaruškaha narodu za stvareńnie narodnaj nacyjanalnej literatury i kultury „Naša Niva” adyhrała važnuju rolu. Jana imknułaŭsia nieści idei nacyjanalnej svobody i niezaležnaści ŭ asiarodździe svaich čytačoŭ, stałaŭsia centram bielaruškaj litaratury” (bač. 565). „Kali ŭziać na ŭvahu, što bałšynia narodu była niehramatnaj, a polskaja i rasiejskaja intelihiencyja nie prymała ŭdziełu ŭ hetaj hazecie, dyk možna zrabić vysnovu, što amal kožny hramatny Bielarus staraŭsia supracoŭničać u hazecie. Hazeta mieła ciesnuju suviaž z narodnymi masami, zaŭsiody imknułaŭsia jaje ŭmacavać i razšyryć. (...) Hazeta „Naša Niva” pamałaŭ raźvićciu revalucyjnaj śviedamaści pracoŭnych masaŭ. Jana pravodziła značnuju rabotu siarod sałdataŭ frontu, što prachodziŭ u Bielarusi. (...) „Naša Niva” prapahandavała ideju zadzinočanaha zma-

hańnia ũsich pracounych suproc caryzmu" (bač. 566).

„Naša Niva” biazumoŭna nie była orhanam kamunistaŭ, ani orhanam bielaruskich nacyjanalistaŭ-šavinistaŭ. Jana była bielaruskim radykalnym, patryjatyčnym, nacyjanalna-narodnickim, revalucyjnym časapisam i dobra służyła adradžeńniu Bielarusi va ũsich halinach żyćcia.

Za bajavyja, kanfiskavanyja carskaj uładaj numary „Našaj Nivy” jejny redaktar i vydaviec A. Ułasaŭ nia raz musiŭ płacić štraf, a ũ 1910 h. adsiedzieŭ dva miesiacy ũ vastrozie. Ale i heta nie spyniła jaje dziejnaści.

Nie biaz udziełu „Našaj Nivy” i jejnych supracounikaŭ u miesiacy traŭni 1907 h. adbyŭsia ũ Vilni zjezd narodnych nastaŭnikaŭ i paŭstaŭ Bielaruski Nastaŭnicki Sajuz. Nie biaz jaje ũpłyvu paŭstavali hurtki bielaruskaje moładzi ũ Hrodnie ũ 1909 h., u Pieciarburhu i inšych haradoch, a takŭa pieršaja teatralnaja trupa Ihnata Bujnickaha ũ 1907 h., jakaja arhanizavała bielaruskija pradstaŭleńni ũ Vilni, Miensku, Połacku, Słucku, Niašviży i ũ Varšavie.

Vydaviectva „Našaj Nivy” nie ahraničyłaŭsia da vydavańnia tolki adnaho časapisu, a adnačasna vydavała kniŭki, kalendary, roznyja brašury, časapis „Sacha” i časapisy dla moładzi i studentaŭ.

„Sacha” paŭstała ũ sielska-haspadarčaha addziełu „Našaj Nivy” ũ 1912 h. i vychodziła štomiesiac da kastryčnika 1913 h. u Vilni i ad listapada 1913 h. da studzienia 1915 h. u Miensku. Ahułam vyjšła 27 numaroŭ. ũmiaščała jana mataryjały z haliny sielskaj haspadarki, ŭyviołahadoŭli, sadavodztva, pčalarstva i inš., dy prapahandavała arhanizavańnie sielska-haspadarčych hurtkoŭ i supołak, za što na wystaŭcy ũ Vilni ũ 1913 i ũ Miensku ũ 1914 h. atrymała siarebranyja miedali. *Sacha* vydała niekalki brašuraŭ na sielska-haspadarčyja temy.

Časapisam dla studentaŭ była „Ranica”, a dla moładzi — „Łučynka”. „Ranicy” vyjšaŭ tolki adzin numar u červieni ũ 1914 h. u Pietrahradzie, a „Łučynki” vyjšła 6 numaroŭ u 1914 h. u Miensku. Vydaŭcom „Łučynki” byŭ A. Ułasaŭ — vydaviec i redaktar „Našaj Nivy”, a redahavała jaje Ciotka. „Ranicu” redahavali studenty Bielarusy.

Vialikuju papularnaść siarod sialan mieli „Bielaruskija Kalendary” na 1910, 1911, 1912 hh. Vydavała ich „Naša Niva” ũ formie nievialikich kniŭzak abjomam ad 86 da 120 bačynaŭ, drukavanyja kirylicaj i łacinicaj, tyraŭom ad 4000 da 8000 ekzemplaraŭ. U ich ŭmiaščalisia artykuły na haspadarčyja temy, roznyja parady dla haspadaroŭ, bačkoŭ i matak, roznyja viestki, ŭarty, prypieŭki, mastackija tvory bielaruskich pišmieńnikaŭ i inšyja mataryjały. „Bielaruskija Kalendary” atrymivali siarebranyja miedali na wystaŭkach i vysoka ich aceńvali rasiej-skija, polskija i ũkrainskija krytyki za dobruju redakcyju.

U 1907 h. „Naša Niva” wydała try knižki: *Ziamielnaja sprava ũ Novaj Zelandyi* (pierakład z ukrainskaje movy A. B.), *Hedali* E. Areški, *Kazka ab vadzie* (pierakład z polskaje movy A. B.).

U 1909 h. vyjšli *Hutarki ab haspadarcy* Antoni Sempałoŭskaha (pierakład z polskaje movy Antosia Asiny — A. Karnickaha) i *Bielarusy i ich nacyjanalnaje adradžeńnie* D. Darašenki.

U 1910 h. vyjšaŭ pieršy zbornik vieršaŭ Jakuba Kołasa p.n. *Pieśni žalby*.

U 1911-1913 hh. vyjšli „Zborniki «Našaj Nivy»” nr 1 i 2, kirylicaj i łacinicaj, u jakich źmieščana tvory drukavanyja ũ „Našaj Nivie” — J. Kupały, J. Kołasa, M. Bahdanoviča, K. Bujły, U. Hałubka, A. Haruna, Ź. Biaduli, Jadvihina Š., Chwiedara Čarnyševiča, A. Hurlo, Kandrata Lejki, J. Źurby, Staroha Ułasa i inš. U henych hadach vyjšli *Karotkaja historyja Bielarusi* Vłasta, *Apaviadańni* Tarasa Hušcy, *Biarozka* Jadvihina Š., *Bielaruskija kazki*, *Chilibertava pakuta* — apaviadańnie rasjejskaha piśmieńnika A. Amfiteatrava, *Jak bahaciejuć česki ja sialanie*, *Vianok* M. Bahdanoviča, *Snatvorny mak* K. Lejki, *Čyžyk bielaruski* H. Leučyka, brašury R. Ziamkieviča *Jan Barščeŭski — pieršy bielaruski piśmieńnik XIX stahodździa* i *Adam Hanory Kirkor*.

Adnačasna za „Našaj Nivaj” vydavieckuju bielaruskuju dziejańščynę viało Vydavieckajae Tavarystva Supołka „Zahlanie sonca i ũ naša akonca” ũ Pieciarburhu. Paŭstała jana 5 studzienia 1906 h. z inicjatyvy profasara Pieciarburskaha Universytetu Branisłava Epimach-Šypiły (1859-1934), rodam z Lepielskaha pavietu, jaki m.inš. apiekavaŭsia Jankam Kupałaj, katory ũ 1909-1913 hh. żyŭ na kvatery ũ profasara i pahtyblaŭ svaju adukacyju na kursach A. S. Čarniajeva. Da vydavieckaj supołki prystupili student Hornaha Instytutu Vincuk Valejka, nastauńnik Uładysłaŭ Kałašeŭski, uradaviec Uładysłaŭ Stałyhva, inżynier-technolah Jury Ivanoŭski i inš. Supołka paŭstała „kab drukavać i šyryć pamiž ludzioŭ ksionžki bielaruskija i ũsio, što datyča Bielarusi”.

Pieršaj knižkaj, jakuju wydała supołka ũ 1906 h., byŭ *Bielaruski lemantar abo pieršaja navuka čytańnia*, apracavany praŭdapadobna Karusiom Kahancom. Druhoj knižkaj było *Pieršaje čytańnie dla dzieťak Bielarusiaŭ*. Hetuju knižku apracavała Ciotka. Abiedźvie knižki chutka razyšliŭsia i treba było wydać ich druhi raz. U henym-ža 1906 h. Tavarystva „Zahlanie sonca i u naša akonca” wydała dziesiać bielaruskich paštovak z reprodakavanyimi fatahraficznymi zdymkami Fr. Bahuševiča, V. Dunina-Marcinkieviča, J. Łučyny, domu T. Kaściuški ũ Mieračoŭščynie, bielaruskija typy i bielaruskija pejzaży. Pašla jašče vydadziena bolš dziesiaci bielaruskich paštovak, jakija chutka razychodziliŭsia.

U 1907 i 1909 hh. vyjšta seryja knižak *Bielaruskija pieśniary*. Siarod hetych knižak byli *Dudka bielaruskaja* i *Smyk bielaruskij* Fr. Bahuševiča, *Hapon*, *Viečarnica*, *Ščaroŭskija dažynki* i *Kupała* V. Duni-na-Marcinkieviča, *Pan Tadevuš* A. Mickieviča ũ pierakładzie V. Duni-na-Marcinkieviča, papularnaja brašura *Hutarki ab niebie i ziamli*, zbornik vieršaŭ Janki Kupały *Žalejka*.

U 1909 h. da Tavarystva-Supołki prystupili inž. Anton Nekanda-Trepka i jahonaja žonka, kaležski sakratar Anton Hryniewič i Henrych Ražnoŭski.

U 1910-1914 hh. supołka „Zahlanie sonca i u naša akonca” vydała niekalki sceničnych tvoraŭ dla samadziejnych teatralnych hurtkoŭ na Bielarusi i teatru Bujnickaha, try sšytki litaraturnaha časapisu „Maładaja Bielaruš”, *Son na kurhanie* i zbornik vieršaŭ *Šlacham žyćcia* J. Kupały, paŭtornaje vydańnie *Dudki bielaruskaj* Fr. Bahuševiča i inš.

Pobač supołki, na svoj pryvatny košt, drukavaŭ bielaruskija knižki Anton Hryniewič (1877-1937), rodam z Lepielskaha pavietu — kampażytar i žbiralnik bielaruskich narodnych pieśniaŭ. Vydaŭ jon 10 knižak, siarod jakich byli m.inš. *Bielaruskija pieśni z notami* (1910), *Adviečnaja pieśnia* i *Huślar* J. Kupały, *Toŭstaje palena*, *Prapaŭ čaławiek* i *Niomanau dar* J. Kołasa, *Apaviadańni* U. Hałubka i inš.

1 śniežnia 1906 h. u Miensku paŭstała Vydavieckaje Tavarystva „Minčuk”. Zakładčykami hetaha tavarystva byli pamočniki prysiažnoha pavieranaha Bahdan Kuštalan i Anton Šabunia, inž.-tech. Kantsancin Špakoŭski, Uładzimier Samojła i ahranom Siarhiej Skandra-koŭ. Pašla da ich dajšto niekalki siabroŭ- pajščykaŭ z roznych miascovašciaŭ. Tavarystvu hetamu nie ũdałosia adnak ražvič šyrejšuju dziejnašć, ale uspamaħało jano vydaviectvy „Naša Niva” i „Zahlanie sonca i ũ naša akonca”.

U 1915 h. u Miensku paŭstała jašče adno bielaruskaje vydaviectva — „Viasiołka”, ale jano vydało tolki adnu knižku *Bielaruskija žarty*— zbornik narodnych humarystyčnych apaviadańniaŭ i bytavych anekdotau.

15 śniežnia 1908 h. u Vilni paŭstała Vydavieckaje Tavarystva „Naša Chata”. Sarhanizavali jaho V. Bonč-Asmałoŭski, A. Ułasaŭ, B. Daniłovič, I. Łuckievič, I. Mańkoŭski i K. Ceterman. „Naša Chata” vydała 6 knižak, m.inš. padručnik *Druhoje čytańnie* J. Kołasa, *Taras na Parnasie*, *Jak rabić dobryja ramovyja vulli*, *Dym* M. Kanapnickaj, *Archip i Lavonka* M. Horkaha i *Dziadźka Hoład* S. Vitkieviča. Usie try apošnja padanyja knižki na bielaruskiju movu pierakłała Tereza Hardziałkoŭskaja, jakaja drukavałasia pad pseŭdaniam Ziaziula. „Naša Chata” spyniła svaju dziejnašć u 1911 h.

U 1910-1911 hh. u Vilni isnavala jašče adno bielaruskaje vydavieckaje tavarystva „Pałačanin”. Vydało jano dźvie knižki: zbornik huma-

rystyčnych vieršaŭ Alberta Paŭłoviča *Snapok* (1910) i paemu Tarasa Šaučenki *Kaciaryna* (1911) u pierakładzie z ukrainskaj movy Ch. Čarnyševiča pad redakcyjaj Janki Kupały.

Pašla likvidacyi vydavieckich supoŭak „Naša Chata” i „Pałačanin”, u toj-ža Vilni 1 lipienia 1913 h. paŭstała Biełaruskaje Vydavieckaje Tavarystva. Hetaje Tavarystva ũ 1914 h. wydała 13 knižak, siarod jakich m.inš. byli *Rodnyja źjavy* J. Kołasa, *Ruń* M. Hareckaha, *Vasilki* Jadvihina Š., *Apaviadańni i lehiendy vieršam roznych aŭtaraŭ*, „Biełaruski Kalendar” na 1914 h. — kirylicaj i łacinicaj, *Kurhannaja kvietka* K. Bujły dy *Velikodnaja pisanka* — vilenski varyjant hramadzkapalityčnaha almanacha *Maładaja Biełaruś*, vydavanaha ũ Pieciarburhu, U zborniku *Velikodnaja pisanka* źmieščanyja byli artykuły Lavona Hmyraka *Razvahi* i mastackija tvory J. Kupały, J. Kołasa, Z. Biaduli i K. Lejki.

U 1915 h. vydavieckaje tavarystva wydało tolki apaviadańnie Ściopki Biryły *Stražniki* i „Biełaruski Kalendar” na 1916 h. Dalejšuju dziejnaść vydaviectva spynili vajennyja padziei pieršaj suśvietnaj vajny.

4 krasavika 1912 h. hrupie Biełarusaŭ, pašla doŭhich starańniaŭ, udałosia atrymać dazvoł na vydavańnie biełaruskaha časapisu łacinicaj p.n. „Biełarus”. Pieršy numar „Biełarusa” vyjšaŭ 14 studzienia 1913 h., a apošni 30 lipienia 1915 h. Dalejšaje vydavańnie hetaha časapisu spynili vajennyja padziei. Redaktaram „Biełarusa” spačatku byŭ Anton Byčkoŭski, a pašla Balesłaŭ Pačopka. „Biełarus” redaha-vaŭsia ũ biełaruskim relihijnym duchu i zaklikaŭ da adradžeńnia Biełarusi. U im drukavalisia roznyja artykuły na biełaruskija adradžeńskija temy, viestki, apaviadańni i vieršy Andreja Ziaziuli — ks. Alaksandra Astramoviča (1878-1921), Kazimiera Svajaka — ks. Kanstancina Stepoviča (1890-1926), A. Paŭłoviča, A. Haruna, Piatra Prostaha, J. Rataja, A. Pietraškieviča, Daminika Aniški i druhich. U redakcyji „Biełarusa” vialikuju roli adyhryvaŭ ks. Francišak Budźka (pamior u 1920 h.).

P. Prosty u adnym z svaich artykułu drukavanych u „Biełarusie” hetak pisaŭ: „Tolki tyja narody byli sapraŭdy dużyja i ščaślivyja, katoryja sabie sami dabro vykuvali, a tyja, što čakali złażyŭšy ruki, pakul im dola z nieba zvalicca, zmarnieli i vymierli. Naša budučynia — u našych rukach”. Dziela taho zaklikaŭ jon da aktyŭnaj dziejnaści na biełaruskaj adradžeńskaj nivic. U suviazi z hetym i „Biełarusa” carskaja ũŭŭada kanfiskavała, m.inš. za vydrukavańnie patryjatyčnaha vierša A. Haruna. „Biełarus” wydaŭ zbornik vieršaŭ A. Ziaziuli *Z rodnaha zahonu*, brašuru K. Svajaka *Alkohol*, apaviadańni B. Ł. (Baleslava Pačopki) *Miatavyja listocki*, brašuru P. Prostaha *Našto Biełarusam hazety*. Biełaruskija katalickija ksiandzy jašče raniej u 1906 h. vydali ũ Pieciar-

burhu *Lementar dla dobrych dzietak katalikoŭ*, u 1907 h. — *Karotki katechizm*, a pašla ũ 1914 h. — *Karotkuju Światuju Historyju* ũ biełaruskaj movie.

Hałoŭnym arhanizataram vydawańnia biełaruskich katalickich knižak byŭ ks. Francišak Budźka, rodam z Vialejskaha pavietu, jaki končyŭ Duchoŭnuju Katalickuju Akademiju ũ Pieciarburhu i staŭsia śviedamym Biełarusam pad upłyvam praf. Branisłava Epimach-Šypity, katory m.inš. pracavaŭ i ũ uspomnienaj Duchoŭnaj Akademii. Ks. Fr. Budźka pierakłaŭ na biełaruskuju movu i wydaŭ svaim koštam *Katechizm* R. Filachoŭskaha, *Światuju Historyju* J. Šustara, *Kaścielnyja abrazy* D. Bančkoŭskaha i brašuru *Sv. Andrej Babola*. Aprača ksiandzoŭ Fr. Budźki, A. Astramoviča, K. Stepoviča, śviedamymi Biełarusami byli ũžo tady ksiandzy Fabijan Abrantovič, Zianon Jakuc, Adam Lisoŭski, Francišak Hrynkievič, Edmund Junievič, Francišak Ramejka, Jan Burba, Michał Dalecki, Ŭładysłaŭ Tałočka, Lucyjan Chviečka i inš. Hetaja davoli silnaja hrupa biełaruskich katalickich ksiandzoŭ padtrymlivała biełaruskija vydaviectvy i zmahałasja za ũviadziennje biełaruskaje movy ũ Katalicki kaścioł na Biełarusi. Uspomnienyja ksiandzy, dzie mahli havaryli po biełarusku kazańni, vučyli dziaciej katechizmu i śpiavać biełaruskija relihijnyja pieśni. Prychilna da ich adnosilisja mahiloŭski biskup Stefan Danisevič, kovienski biskup Francišak Karevič, vilenski biskup Edvard Ropp, ale sprava uviadzieńnia biełaruskaje movy ũ kaścioł nie była lohkej, bo suproć hetaha vystupali polskija ksiandzy nacyjanalisty i carskaja rasiejskaja ũlada.

Dziela ũviadzieńnia biełaruskaje movy ũ kaścioł patrebnyja byli biełaruskija relihijnyja knižki, ab jakich ũžo ũspaminałasja. Knižki hetyja ũzbahačvali vydavieckija biełaruskija asiachnieńni. Bieručy pad uvahu roznyja pieraškody, nie pajaviłasja ich mnoha. Lik adnak vydadziennych biełaruskich knižak u našaniŭskuju paru ũ paraŭnańni z XIX st. značna pavialičyŭsia.

Biełaruski saviiecki vučony Ściapan Aleksandrovič, u svajoj knižcy *Historyja i sučasnaść*, vydadzienaj u Miensku ũ 1962 h., padaje, što „ũ XIX st. na biełaruskaj movie było vydadziena 75 knih, z hetaha liku amal pałova (35 knih) składajuć wydańni biełaruskaha falkloru, na druhim miescy (23 knihi) mastackaja litaratura, źjaŭlajecca i ahitacyjnaja litaratura (10), mała jašče pierakładaŭ (4), zusim adsutničaje navukova-papularnaja litaratura na sielska-haspadarčyja temy. Bolšaść knih vydadziena ũ Pieciarburhu (21), Vilni (10) i Viciebsku (9); u Miensku vyjšła ũsiaho tolki 3 knihi. Vydavalisia knihi jašče ũ Maskvie (2), Mahilovie (2), Kijevie (3), Varšavie (1), Hrodnie (1), Koŭnie (1). Amal treć usich wydańniaŭ vyjšła za miežami Rasiei (22); biełaruskija knihi vydavalisia ũ Krakavie (11), Poznani (3), Lvovie (2); pa adnoj knizie

vyjšła ũ ParyŹy i Źenevie; čatyry knihi vyjšli za miaŹoju, ale ũ jakim horadzie, dakładna niewiadoma. (...) U pačatku XX st. za 16 hod (1901-1916) było vydadziena 76 knih aryhinalnaj mastackaj literatury, 23 knihi pierakładaŹ, 24 falklornyja zborniki, 14 kalendaroŹ, za hety čas vyjšła 41 brašura na navukova-papularnyja temy, a ũsiaho razam — 221 kniha. Z hetaha liku tolki pra častku knih majucca zviestki ab ty-raŹy; 121 kniha była vydadziena ahulnym tyraŹom 286 160 ekzemplaraŹ”.

Prof. S. Aleksandrovič padaje, što siarod 221 vydadziennyh knih 144 drukavanyja byli kirylicaj i 77 łacinicaj. Ahitacyjnaje literatury było 11, padručnikaŹ — 6, muzyčnych — 6, relihijnych — 9, inšych — 6. Najbolš knih vydadziena ũ 1910 i 1914 hh. — pa 29, a najmienš u 1901-2, u 1902-4, u 1908-6, 1915-9, i 1916-7. U pieršych hadoch XX st. vydavańnie biełaruskich kniŹak hamavała zabarona carskaj ułady drukovać na biełaruskaj movie, a ũ 1915 i 1916 hh. — vajennyja padziei.

Na raŹvićcio biełaruskaha druku, biełaruskich vydaviectvaŹ, biełaruskich kniŹak i časapisaŹ dy raŹvićcio biełaruskaha adradŹenskaha ruchu na pačatku XX st. biazumoŹna vialiki ũpłyŹ miela „Naša Niva” i ludzi, jakija z joju supracoŹničali.

Biełaruski adradženski ruch u časie pieršaje suśvietnaje vajny

U kancy miesiaca lipienia 1914 h. vybuchła pieršaja suśvietnaja imperyjalistyčnaja vajna, jakaja dašpiavała ad daўžejšaha času z pryčyny roznych supiarečnaściaŭ vialikich eŭrapijskich dziaržavaŭ. Z adnaho boku vystupiła Niamieččyna z Aŭstra-Vuhorščynaj, Turcyjaj i Baŭharyjaj, padtrymlivanaja spačatku Italijaj, a z druhoha boku Francyja, Rasieja, Anhlia, padtrymlivanaja Aŭstralijaj, Kanadaj, Novaj Zelandyjaj, dy ŭrešcie Zlučanymi Štatami Paŭnočnaj Ameryki. Ahułam u hetaj vajnie brała ŭdział 33 krainy. Vajna Niamieččyny i Aŭstra-Vuhorščyny z Rasiejaj pačałasja 1 žniŭnia 1914 h. Rasiejskaje carskaje vojska, choć mieła niekalki pieramohaŭ na froncie, prymušana było adstupać. U suviazi z hetym zachodnija ziemli Biełarusi, Letuva, Łatvija i častka polskich ziemiaŭ znajšlisja pad niamieckaj akupacyjaj. Niemcy zaniali Breść, Hrodna, Baranavičy, Navahradak i ŭ vie-raśni 1915 h. Vilniu, u jakoj znachodziŭsia centr biełaruskaha adradženskaha ruchu.

Razam z adstupajučymi rasiejskimi vojskami vyjaždžali administracyja, školy, niekatoryja pradpryjemstvy i mnoha cyvilnych žycharoŭ-uciekačoŭ, nazyvanых biežancami. Uciakali jany ŭ hłyb Biełarusi i Rasiei, a niekatoryja navat za Ural ŭ Sibir. 1 studzienia 1917 h. ahułam było zarehistravana 1 130 042 biežancaŭ z biełaruskich hubierniaŭ. Pałažeńnie žycharoŭ na akupavanych Niemcami ziemiach i tych, što ŭciakali na ŭschod, było wielmi ciažkoje. Mnohija siemji astalisia biez mužčyn, katorych zmabilizavana ŭ carskaju armiju abo da kapańnia akopaŭ. Tolki z Mienskaj, Mahiloŭskaj i Viciebskaj hubierniaŭ mabilizacyja abniała 630 000 čaławiek. A heta kiepska adbivałasja na pramyslovaj pradukcyi i ziemlarobstvie. Da taho vajsковыja addzieły pravodzili kantrybucyi. Transport byŭ zdezarhanizavany. Brakavała jeży i ludziam zahladaŭ u vočy hoład. Hrošy hublali svaju vartaść, a ceny na pradukty, adziežu i abutak chutka rašli ŭharu, časta pavialičalisia ŭ 5 разоŭ i bolejš. Raśla spekulacyja. Uśled za biadoju nadychodzili roznyja chvaroby i epidemii.

Mnoha ŭciekačoŭ Biełarusaŭ znajšlosia ŭ Vilni. Usie jany patrabavali pomačy. Dziela taho ŭ Vilni paŭstaŭ Biełaruski Kamitet Pomačy Paciarpieŭšym ad Vajny. U skład hetaha kamitetu ŭvajšli braty Ivan

i Anton Łuckievičy, Aloiza Paškievič (Ciotka), Juliana Menke, Vaclaŭ Łastoŭski, ks. Uładysłaŭ Tałočka, Franciśak Alachnovič, Vincuk Švia-
tapołk-Mirski, Balesłaŭ Pačopka, Jazep Saławiej i inšyja. Jašče pie-
rad evakuacyjaj Vilni kamitet atrymaŭ značnuju sumu na dapamohu
ad rasiejskaha Tacianinaha Kamitetu. Pašla adnak sam musiŭ sta-
racca zdabyvać hrošy na pomač paciarpieušym ad vajny. Časta była
heta pomač na dalejšaje padarožža, časta na adziežu, zapłatu za
kvateru, a ŭ balšyni na ježu. Hrošy na pomač žbirali siabry kamitetu
z dabravalnych składak i achviaraŭ, a takža z ładžanych biełaruskich
wiečarynak z udziałam artystaŭ amatarau pad kiraŭnictwam Franciśka
Alachnoviča, jaki pačynaŭ pisać biełaruskija sceničnyja tvory.

Aprača taho Kamitet pisaŭ memaryjały ŭ roznyja akupacyjnyja nia-
mieckija ūstanovy z damahańniem adčynieńnia biełaruskich pačat-
kovych škołaŭ, dazvołu vydavańnia biełaruskaha časapisu, školnych
padručnikaŭ i arhanizavańnia biełaruskaha hramadzkaaha, kulturna-
ha i palityčnaaha žyćcia. Nie išło heta hładka, bo niamieckija ūłady
spačatku nie aryjentavalisia ŭ labiryncie nacyjanalnych spravaŭ Vilni.
Niekalki adnak memaryjałaŭ z historyčnymi pajaśnieńniami i abhrun-
tavanyimi žadańniami dy patrebami Bielarusau zrabili svajo. U stu-
dzieni 1916 h. niamiecki feldmaršał Hindenburh pryznaŭ Bielarusam
i biełaruskaj movie roŭnyja pravy z inšymi narodami akupavanych
ziemlaŭ. U suviazi z hetym uradavyja abjavy i pašparty na biełaru-
skich ziemiach drukavalisia ŭ niamieckaj i biełaruskaj movach, a pry
Školnaj Radzie Vilenskaha Mahistratu Bielaruski Kamitet mieŭ svaj-
ho pradstaŭnika ŭ asobie Juliany Menke i sprava arhanizavańnia bie-
łaruskich pačatkovych škołaŭ rušyła z miesca. U 1916 h. u Vilni isna-
vała ūžo 6 biełaruskich škołaŭ i dalej paŭstavali biełaruskija škoły
ŭ roznych miascovaściach, u jakich nasielnictva havaryła pabielaru-
sku. Usie hetyja škoły paŭstavali na kość akupacyjnych ūladaŭ. Pry
školach arhanizavana narodnyja kuchni. Bieručy pad uvahu toje, što
nie chapała biełaruskich nastauńnikaŭ, u Vilni zarhanizavana biełaru-
skija nastauńnickija kursy, jakimi kiravaŭ Balesłaŭ Pačopka. U arhani-
zavańni biełaruskich škołaŭ brała aktyŭny ūdział Ciotka, ale jana
5 lutaha 1916 h. pamierła na tyf. Nia było tady ŭ Vilni Janki Kupaly —
apošniaha redaktara *Našaj Nivy* — jakoha carskaja ūlada zmabiliza-
vała ŭ armiju, padobna jak šmat inšych maładych Bielarusau.

U vosieni 1916 h., dziakujučy starańniam Bielaruskaha Kamitetu,
adčyniena pieršuju biełaruskuju nastauńnickuju seminaryju ŭ miastečku
Šviślač Vaŭkavyskaha pavietu. Kiraŭnikom seminaryi naznačana
B. Pačopku.

Spravaj biełaruskich školnych padručnikaŭ zaniaŭsia Vaclaŭ Łas-
toŭski. Jon apracavaŭ i wydaŭ u 1916 h. *Rodnyja ziarniatki* — knižycu

dla školnaha čytańnia i pierakłaŭ na biełaruskuju movu i wydaŭ *Zadačnik dla pačatkovych škołaŭ* H. Jureviča, katory mieŭ try vypuski. Vyjšaŭ takža „Biełaruski Kalendar” na 1917 h. Da apracoŭvańnia da-lejšych biełaruskich padručnikaŭ u 1917 h. sarhanizavana ŭ Vilni Biełaruskaje Navukovaje Tavarystva.

U 1913-1915 hh. u Vilni vychodziŭ biełaruski katalicki časapis „Biełarus” pad redakcyjaj B. Pačopki, jaki ŭ 1915 h. wydaŭ takža biełaruskuju knižku da nabaženstva dla Biełarusaŭ katalikoŭ *Boh z nami*. Pašla vajny pašviaciŭsia jon u šviatary ŭschodniaha abrađu. Byŭ rodam z Rukojniaŭ kala Vilni.

U 1915 h. paŭstała Chryścijanskaja Złučnaść, jakaja paźniej u 1917 h., pieratvaryłasia ŭ Biełaruskuju Chryścijanskuju Demakratyju. Arhanizatorami Złučnaści byli biełaruski dziejač i paet ks. Alaksandar Astramovič — Andrej Ziaziula (1878-1921), ks. Vincuk Hadleŭski (1888-1943) i Balesłaŭ Pačopka. Padrymlivali ich Vaclaŭ Łastoŭski (1883-1938), arcybiskup Edvard Ropp, Vincuk Šviatapołk-Mirski i baron Kazimier Šafnahiel. Hetyja try apošnija pašla adyšli ad BChD.

U henym-ža hodzie ŭ Vilni paŭstaŭ Biełaruski Nacyjanalny Kamitet, katory abjadnoŭvaŭ usie biełaruskija arhanizacyi.

U kancy 1916 h. Raman Skirmunt, Pavał Alaksiuk, Victar Čavusaŭ i inš. stvaryli Biełaruskuju Partyju Narodnych Sacyjalistaŭ, jakaja imknułasia raźvivač palityčnuju dziejnaść u supracoŭnictvie z polskimi dziejačami.

U 1916 h. u Vilni paŭstaŭ Biełaruski Klub z dramatyčnym hurtkom, a ŭ 1917 h. — Biełaruski Vučycielski Sajuz.

Ad 1 lutaha 1916 h. da 1918 h. u Vilni vychodziŭ dva razy na tydzień biełaruski hramadzka-palityčny i litaraturny časapis „Homan”, drukavany kirylicaj i łacinicaj. Pieršym redaktaram jaho byŭ Vaclaŭ Łastoŭski, a ad nr 33 (125) z 1917 h. — Jazep Sałaviej. „Palityčnaj metaj kiraŭnikoŭ hazety (I. i A. Łuckievičaŭ i inš.)” — pavodle *Biełaruskaj Savieckaj Encyklapedyi* (t. 3, bač. 532) — było dasiahnieńnie „poŭnaj dziaržaŭnaj niezaležnaści Biełaruska-Litoŭskaha kraju na terytoryi byłoha Vialikaha Kniastva Litoŭskaha z sejmam u Vilni. Ždziejśnić hetuju prahramu mierkavali z dapamohaj Hiermanii i inš. kapitalistyčnych krain Eŭropy. Žviaržeńnie samadziaržaŭja ŭ Rasiei hazeta sustreła pryhilna. Ašviatlała dziejnaść biełaruskich arhanizacyjaŭ, jakija ŭžnikali na akupavanaj Biełarusi, drukavała zahady akupacyjnych ŭład, asobnyja mataryjały pa historyi biełaruskaj nacyjanalnej kultury i litaraturnaha ruchu, tvory biełaruskich piśmieńnikaŭ”.

Ad 1 listapada 1916 h. da 31 śnieжня 1916 h. u Pietrahradzie vychodzili dva biełaruskija časapisy „Švietač” i „Dziannica”. Vyjšła ich tolki pa 7 numaroŭ. „Švietač” drukavaŭsia łacinicaj, a „Dziannica” ki-

rylicaj. Redaktaram i vydaŭcom „Śvietača” byŭ Eduard Budźka. „Śvietač” redahavaŭsia ŭ biełaruskim katalickim patryjatyčnym duchu i pryznačaŭsia pieravažna dla biełaruskich sialan. „Dziannicu” redahavaŭ piśmiennik i biełaruski hramadzki dziejač Žmicier Žyłunovič — Ciška Hartny, jaki pierad hetym supracouńičaŭ z „Našaj Nivaj”. „Dziannica” redahavałaŭsia ŭ radykalnym duchu i ŭ pieršym numary mnoha miesca pašviačiła spraviu suśvietnaj vajny, charčavańniu, chronicy važnziejšych zdareńniaŭ, źmiaściła niekalki mastackich tvoraŭ, karespandency i artykuł z damahańniem adkrycia biełaruskaha ŭniversytetu, jaki, jak ćvierdziŭ aŭtar artykułu Z. Kapyłanin (Žmicier Žyłunovič), patrebnny jak chleb. U trejčim numary „Dziannica” pišučy pra vajnu zajaŭlała, što jana pavinna prynieści volu ŭšim nacyjanalnaściam, dy baraniła pravoŭ biełaruskaha narodu na svajo nacyjanalnaje žyćcio. U „Dziannicy” drukavalisia raman Ciški Hartnaha *Bačkava vola*, jahonyja vieršy, a takža vieršy K. Bujły, Ch. Čarnyševiča, Fabijana Šantyra, A. Paŭłoviča i inš. Časapis hety carskaja ŭlada časta kanfiskavała i dzieła taho pierastaŭ jon vychodzić, ale ŭ apošnim numary redakcyja vykazala nadzieju, što novaja sustreča adbudziecca pry ščašliviejšych varunkach žyćcia.

Vydavany ŭ Vilni „Homan” vostra atakavaŭ polskich i rasiejских nacyjanalistaŭ, jakija hamavali biełaruski adradženski ruch i staralisia palanizavać abo rusyfikavać Bielarusaŭ, vyražajučy radašč, što tam „dzie ŭčora była rasiejская ci polskaja škola, dzie vučycielčynoŭnik abo „panienka” abiartali biełarusaŭ u Maskaloŭ ci Palakaŭ — tam ciapier budujucca biełaruskija školy, tam śmieła i volna źvinić biełaruskaje slova, zdabyvajučy naležnaje jamu povodle ŭsich boskich i ludzkich pravoŭ” („Homan” nr 25 (117), Vilnia, 27.III. 1917 h.).

Ahułam było tady sarhanizavana bolš 300 biełaruskich pačatkovych školaŭ.

Časapis „Homan”, jak užo ŭspaminałaŭsia, prychilna adniošsia da lutavaj revalucyi ŭ Rasiei ŭ 1917 h., paklikańnia Tymčasovaha Uradu, abdykacyi rasiejskaha cara Mikalaja II 15 (2) sakavika 1917 h., dy stvareńnia Rasiejskaj Respubliki.

Zaraz pašla hetaha 4 sakavika 1917 h. u Miensku sarhanizavałaŭsia bašavickaja milicyja na čale z Michaiłam Frunze i Časovy Hramadzki Kamitet Paradku.

15 sakavika 1917 h. u Pietrahradzie pajaviłaŭsia deklaracyja biełaruskaj narodnaj arhanizacyi, u jakoj m.inš. pišałaŭsia: „Vierym, što Ustanoučy Sojm rašyć słušnyja spravy i rearhanizuje Rasieju na asnovach Respubliki Federacyjnaj, bo tolki na hetaj darozie mahčymym jošč pravilnaje raźvizańnie hramadzka-demakratyčnych pytańniaŭ usich narodaŭ Rasiei ahułam i Bielarusaŭ u asobnaści”.

25 sakavika 1917 h. u Vilni adbyŭsia źjezd Biaŭlarskaha Nacyjanalnaha Kamitetu, na jakim pryniata prahramu, u katoraj m.inš. havyraŭlasia:

„1. Pryznajučy najlepšaj formaj hasudarstviennaha ładu Rasiei federatyŭna-demakrattyčnuju respubliku — źjezd ličyc patrebaj aŭtanomnaje adbudavańnie Biaŭlarsi ũ hranicach Rasiei, u jakich było-b zabiaźpiečana volnaje raźvićcio i poŭnyja pravy inšym narodam, żyvučym na Biaŭlarsi. Ekanamičnaje stanovišča i tyja šyrokija mahčymašci, jakija adkrylisia z revalucyjaj pierad demakrattyčnaj Rasiejaj, źviazvaje nas z Rasiejskaj federatyŭna-demakrattyčnaj respublikaj. Dziela hetaha Biaŭlarski Nacyjanalny Kamitet ličyc patrebnym pieraścierahčy ad tych ludziej, jakija prykryvajučysia imiem biaŭlarskim, viali-b prapahandu za daŭčeńnie da Polščy, abo da jakoha druhoaha hasudarstva. Hetkich ludziej Biaŭlarski Nacyjanalny Kamitet, na kolki jany vystupali-b ad jaho imia, budzie ličyc za pravakatarau.

2. Biaŭlarski Nacyjanalny Kamitet pryznaje svabodu za koźnaj relihijaj i kliča ũsich Biaŭlarsau, biaz roźnicy viery, da supolnaj pracy nad stvareńniem jadynaj biaŭlarskaj kultury.

3. Ličačy, što ziamielnaja sprava budzie razvažana ahuŭova na Ustanoučym Rasiejskim Sojmie, Biaŭlarski Nacyjanalny Kamitet zna chodzić, što detalna hetaja sprava na Biaŭlarsi pavinna być raźmiarkavana Krajovaju Biaŭlarskaju Radaju, sklikanaju na asnovie roŭnaha, ahulnaha, prostaha i tajomnaha haŭasavańnia.

4. Biaŭlarski Nacyjanalny Kamitet ličyc za patrebu nacyjanalizacyju biaŭlarskaj školy” („Volnaja Biaŭlars”, nr 2, 1917 h.).

25 sakavika 1917 h. u Miensku adbyŭlasia kanferencyja Biaŭlarskaje Sacyjalistyčnaje Hramady, na jakoj pryniata m.inš. nastupnyja pastanovy:

„Paddzieržvajučy tymčasovy ũrad Biaŭlarskaj Sacyjalistyčnaj Hramada budzie rychtavacca da ũstanoučaha sojmu, ahitujučy za federalnuju respubliku, za aŭtanomiju Biaŭlarsi. (...) Vykazvajučysia za aŭtanomiju Biaŭlarsi ũ federalnaj respublicy rasiejskaj, kanferencyja pastanaviŭla padrabiazna apracavać hetuju spravu, ustanaŭlajučy hranicy Biaŭlarsi ũ zhodzie z Vialikarusami, Litoŭcami, Ukraincami i Palakami”.

Taho-ź 25 sakavika 1917 h. u tym-ža Miensku adbyŭsia źjezd pradstaŭnikou usich palityčnych partyjaŭ, jaki vysŭaŭ u Pietrahrad da tymčasovaha rasiejskaha ũradu deklaracyju, u katoraj m.inš. zajaŭlaŭ: „Biaŭlarski narodny źjezd ščyra źadaje ũziać udzieŭ u supolnaj sprave dzieŭžaŭnaha ũparadkavańnia volnych narodaŭ Rasiei i jość pierakanany, što jaho Nacyjanalny Kamitet, imknučysia da palepšańnia bytu ũ rodnym krai i apirajučysia na krajovych elementach Biaŭlarsi,

addaść usłuhi ahulna-dziaržaŭnamu raźvićciu ũ Rasiei na padstaviu fedaracyjnaj demakracyŭnaj respubliki” (L. Abramowicz, *Problemy Litwy podczas wojny światowej*, Warszawa 1918, bač. 124-125).

U nr 32 (124) z 29 krasavika 1917 h. na bačynach „Homanu” nadrukavany byŭ artykuł *Ruki von*, u katorym redakcyja vystupiła suproč Dziaržaŭnaj Rady Polščy, jakaja „ličyła mahčymaść raźviazać dolu našaj ziamli na mocy ũhody miź Polskaj manarchijaj i Rasiejskaj republikaj. Jana (uspomnienaja Rada) hetak nie pryznaje za našym krajem prava samomu padać svoj hołas ab siabie, prava na niezaležny byt. Ale my piarakanany, što ni Rasiejskaja republika, ni miźnarodnaja mirnaja kanferencyja nie prystanuć na patrebnaje žadańnie zachvatu čužoj ziamli i nia ũ mieru razhałasavaŭšysia Palakom skažuć vojstraje i ciažkaje slova — Ruki von!”

Treba zaciemić, što Dziaržaŭnaja Rada Polščy nie reprezentavała pohladu na biełaruskuju spravu cełaha polskaha narodu i ũsich polskich arhanizacyjaŭ. Tak, prykładam, u vierašni 1915 h. polskija sacyjalisty, Sialanski Sajuz i Sajuz Patryjotaŭ vydali adozvu da polskaha hramadzianstva na ziemiach b. Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, u jakoj zaklikali da federacyi Litvy i Biełarusi z Polščaj. U 1916 h. Liha Polskaj Dziaržaŭnaści ũ Varšavie ũ specyjalnym kamunikacie vykazalaśia za polsko-litoŭska-biełaruskaj federacyjaj. U 1917 h. na źjeździe Polskaj Partyi Sacyjalistyčnaj pryniata pastanovu, pavodle jakaje sprava Litvy i Biełarusi i ich federacyi z Polščaj pavinna być vyrašana na ũstanoučym sojmie hetych krajoŭ. U tym-ža hodzie polskija sialanskija arhanizacyi vykazalisia za dabravolnym spałučeńniem dvoch volnych dziaržaŭ: Polščy i Litvy. 25 śnieжня 1917 h. PPS, Polskaja Sialanskaja Partyja, Hrupa Nacyjanalnaj Niezaležnaści i Abjednańnie Demakracyčnych Partyjaŭ u Varšavie padčyrknuli prava da samaaznačeńnia Litvy i Biełarusi, a takža i toje, što adnosiny svaje da Polščy ũ duchu federacyi vyrašać sojmy hetych krajoŭ. Ab pravoch Biełarusiaŭ da samastojnaści i dabravolnaj federacyi jak volny z volnym z Polščaj padčyrkvałaśia ũ roznych adozvach i deklaracyjach sacyjalistyčnych i demakracyčnych partyjaŭ Vilni.

Biełaruskija dziejačy ũ Vilni staralisia vysunuć biełaruskuju prablemu na miźnarodnuju arenu. U krasaviku 1916 h. biełaruskaja delehacyja brała ũdział u kanferencyi narodaŭ u Štakholmie, dzie vysunuła damahańnie vyzvaleńnia Biełarusi z carskaj rasiejskaj niavoli.

Biełaruskija delehaty z Vilni pad kiraŭnictvam V. Łastoŭskaha na III Kanfarencyi Narodaŭ u Lazańnie ũ červieni 1916 h. vystupili z memaryjałam, u jakim m.inš. pisali: „My prosim u cyvilizavanych narodaŭ spahadu nam i padtrymańnia, kab prymusić da pašany našych nacyjanalnych i kulturnych pravoŭ. My možam urešcie spadziavac-

ca, što jaki-b nia byŭ kaniec vajny, narody Eŭropy pamohuć nam za-biaspiečyć Biełarusi ūsie palityčnyja i kulturnyja pravy, jakija daduć našamu narodu mahčymaść volna raźvivać svaje intelektualnyja, ma-ralnyja i ekanamičnyja siły, i što hetyja pravy daduć nam mahčymaść stacca haspadarami na našaj ūlasnaj ziamli” (L. Abramowicz, *Problemy Litwy podczas wojny światowej*, Warszawa 1918, bač. 25).

U nr 36 (128) z 4 traŭnia 1917 h. u artykule *Vola Kraju* hazeta „Homan”, pišućy ab federacyi narodaŭ carskaj Rasiei, zajaŭlała: „Kali Rasieja maje stanavić u budućyni volny sajuz volnych krajoŭ i narodaŭ, dyk treba zabycca ab tym, što krai i narody Rasiei kaliś hvaŭtam byli źviazanyja ū vadnu dziaržavu, treba dać koźnaj niekali niezaleźnaj čaści hasudarstva mahčymaść viarnuć utračanuju volu, i tolki tady jany, kali hetaha buduć vymahać ich palityčny i ekanamična-haspadarčy interes, mohuć źviazacca nanova „z volnaj i niaprymušanaj voli”. Inačaj navat pastanova revalucyjnaha ahulna-rasiejskaha ūstanoŭčaha sojmu ab federacyi budzie asnavana na prynucy. Kab pačuć sapraŭdny hołas našaj Bačkaŭščyny, treba dać mahčymaść žycharom jaje jasna wykazać svaju volu”.

U krasaviku 1917 h. u Maskvie z inicjatyvy pratajareja Ściapana Kulčyckaha i a. Ramanoviča adbyŭsia zjezd pravasłaŭnych śviataroŭ z biełaruskich hubierniaŭ, na jakim stvorana Biełaruski Pravasłaŭny Sajuz.

U Homieli pravodziŭ dziejnaść Sajuz Biełaruskaj Demakratyi, u Mahilovie — Biełaruski Nacyjanalny Kamitet, u Viciebsku — Sajuz Biełaruskaha Narodu, a ū Oršy — Biełaruski Narodny Kamitet.

Biełaruski Pravasłaŭny Sajuz, a tak-ža ūspomnienyja biełaruskija arhanizacyi ū Homieli, Mahilovie, Viciebsku i Oršy, padobna jak vilenskija Biełarusy, zhurtavanyja ū Biełaruskim Nacyjanalnym Kamitecie i orhan biełaruskich arhanizacyjaŭ „Homan” damahalisia pravoŭ dla biełaruskaha narodu na samostojnaje kulturnaje i ekanamična-je žyćcio, nie zryvajućy suviaziaŭ z rasiejskim narodam.

Padobnyja damahaŭni vysoŭvaŭ časapis „Hramada” — orhan Biełaruskaj Sacyjalistyčnaj Hramady, jaki ū drukavanych u miesiacy traŭni 1917 h. artykułach pisaŭ, što BSH damahajecca ū Ustanoŭčym Scho-dzie rasiejskaje dziaržavy stvareŭnia demakratyčnaje respubliky, u jakoj usie narody, a ū ich liku i biełaruski narod, mieŭ-by prava na nacyjanalna-dziaržaŭnaje samaaznačeŭnie i na aŭtanomiju.

24 i 25 traŭnia 1917 h. u Miensku adbyŭsia źjezd katalickaha biełaruskaha duchavienstva. Zjezd vysłuchaŭ 5 referataŭ, jakija čytali ks. Adam Stankievič — ab biełaruskim ruchu i jaho adnosinach da žyćcia kaścielnaha i da pracy katalickaj, ks. Vincuk Hadleŭski — ab palityčnaj narodnaj dziejnaści katalickaha duchavienstva ū Biełarusi

ŭ tych časoch, ks. Vincuk Harasimovič — ab hramadzka-ekanamičnaj dziejnaści duchavienstva, ks. Fabijan Abrantovič — ab prašvietnaj dziejnaści i ks. Lucyjan Chviečka — ab vydavieckich spravach. U žjeździe brała ŭdzieł 30 ksiandzoŭ Biełarusaŭ. Mieŭ jon vialikaje značeńnie, bo mabilizavaŭ ksiandzoŭ Biełarusaŭ da aktyŭnaj biełaruskaj hramadzkiej pracy i ŭvodžańnia biełaruskaje movy ŭ kaściołach na Biełarusi.

Pašla hetaha žjezdzu pačaŭ vychodzić biełaruski katalicki časapis „Krynica”. Pieršy i druhi numar „Krynicy” vyjšli ŭ 1917 h. u Pietrahradzie, nr 3 — u 1918 h. u Miensku, a ad 7 vierašnia 1919 h. — u Vilni. Drukavałasia jana łacinicaj, a paźniej, u mižvajennyja hady, jak „Biełaruskaja Krynica” — łacinicaj i kirylicaj. Była jana orhanam Biełaruskaj Chryścijanskaj Demakratyji i imknułasia abjadnoŭvać nia tolki Biełarusaŭ katalikoŭ, ale i pravastaŭnych Biełarusaŭ, jak kroŭnych i roŭnych bratoŭ. Zajmałasia spravami relihijnymi, hramadzkiimi, polityčnymi, haspadarčymi ŭ duchu radykalna-demakratyčnym i patryjatyčna-biełaruskim. Drukavała takža biełaruskija litaraturnyja tvory roznych aŭtaraŭ.

Ad 28 traŭnia 1917 h. u Miensku pačaŭ vychodzić biełaruski hramadzka-palityčny i litaraturny časapis „Volnaja Biełaruś” pad redakcyjaj viedamaha biełaruskaha dziejača Jazepa Losika. „Volnaja Biełaruś” była orhanam Biełaruskaha Nacyjanalnaha Kamitetu, sarhanizavanaha ŭ Miensku ŭ miesiacy sakaviku 1917 h. i vystupała suproč bałšavikoŭ, za aŭtanomiju Biełarusi z niezaležnym biełaruskim uradam. Vychodziła da listapada 1918 h. Biełaruski Nacyjanalny Kamitet u Miensku za svaju dziejnaść byŭ mocna atakavany na roznych bałšavickich žjezdach i ŭ inspiravanych imi časapisach.

Ad 27 lipienia (9 žniŭnia) 1917 h. u Miensku vychodziŭ pieršy lehalny bałšavicki časapis „Zvezda” ŭ rasiejskaj movie. Vydaŭcami i redaktarami jaho žjaŭlalisia Vilhelm Knoryn, Karł Łandar, Aleksandar Miašnikoŭ, Vasil Famin, M. Frunze. Była jana orhanam Mienskaha Kamitetu RSDRP (bałšavikoŭ), prapahandavała prahramu bałšavikoŭ i vystupała suproč biełaruskaha nacyjanalnaha ruchu.

U nr 51 (143) z 26 červienia 1917 h. „Homan” iznoŭ pisaŭ pra aŭtanomiju Biełarusi i paviedamlaŭ, što „ŭ Miensku, najvialikšym pašla Vilni horadzie Biełarusi, adbyŭsia biełaruski kanvent (nacyjanalny žjezd), zložany z pradstaŭnikoŭ usich partyjaŭ Biełarusi, katory vybraŭ spamiž svaich členaŭ spaŭnicielny kamitet z 53 asobaŭ. Apošni spamiž siabie vydzialiu komisiju z 18 duš, jakoj zahadaŭ dabicca ad tahačasnaha ŭradu, kab z hubierniaŭ Mienskaj, Mahiloŭskaj i biełaruskich pavieťaŭ Vilenskaj, Hrodzienskaj, Viciebskaj, Smalenskaj i Čarnihaŭskaj była stvorana aŭtanomnaja Biełaruś”.

4 červienia 1917 h. z inicjatywy BSH adbyŭsia žjezd pradstaŭnikoŭ Bielarusi ŭ Pietrahradzie. Rezalucyja hetaha žjezdu apirałasia na respublikanska-federacyjnym hruncie i mieła na mecie pierastrojku Bielarusi ŭ jaje etnagrafičnych miežach u asobny štat rasiejskaj federacyjnaj republiki. Rezalucyja damahałasia sazyvu ŭstanoŭčaha schodu, ustanaŭleńnia krajovaha sojmu z asobnym budžetam, zaviadzieńnia ūsiudy bielaruskaje movy jak uradavaj, adkryćcia bielaruskich škołaŭ usich stupieniaŭ, dy ūčaścia ministra Bielarusi ŭ ahulna-rasiejskaj radzie ministraŭ.

Na hetym-ža pietrahradzkim žjeździe była pryniata druhaja rezalucyja padadzienaja Bielaruskaj Sacyjalistyčnaj Hramadoju, arhanizacyjaj, katoraja ŭ apošnich hadach zajmała ŭ bielaruskim ruchu vydatnaje miesca (mieła jana 10 tysiač siabroŭ). Hetaja rezalucyja zajmałasia hałoŭnym čynam hramadzkiimi spravami, trymajučysia pryncypu addačy ūsioj ziamli tym, chto svaimi rukami jaje abrablaŭ biez najmitaŭ.

Rezalucyja damahałasia, kab razviazka ziamielnaj reformy była addadzena krajovamu sojmu Bielarusi, adsudziŭšy pry hetym samovolnyja vystupleńni. Rezalucyja damahałasia takža ūviadzieńnia 8-hadzinnaha rabočaha dnia, minimumu zarabotnaj płaty i zaklikała praletaryjat i sialan arhanizavacca. Urešcie rezalucyja žadała roŭnych pravoŭ dla ūsich nacyjanalnaściaŭ i praviadzieńnia hranic aŭtanomnaj Bielarusi ŭ zhodzie z susiedziami.

Na henym-ža žjeździe ŭ Centralny Kamitet BSH ad pietrahradzkich arhanizacyjaŭ byli vybranyja Pałuta Badunova, E. Budźka, Jazep Varonka, Klauzdi Dušeŭski, Źmicier Źyłunovič, A. Barysionak i V. Łuzhin, a ad pravincyi — Alaksandar Burbis, Usievaład Ihnatoŭski, J. Kołas, Arkadz Smolič, Radaślaŭ Astroŭski, Chacieńka i Mialeška. U Prezydium CK vybrana P. Badunovu, Ź. Źyłunoviča, K. Dušeŭska, A. Barysionka i V. Łuzhina.

5 i 6 žniŭnia 1917 h. u Miensku adbyłasja pieršaja sesija Centralnaj Rady Bielaruskich Arhanizacyjaŭ i pastanavili, što kiraŭnikom i pradstaŭnikom bielaruskaha nacyjanalnaha ruchu budzie Centralnaja Rada Bielaruskich Arhanizacyjaŭ. Rada paŭstała na pryncypach: palityčnym — poŭnaha demakratyzmu i sacyjalnym — pieradačy ziamli biaz vykupu pracoŭnamu narodu i abarony intaresaŭ rabotnikaŭ. Rada składałasja z deputataŭ usich bielaruskich arhanizacyjaŭ, vołaściaŭ, haradoŭ, miastečak, biežanskich arhanizacyjaŭ i vajskevych addziełaŭ, jakija pryznavali patrebu aŭtanomii Bielarusi, rodnaj movy i raźvićcia bielaruskaj nacyjanalnaj kultury. 5 žniŭnia 1917 h. Rada pryniała Statut Bielaruskich Nacyjanalnych Kulturna-Praśvietnych Hurtkoŭ u Vojsku. Pavodle hetaha statutu „kožny bielaruski hurtok, a da-

lej i Biełaruskija Kamitety pavinny viešći prapahandu i ahitacyju za palityčnyja i nacyjanalnyja damahañni biełaruskaha narodu, za Rasiejskiju Demakratyčnuju Federatyŭnuju Respubliku, aŭtanomiju Biełarusi i stajać prociŭ usiakich centralistyčnych kirunkaŭ da taho ci inšaho boku”, baranić revalucyi, prava i spraviadliwašći, zmahacca z nasilstvam, vypisvać i pašyrać biełaruskija knižki i hazety. Siabry hurtkoŭ pavinny vučycca pisać pabiełarusku, havaryć pamiž saboju pabiełarusku, pavidamlać svaich u wioskach ab biełaruskim ruchu, naviazvać suviazi z inšymi biełaruskimi hurtkami, skroś užyvać svaje rodnaje movy, nasić biełaruski nacyjanalny znak — biełaja stužka z čyrvonaj pałoskaj na siaredzinie; usie try pałoski — biełaja, čyrvonaja i biełaja — adnoj šyryni (F. Turuk, *Biełoruskoje dviženije*, Moskva 1921, bač. 90-92).

Na sesii było vybranaje kiraŭnictva Centralnaj Rady Biełaruskich Arhanizacyjaŭ, u skład jakoha ŭvajšli Jazep Losik — staršynia, A. Smolič, U. Falski, U. Hałubok, V. Lavickaja, A. Turčynovič i R. Parečyn. Upaŭnavažanymi pradstaŭnikami jaje na Pietrahrad vybrana P. Badunovu, F. Jaremiča i K. Dušeŭskaha, na Maskvu — I. Vasileviča i J. Dyłu, a na Mahiloŭ — M. Kachanoviča.

Pašla adbyvalisia źjezdy Biełarusaŭ vajskaŭcaŭ u Miensku, Viciebsku, Adesie, Kijevie, źjezdy Biełarusaŭ uciekačoŭ u Miensku, Maskvie, Viciebsku, Połacku i źjezd BSH u Miensku.

U žniŭni miesiacy 1917 h. Biełaruski Nacyjanalny Kamitet u Vilni pryňaŭ palityčnuju deklaracyju ab niezaležnašći i niepadzielnašći Litvy i ab razhraničeñni aŭtanomnych biełaruskaj i letuviskaj ziamiel pavodle matčynaj movy žycharoŭ.

1 vierašnia 1917 h. była vysłana telehrama ad biełaruskaha hradmazianstva ŭ niemiecki parlament, u katoraj vyražana Niemcam padziaku za pryznañnie nacyjanalnaha samaŭradu na biełaruska-litoŭska-łatyskich ziemiach i nadzieju, što Niemcy pamohuć zrealizavać palityčnyja ideały ŭsiaho biełaruskaha narodu na padstavie łučnašći z etnagrafičnaj Litvoj (Letuvaj) i Kurlandyjaj (Łatvijaj).

15-21 kastryčnika 1917 h. adbyłasia druhaja sesija Centralnaj Rady Biełaruskich Arhanizacyjaŭ u Miensku, jakaja źmianila svoj nazoŭ na Vialikuju Biełaruskiju Radu i ličyła siabie krajovym biełaruskim dziaržaŭnym orhanam. U jaje skład m.inš. uvajšli pradstaŭniki Biełaruskaj Rady Zachodniaha Frontu. Rada pastanaviła prystupić da arhanizavañnia svaich biełaruskich nacyjanalnych vajskovych farmacyjaŭ i dała paŭnamoctvy Ramanu Skirmuntu, kab jon naviazaŭ łučnašć z Ukrainskaj Radaj, katoraja imknułasia da niezaležnašći Ukrainy.

Nieŭzabavie pašla źjezdaŭ vajskaŭcaŭ, uciekačoŭ i BSH u Miensku, 18 kastryčnika 1917 h., z kulturna-prašvietnych biełaruskich vaj-

skovych hurtkoŭ paŭstała Bielaruskaja Vajskovaja Rada, jakaja mieła zaniacca arhanizavańniem bielaruskaha vojska.

24 kastryčnika 1917 h. u Maskvie adbyŭsia žjezd Bielaruskaj Narodnaj Hramady, na čale jakoje stajali Alaksandar Čvikievič, Fiodar Turuk i Jazep Vasilevič. Zjezd hety imknušsia abjadnać usie bielaruskija palityčnyja arhanizacyi, lik katorych pavialičaŭsia, dy ŭ Bielaruskaj Sacyjalistyčnaj Hramadzie nastupaŭ padzieł. Mety adnak nie asiahnuta.

Na nieakupavanych Niemcami bielaruskich ziemiach šyrokuju dziejaŭnaść pravodzila RSDRP (bałšavikoŭ). Jana arhanizavała rabotnickija masy, tvaryła rabotnickija i sałdackija saviety. 15-18 vierašnia (28 vierašnia — 1 kastryčnika) 1917 h. adbyłasia I Paŭnočna-Zachodniaja Abłasnaja Kanferencyja RSDRP(b). Na kanferencyi abjednana partyjnyja arhanizacyi Mienska, Mahilova, Viciebska, častki Vilenskaj hubierni i ūsiaho zachodniaha frontu, vybrana kirujučy centr — Paŭnočna-Zachodni Abłasny Kamitet RSDRP(b), jaki staŭ na čale baračby za bałšavizacyju savietaŭ. 5 (18) — 7 (20) kastryčnika 1917 h. u Miensku adbyłasia II Paŭnočna-Zachodniaja Abłasnaja Kanferencyja RSDRP(b). Jana adznačyła, što sajuz rabotnikaŭ, sialan i sałdataŭ staŭ siłaj zdolnaj arhanizavać baračbu z kryzysam, z zaciažnoj vajnoj, uspamahać revalucyju, zmahacca z kontrrevalucyjaj, dzieić supolna ŭ spravie sklikańnia Usierasiejskaha Žjezdu Savietaŭ rabočych, sałdackich i sialanskich deputataŭ, što Miensk hatovy da paŭstańnia i vysyłki pomačy ŭ Pietrahrad dziela likvidacyi tymčasovaha ūradu i pieraniaćcia ūłady ŭ Rasiei bałšavickimi savietaŭ. I takaja pomač — družyna na čale z Palikarpam Hołubam — była vysłana ŭ Pietrahrad.

Zbližałasia novaja vialikaja padzieja — pačynałasia Vialikaja Kastryčnickaja Revalucyja ŭ carskaj rasiejskaj imperyi. U hetym časie bielaruskija nacyjanalnyja arhanizacyi vydali „Hramatu da Bielaruskaha Narodu” nastupnaha źmiestu:

„Braty Bielarusy, pracoŭny narod Bielarusi, rabotniki i sialanie-ziemlaroby, Bielarusy-vajaki, usie, kamu darahaja vola i revalucyja, usie, u kim haryć i bjecca serca za pravy i volu bielaruskaha narodu!

Hramadzianie ūsich našych narodaŭ, jakija żyvuć na našaj ziamielcy!

Pryšoŭ momant, jakoha nia viedaje historyja mnohapakutnaje ziamli. Volaj revalucyji my pastaŭleny pierad patrebaj sabrać usie żyvyja siły našaj Bačkaŭščyny dziela abarony i ūtrymańnia našych volnašciaŭ, zda-bytych kryvioj milionaŭ synoŭ pakryŭdžanaj, biazdolnaj Bielarusi.

U hetyja dni naležyć pakazać sapraŭdy, što zlučanaja pakutaj bielaruskaja revalucyjana ja demakratyja nie dapuścić, kab vichar biazładu zhubiŭ našuju šviatuju nacyjanalnuju spravu abarony volnaš-

ciaŭ i pravoŭ Biełaruskaha Narodu.

Braty Biełarusy, pracoŭny narod, syny ziamli i abaroncy volnaś-ciaŭ Baćkaŭščyny. Złučyciesia ŭ adnu zhodnuju siamju kala Vialikaj Biełaruskaj Rady, adkidajučy ad siabie siejučyja niazhodu pokličy i budźcie aściarožnymi ŭ svaich dziejach. Tolki paradak i zhodnaść pamiž usimi pamoža nam utrymać spakoj u našym krai, a jednaść z vojskam padymie duch i złučyć uvieś narod.

Braty Biełarusy! Vialikaja Biełaruskaja Rada, apirajučysia na Centralnuju Vajskovuju Radu, Biełaruski Spaŭniajučy Kamitet Zachodniaha Frontu, na ūsie biełaruskija arhanizacyi, vieryć u siłu i mudraść biełaruskaha narodu, u rukach katoraha vialikaja budučynia Volnaj Biełarusi, vola, ziamla i zhoda.

Vialikaja Biełaruskaja Rada

Časovaja Centralnaja Biełaruskaja Vajskovaja Rada

Biełaruski Spaŭniajučy Kamitet Zachodniaha Frontu

Biełaruskaja Sacyjalistyčnaja Hramada

Biełaruskaja Narodnaja Partyja Sacyjalistaŭ

Miensk-Biełaruski, 27 kastryčnika 1917 hodu”.

Vialikaja revalucyja — BNR — BSSR

24 kastryčnika (6 listapada) 1917 h. u Pietrahradzie, pad kiraŭnictwam U. I. Lenina, pačalasia vialikaja revalucyja. 7 listapada 1917 h. byŭ skinuty časovy ūrad Alaksandra Kieranskaha, a ūladu pieraniaŭ Vajenna-Revalucyjny Kamitet, miesca jakoha chutka zaniaŭ Saviet Narodnych Kamisaraŭ na čale z Leninam. Staroŭniki ūradu Kieranskaha, byŭlja carskija hienerały, bielahvardziejcy, nie adrazu paddalisia novaj savieckaj ūladzie. Na ūsich abšarach carskaj imperyi razharelisia ciažkija zmahaŭni. Chacia bielahvardziejcy pad kamandaj hien. Antona Dziaŭnikina, hien. Piatra Vranhiela i inšych mieli padtrymaŭnie zachodnich kapitalistyčnych krainaŭ, dy na frantach nie byŭo supakoj, pieravaha chiliłasia na bok Lenina, katory abiacau šyrokija pravy dla rabotnikaŭ, sialan i biednaty.

7 listapada 1917 h. Mienski Vykanaŭčy Saviet vydaŭ zahad nr 1, u jakim abvieściu pierachod ūlady ū Miensku i vakolicach da Savietaŭ. Zaraz-ža z haradzkoŭna vastrohu zvolniena bolš 1000 palityčnych viažniaŭ sałdataŭ, z jakich sfarmavana pieršy revalucyjny połk imia Mienskaha Savietu. Da taho ūzbrojena 400 rabotnikaŭ čyhunačnikaŭ. Da Savietu pierajšli takža 37 i 289 zapasnyja pałki piachoty, jakija znachodzilisia ū Miensku.

Suproć Savietaŭ vystupili sacyjalisty revalucyjaniery, mienšaviki, bundaŭcy i inšyja palityčnyja hrupy, jakija mieli pa svaim baku kaŭka-skuju dyviziju i sfarmavany časovym uradam polski korpus hien. Doŭbar-Mušnickaha, dy supolna stvaryli Kamitet Ratavaŭnia Revalucyi. Chutka ūsio-ž Mienski Saviet atrymaŭ padmohu i raspuściu Kamitet Ratavaŭnia Revalucyi, a apanavaŭšy Miensk, arhanizavaŭ savieckuju ūladu ū inšych haradoch, miastečkach i wioskach na bielaru-skich ziemiach nieakupavanych Niemcami. Adnačasna savieckaja ūlada pravodziła nacyjanalizacyju pramyslovyh pradprijemstvaŭ, kanfiskatu panskich majontkaŭ, arhanizavała biednatu, abiacajučy novaje dastatniaje žyćcio. I hetym zdabyvała sabie papularnaść i ūpłyvy ū narodnych masach.

Kab zabiašpiečyć supakoj na froncie, savieckaja ūlada 21 listapada 1917 h. u Sołach padpisała z Niemcami pieramirje, a 26 listapada 1917 h. sfarmavała Saviet Narodnych Kamisaraŭ Zachodniaj Vob-

łaści i Frontu pad staršynstvam Karła Łandara.

Ułady savietaŭ na Bielarusi nie pryznavali bielaruskija nacyjanal-nyja arhanizacyi i, kab vyrašyć pytańnie jakoj maje być Bielaruś, skli-kali ũ Miensku vialiki źjezd, zваны I Bielaruskim Kanhresam. Hałoŭnym arhanizataram kanhresu była Vialikaja Bielaruskaja Rada, jakaja ki-ravała palityčnym bielaruskim žyćciom. U kanhresie brała ũdzieł 1872 čaławiek, z ich 1167 — z pastanaŭlajučym hołasam i 705 — z hołasam daradčym. Žjezd pačaŭsia 5 śniežnia 1917 h. staroha stylu. Pry-sutničali na im pradstaŭniki z usiaje Bielarusi: z Mienskaj, Mahiloŭskaj, Vilenskaj, Viciebskaj i Hrodzienskaj hubierniaŭ. Na pačatku vybrana Radu Zjezdu, ci inakš Radu Starejšych — Kanvent Senijoraŭ, u skład jakoje ũvachodziŭ 71 čaławiek. 27 miescaŭ mieli siabry Rady Zjezdu, prysutnyja ũ Miensku, 9 — pradstaŭniki pravincyi, 10 — harady i ziem-stvy i 15 — nacyjanalnyja mienšaści (7 — Žydy, 4 — Palaki, 2 — Vialikarusy, 1 — Ukrainiec i 1 — Letuvis). Žjezd adbyvaŭsia pad staršynstvam dr. Jana Sierady, a ũčaśnikami byli sialanie, rabotniki, słužboŭcy, uciekačy i vajskoŭcy. Naležali jany da roznych palityčnych partyjaŭ i hrupaŭ: Bielaruskaj Sacyjalistyčnaj Hramady, Bielaruskaj Narodnaj Hramady, Bielaruskaj Chryścijanskaj Demakratyi, Bielaru-skaj Respublikanskaj Partyi, Bielaruskaj Sacyjalistyčnaj Revalucyj-naj Partyi (esery), bielaruskija bašaviki i biezpartyjnyja. U źježdzie m.inš. brali ũdzieł prof. J. Karski, aŭtar słaŭnaj trochtomnaj pracy *Bie-lorusy* i etnahrafičnaj karty Bielarusi, a takža bielaruskija paety, piś-mienniki i dziejačy — A. Harun, C. Hartny, F. Šantyr, M. Kraŭcoŭ, A. Čvikievič, A. Čarviakoŭ, U. Falski, J. Varonka, P. Krečeŭski, V. Zacharka i inšyja. Žjezd tryvaŭ da 17 śniežnia. Na im abmiarkoŭva-lisia ũsie spravy adnosna budučyni Bielarusi, jaje republikanskaha demakratyčnaha ładu, etnahrafičnych hranicaŭ, ziamielnaj reformy, aśviety, hramadzkich i relihijnych svabodaŭ, adnosiny z susiednimi narodami i inšyja. Na źježdzie dachodziła da vostrych vystupleńniaŭ, bo bašaviki chacieli jaho sarvać. Kali heta nie ũdałosia, nočču z 17 na 18 śniežnia staroha stylu (z 30 na 31 śniežnia novaha stylu) 1917 h. źjezd zbiraŭsia zakončyć svaje pasiedžańni pryniaćciem pastanovy, ale načalnik saviackaha mienskaha harnizonu Kryvašejn z addzie-łam uzbrojenych žaŭnieraŭ abvieściŭ, što jon „raspuskaje sobranije”. Zabaroniena takža dzieić Bielaruskaj Vajskovaj Kamisii.

Bieručy pad uvahu toje, što ũ Miensku nie było bielaruskaha voj-ska, źjezd musiŭ padparadkavacca ũzbrojenym bašavickim addzie-łam. Usio-ž pryniaŭ jon pieršy punkt pastanovy z usich pryhatava-nych 15 punktaŭ.

Pieršy punkt pastanovy mieŭ nastupny źmiest: „Zamacoŭvajučy svajo prava na samavyznačeńnie, abvieščanaje rasiejskaj revalucy-

jaj, i začviardžajučy respublikanski ład u miežach Biełaruskaj Ziamli, dla ũratavańnia rodnaha kraju i zabiaspiečeńnia jaho ad padziełu i adlučeńnia ad Rasiejuskaj Demakratyčnaj Respubliki, pieršy ũsiebiełaruski Źjezd pastanaŭlaje biezadkładna ũtvaryć z svajho składu orahan krajovaje ũłady, jaki časova stanovicca na čale kiraŭnictva krajem, uvachodziačy ũ znosiny z centralnaj ũładaj”.

Pracu Źjezdu pradoŭžvała jahonaja Rada, jakaja 31 śnieźnia 1917 h. sabrałasia ũ mienskim Źaleznadaroŭnym depo i vybrala Vykanaŭčy Kamitet Rady Źjezdu.

U henym časie, kali ũ Miensku adbyvaŭsia I ũsiebiełaruski Kanhres, Polskaja Partyja Sacyjalistyčnaja, Polskaje Stronnictwo Ludovaje, Stronnictwo Nacyjonalnaj Niezaleźnaści, Zadzińočanaje Stronnictwo Demakratyčnaje abvieścili 25 śnieźnia 1917 h. deklaracyju, u jakoj śćviardžali, što „ũsie demakratyčnyja i ludovyja stronnictvy (partyi) polskaha hramadzianstva pryznajuć poŭnyja pravy narodam Litvy i Biełarusi na samastojnaje stanaŭleńnie ab svaim losie i da niezaleźnaha dziaržaŭnaha bytu”. Deklaracyja hetaja była maralnym padtrymańniem dla dziejačoŭ biełaruskaha nacyjonalna-adradŹenskaha ruchu, choć reakcyjnyja polskija kruhi, asabliva Stronnictwo Narodovaje i jamu padobnyja arhanizacyi adnosilisia da biełaruskaha ruchu varoŹa, uvažajučy biełaruskija ziemli za budučuju polskuju kaloniju, dy nie pryznavali biełaruskamu narodu pravoŭ da niezaleźnaha samastojnaha dziaržaŭnaha bytu.

U lutym 1918 h. niemiecka-savieckaje pieramirje było sarvanaje, a 19 lutaha bałšaviki pakinuli Miensk, jaki 25 taho-Ź miesiaca zaniali Niemcy. 21 lutaha 1918 h. Vykanaŭčy Kamitet, spaŭniajučy volu Źjezdu, abviaściŭ siabie najvyšejšaj ũładaj Biełarusi i Źviarnušia da nasielnicтва z nastupnaj pieršaj ustanoučaj hramataj „Da narodaŭ Biełarusi”:

„Rodnaja staronka naša apynułasia ũ novym ciaŹkim stanie. Dzie ciapier ũlada, što była tut, niaviedama, my staimo pierad tym, što naš kraj moŹa być zaniaty niemieckimi vajskaŭ. My pavinny ũziać svojo los va ũłasnyja ruki. Biełaruski narod pavinien Ździejśnić svajo prava na poŭnaje samaaznačeńnie, a nacyjonalnyja mienšaści na nacyjonalna-persanalnuju aŭtanomiju. Pravy nacyi pavinny znajści svajo Ździejśnieńnie ślacham sklikańnia Ustanoučaha Sojmu. Ale i da sklikańnia ũstanoučaha Sojmu ũsia ũlada na Biełarusi pavinna naleŹać tym narodam, jakija na joj Źyvuć. Vykanaŭčy Kamitet Rady pieršaha ũsiebiełaruskaha Źjezdu, papoŭnieny pradstaŭnikami revalucyjnaj demakratyi nacyjonalnych mienšaściaŭ, Ździejśniajučy mety Źjezdu, abviaščaje siabie časovaj ũładaj na Biełarusi dla kiravańnia krajem i sklikańnia, jak moŹna chutčej, ũsiebiełaruskaha Ustanoučaha Sojmu, na asnovie ahulnaha, prostaha, roŭnaha, tajnaha i praparcyjonalnaha vybarčaha prava dla

ŭsiakaha darosłaha, nia ličučysia z nacyjanalnaściu, vyznańniem i po-
łam. Časovuju narodnuju ŭładu kraju, jakaja stavić sabie metaj abaro-
nu i začvierdžańnie zavajavańniaŭ revalucyi, budzie ździejśnivać stvo-
rany nami Narodny Sakrataryjat Biełarusi, jaki z hetaha dnia pačaŭ vy-
konvać svaje abaviazki. Personalny skład Sakrataryjatu budzie apubli-
kavany paśla. Dana ŭ Miensku-Biełaruskim 21 (8) lutaha 1918 h. Vy-
kanaučy Kamitet Rady Usiebiełaruskaha Žjezdu”.

U skład Sakrataryjatu — pieršaha nacyjanalnaha biełaruskaha ŭra-
du — uvajšli Jazep Varonka — staršynia i narodny sakratar za-
miežnych spravaŭ, Jan Sierada — narodny sakratar haspadarki, Va-
sil Zacharka — narodny sakratar skarbu, Arkadź Smolič — narodny
sakratar aśviety, Piotr Krečeŭski — narodny sakratar kontrołu, Kants-
tantyn Jezavitaŭ — narodny sakratar vajsakovych spravaŭ, Anton
Aŭsiańnik — siabra narodnaha sakrataryjatu i Alaksandar Burbis —
maskoŭski konsul. Paśla ŭ skład Sakrataryjatu ŭvajšoŭ jašče Todor
Viernikoŭski, jak sakratar narodnaha haspadarstva i inšyja. Razam
było kala 15 narodnych sakrataroŭ — ministraŭ.

Niemcy adnak ŭłady Narodnamu Sakrataryjatu nie pieradali, choć
zanieli nia tolki Miensk, ale Połack, Barysaŭ, Oršu, Mahiloŭ, Słuck,
Babrujsk, Rečycu, Homiel i inšyja harady i paviety Biełarusi.

3 sakavika 1918 h. savietskaja ŭłada padpisała z Niemcami ŭ Bre-
scie mir. Pavodle hetaha miru dalej pad niemieckaj akupacyjaj mieli
znachodzicca Połšča, Letuva, Łatvija i častka Biełarusi. Takim čynam
biełaruski kraj dalej byŭ padzielany i kryŭdžany.

U suviazi z hetym, dy kab mahčy baranić pravoŭ biełaruskaha na-
rodu na mižnarodnaj arenie, Vykanaučy Kamitet Rady Žjezdu 9 sa-
kavika 1918 h. vydaŭ druhuju ŭstanoŭčuju hramatu da narodaŭ Bie-
łarusi nastupnaha źmiestu:

„U časie suśvietnaje vajny, što buryć adny mocnyja dziaržavy i as-
tałblaje druhija, abudziłasia Biełaruś da dziaržaŭnaha žyćcia. Paśla
troch z pałovaju viakoŭ niavoli iznoŭ na ŭvieś śviet kaža biełaruski
narod ab tym, što jon žyvie i budzie žyć. Vialiki Narodny Zbor — Usie-
biełaruski Žjezd 5-17 śniežnia 1917 roku, dbajučy ab doli Biełarusi,
začvierdziŭ na jaje ziemlach respublikanski ład. Vypaŭniajučy volu
Žjezdu i baroniačy dziaržaŭnyja pravy narodu, Spaŭniajučy Kamitet
Rady Žjezdu hetak pastanaŭlaje ab dziaržaŭnym ustroju Biełarusi i ab
pravoch i volnaściach jaje hramadzian i narodaŭ:

1. Biełaruś u rubiažoch razsialeńnia i ličebnaj pieravahi bieła-
ruskaha narodu abviaščajecca Narodnaju Respublikaj.
2. Asnaŭnyja zakony Biełaruskaj Narodnaj Respubliki začvier-

dzić Ustanoŭčy Sojm Biełarusi, sklikany na asnovach ahulnaha, roŭnaha, prostaha, patajemnaha i praparcyjanalnaha vybarčaha prava, ni zvažajučy na poł, narodnaść i relihiju.

3. Da času, pakul źbiarecca Ustanoŭčy Sojm Biełarusi, zakonadaŭčaja ŭłada ŭ Biełaruskaj Narodnaj Respublicy naležyć Radzie Usiebiełaruskaha Žjezdu, dapoŭnienaj pradstaŭnikami nacyjanalnych mienšašciaŭ Biełarusi.
4. Spaŭniajučaja i administratyŭnaja ŭłada ŭ Biełaruskaj Narodnaj Respublicy naležyć Narodnamu Sakrataryjatu Biełarusi, jaki naznačajecca Radaju Žjezdu i pierad joju trymaję atviet.
5. U rubiažoch Biełaruskaj Narodnaj Respubliki abviaščajęcca volnaść słowa, druku, schodaŭ, zabastovak, chaŭrusaŭ, biazumoŭna volnaść sumleńnia, nizačepnaść asoby i pamieškańnia.
6. U rubiažoch Biełaruskaj Narodnaj Respubliki ūsie narody majuć prava na nacyjanalna-persanalnuju aŭtanomiju; abviaščajęcca roŭnaje prava ūsich movaŭ narodaŭ Biełarusi.
7. U rubiažoch Biełaruskaj Narodnaj Respubliki prava pryvatnaje ŭłasnaści na ziamlu kasujecca. Ziamla pieradajęcca biaz wykupu tym, chto sami na joj pracujuć. Lasy, vaziry i nutro ziamli abviaščajęcca ŭłasnaściu Biełaruskaj Narodnaj Respubliki.
8. U rubiažoch Biełaruskaj Narodnaj Respubliki ūstanaŭlajęcca najbołš 8-mi hadzinovy rabočy dzień.

Abviaščajučy ūsie hetyja pravy i volnaści hramadzian i narodaŭ Biełaruskaj Narodnaj Respubliki, my, Spaŭniajučy Kamitet Rady Žjezdu, abaviazujęmsia pilnavać zakonnaha paradku žyćcia ŭ Respublicy, ścierahčy intaresaŭ usich hramadzian i narodaŭ Respubliki i zachavać pravy i volnaść pracoŭnaha ludu. A taksama dałožym usich siłaŭ, kab sklikać u najbližszym časie Ustanoŭčy Sojm Biełarusi.

Usich viernych synoŭ Biełaruskaj Ziamli kličę pamahčy nam u ciazkoj i atvietnaj pracy.

Spaŭniajučy Kamitet I-ha Usiebiełaruskaha Žjezdu.
Vydadziena ŭ Miensku-Biełaruskim 9 sakavika 1918 roku”.

Vydašy druhuju ūstanoŭčuju hramatu Spaŭniajučy Kamitet Źjezdu, kab mieć bolšuju siću, papoŭniŭsia pradstaŭnikami ziemskich i haradzkich samaŭradaŭ Biełarusi, addajučy im 30% ahulnaha liku miesc, dy na nastupnym pasiedžaŭni pierajmienavana Radu Źjezdu na Radu Narodnaj Respubliki.

Da jaje ū druhoj paŭovie sakavika daŭučyŭsia delehacyja Vilenskaj Biełaruskaj Rady, jakaja vyzbyŭŭsia dumak ab federacyi z Letuvaj i Rasiejaj, dy nabraŭa pierakanaŭnia da patreby abvieščaŭnia niezaležnaści Biełarusi. U Biełaruski Arhanizacyjny Kamitet u Vilni, z jakoha paŭstaŭa Vilenskaja Biełaruskaja Rada, jak padavaŭ „Homan” (nr 94 (186) z 23.XI. 1917 h. i nr 102 (193) z 21.XII. 1917 h.), uvachodzili ks. Uładysłaŭ Tałočka, pradstaŭniki pravasłaŭnaha duchavienstva prajerej a. Michał Halankievič i jeremanach a. Savacij, a takža Vincuk Śviatepołk-Mirski, Jazep Lickievič, Vaclaŭ Łastoŭski, Ivan Łuckievič, Anton Łuckievič, Jazep Saŭaviej, Daminik Siamaska, Janka Stankievič, Kazimier Šafnahiel, Jazep Turkiievič, da katorych pašla daŭučyliŭsia Piotr Vansovič i Edvard Mackievič.

U samoj Radzie Biełaruskaj Narodnaj Respubliki bolšaść jaje siabroŭ hetak sama pakinuŭa dumku ab federacyi z Rasiejaj, a padtrymliwaŭa niezaležnickija ideały. U suviasi z hetym u nočy z 24 na 25 sakavika 1918 h. Rada BNR u Miensku pryniaŭa trejciuju ūstanoŭčuju hramatu nastupnaha žmiestu:

„Hod tamu nazad narody Biełarusi, razam z narodami Rasiei, skynuli jarmo rasiejskaha caryzmu, jakoje najciažej z usich prydušvaŭa Biełaruś; nie pytajučysia narodaŭ, jon kinuŭ naš kraj u pažar vajny, jakaja daščentu zrujnovaŭa harady i wioski biełaruskija. Ciapier my, Rada BNR, skidajem z rodnaha kraju apošniaje jarmo dziaržaŭnaj zaležnaści, jakaja byŭa nakinuta rasiejskim caryzmam na naš volny i niezaležny kraj.

Ad hetaha času Biełaruskaja Narodnaja Respublika abviaščajecca niezaležnaj i volnaj dziaržavaj. Sami narody Biełarusi, u asobie svajho ūstanoŭčaha sojmu, pastanoviać ab budučych dziaržaŭnych źviazach Biełarusi.

Na padstavie hetaha traciać siću ūsie staryja dzieržaŭnyja źviasi, jakija dali mahčymaść čužomu ūradu padpisać za Biełaruś traktat u Bieraści, što zabivaje na śmierć biełaruski narod, dziełačy ziamlu jaho na častki. Na padstavie hetaha ūrad Biełaruskaj Narodnaj Respubliki maje ūvajści ū znosiny z zacikaŭlenymi staranami, zaprapanavaŭšy im pierahledzieć tuju častku Bieraściejskaha Traktatu, jakaja datyčyć Biełarusi i padpisać mirnuju ūmovu sa ūsimi vajavaŭšymi dziaržavami.

BNR pavinna abniać usie ziemli, dzie żyvie i maje ličebnuju piera-

vahu biełaruski narod, a ũłašnie: Mahiloŭščynu, biełaruskija čaści Mienščyny, Vilenščyny, Hrodzienščyny, Viciebščyny, Smalenščyny, Čarnihaŭščyny i sumiežnja čaści susiednich hubierniaŭ, zasielanych Biełarusami.

BNR pačviardžaje ũsie tyja pravy i volnaści hramadzian i narodaŭ Biełarusi, jakija abvieščany Ustaŭnoj Hramataj ad 9 sakavika 1918 h.

Abviaščajučy ab niezaležnaści BNR, jaje Rada ũskładaje svaje nadziei na toje, što ũsie, lubiačyja volu narody, pamohuć biełaruskamu narodu ũ poŭnaj miery ździešnić jaho palityčna-dziaržaŭnyja ideały.

25 sakavika 1918 h. Miensk. BNR”.

Na Usiebiełaruskim Źjeździe i ũ Radzie Źjeźdu, jak padaje A. Stan-kievič u svajoj knižcy *Da historyi biełaruskaha palityčnaha vyzvaleń-
nia* (Vilnia 1934), hałoŭnuju rolu adyhryvali siabry Biełaruskaj Sacyja-
listyčnaj Hramady i jany nie dapuścili da Rady BNR nivodnaha na-
rodnika, chadeka abo narodnaha sacyjalista. Dziela taho hetyja hru-
py pašla zaniaćcia Mienska Niemcami stvaryli Mienskaje Biełaruska-
je Narodnaje Pradstaŭnictva, jakoje ad 8 sakavika 1918 h. pačało
vydavać ũ Miensku svoj orhan — pieršuju štodzionnuju biełaruskuju
hazetu „Biełaruski Šlach”. Bieručy pad uvahu toje, što jak pradstaŭnic-
tva, hetak i „Biełaruski Šlach” stajali na niezaležnickim hruncie, ichni-
ja pradstaŭniki 12 krasavika 1918 h. uvajšli ũ skład Biełaruskaj Na-
rodnaj Respubliki.

Vydaŭšy trejciuju ũstaŭnuju hramatu Narodny Sakrataryjat źviar-
nuŭsia z memaryjałam da niemieckich vajskovych ũladaŭ, kab jany
pieradali jamu cyvilnuju ũladu na Biełarusi. Adkaz Niemcaŭ byŭ ad-
nak admoŭny. Tady Rada BNR 23 krasavika 1918 h. vystała telehra-
mu da niemieckaha imperatora Vilhelma II z prošbaj padtrymać jaje
ũ imknieńniach da ũmacavańnia dziaržaŭnaje niezaležnaści i niepa-
dzielnaści kraju ũ suviazi z Hiermanskaj Imperyjaj. Telehramu hetuju
padpisali Jan Sierada — prezident Rady, Jazep Varonka — prezy-
dent Sakrataryjatu i siabry Rady — Raman Skirmunt, Anton Aŭsiań-
nik, Pavał Alaksiuk, Piotr Krečeŭski i Jazep Losik. Ale i hetaja teleh-
rama nie pamahła. Sakrataryjat nie atrymaŭ pomačy z boku niemiec-
kich ũladaŭ.

U pałovie 1918 h. nastupiŭ padziel u Biełaruskaj Sacyjalistyčnaj Hra-
madzie — najstarejšaj i najsilniejšaj biełaruskaj palityčnaj partyi, ja-
kaja mieła bołš 5 tysiać siabroŭ, siarod jakich znachodzilisia sacyja-
listy, sacyjał-demakratty, sacyjalisty-narodniki i sacyjalisty-revalucyja-
niery. BSH mieła svaje arhanizacyi ũ Vilni, Pietrahradzie, Miensku,
Maskvie, Kijevie, Saratavie, Kazani, Tambovie, Kałuzie, Adesie, Hel-
singforsie i inš. haradoch. Z BSH paŭstali Biełaruskaja Partyja Sacy-
jał-Demakrataŭ na čale z Antonam i Ivanam Łuckievičami, Jazepam

Losikam, Alaksandram Prušynskim (Alesiem Harunom), Branisławam Taraškiewičam, Symonom Rak-Michajłoŭskim, Jazepam Varonkam i inš. dy Bielaruskaja Partyja Sacyjalistaŭ-Revalucyjaneraŭ z Jazepam Mamońkam, Pałutaj Badunovaj, Mikołam Šyłam, Vasilom Muchaj, Tamašom Hrybam i inš. Častka byłych siabroŭ Bielaruskaj Sacyjalistyčnaj Hramady z Ž. Žyłunovičam, A. Červiakovym, J. Dylam, F. Šantyram, Ch. Čarnyševičam užo raniej adyšla z BSH i ũstupiła ũ partyju balšavikoŭ — Bielaruskuju Sekcyju RKP(b).

Ad miesiaca lipienia da kastryčnika 1918 h. na čale Narodnaha Sakrataryjatu stajaŭ Raman Skirmunt — siabra Mienskaha Bielaruskaha Pradstaŭnictva, byly deputat rasiejskaje Dziaržaŭnaje Dumy z Sajuzu Aŭtanamistaŭ, bahaty ũłašnik majontkaŭ na Palešsi.

Rada i Sakrataryjat BNR, niahledziačy na ciaškaści, dalej viała dypلماتыčnuju dziejnaść z metaj pryznańnia niezaležnaści Bielarusi inšymi dziaržavami. Sarhanizavana pradstaŭnictva BNR na Ukrainie ũ Kijevie i Adesie, u Rastovie, na Paŭnočnym Kaŭkazie ũ Staŭropali, u Letuvie, Łatvii, Estonii, u Prazie Českaj, u Paryży, Maskvie, Varšavie, Berlinie, Kapenhazie, Bernie (Švajcaryja), Turcyi i inšych krajoch. Pieršymi pryznali niezaležnaść Bielarusi Ukrainskaja Narodnaja Respublika i Turkiestan. Adnačasna arhanizavana bielaruskija vajsковыja addziely, ale dziejnaść hetaja pasoŭvałasia wielmi ciaška. Rada i Sakrataryjat nia mieli mataryjalnych srodkaŭ, aružža, umunduravańnia i ludziej zdolnych da vajskovaje słužby, bo bylyja vajsковыja carskija addziely, u jakich bylo mnoha Bielarusau vajsکوŭcaŭ, znachodzilisia na abšarach padparadkavanych savietskaj ũladzie, na ũschodzie ad linii saviacka-niamieckaha frontu. Roblenyja zachady zdabyčcia pazykaŭ u susiednich dziaržaŭ nie davali pažadanych pošpiechaŭ.

Anton Łuckievič byccam vioŭ ad imia BNR pieramovy ũ bielaruskaj spravie z Leninam u Maskvie, u časie katorych pastanoŭlena, što z adychodam Niemcaŭ z Mienska, a zaniaćciem jaho saviackim vojskam, bielaruskija partyi nie pakinuć Mienska, adnak nie pastanoŭlena ničoha kankretnaha ũ spravie ũzajemnych adnosinaŭ.

Z haliny kulturnaha žyćcia ũ Miensku treba zaciemić dziejnaść bielaruskaha klubu mastackaj intelihiencyi „Bielaruskaja Chatka”, u jakim ad 1917 h. da 1920 h. pracavali Pieršaje Tavarystva Bielaruskaj Dramy i Kamedyi, Tavarystva Pracaŭnikoŭ Mastactva, Dramatyčnaja Sekcyja Bielaruskaj Teatralnaj Hramady, katorymi kiravali ũladyślaŭ Haľubok, Flaryjan Źdanovič, Usievaład Falski. Da „Bielaruskaj Chatki” m.inš. naležali pišmienniki Maksim Bahdanovič, Jadvihin Š. (Anton Lavicki), Albert Paŭłovič, Fabijan Šantyr, architekt Lavon Dubiejkaŭski, falklaryst Jazep Farbotka i inšyja. Uspomnienyja tavarystvy arhanizavali bielaruskija pradstaŭleńni, koncerty i roznyja kultur-

nyja imprezy. Inicyjatarom stvareńnia Pieršaha Tavarystva Biełaruskaj Dramy i Kamedyi byŭ Ihnat Bujnicki — zasłužany biełaruski kulturny dziejač, jaki adnak niadoŭha pracavaŭ u Miensku, bo 9 (22) vierašnia 1917 h. pamior, pakidajučy pa sabie dobruju pamiać arhanizatara pieršaje biełaruskaje teatralnaje trupy, jakaja ażyŭlała biełaruski nacyjanalny adradženski ruch, arhanizujučy biełaruskija pradstaŭleńni, koncerty i wiečarynki.

Pracu I. Bujnickaha na teatralnaj novie ŭ Miensku pradaŭžaŭ Uładysłaŭ Hałubok (1882-1937), rodam z Mienščyny. Hałubok užo ŭ 1906 h. supracouničau z redakcyjaj „Našaj Nivy” ŭ Vilni, u jakoj drukavalisia jahonyja vieršy i apaviadańni. Ad 1917 h. vystupaŭ jak dramaturh, režysior i akciór. Napisaŭ kala 40 sceničnych tvoraŭ — dramaŭ i kamedyjaŭ. Najbolš znanyja heta *Sud, Hanka, Pinskaja madonna, Pan Surynta, Płytafony, Apošniaje spatkańnie, Zaloty dziaka, Dušahuby, Biazrodny*.

Arhanizacyjaj biełaruskich škołaŭ zajmałasia Školnaja Kuratoryja, u jakoj pracavaŭ Branisłaŭ Taraškievič i ŭ 1918 h. sarhanizavaŭ Biełaruski Pedahahičny Instytut u Miensku.

U časie vialikich pieramienaŭ u Miensku pracavała niekalki katalickich ksiandzoŭ Biełarusaŭ. Siarod ich miž inšymi byli ks. Vincuk Hadleŭski — ŭčaśnik pieršaha Usiebiełaruskaha Kanhresu, ks. dr Fabijan Abrantovič, jaki byŭ rektaram Katalickaj Duchoŭnaj Seminaryi, ks. Andrej Cikota i druhija. Jany havaryli ŭ kaściołach kazańni pabiełarusku i navučali pabiełarusku relihii. 6 śniežnia 1918 h. u mienskaj katalickaj katedry kazańnie pabiełarusku skazaŭ i pabiełarusku čytaŭ *Evaneliju* biskup Mienskaj dyjacezii ks. Zyhmunt Łazinski, jaki pryhilna adnosiŭsia da Biełarusaŭ. U časie imšy adpraŭlenaj biskupam Łazinskim biełaruskija relihijnyja pieśni śpiavaŭ chor pad kiraŭnictwam rektara Seminaryi ks. dr F. Abrantoviča, jaki byŭ pryjacielem Janki Kupaty i apiakavaŭsia im, kali jon u studzieni 1920 h. ciažka chvareŭ i lažaŭ u balnicy, zmahajučysia z śmierci.

9 kastryčnika 1918 h. Biełaruski Narodny Sakrataryjat pierajmianavana na Radu Ministraŭ BNR, a ŭ listopadzie hetaha-ž hodu nastupili źmieny ŭ składowie Rady Ministraŭ. Staršynioju ŭradu — premjeram i ministram zahraničnych spravaŭ Rada naznačyla Antona Łuckieviča — staršyniu Vilenskaj Biełaruskaj Rady, ministram ašviety — Vaclava Ivanoŭskaha, ministram ziemirolabstva — Arkadzia Smoliča. U Prezydyjum Rady ŭvachodzili m.inš. Jazep Losik — staršynia, Alaksandar Ułasaŭ i Arkadž Smolič.

A. Łuckieviču 20 listopada 1918 h. udałosia dajści da parazumieńnia i družby z Letuviskaj Tarybaj, na asnovie čaho ŭ składowie Vilenskaj Taryby ŭvajšło 6 siabroŭ Vilenskaj Biełaruskaj Rady. Da reprezenta-

vaňnia biełaruskich sprawaŭ u Tarybie 1 śnieжня 1918 h. byŭ delehavany Jazep Varonka, katory raniej byŭ staršynioju Narodnaha Sakratarajatu.

9 listapada 1918 h. u Niamieččynie vybuchła revalucyja i kajzera Vilhelma II zmušana addač uładu novym orhanam. Niamieckaje vojska na ũschodnim froncie pakidała zaniatyja biełaruskija ziemli, a ũsled za im pasouwałasia saviieckaje vojska. 10 śnieжня 1918 h. Niemcy pakinuli Miensk, pieradaŭšy uładu bałšavikom. Rada i ũrad Biełaruskaj Narodnaj Respubliki vyjehali ũ Vilniu, a pašla — ũ Hrodna.

Saviieckaja ũlada mieła ũžo pryhatavany svoj bałšavicki biełaruski administracyjny aparat. Pačali jaho arhanizavač u 1918 h. učašniki pieršaha Usiebiełaruskaha Žjezdu Žmicier Žyťunovič (Ciška Hartny) i Alaksandar Čarviakoŭ.

Na asnovie dekretu Savieta Narodnych Kamisaraŭ z 31 studzienia 1918 h., padpisanaha Leninam, pry Narodnym Kamisaryjacie pa spravach nacyjanalnašciaŭ sarhanizavana Kamisaryjat pa spravach biełaruskich. Kamisaram pa spravach biełaruskich naznačana Alaksandra Čarviakova. Zadačy Kamisaryjatu pastaŭlena nastupnyja:

„a) Praviadzieńnie ũ žyćcio pačatkaŭ saviieckaj ułady ũ asiarodździ adpaviednaj nacyjanalnašci na ich rodnaj movie;

b) praviadzieńnie ũ žyćcio pastanovaŭ Narodnaha Kamisaryjatu pa spravach nacyjanalnašciaŭ;

c) pryńiaćcie ũsich mier da ũźniaćcia kulturnaha ũzroŭniu i klasavaj samašviadomašci pracoŭnych mas nacyi, jakija nasialajuč danuju terytoryju;

d) baračba z kontrerevalucyjaj u jaje nacyjanalnych prajaŭleńniach”.

U skaročańni Kamisaryjat pa spravach biełaruskich nazyvvali Biełanackomam — Biełaruskim Nacyjanalanym Kamitetam. Kamisaram Biełanackomu, jak ũžo skazana, naznačana A. Čarviakova, a haťoŭnym sakratarom — Ź. Žyťunoviča.

24 lutaha 1918 h. adbyťosia pasiedžańnie Kalehii Biełanackomu, na jakim abmiarkoŭvalisia najbližejšyja zadańni ũ halinie ahitacyjnalityčnaj i kulturna-ašvietnaj raboty na Biełarusi i siarod Biełarusau biežancaŭ. Na hetym pasiedžańni m.inš. pastanoŭlena vydavač biełaruski časapis „Dziannica” pad redakcyjaj Ź. Žyťunoviča, jaki vyda-vaŭ jaho ũžo raniej.

Pieršy numar uznoŭlenaj „Dziannicy” vyjšau 1 sakavika 1918 h. Da 6 krasavika 1918 h. jana drukavaťasia ũ Pietrahradzie, a pašla ũ Maskvie. Redaktaram pieršych piaci numaroŭ byŭ Z. Žyťunovič, ad 6 da 23 numaru — Ź. Žyťunovič i Ivan Piatrovič, a ad 24 da 49 numaru — redakcyjnaja kalehija. Apošni numar „Dziannicy” vyjšau 24 lutaha 1919 h. U časapisie „Dziannica” drukavalisia tvory Jakuba Koľasa, Ciški Har-

tnaha, Maksima Hareckaha i inšych aŭtaraŭ.

„Dziannica” była orhanam Bielnackomu „pryznačany” wieści ahi-tacyju i prapahandu saviackaj ułady siarod biełaruskich pracoŭnych masaŭ jak u Rasiei (biežancaŭ), tak i na akupavanaj častcy Bielarusi, a taksama wykryvać zdradnickuju Bielaruskuju Radu i zmahacca z raspaŭsiudžvańniem joju buržuaznych niezaležnickich idej siarod biełaruskich sialan i rabočych” (S. Aleksandrovič, *Historyja i sučas-naść*, Minsk 1986, bač. 90).

U nr 5 z 23 sakavika 1918 h. „Dziannica” m.inš. piślała: «Vialikaja Rasiejskaja revalucyja aślabaniła naš narod ad pryhniotu nacyjanal-naha, i razam z druhimi narodami naš biełaruskim narod uziaŭsia za spravu budavańnia svajho žyćcia. (...) Bielaruskim pracoŭny, rabotničy i sialanski lud nie addaść svajho narodu ũ ruki bahaciejaŭ. Heta sprava zastaniecca ũ jaho mocnych rukach, i paviadzie jon jaje toj puci-naju, jakaja pieraškodzić klasavaj baraćbie i baraćbie za ideały sacy-jalizmu i internacyjanała. Hetki łozunh našaje hazety, jamu adnamu pavinna służyć naša „Dziannica”».

Na pačatku miesiaca krasavika 1918 h., na bazie isnujučych bieła-ruskich arhanizacyjaŭ u Pietrahradzie, Maskvie, Saratavie, Tambo-vie i Kazani, paŭstała Bielaruskaja Sekcyja Rasiejskaj Kamunistyčaj Partyi (balšavikoŭ). Składałaŭsia jana z rabočych i biežancaŭ Bielarusaŭ siabroŭ RKP (b) i supracoŭničała z Bielnackomam.

Ad 17 da 21 lipienia 1918 h. adbyvaŭsia ũ Maskvie žjezd deleha-taŭ biežancaŭ Bielarusaŭ. Delehacyja hetaha žjezdu, na čale z Arka-dziem Uściłovičam, była pryniataja Leninam, jakomu pieradała pryvi-tańnie ad ũčasnikaŭ žjezdu. Lenin cikaviŭsia biełaruskimi spravami i vyraziŭ ščyry spahad mukam i horu biełaruskaha narodu i „abiacaŭ nie ŭškodavać ničoha dla pracy nad jaho aśvietaju i palepšańniem ja-ho pałažeńnia” („Dziannica” nr 21 z 26.VII.1918 h.).

13 listapada 1918 h. saviackaja ũlada anulavała Brescki mirny trak-tat z Niemcami.

27 śnieжня 1918 h. u CK RKP(b), z udziałam pradstaŭnikoŭ Paŭnočna-Zachodniaha Abłasnoha Kamitetu RKP(b) A. Miašnikova i M. Kałmanoviča, abmiarkoŭvałaŭsia sprava Bielarusi, a 30-31 śnieжня 1918 h. VI Paŭnočna-Zachodniaja Kanferencyja RKP(b) u Smalensku pastanaviła abvieścić samastojnuju sacyjalistyčnuju respubliku ũ składcie Mienskaj, Mahiloŭskaj, Vieciebskaj, Hrodzienskaj i Sma-lenskaj hubierniaŭ, dy abviaściła siabie pieršym žjezdam KP(b) Bie-larusi. 1 studzienia 1919 h. časovy raboča-sialanski ũrad Bielarusi vydaŭ manifest, jaki abviaščaŭ stvareńnie Bielaruskaj Saviackaj Sa-cyjalistyčaj Respubliki i deklaravaŭ poŭnaje vyzvaleńnie biełaruskaha narodu ad sacyjanalnaha i nacyjanalnaha pryhniotu. U skład uradu

ŭvachodzili Ž. Žyłunovič — staršynia, A. Miašnikoŭ, A. Čarviakoŭ, S. Biersan, D. Čarnyševič i inšyja.

2-3 lutaha 1919 h. u Miensku adbyŭsia pieršy Usiebiełaruski Žjezd Savietaŭ, na jakim staršynia VCVK J. Sviardłoŭ abviaściŭ pastanovu Prezydyuma VCVK ab pryznaŭni niezaležnaści BSSR. Žjezd pryniaŭ pieršuju kanstytucyju BSSR i vybraŭ CVK BSSR, na čale z A. Miašnikovym. Kab abjadnać revalucyjnyja siły, 27 lutaha 1919 h. pryniata pastanovu stvaryć Litoŭska-Biełaruskuju Savieckuju Sacyjalistyčnuju Respubliku. Na čało ŭradu hetaje republiki vyznačana K. Cichoŭskaha (Palaka) i V. Mickievičiusa-Kapsukasa — litoŭskaha kamunistyčnaha dziejača.

U chutkim časie dašpieŭ kanflikt i ŭspychnuła vajna saviackaj ŭłady z adrodžanaj polskaj dziaržavaj. 19 krasavika 1919 h. polskaje vojska zaniało Vilniŭ i pasouŭvałasia na ŭschod, zajmajučy biełaruskija ziemli. 8 žniŭnia 1919 h. polskaje vojska zaniało Miensk, a pašla Słuck, Ihumień, Novy Barysaŭ, Babrujsk. Front astanaviŭsia na race Biarezinie. Kirujučyja dziejniki Polšчы imknulisia razšyryć hranicy polskaje dzieržavy koštam biełaruskich, ukrainskich i letuviskich ziemiaŭ. Kab zdabyć pryčylnaść narodaŭ hetych ziemiaŭ, načalnik adrodžanaje polskaje dzieržavy Jazep Piłsudski prapahandavaŭ federalistyčnuju koncepcyju z Letuvaj, Biełaruśsiu i Ukrainaj.

U henym časie — na pačatku 1919 h. — častka ŭradu BNR znachodzila ŭ Hrodnie, dzie ażyviŭsia biełaruski ruch. Tut viali svaju dziejaść arhanizacyi Biełarusaŭ biežancaŭ, sajuz vučycialoŭ, tavarystva „Łučynka”, isnavała niekalki biełaruskich škołaŭ i biełaruskija sacyjalisty-federalisty vydavali svoj biełaruski časapis „Bačkaŭščyna”. U Vilni vychodziŭ časapis „Hramadzianin” — orhan levaj frakcyi BSH, jakaja nacyanalnaje pytaŭnie stavała vyšej ad internacyjanalnaha i stavała nie za zlučeŭnie Biełarusi z Polščaj, abo Rasiejaj, a za svabodny sajuz usich narodaŭ usiaje ziamli. Z Hrodna byli vysłanyja delehacyi BNR baranić biełaruskija spravy ŭ Paryž, dzie ŭ Versali adbyvałasia mirnaja kanferencyja i ŭ Berlin, a takža ŭ Bern, kab zdabyć pryčylnaść Antanty — zachodnich dzieržaŭ — dla Biełarusi. 22 studzienia 1919 h. urad BNR vysłaŭ memaryjał da staršyni mirnaj versalskaj kanferencyi, u jakim pradsťaviŭ važnaść pryznaŭnia niezaležnaści Biełarusi. U Hrodnie aprača „Bačkaŭščyny” vychodzili jašče „Biełaruś”, „Biełaruski Narod” i „Časapis Ministerstva Biełaruskich Spravaŭ”, sarhanizavanaha pry letuviskim uradzie pad kiraŭnictwam J. Varonki. Hetuju biełaruskuju dziejaść u krasaviku 1919 h. spyniła polskaje vojska, jakoje zaniało Hrodna.

Da prapahandavanaj J. Piłsudskim federalistyčnaj idei pryčylna adnosiŭsia P. Alaksiuk, jaki braŭ udziel u biełaruskim ruchu i nia tolki jon. Niekatoryja Biełarusy spadziavalisia, što pry pomačy Polšчы ŭdas-

ca ažyćciaŭleńnie ideału niezaležnaści Bielarusi.

U traŭni 1919 h. u Varšavie paŭstała Tavarystva Polska-Bielaruska-je, da katoraha z polskaha boku naležali m.inš. Mirasłaŭ Abiazierski, O. Hardziłoŭski, Edvard Vayniłovič. Na pasiedžańni hetaha tavarystva pradstaŭnik Bielarusau inž. Lavon Dubiejkaŭski vysoŭvaŭ patrebu ŭčuńnaści Bielarusi z Polščaj jak volnaj z volnaj i roŭnaj z roŭnaj. Prychilna adnosiŭsia da bielaruskich nacyjanalnych imknieńniaŭ i stvareńnia bielaruskaha vojska polski časapis „Nasz Kraj” i navat niekatoryja abšarniki z bielaruskich ziemiaŭ, majučy na ŭvazie abaronu svaich majontkaŭ. Ale hetyja hałasny nie znachodzili šyrejšaha padtrymańnia.

Siarod bielaruskich dziejačoŭ nie było tady jednaści i zhody. 13 śniežnia 1919 h. nastupiŭ dalejšy raspad. Tyja siabry Rady BNR, jakija aryjentavalisia na Polšču, stvaryli Najvyšejšuju Radu, viali svaju palanafijskuju palityku i vydavali časapis „Zvon”. Rešta siabroŭ uradu, na čale z Vaclavam Łastoŭskim, novym premjeram, šukała pomočy ŭ adrodžanaj Letuvie, z jakoj pašla 11 listapada 1920 h. było padpisanaje pahadnieńnie ab uzajemnym padtrymańni.

Viasnoju 1920 h. Bielaruskaja Vajskovaja Kamisija ŭ Miensku dalej staralaŭsia arhanizavać bielaruskija vajsковыja addziely. Da ich daŭčany byŭ asobny bielaruski addziel hien. Stanisłava Bułak-Bałačoviča, sarhanizavany z Bielarusau vajsکوūcaŭ bytoj carskaj armii ŭ Estonii, zaličany ŭ lutym 1920 h. u skład vojska BNR, paźniej padparadkavany polskaj vajskovaj kamandzie, katory nie prynios slavy Bielarusam. Polskija ŭłady nie padtrymlivali arhanizavańnia bielaruskich vajskovych addzielaŭ, a naadvarot — pieraškadžali. Pry hetym addziely hetyja byli za słabyja, kab baranić niezaležnaści Bielarusi.

4 lipienia 1920 h. pačaloŭsia nastupleńnie saviackaha vojska na cełym froncie z polskim vojskam i chutka pasoŭvaloŭsia na zachad u napramku Varšavy. 9 lipienia 1920 h. u Miensku paŭstaŭ Hubiernski Vajenna-Revalucyjny Kamitet na čale z A. Čarviakovym, katory 11 lipienia 1920 h. abviaściŭ adnaŭleńnie saviackaje ŭłady na Bielarusi na asnovach vyznačanych 1 studzienia 1919 h. Manifestam Časovaha Raboča-Sialanskaha Uradu BSSR. Letam 1920 h. Letuvisy zaniiali Vilniu i 12 lipienia 1920 h. miž Letuvaj i Maskvoj było padpisanaje pahadnieńnie, na padstavitie jakoha čaść Zachodniaj Bielarusi adchodžiła da Letovy.

U žniŭni miesiacy 1920 h. polskim vojskam, pry dapamozie ŭzbrajeńnia z Francyi, udałoŭsia pad Varšavaj spynić nastup saviackaha vojska. Čyrvonaja Armija SSSR prymušana była adstupić, addajučy častku bielaruskich ziemiaŭ Polščy. 12 kastryčnika 1920 h. vajujučyja dziaŭžavy padpisali ŭ Ryzie pieramirje.

9 kastryčnika 1920 h. polskija vajsковыja addziely pad kamandaj hien. Lucyjana Źalihoŭskaha zaniiali Vilniu i vakolicy.

Pašla zaniaćcia Vilni hien. L. Žalihoŭski 12 kastryčnika 1920 h. abviaściŭ utvareńnie štučnaha tvorŭ pad nazovam „Litwa Środkowa”. U jaje skład uvachodzili Vilnia dy Vilenski, Trocki, Ašmianski i Śviancianski paviety. Ahulnaja terytoryja achapłała 13 014 km² i kala 500 tysiačaŭ žycharoŭ. Adnačasna hien. Žalihoŭski paklikaŭ Časovuju ūradavuju Kamisiju, katoraja chutka imknułaſia da ūłučeńnia „Litwy Środkowej” u hranicy Polskaj Rečypaspalitaŭ. Stałaſia heta pašla praviazdieńnia nakinutych vybaraŭ u Vilenski Sojm, jakija bajkatavali Bielarusy i Letuvisy. Bielaruski Nacyjanalny Kamitet u Vilni, zaklikajučy da bajkoty vybaraŭ, śćviardžaŭ praśledavańnie Bielarusaŭ u „Litwie Środkowej”, a takža toje, što vybrany sojm nia budzie pradstaŭlać voli nasielnictva. Wybary adnak adbylisia 8 studzienia 1922 h. i 20 lutaha 1922 h. vilenski sojm pryniaŭ pastanovu ab dałučeńni „Litwy Środkowej” da Polšcy.

18 sakavika 1921 h. pradstaŭniki ūradu SSSR padpisali mirny dahavor z Polščaj u Ryzie, pavodle jakoha Zachodniaja Bielarus znajšlaſia pad ūladaj Polšcy, a va ūschodniaj častcy ūmacoŭvałaſia BSSR.

U listapadzie 1920 h., pry padtrymańni polskaha hieneralnaha ūstaŭu i Bielaruskaj Najvyšejšaj Rady na Słuččynie sarhanizavana paŭstańnie suproc savieckaje ūlady, ale siły paŭstancaŭ byli za słabja, kab źmianić pałažeńnie, u jakim znajšlisia bielaruskija ziemli.

Nie źmianili pałažeńnia starańni premjera ūradu BNR Antona Łuckieviča, ani jahonaha nastupnika Vaclava Łastoŭskaha. Nie pamahli memaryjały da mirnaje kanferencyi ū Versali, vysyłanyja A. Łuckievičam i praf. M. Doŭnar-Zapolskim.

14 sakavika 1923 h. Rada Ambasadaraŭ pryznała hranicy Polšcy.

Častka siabroŭ Rady BNR i ministraŭ uradu BNR znajšlaſia na emihracyi, častka ū Polšcy i častka ū BSSR. Staršynia Rady P. Krečeŭski i jahony zastupnik V. Zacharka prabyvali ū Prazie Českej, V. Łastoŭski — u Koŭnie, K. Jezavitaŭ — u Ryzie, A. Łuckievič, T. Viernikoŭski i inšyja — u Vilni, J. Varonka i Janka Čarapuk — u Złučanych Štatach Paŭnočnaj Ameryki, a A. Čvikievič, Lavon Zajac i Uładzimier Prakulevič 15 krasavika 1925 h., pašla narady siabroŭ uradu BNR u Berlinie, pieradali svaje mandaty ūradu BSSR. Mandaty hetyja pryniali pradstaŭniki BSSR Alaksandar Uljanaŭ i Ž. Žyŭtonovič.

Bielaruski nacyjanalny ruch u Zachodniaj Bielarusi pad uładaj Polščy

Na asnovie saviecka-polskaha mirnaha dahavoru, padpisanaha ũ 1921 h.u Ryzie, u hranicach Polščy, zvanaj II Rečypaspalitaj, znajšлася zachodniaja častka Bielarusi. Byli heta Navahradzkaje, Paleskaje, Vilenskaje i Bielastockaje vajavodztvy, na abšary jakich żyło bolš 4 miljonaŭ žycharoŭ, pieradusim Bielarusaŭ. Kolkaść žycharoŭ nia-polskaje nacyjanalnaści — Bielarusaŭ, Žydoŭ, Letuvisaŭ, Rasijanaŭ — na hetym abšary polskija dašledčyki abličajuć na 75%. Samaja terytoryja składała 29% usioj II Rečypaspalitaj.

Pra nacyjanalny skład nasielnictva Paleskaha vajavodztva viedamy polski vučony praf. Jeży Tamašeŭski ũ svajoj knižcy *Z dziejów Polesia 1921-1939*, vydadzienaj u 1963 h. m.inš. napisaŭ, što navat u 1931 h., pašla dziesiacihadovaj palanizatoryjskaj akcyi miascovaha nasielnictva, Bielarusaŭ, pavodle rodnaha jazyka, naličvałasia 77,1% z małej kolkaściu Ukraincaŭ, a Palakaŭ tolki 11,3%. Dakładnaj kolkaści Bielarusaŭ u hranicach II Rečypaspalitaj dasiul nie ũstanoŭlena. Aficyjalnaja statystyka i spis nasielnictva praviedzieny polskimi ũładami ũ 1931 h. nie byli zhodnyja z praŭdaj i naličvali Bielarusaŭ tolki 990 tysiać. Niekatoryja polskija dašledčyki (W. Michowicz, *Problemy mniejszości narodowych* u knizie *Polska odrodzona 1918-1939. Państwo — społeczeństwo — kultura*, Warszawa 1982) lićać, što ũ II Rečypaspalitaj żyło 2 195 000 Bielarusaŭ.

Ułaśnikami ziemli ũ Zachodniaj Bielarusi byli pieravažna polskija abšarniki. Haspadarki z abšarami vyšejšymi ad 100 ha, u absolutnaj bałšyni polskich abšarnikaŭ i šlachty, u Paleskim vajavodztvie składali 67,6%, u Navahradzkim — 50,5%, a ũ Vilenskim — 46,4%. U hetych troch vajavodztvach haspadarki zajmali 6 239 448 ha, u tym liku ũ 3655 haspadarkach, bolšych jak 100 ha (u asnaŭnym polskich) znachodziłasia 3 655 196 ha, a ũ 350 148 sialanskich haspadarkach da 50 ha, u absalutnaj bałšyni bielaruskich, znachodziłasia tolki 2 402 791 ha (*Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*, rok wyd. V.1927).

Hetki padzieł ziemli stvaraŭ na ziemiach Zachodniaj Bielarusi niespraviadlivyja i varožyja adnosiny nacyjanalnyja i sacyjalnyja, jakimi zajmalisia ũsie bielaruskija arhanizacyi z siadzibaj u Vilni. Tut i va ũsioj

Zachodnij Biełarusi viali svaju dziejnosť Biełaruski Nacyjanalny Kamitet i Vilenskaja Biełaruskaja Rada, u jakoj važnuju rolu adyhryvaŭ Anton Łuckievič — byŭ staršynia ũradu BNR, Biełaruskaja Chryścijanskaja Demakratyja pad pravadyrstvam ks. Adama Stankieviča dy Biełaruskaja Centralnaja Rada Vilenščyny i Hrodzienščyny, jakaja paŭstała na źjeździe pradstaŭnikoŭ žycharoŭ hetych ziemiaŭ 12-14 krasavika 1919 h., na čale z Branisławam Taraškiievičam, katory mnoha času pašviačaŭ pracy ũ Biełaruskim Nacyjanalnym Kamitecie. Aprača taho ũ Vilni pracavała Biełaruskaje Navukovaje Tavarystva, vychodziŭ časapis „Krynica” i inšyja.

Biełaruskija dziejačy spadziavalisia, što polska-biełaruskija adnosiny ũložacca pamysna dla biełaruskaje nacyjanalnaje spravy. Padsťavaj takich spadziavańniaŭ była pierš za ũsio adozva načalnika Polščy J. Piłsudskaha z 22 krasavika 1919 h., jakuju jon vydaŭ „Da žycharoŭ byŭloha Vialikaha Kniastva” pašla zaniaćcia Vilni polskim vojskam 19 krasavika 1919 h. U adozvie hetaj J. Piłsudski zajaŭlaŭ, što „Polskaje vojska, katoraje z saboju pryvioŭ, kab źlikvidavać panavańnie hvaŭtu i siły, da źniasieńnia ũłady ũ kraju praciŭnaj voli žycharoŭ, vojska hetaje niasie vam usim volnaść i svabodu. Chaču vam dać hetkuju mahčymaść raźvizańnia ũnutranych spravaŭ, nacyjanalnych i relihijnych, jakuju vy sami budzicie sabie žadać, biez jakich-niebudź hvaŭtaŭ abo naciskaŭ z boku Polščy. Dziela taho, niahledziačy na toje, što jašče hrymiać harmaty i ljecca kroŭ, nie ũvodžu vajsakovaj ũłady, ale cyvilnuju, da katoraj buduć paklikanyja miascovyja ludzi, syny hetaje ziamli”.

Z paklikańniem henych ludziej adnak nie vychodziła dobra. Ab hetym šviedčać paviadamleńni polskich aficeraŭ. I tak ppłk Marian Zyndram-Kaściałkoŭski (u paźniejszych hadoch ministar i premjer polskaha ũradu) u 1919 h. hetak pisaŭ u svajoj analizie: „Treba padčyrknuć zachavańnie častki miascovaha ziemstva (ziemiaństva) — abšarnikaŭ, katoryja svajoju klasavaju palitykaju časta kampramietujuć polskuju spravu. Sialanie vieryli, što polski žaŭnier, vyzvaliŭšy kraj ad balšavikoŭ, pryniasie jamu abiacanyja praz Polski Sojm ahrarnyja pravy. Tym časam bolšaść abšarnikaŭ (ziemian) pastaviła spravu ũ hetaki sposab, byccam polskaje vojska pryjšło pierš za usio baranić ichnich majontkaŭ. Bieručy pad uvahu toje, što adnačasna miascovyja pany wielmi časta zajmajuć vysokija ũradavyja stanoviščy, na miescy vytvaryšsia abraz z časou panščyny, kali „pan” byŭ najvyšejšaj i apošnij instancyjaj”.

Jašče bolš jarka pradstaŭlena hetaja sprava ũ meldunku 2 addziełtu kamandavańnia 4 armijaj. U im pisałasia: „Polskaje hramadzianstva ahułam u entuzyjastyčnym imknieńni da daŭčeńnia da Polšcy nie

uświedamlaje sabie, što jano jość nacyjanalnaj mienšaściu, što pavinna sabie układać adnosiny z miascovym nasielnictvam nie pahyblajućy antahanizmaŭ, što najbolšaj našaj siłaj u budućyni moža być upłyŭ maralny, a nie jarki šavinizm i nietalerantnaść. (...) Cywilnaja administracyja tvorycca ŭ taki sposab, što adviećnaje paniaćcie biełaruskaha sielanina „Polak to pan” dalej uhruntoŭvajecca: na cełaj Mienskaj ziamli tolki adzin starasta nie jość abšarnikam. (...) Niżejšy piersanał charaktaryzuje skarumpavańnie, šmuhiel, administracyjnaja niaŭdolnaść, z adnačasnaj luboŭju da ŭżyvańnia nahajki i zvarotu „ty chamie”. Sytuacyja chutka źmianiajecca na našu niekaryść. (...) Najvialikšaje zło, katoraje nakiroŭvaje žycharoŭ prociŭ nas, znachodzicca ŭ masavych złoŭżyvańniach polskaje starany i nietaktoŭnyja adnosiny abšarnikaŭ, katoryja nie razumiejuć ducha času. Vynikam masavych złoŭżyvańniaŭ pieravažna žandarmeryi (chabarnictva, samavola, padtrymlivańnie spekulacyi), a takža vynikam vydatna klasavaj palityki abšarnikaŭ, źjaŭlajecca toje, što žychary škadujuć nia tolki bałšavikoŭ, ale navat Niemcaŭ. U wypadku abvieščańnia plebiscytu na hetych ziemiach nadzieja na našuju pieramohu wielmi słabaja. Dziej-naść miascovaha „żywiolu polskiego” jość prosta škodnickaja. (...) Usiudy viadziecca palityka nakiravanaja da ŭłučėńnia hetych krajoŭ da Polšcy niahledziaćy na pryračeńnia, danyja nasielnictvu hałoŭnym pravadyrom, katory abiacaŭ šanavač ichnija imknieńni da stvareńnia ŭłasnej dziaržaŭnaści” (Z. Załuski, *Między Wschodem a zgubą. Wyp-rawa na Kijów*, „Tu i teraz” nr 14 z 1.IX.1982 h.).

Nadzieju na toje, što adnosiny polska-biełaruskija mohuć układcac pamysna davaŭ h.zv. mały versalski traktat z 28 červienia 1919 h., u jakim Polšča zabaviazvałasia ŭ adnosinach da nacyjanalnych mienšaściaŭ, jakija znajšliasia ŭ jaje mieżach, a ŭ hetym liku i Biełaru-saŭ, zachoŭvać:

- „1. u poŭnaj cełaści abaronu żyćcia i svabodaŭ,
2. relihijnuju talerantnaść,
3. hramadzkija, cyvilnyja i palityčnyja pravy,
4. svabodu ŭżyvańnia rodnaje movy ŭ uradach i pryvatnych ad-nosinach,
5. školy, hramadzkija, relihijnyja i dabračynnyja ŭstanovy”.

Takija-ž pravy harantavali Biełarusam u II Rečypaspalitaj saviiecka-polski mirny dahavor padpisany ŭ Ryzie i polskaja kanstyucyja z 17 sakavika 1921 h., paćvierdžanyja J. Piłsudskim, jak najvyšejšym načal-nikam Polšcy. Ale J. Piłsudski pohłady svaje źmianiŭ. Nie prajšlo mno-ha času i jon vyraksia fedaracyjnych imknieńniaŭ, zajaŭlajućy, što „as-

novaŭ fedaracyi nie ūdasca ażyćciavić na hetych ziemiach, bo prycho-
dzim siudy z arużžam, a heta niazhodna z asnovami fedaracyi. (...) Da
taho niama tut takich, katoryja chacieli-b da hetaj fedaracyi prystupić”.
U 1920 h., na naradzie ū Vilni, J. Piłsudski zajaviŭ: „Staju za niekatory-
mi značnymi ūstupstvami ū halinie kulturnaha raźvićcia Biełarusaŭ, ale
ūstupstvaŭ palityčnych na karyść biełaruskaj fikcyi rabić nie chaću”.
Paźniej J. Piłsudski ū hutarcy z A. Łuckievičam skazaŭ, što dziaržaŭnyja
aspiracyi Biełarusaŭ źviazanyja z Polščaj treba adłażyć na lepšyja časy,
kali budzie bolš šansaŭ dla pamysnaha raźvizańnia hetaj spravy i ra-
dziŭ Łuckieviču zaniacca „arhaničnaj pracaj”.

I faktyčna Biełarusy zanielisia „arhaničnaj pracaj”. Arhanizavali bie-
łaruskija pačatkovyja škoły, nastaŭnickija kursy, biełaruskija himnazii
ū Vilni, Radaškovičach, Navahradku, Niašviży i Klecku. Pracavali bie-
łaruskija nastaŭnickija seminarij ū Sviślačy i Barunach. U 1921 h. sar-
hanizavali Tavarystva Biełaruskaj Škoły, jakoje pravodziła biełaruskiju
kulturna-aśvietnickuju pracu. U hetym-ža hodzie ū Vilni paŭstaŭ Bieła-
ruski Muzej, ekspanaty da jakoha sabraŭ Ivan Łuckievič, pierad sva-
joju pradčasnaj ū 1919 h., dy ūzbahačvali biełaruskija mu-
zejnyja skarby. Ad 14 vierašnia 1921 h. da studzienia 1922 h. vyda-
vali litaraturna-navukovy časapis „Biełaruskija Viedamaści” pad re-
dakcyjaj Maksima Hareckaha, a pašla „Biełaruskij Zvon” (1922-1923)
i arhanizavali biełaruskija kulturnyja imprezy.

Niekatoryja adnak Biełarusy ū 1922-1923 h., zhurtavanyja ū Bieła-
ruskaj Revalucyjnaj Arhanizacyi, na čale z Iosifam Łahinovičam, Ar-
sieniem Kančeŭskim i Leopoldam Rodzievičam, pravodžili nielehal-
nuju dziejnaść. BRA vydavała svoj časapis „Naš Ściah”, viała barac-
bu z polskaj uładaj i imknułasja vyzvalić dy dałučyć Zachodniuju Bie-
łarus da BSSR. U kancy 1923 h. BRA ūvajšła ū skład nielehalna sar-
hanizavanaje Kamunistyčnaje Partyi Zachodniaj Biełarusi, jakaja zda-
byvała šyrokija ūpłyvy i pravodziła dziejnaść, padtrymlivanuju Saviec-
kim Sajuzam i Kamunistyčnaj Partyjaj Polšcy.

Dziejačy lehalnych biełaruskich arhanizacyjaŭ mieli suviazi z bie-
łaruskimi dziejačami na emihracyi ū Čechasłavakii, Łatvii, Letuvie,
Niamieččynie i inšych krajoch. Dokazam hetaha jość udziel Br. Ta-
raškeviča jak pradstaŭnika vileńskich biełaruskich arhanizacyjaŭ u Na-
cyjanalna-Palityčnaj Biełaruskaj Naradzie ū vierašni 1921 h. u Prazie
Českaj. Narada hetaja adbyłasja z inicjatyvy V. Łastoŭskaha — by-
łoha staršyni uradu BNR, katory prabyvaŭ u Letuvie. U naradzie bra-
ła udziel 37 pradstaŭnikoŭ Biełarusaŭ z Polšcy, Łatvii, Letovy i Čecha-
słavakii. Siarod ich było 12 siabroŭ Partyi Biełaruskich Sacyjalistaŭ-
Revalucyjnieraŭ, 6 — sacyjalistaŭ-federalistaŭ, 3 — sacyjał-demak-
rataŭ i biezpartyjnyja.

Bielaruskaja Nacyjanalna-Palityčnaja Narada ũ Prazie ũ pryniataj 25 vierašnia 1921 h. rezalucyji zajaŭlała, što bielaruski narod vioŭ i budzie viašci baračbu za niezaležnaść i niepadzielnaść Bielarusi. Padtrymlivała ũsie bielaruskija pratesty suproć Ryskaha traktatu, katory padzialiŭ Bielarus i zaklikała ũsie aktyŭnyja bielaruskija siły da rašučaj revalucyjnaj baračby z vorahami bielaruskaha narodu. Narada asudziła samazvančyja vystupleńni hien. Bałachoviča, jak hałoŭnakamandujučaha bielaruskich vajskovych siłaŭ u Polšcy, jahonuju avanturnickuju dziejnaść, nazývajučy jaho ũzurpataram i avanturnikam, dy zaklikajučy apraŭdać siabie pierad bielaruskim hramadzianstvam.

Naviazvajučy da Słuckaha Paŭstańnia suproć savietskaje ũłady i partyzanskich vystupleńniaŭ suproć polskaje ũłady na bielaruskich ziemiach, narada pierašcierahała bielaruski narod, kab niepatrebna nie pralivaŭ kryvi. Narada zaklikała ũstrymacca ad niearhanizavanych vystupleńniaŭ, a mocna abjadnać svaje siły da taho momentu, kali prabje čas usienarodnaha revalucyjnaha zmahańnia za prava kožnaha narodu być haspadarom u svaim kraju.

Narada vostra pratestavała prociŭ nasyłania polskich kalanistaŭ na bielaruskija zemli, likvidacyji bielaruskich škołaŭ, spyniańnia bielaruskaj vydavieckaj pracy, prašledavańnia bielaruskich dziejačoŭ i źviartałasja da Lihi Nacyjaŭ, kab jana baraniła bielaruski narod ad pryhniečańnia, eksploatacyji i žniščeńnia. Ab pomać dla bielaruskaha narodu dzviartałasja takža da Mižnarodnaha Čyrvonaha Kryža ũ Ženevie.

Polskija ũłady nie pierašcierahali zaharantavanych Bielarusam pravoŭ Versalskim i Ryskim traktatami, dy polskaj kanstytucyjjaj. Likvidavali bielaruskija škoły, nasyłali na bielaruskija zemli polskich kalanistaŭ, aryštoŭvali bielaruskich dziejačoŭ i prašledavali bielaruskija arhanizacyji. Tak, prykladam, u nočy z 19 na 20 studzienia 1922 h. była praviedzienaja revizija ũ Bielaruskim Nacyjanalnym Kamitecie ũ Vilni i aryštavanyja na niejki čas bielaruskija dziejačy Fabijan Jaremič, Alaksandar Karabač i inš. Zabrana piačatki i hrošy, dy biezpadstaŭna vysunuta zakid špijonskaj raboty („Żołnierz Polski” nr 5 z 1.II.1922 h.). Blizu miesiac siadzieŭ u vastrozie bielaruski dziejač i redaktar chadeckaj „Krynicy” ũ 1922-1923 hh. Branistaŭ Turonak, paźniej lekar, i inš. Ahułam na bielaruskich ziemiach Rečypaspalitaŭ, jak śćvierdziŭ u svaim vystupleńni ũ sojmie pasoľ Miečyślaŭ Niedziałkoŭski — adzin z pravadyroŭ Polskaj Partyi Sacyjalistyčnaj, u kastryčniku 1922 h. siadziela ũ vastrohach boľš 20 tysiač cyvilnych žycharoŭ.

Niahledziačy na heta vialikaja častka bielaruskich dziejačoŭ dalej nadziejałasja, što moža ũdasca asiahnuć z polskaj ũladaj mahčymaje sužyćcio. Dziela taho, kali ũ 1922 h. abvieščana vybary ũ polski sojm i senat, bielaruskija dziejačy stvaryli Bielaruski Vybarčy Kamitet

i ů bloku z inšymi nacyjanalnymi mienšašciami: Źydami, Ukraincami i Niemcami, zdabyli 11 mandataů dla pasłoů u sojm i 3 mandaty senatarau u senacie.

Na pačatku biełaruskaja parlamentarnaja reprezentacyja, stvaryuŝy Biełaruski Pasolski Klub, padtrymlivała polskich demakratyčnych politykaů i kali ů 1922 h. adbyvalisia wybary prezydenta Rečypaspalitaj, hałasavała na Habryjela Narutoviča — kandydata demakratyčnych partyjaů i jon byů vybrany prezidentam. Adnak chutka pa vybarach zabiů jaho polski šavinist. U henym-ža hodzie Biełaruski Pasolski Klub padtrymlivaů urad hien. Uładysłava Sikorskaha, katory abiacau unarmavač nacyjanalnyja sprawy ů Polšcy, a hetym samym i polska-biełaruskija adnosiny, ale hety ůrad chutka polskija reakcyjnyja partyi prymusili padacca ů adstaůku.

Lajalnašć biełaruskaj parlamentarnaj repezentacyi padčyrknuů staršynia Biełaruskaha Pasolskaha Klubu pasoł Branistaů Taraškievič u svajoj pramovie ů sojmie 26 lutaha 1923 h. Jon m.inš. zajaviů: „My zjaůlajemsia pradstaůnikami lajalnaha biełaruskaha hramadzianstva, katoryja čvierdziać z hetaje trybuny, ŝto biełaruski narod spa-kojna zachouůvajecca i choča, kab usia sumlennaja presa paůtaryła, ŝto my adharodŝvajemsia ad taje šalonaje ručaůki abo złačynnaj pravakacyi, jakaja pachodzić ad vorahaů Polšcy, kiravanaja z zachadu ci ůschodu. Nie salidaryzujemsia z hetaj pravakacyjaj, jakaja viadzie da ručaůki najbołš złačynnaj pierad usim u adnosinach da našaha biełaruskaha narodu, bo jana piarečyc našaj pazytyůnaj pracy, a hetuju pazytyůnuju pracu pastavili my sabie za metu i katoraj našyja vybarcy chočuc, heta ŝkoły, kultura i abarona ekanamičnych intaresau zielaů našaha narodu”.

Adnačasna Biełaruski Pasolski Klub damahaůsia praviadzieůnia ziamielnaj reformy, nadzieůu ziamli biaz vykupu dla biezziamielnych i małaziamielnych biełaruskich sialan, biełaruskich ŝkołaů, demakratyčnych svabodaů, svabody sumleůnia i vieravyznaůnia, pravoů dla biełaruskaje movy, katedry biełaruskaje movy, historii i kultury na Vilenskim Universtyecie, aůtanomii i h.p. Damahaůni hetyja faktyčna nie vychodzili za mieŝy pravoů pryznavanych Biełarusam Versalskim i Ryskim traktatami, ani polskaj kanstyucyjaj.

Polskija ůłady nia tolki ničoha nie pryznali Biełarusam, ale zamiast ziamielnaj reformy nasilili polskaje asadnictva na biełaruskich ziemlach, zamiast pavialičeůnia biełaruskich ŝkołaů nasilili likvidacyju tych biełaruskich ŝkołaů, jakija byli sarhanizavanyja u časie niemieckaj akupacyi, abo ů pieršyja hady paŝla vajny. Zamiast svabody sumleůnia i vieravyznaůnia likvidavali biełaruskija kazaůni i katechizacyju moładzi ů biełaruskaj movie ů tych kašciołach, u jakich paŝpieli ůviašci

jaje katalickija ksiandzy Biełarusy. Da taho dajšto vysialańnie niekatorych biełaruskich dziejačoŭ z Rečypaspalitaj, napady polskich asadnikaŭ na mitynhi, arhanizavanyja biełaruskimi pasłami, dy množylisia revizii, aryšty i sudovyja pracesy.

Tak, prykładam, u 1923 h. u Biełastoku adbyŭsia vialiki praces 45-ci biełaruskich dziejačoŭ abvinavačanych u partyzanskaj antypolskaj baraćbie ŭ Zachodniaj Biełarusi, u Biełastockim vajavodztvie ŭ Biela-vieskaj puščy. Siarod abvinavačanych znachodziłasia dvoch biełaruskich pasłoŭ u polski sojm, vybranych u 1922 h.: Siarhiej Baran i Symon Jakaviuk, jakija pašla zmušanyja byli złażyć svaje mandaty i vyjechać za hranicu. Piacioch z hetaj hrupy sud zasudziŭ na dziesiać hadoŭ vastrohu i adnaho na pažyćciovaje žniavoleńnie. Podobnych pracesaŭ było bolš, a abvinavačańni časta byli zusim vydumanyja i biezpadstaŭnyja. Amal koźnaha Biełarusa prakuror abvinavačvaŭ za kamunistyčnuju dziejnaść i za varožyja adnosiny da polskaj ŭłady.

U suviasi z hetym adnosiny da polskaj ŭłady pahoršvalisia i Biełaruski Pasolski Klub pierajšoŭ u apazycyju. Pry tym u samym Klubie dajšto da razłamu. Častka bolš radykalnych pasłoŭ 25 červienia 1925 h. abvieściła ŭ sojmie, što jany vyjšli z Biełaruskaha Pasolskaha Klubu i stvaryli novy Klub Biełaruskaj Sialanska-Rabotnickaj Hramady.

U novy Klub Hramady ŭvajšli pasły Branisłaŭ Taraškievič (dacent, filolah i aŭtar biełaruskaj hramatyki), Symon Rak-Michajłoŭski (nastaŭnik), Piotr Miatła (kaaperatar), Pavał Vałošyn (paštovy službovec), Jury Sabaleŭski (ziemlamier) i senatar Alaksandar Ułasaŭ (były vydaviec i redaktar „Našaj Nivy”).

U Biełaruskim Pasolskim Klubie astalisia pasły ks. Adam Stankievič (publicyst i historyk), Fabijan Jaremič (technik), Vasil Rahula (nastaŭnik), Anton Aŭsiańnik (sielanin) i senatary Viačastaŭ Bahdanovič (pravasłaŭny teolah i nastauńnik) i Alaksiej Nazareŭski (hramadzki dziejač).

Staršnioj Klubu Hramady byŭ Br. Taraškievič, a Biełaruskaha Pasolskaha Klubu — F. Jaremič.

Pasolski Klub Hramady chutka sarhanizavaŭ novuju svaju partyju — Biełaruskuju Sialanska-Rabotnickuju Hramadu i raźvivaŭ šyrokuju dziejnaść, viadučy supracoŭnictva z nielehalnaj Kamunistyčnaj Partyjaj Zachodniaj Biełarusi i z kamunistyčnaj polskaj levicaj. Pasły, jakija ŭvajšli ŭ skład Hramady, užo raniej vydavali svaje časapisy „Zmahańnie” (28.X.1923-31.I 1924), „Biełaruskaja Dola” (1925), a pašla užo aficyjalnyja orhany BSRH: „Biełaruskaja Niva”, „Biełaruskaja Sprava”, „Naš Hołas”, „Naša Vola”, „Narodny Zvon”. Nazvy časapisaŭ źmianialisia z pryčyn častych kanfiskataŭ i spyniańnia vydańniaŭ.

Pasły F. Jaremič i V. Rahula stvaryli svaju partyju — Biełaruski Sialanski Sajuz i vydavali časapis p.n. „Sialanskaja Niva”. Vychodziła ja-

na ad 1925 da 1930 h.

Hrupa biełaruskich sacyjalistaŭ-revalucyjanieraŭ wydała niekalki numaroŭ svajho časapisu p.n. „Zołak”.

Bieručy pad uvahu toje, što Hramada zusim uziała pad svaje ŭpłyvy Tavarystva Bielaruskaje Škoły, Bielaruskaja Chryścijanskaja Demakratyja i Bielaruski Sialanski Sajuz u červieni 1925 h. stvaryli Bielaruski Instytut Haspadarki i Kultury, jaki arhanizavaŭ biełaruskuju dziejnaść, biełaruskija biblijateki, teatralnyja pradstaŭleńni, pašyraŭ ideju kaaperacyi, arhanizujučy kaaperatyŭnyja kursy, dy ahułam займаўsia pašyrańniem aśviety, viedy i kultury. BIHiK i TBŠ mieli svaje hurtki ŭ roznych miascovaściach Zachodniaj Bielarusi.

BIHiK mieŭ navat svoj biełaruski vyjazny teatr pad kieraŭnictwam prafesyjanalnaha akciora i reżysiora Bielarusa Piotra Bułhaka. Teatr hety m.inš. vystaŭlaŭ *Paŭlinku* Janki Kupały ŭ Vilni i roznych miascovaściach Zachodniaj Bielarusi.

U Vilni, aprača ŭspomnienych partyjaŭ i tavarystvaŭ, viali dziejnaść Bielaruski Kaapieratyŭny Bank, Bielaruskaje Pčalarskaje Tavarystva „Pčaća”, Bielaruskaje Teatralnaje Tavarystva, Bielaruskaje Dabradziejnaje Tavarystva, Bielaruskaje Tavarystva Biblijatekaroŭ, try biełaruskija kniharni i Bielaruski Studencki Sajuz, jaki vydavaŭ svoj časapis p.n. „Studenckaja Dumka”.

U 1926 h., dziakujučy starańniam dziejačoŭ Bielaruskaj Chyścijanskaj Demakratyji i Bielaruskaha Sialanskaha Sajuzu, paŭstała Bielaruskaja Drukarnia imia Franciška Skaryny, katoraja adyhrała niemału rolu ŭ raźvićci biełaruskaha adradženskaha ruchu.

Biełaruskija knižki vydavała nia tolki Bielaruskaje Vydavieckaje Tavarystva, ale i pryvatnaje vydaviectva Barysa Kleckina, katory mieŭ svaju drukarniu i wydaŭ m.inš. povieści Jakuba Kołasa (Tarasa Huščy) *U Paleskaj hłušy*, *U hłybi Paleśsia* i cely rad inšych knižak. Bielaruskija knižki vydavaŭ i drukavaŭ u svajoj maleńkaj drukarni i Uładysłaŭ Znamiaroŭski.

Biełaruskaja Chryścijanskaja Demakratyja pravodziła šyrokuju dziejnaść na relihijnaj nivic. Jana damahałasia nia tolki ŭtrymańnia biełaruskaj movy ŭ tych kaściołach, dzie jana była ŭžo ŭviedzienaja, ale ŭviadzieńnia biełaruskaje movy va ŭsich katalickich kaściołach na Bielarusi, z jakich karystali Bielarusy kataliki. Sprava hetaja asabliva zavastryłaśia paśla padpisańnia Rečpaspalitaj kankardatu z Vatykanam u 1925 h. dy kali na miesca vilenskaha biskupa Juryja Matuleviča — Letuvisa, prychilnaha Bielarusam, zjaviŭsia arcybiskup Romuald Jałbżykoŭski — zajadły polski šavinist.

Biełaruskija ksiandy kataliki ŭtrymlivali z saboju suviaź, arhanizujučy svaje źjezdy. Paśla źjezdu ŭ 1917 h. u Miensku, pra jaki ŭžo

ŭspaminałasia, 6 i 7 žniŭnia 1918 h. adbyŭsia žjezd u Hermanavičach Dzišnienskaha pavietu, a 12 i 13 lipienia 1921 h. — u Vilni.

Na žjezdach hetych vysoŭvalisia damahaŭni ŭviadzieŭnia biełaruskaje movy ŭ kaściołach i školach na biełaruskich ziemiach. Aprača taho na zjeździe ŭ Vilni vysunuta damahaŭnie naznačeŭnia ŭ Vilenskiju dyjaceziju biskupa sufrahana Bielarusa i ŭviadzieŭnia ŭ Vilenskaj Duchoŭnaj Seminarii navučaŭnia biełaruskaje movy. Na žjeździe hetym pastanoŭlena stvaryć arhanizacyju ksiandzoŭ Bielarusaŭ „Śvietać”. Zajavu da administracyjnych ŭladaŭ ab stvareŭnie takoj arhanizacyi m.inš. padpisali: ks. dr Ildefons Bobič, ks. Uł. Tałočka, ks. Adam Stankievič, ks. K. Stepovič, ks. Jazep Hermanovič i druhija, ale Kamisar Uradu Vilni ŭ 1924 h. prysłaŭ admovu lehalizacyi statutu „Śvietaća”, bez prava apelacyi da vyšejšych ŭladaŭ.

19 traŭnia 1925 h. katalickija ksiandzy Bielarusy vysłali memaryjał da Kanferencyi Biskupaŭ Polšcy, u jakim damahalisia:

„1. Jak najchutčej ŭvieści ŭ seminarii duchoŭnyja ŭ Vilni i Pinsku navučaŭnie biełaruskaj movy, litaratury i historyi.

2. Vydać normy, jakija jak naleža rehulavali-b ŭviadzieŭnie i ŭżyvaŭnie biełaruskaj movy ŭ dadatkowych nabaženstvach na biełaruskich ziemiach, aznačanych u hetym memaryjale.

3. Pry razhraničeŭniach i padzielačach dyjacezijaŭ, pałożanych na ziemiach uschodnich vajavodztvaŭ, biełaruskija etnahrafičnyja tereŭny, hraničačyja z narodam polskim ci ŭkrainskim, dałučyć da ich etnahrafičnych asiarodkaŭ”.

Memaryjał hety padpisała 15 ksiandzoŭ — pradstaŭnikoŭ biełaruskaha katalickaha duchavienstva.

12 červienia 1926 h. pradstaŭniki Bielaruskaj Chryścijanskaj Demokratyi daručyli arcybiskupu Jałbżykoŭskamu memaryjał z nastupnymi damahaŭniami:

„1. Nieadkładna ŭvieści ŭ Vilenskaj Duchoŭnaj Seminarii navučaŭnie biełaruskaj movy, litaratury, historyi i hieahrafii Bielarusi.

2. Pryznać Bielarusam katalikom u Vilni adzin z kaściołaŭ dla ich vyłučnacha ŭżytku.

3. Dapuścić ŭżyvaŭnie biełaruskaj movy naraŭni z movami polskaj i łacinskaj pry ŭradavych znosinach z duchoŭnymi ŭładami.

4. Vydać zahady, kab u prychoдах z biełaruskim nasielnictvam propaviedzi i naahuť t.zv. dadatkovyja bahasłužeńni adbyvalisia pa-biełarusku.

5. Vydać zahad, kab śviataroŭ biełaruskaj nacyjanalności pryznačałasia nie da polskich, a da biełaruskich prychoдаў, a tych, kaho zaraz pryznačana da polskich prychoдаў, viarnuć da biełaruskich”.

Arcyb. Jałbżykoŭski adkinuŭ hetyja damahańni, a na kanferencyi, jakaja adbyłasia 9 i 10 listapada 1926 h. u sprawie vunii z Pravasłaŭnaj carkvoj, na zajavu ksiandza Bielarusa Andreja Cikoty — kiraŭnika manastyra Ajcoŭ Maryjanaŭ u Druj ab patrebie ūżyvańnia ū światyniach biełaruskaj movy, z kpinaj paradziŭ jamu vyjechać da bałšavikoŭ.

Damahańni Bielarusaŭ katalikoŭ u sprawie ūviadzieńnia biełaruskaje movy ū kaściołach padtrymlivaŭ Bielaruski Nacyjanalny Kamitet u Vilni, ale i heta nie pamahło.

Arcyb. Jałbżykoŭski rašuća likvidavaŭ biełaruskuju movu ū kaściołach, a najbołš uporystych u biełaruskaści ksiandzoŭ Bielarusaŭ vysyłaŭ u polskija asiarodki i polskija parachvii. Hetki los spatkaŭ ks. dr Jazepa Rešacia, ks. Viktara Šutoviča, ks. Franciška Čarniaŭskaha, ks. dr Stanisłava Hlakoŭskaha i druhich u Vilenskaj dyjecezyi.

U Pinskaj dyjecezyi, za časoŭ biskupa Łazinskaha, adnosiny da biełaruskich ksiandzoŭ byli lepšyja, ale i tut pieraniesiena z biełaruskich parachvijaŭ u polskija ks. Pietra Tatarynoviča, ks. Antona Du-linca, ks. Alberta Bakinoŭskaha i inšych.

Najbołš hałosnaj spravaj u Vilenskaj dyjacezii była sprava ks. Vincuka Hadleŭskaha, katory mocna baraniŭ biełaruskaje movy ū kaściole ū Žodziskach, dzie byŭ probaščam. Jamu зробlena palityčnuju spravu, sudovy praces i 2 sakavika 1926 h. adveziena jaho ū varšaŭski vastroh na Makatovie, z jakoha vyjšaŭ 14 lipienia 1928 h., dziakujučy ahulnaj amnystyi.

Nie biaz zhody arcyb. Jałbżykoŭskaha adminastracyjnaja polskaja sanacyjnaja ūłada prykazala vyjechać z manastyra Ajcoŭ Maryjanaŭ u Druj ksiandzom Bielarusam. Tady załażyli jany sabie dom u Vilni, pry Zyhmuntoŭskaj vulicy, ale bolšaść z ich na čale z ks. F. Abrantovičam, J. Hermanovičam, A. Cikotam zajmałasia misyjnaj pracaj aŭ u dalokim Charbinie. Pašla revalucyi ū Kitai ks. A. Cikota, ks. J. Hermanovič i druhija byli aryštavanyja i pieradanyja ū Saviecki Sajuz, dzie trapili ū kancencyjny lahier.

Raspraviŭšysia z ksiandzami Bielarusami arcyb. Jałbżykoŭski zaatakavaŭ Bielaruskuju Chryścijanskuju Demakratyju. 11 krasavika 1927 h. vydaŭ jon pastyrski list, u jakim zabaraniŭ katalikom čytać

orhan BChD časapis „Krynica” i zahadaŭ ksiandzom ustrymacca ad pracy ŭ BChD. „Padajem da Vašaj viadomašci Ukachanyja ŭ Chryscie braty — pisaŭ arcyb. Jałbżykoŭski va ŭspomnienym liście — što partyja Biełaruskaja Chryścijanskaja Demakratyja paddalasia pamyłkam relihijnaha indyferentyzmu i bałšavizmu, jakija škodziać asnovam našaj šviatoj katalickaj viery”.

Čvierdžaŭni hetyja byli falšyvyja, bo choć BChD mieła radykalnuju prahramu, adkidała kapitalizm, zakładała ahraničeŭnie praźmiernaj pryvatnaj ŭłasnaści, to adnak pryznavała prava na ahraničanju pryvatnuju ŭłasnaść u hranicach pracoŭnaje normy ŭ sielskaj haspadarcy, jakuju moža abrabić sialanskaja samastojnaja siamja, abo pry dapamozie nie bolš jak 1-2 najmitaŭ, dy pryznavała potrebu navucaŭnia relihii ŭ školach. BChD imknułasia da zaharantavaŭnia palityčnych i hramadzkich svabodaŭ, svobody slova i sumleŭnia, poŭnaj svobody dla Kaścioła i Carkvy, dy da zhodnaha sužyćcia Biełarusaŭ katalikoŭ z pravasłaŭnymi Biełarusami. Kab asiahnuć vyznačanju metu, BChD imknułasia arhanizavać ušviedamleŭnie i ŭžadavaŭnie sialan, rabotnikaŭ i intelihiencyi ŭ chryścijanska-demakratyčnych ideałach i narodnaj biełaruskaj kultury.

Zahad arcyb. Jałbżykoŭskaha vyklikaŭ vialikaje abureŭnie i nia ŭsie ksiandzy čytali jahony pastyrski list u kaściołach, ale zmušanyja byli padparadkavacca zahadu. Z švieckich Biełarusaŭ katalikoŭ nihto nie pasłuchaŭ zahadu arcybiskupa i BChD dalej pravodziła svaju dziejnaść, choć „Krynica” źmianiła svoj nazoŭ na „Biełaruskuju Krynica”, ale stałasia jašče bolš radykalnym časapisam, trymajučysia radykalnaj chyścijanskaj idealohii.

Arcyb. Jałbżykoŭski nie astaviŭ pa sabie dobrych uspaminaŭ nia tolki siarod Biełarusaŭ, ale navat siarod Palakaŭ. Voš jak jaho ŭspaminaje viedamy polski dziejač kultury prof. dr Stanisłaŭ Lorentz, jaki ŭ 1928-1935 hh. byŭ kanservataram zabytkaŭ Vilenskaha i Navahradzkaha vajavodztvaŭ, kiraŭnikom Addziełu Mastactva Vajavodzkaha ŭradu ŭ Vilni, a pašla praz doŭhija hady dyrektaram Nacyjanalnahha Muzeju ŭ Varšavie: „Nie chacieŭ-by ŭvahulniać. (...) Napeŭna rovieŭ humanistyčnaj adukacyji i ŭvažlivašci na mastactva sučasnych biskupaŭ, niahledziačy na ichniaje hramadzkae pachodžaŭnie, jość, jak kažuć, vyšejšaje a nieba ad taho, jakoje naahuł (bo byli pryhožyja vyniatki) pradstaŭlali šviatary z hieneracyi vychavanaj i pašviačanaj nadoŭha pierad pieršaj sušvietnaj vajnoj. Da hetaj hieneracyi naležaŭ arcybiskup Jałbżykoŭski. Byŭ jon urešcie čalaviekam surovym, skromnaha pachodžaŭnia, biez kulturnych upadabaŭniaŭ” (Robert Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1981, s. 125).

Šavinistyčnaja polskaja razjušanaść arcyb. Jałbżykoŭskaha krychu žmiakła ũ 1928 h. i jon dazvoliŭ nadrukavać *Katachizmoŭku* ũ biełaruskaj movie, vydavać ks. A. Stankieviču časapis „Chryścijanskaja Dumka”. Časapis hety staviŭ sabie za metu pašyrać i vyśviatlać siarod Bielarusaŭ katalickuju navuku i tvaryć biełaruskuju katalickuju litaraturu.

Z redakcyjaj „Chryścijanskaj Dumki” supracoŭničali: ks. dr F. Abrantovič, ks. dr J. Rešać, ks. A. Cikota, katory niekalki hadoŭ byŭ hieneralam Zakonu Ajcoŭ Maryjanaŭ, ks. J. Hermanovič (Vincuk Advażny) — biełaruski paet i piśmieŭnik, ks. Janka Siemaškievič (Janka Bylina) — biełaruski paet i dramaturh, ks. P. Tatarynovič — piśmieŭnik i pierakładčyk, ks. V. Hadleŭski, ks. dr St. Hlakoŭski, ks. dr Janka Tarasevič z Zlučanych Štataŭ Paŭnočnaj Ameryki, dr Stanisłaŭ Hrynkievič i šmat inšych.

Niahledziačy na prašled, ksiandzy Bielarusy stvaryli svajo Bielaruskaje Katalickaje Vydaviectva i vydali niekalki biełaruskich relihijnych knižak, u tym liku *Historyju Śviatuju Staroha Zakonu*, *Historyju Śviatuju abo biblijniju Novaha Zakonu* apracavanyja ks. V. Hadleŭskim, *Rodnaja mova ũ śviatyniach* ks. A. Stankieviča, *Hołas dušy* — knižka da naboženstva ks. K. Stepoviča (Kazimiera Svajaka) — vydatnaha biełaruskaha katalickaha paeta, pradčasna pamioršaha na suchoty ũ 1926 h.

Biełaruskaja mova zachavałasia tolki ũ kaściole św. Mikałaja ũ Vilni, pryznačanaha dla Letuvisaŭ, u jakim adpraŭlaŭ nabaženstvy dla biełaruskich katolikaŭ i havaryŭ pabiełarusku kazaŭni ks. Adam Stankievič, dy ũ vunijackich cerkvach u Albertynie i Synkovičach.

Za ũviadzieŭniem biełaruskaje movy ũ pravasłaŭnych cerkvach na Bielarusi viali zmahaŭnie a. Alaksandar Koŭš, senatar Viačasłaŭ Bahdanovič, a. Łuka Hoład i inšyja biaz bolšych pošpiechaŭ. Viačasłaŭ Bahdanovič i a. Łuka Hoład vydavali biełaruski časapis p.n. „Pravasłaŭny Bielarus”. Tyja ludzi, jakija damahalisia biełaruskaj movy ũ pravasłaŭnych cerkvach takža napatykali na prašledavaŭnie jak z boku pravasłaŭnaj carkoŭnaj jerarchii, hetak i polskaj ulady, katoraja imknułasia ũviaści ũ pravasłaŭnyja cerkvy ũ Zachodniaj Bielarusi polskuju movu. Hetyja imknieŭni polskich administracyjnych uladaŭ padtrymlivali navat niekatoryja pravasłaŭnyja jepiskapy, chočučy zdabyć sabie hetym roznyja mataryjalnyja karyści.

Najšyrejšuju palityčnuju dziejnaść u 1925-1926 hh. viała Bielaruskaja Sielanska-Rabotnickaja Hramada pad kiraŭnictwam Branisłava Taraškieviča i centralnaha kamitetu z sakratoryjatam u Vilni. U svajoj prahramie hetaja partyja zajaŭlała: „Stojačy na hruncie samaaznačeńnia narodaŭ BSRH uvažaje, što ũsie biełaruskija ziemli pavinny być

abjednanyja i zlučanyja ũ adnu niezaležnuju respubliku pad ũladaj sialan i rabotnikaŭ”. Dalej Hramada damahałasia sialanska-rabotnic-kaha ũradu, demakratyčnych svabodaŭ, kanfiskaty abšarnickich i car-koŭnych ziamiel i pieradačy ich biezziamielnym i małaziamielnym sia-lanam, likvidacyji polskaha asadnictva, pierałažeńnia padatkaŭ na za-možnych ludziej, svabody sumleńnia, navučańnia ũ rodnaj movie i inš. Dziakujučy takoj radykalnaj prahramie, dobrej prapahandzie, dobra redahavanaj biełaruskaj presie, dy ruchlivaści dziejačoŭ Hramada chutka pavialičałasia. U studzieni miesiacy 1927 h. jana miała kala 120 tysiač siabroŭ, 2 tysiačy hurtkoŭ i 18 pavietavych kamitetaŭ u bołšych haradoch.

Polskija ũłady abvinavačvali Hramadu ũ kamuniźmie. Jana faktyčna supracouńičała z Kamunistyčnaj Partyjaj Zachodniaj Biełarusi, ale ka-munistyčnaj arhanizacyjaj nie była. Na hetuju temu pravadyr Hrama-dy pasoł Br. Taraškievič u pramovie ũ polskim sojmie 25 krasavika 1925 h. m.inš. hetak havaryŭ: „Abvinavačvajuć nas u kamuniźmie, u raspalvańni dyversyjnaha, bandyckaha, jak kaźacie, a faktyčna paŭstančaha ruchu, abvinavačvajecie nas u tym, što my nia chočam lajalna stać na hruncie polskaj dziaźžaŭnaści, ale prypomnicie sabie, što my pryjšli da hetaha sojmu imienna, kab stanuć na hruncie prava, ale byli my naiŭnymi, my vieryli ũ iluziju kanstytucyjnuju, my vieryli, što traktaty, kanstytucyja sapraŭdy harantujuć prava, chacia-b mini-malnaje palityčnaje i nacyjanalnaje prava. (...) Voš-ža my chacieli iści hetaj darohaj, my mieli hetuju iluziju, ale pryhladajučysia tamu, što dziejecca ũ hetaj pałacie i što dziejecca ũ cełym kraju, akančałna ras-palisia hetyja iluzii nia tolki ũ našych masach, ale i ũ nas. (...) My siańnia vyrasna musim skazać našamu narodu, raźbivajučy henyja zhodnickija iluzii, što tam, dzie ũrad maje ũ svaich rukach buržuazija, dzie kiruje ũrad abšarnikaŭ, a jana imienna ũraduje ũ cełym kraju, nia moža być ani hramadzkaaha vyzvaleńnia, ani jakich-niebudź nacyja-nalnych pravoŭ, nie havoračy ũžo pra aŭtanomiju. Niachaj naš siela-nin zrazumieje, što tolki rašučaja źmiena ũradu ũ cełym kraju moža dać jamu vyzvaleńnie, takaja imienna źmiena, kab urad byŭ sialan-ska-rabotnicki i kab hety ũrad uziaŭ u svaje ruki ũsiu ũladu”.

Biełaruskaja Sielanska-Rabotnickaja Hramada, Biełaruskaja Chryś-cijanskaja Demakratyja, Biełaruski Sialanski Sajuz, Tavarystva Bie-łaruskaje Škoły, Biełaruski Instytut Haspadarki i Kultury, dy inšyja bie-łaruskija arhanizacyi, svajoju dziejnaściu pakazali, što biełaruskaja sprava nia jość fikcyjaj, jak jaje nazvaŭ Piłsudski. Vialiki razmach bie-łaruskaha ruchu pierapałochaŭ polskuju sanacyjnuju ũladu i jana pryjšła da vysnovy, što Hramada zahraźaje polskamu haspadarstvu. Dziela taho 15 studzienia 1927 h. na zahad taho-ž Piłsudskaha pačała-

sia likwidacyja Hramady. U praciahu niekalki dzion aryštavali bolš 400 aktyŭnych hramadzkich dziejačoŭ, a ŭ ich liku znajšlisia pasły Br. Taraškievič, S. Rak-Michajłoŭski, P. Miatła, P. Vałošyn, kiraŭnik centralnaha sakrataryjatu Maksim Bursevič, namiešnik sakratara Viačasłaŭ Makoŭski, palityčny redaktar hramadaŭskich časapisaŭ Janka Babrovič, jaki adnačasova byŭ pradstaŭnikom KPZB pry Hramadzie, i inšyja.

Kab źmienšyć antypolskija nastroi siarod Bielarusau i asłabić dziejnaść hramadaŭcaŭ dy nacyjanalnych bielaruskich arhanizacyjaŭ na čale z BChD i BSS, polskija ŭłady ŭžo ŭ 1926 h. pačatali ūspamahać Bielarusau palanafiłaŭ i subsydyjavać vydavanyja imi časapisy. Byli heta časapisy T. Viernikoŭskaha „Bielaruskaje Slova”, jakoje vychodziła ad 3 studzienia 1926 h. da 9 sakavika 1928 h., „Bielaruskaja Kultura” Franciška Umiastoŭskaha, jakoje vyjšla tolki try numary ŭ 1927 h. i časapis dr Arsienia Paŭlukieviča. Časapisy hetaja nie adyhrali nijakaje roli i chutka pierastali vychodzić.

U 1927-1929 hh. adbyvalisia sudovyja spravy nad byłymi dziejačami Hramady. Bolšaść aryštavanych atrymała prysudy pa niekalki hadoŭ vastrohu, a byłyja pasły Hramady — pa 12 hadoŭ ciažkacha vastrohu. Aryštavany i sudžany byŭ za supracoŭnictva z Hramadoju Anton Łuckievič, ale jamu ŭdałosia abaranicca ad prysudu.

Jašče nia skončylisia ūsie pracesy Hramady, a ŭžo ŭ śniežni 1927 h. paŭstała novaja bielaruskaja palityčnaja partyja Zmahaŭnie, katoraja Pradoŭžvała dziejnaść Hramady. U časie vybaraŭ u polski sojm u 1928 h. Zmahaŭnie zdabyło 5 mandataŭ. Pasłami Zmahaŭnia stalisia dr Ihnat Dvarčanin, Jazep Haŭrylik, Flahont Vałyniec, Ivan Hrecki i Alaksandr Stahanovič, jakoha ŭ lutym 1929 h. zamianiŭ Pavał Krynčyk. Paslom u sojm byŭ takža vybrany dr Janka Stankievič, jak biezpartyjny.

BChd i BSS, niahledziačy na roznyja pieraškody i pierasledavaŭnie (byłyja pasły F. Jaremič, V. Rahula i mnohija inšyja bielaruskija dziejačy byli aryštavanyja na čas vybarčaj akcyji i siadzieli ŭ vastrozie), u vybarach u 1928 h. zdabyli 4 mandaty ŭ sojm i 1 u senat. Pasłami z BChD źjaŭlalisia Pavał Karuza i Albin Stepovič, a z BSS — Fabijan Jaremič i Kanstanty Juchnievič, a Vasil Rahula prajšoŭ u senat. Jany dalej abjadnoŭvalisia ŭ Bielaruskim Pasolskim Klubie.

Partyja Zmahaŭnie nie supracoŭničała ani z BChD, ani BSS. „Zmahancy”, padobna jak i „hramadaŭcy” dy kamunisty, nazyvali bielaruskich chadekaŭ i sielsajuźnikaŭ buržuaznymi partyjami, choć buržuajaŭ ani ŭ BChD, ani ŭ BSS nie było. „Hramadaŭcy”, „zmahancy” i kamunisty nazyvali buržuajami ūsich pryčylnikaŭ BNR, choć tam hetak sama nie było buržuajaŭ. Z BNR karotka tolki supracoŭničaŭ Raman Skirmunt — abšarnik z Palešsia, ale jon chutka pierajšoŭ da Palakaŭ —

hetak jak usie abšarniki z biełaruskich ziamiel. Z byłych bahatych mah-nackich rodaŭ VKL pryčilna adnosiłasia da Bielarusaŭ kniahinia Mah-dalena Radziwił, jakaja prabywała ŭ Niamieččynie, a pašla ŭ Švajcaryi i ŭ mieru svaich mahčymašciaŭ padtrymlivała biełaruski adradženski ruch, ale nie adyhrywała ŭ im nijakaj roli.

Bielaruskija nacyjanalnyja niezaležnickija arhanizacyi rašuča adki-dali pryšyvanuju im łatku buržuaznaści, bo ich prahramy byli radykal-nyja, a toje što koratka ŭ biełaruskim ruchu braŭ udział R. Skirmunt nie źmianiała ichniaha abličča, ichniaha charakteru, tak jak udział nie-katorych dziejačoŭ „dvaranskaha” pachodžańnia ŭ kamunistyčnaj par-tyi i saviieckim uradzie, prykładam Čyčeryna, Mołatova i inšych nie źmianiaŭ charakteru kamunistyčnaj partyi i saviieckaha ũradu.

Prahramy BChD i BSS u hramadzka-sacyjalnaj halinie byli amal takija samyja jak prahrama Hramady i Zmahańnia. Rožnicu miž imi Branistaŭ Taraškievič hetak scharaktaryzavaŭ: „My źjaŭlajemsia re-valucyjnymi sacyjalistami i mižnarodnikami, a našyja siabry z Biela-ruskaha Pasolskaha Klubu stajać na hruncie nacyjanalnym. Da taŭho BChD i BSS pryznawali akt abviaščeńnia niezaležnaści Bielarusi 25 sakavika 1918 h., a „hramadaŭcy” i „zmahancy” nie pryznali jaho i byli za dałučeńniem Zachodniaje Bielarusi da BSSR”.

Zmahańnie, padobna jak Hramada, chutka ražvivała svaju dziej-naść. Arhanizavała mitynhi, schody, demanstracyi, supracoŭničała z TBŠ, vystupała ŭ abaronie biełaruskich rabotnikaŭ, sialan i pali-tyčnych viaźniaŭ. Vydavała svaje časapisy „Na Varcie”, „Śviet”, „Śvi-tańnie”, „Da pracy”, „Praca”, „Hołas Pracy”, „Naša Hazeta” i inš. Kožna-ja z ich vychodziła wielmi koratka, bo byli jany časta kanfiskavanyja i začynianyja, padobna jak časapis „Hramada”. Redahavali ich Anton Vojcik, Jakub Miska, J. Mazol, Miłałaj Marcinčyk i druhija.

Ražvivała svaju dziejnaść i BChD. U 1928 h. pad redakcyjaj inž. Adolfa Klimoviča, vydatnaha dziejača BChD, pačaŭ vychodzić bieła-ruski sielska-haspadarčy časapis „Samapomač”, a ŭ 1929 h. moładź zhurtavanaja pry BChD pačała vydavać biełaruski miesiačny časapis dla moładzi p.n. „Šlach Moładzi”, drukavany spačatku kirilicaj, a paš-la kirylicaj i łacinkaj. Moładź hetaja starałasia stvaryć svaju arhaniza-cyju Tavarystva Bielaruskaj Moładzi „Budučynia”, ale polskija ũłady nie dali na heta dazvołu, dy časta kanfiskavali „Šlach Moładzi”, pry jakim zhurtavałasia mnoha biełaruskich patryjotaŭ, maładych paetaŭ i pišmiennikaŭ. Na bačynach „Šlachu Moładzi” drukavalisia vieršy Mi-chasia Mašary, Maksima Tanka, Anatola Biarozki, Siarhieja Chmary, Alesia Milucia, Uładzimiera Biernikoviča i inš., apaviadańni Piatra Łas-taŭki, Jazepa Vilkoŭšczyka, dy vieršy i artykuły starejšych paetaŭ, piš-mieńnikaŭ i dziejačoŭ: Janki Byliny, Vincuka Advažnaha, Ludviki Voj-

cikavaj (Zoški Vieras), ks. Adama Stankieviča, ks. V. Hadleŭskaha (Vah) i maładych biełaruskich intelihientaŭ: Maryjana Pieciukieviča, Jazepa Maleckaha, Janki Šutoviča i inš.

30 žniŭnia 1930 h. polskaja sanacyjnaja ũlada sarhanizavała pahrom Zmahańnia. Aryštavana ũsich paštoŭ z hetaha klubu, vydatniejšych dziejačoŭ Zmahańnia na pravincyi i źlikvidavała 50 sakrataryjataŭ u roznych miascovašciach. U 1931 h. polski sud na 8 hadoŭ vastrohu zasudziŭ dr Dvarčanina, Haŭrylika, Vałynca i Krynčyka. Nieŭzabavie hetyja pasły, tak jak pasły Hramady, byli vymienieny na palityčnych viazniaŭ SSSR i znajšliasia ũ BSSR.

U 1930 h. polskija ũlady źlikvidavali boľš 300 hurtkoŭ Tavarystva Biełaruskaj Škoły i dziejnašć jaho pavažna abmiežavana.

Dalejšuju dziejnašć Hramady i Zmahańnia viała nielahalna Kamunistyčnaja Partyja Zachodniej Biełarusi, supracoŭničajučy z Kamunistyčnaj Partyjaj Poľšcy i mieła pavažnyja ũpłyvy siarod rabotnikaŭ i biełaruskich sialan.

U čarhovych vybarach da polskaha sojmu i senatu ũ 1930 h. sanacyjnaja ũlada nie dała mahčymašci Biełarusam navat vystavić svaich kandidataŭ i ũ polskim parlamancie biełaruskaha pradstaŭnictva nie było. Praz adnu kadencyju byŭ jašče adzin biełaruski pasoľ Fabijan Jaremič, ale jamu zaharantavali mandat Ukraincy na svaim vybarčym spisie.

Pašla likvidacyi Hramady prabavali naładzić biełaruska-polskija adnosiny Anton Łuckievič, Radasłaŭ Astroŭski (dyrektor Vilenskaj Biełaruskaj Himnazii), Fabijan Akinčyc (były dziejač Hramady) i dr Janka Stankievič. Jany ũ 1930 h. sarhanizavali Centralny Sajuz Kulturnych i Haspadarčych Arhanizacyjaŭ (Centrasajuz), vydavali časapis spačatku p.n. „Napierad”, a pašla „Biełaruski Zvon” (ad 6.I.1931 h. da 2.XII.1932 h.), jaki atakavaŭ kamunistaŭ i biełaruskija niezaležnyja arhanizacyi. Hetyja-ž ludzi stvaryli takža studenckuju biełaruskuju arhanizacyju (karparacyju) „Skarynija”, u prociŭvahu Biełaruskamu Studenckamu Sajuzu, boľšašć siabroŭ jakoha stajała na niezaležnickim hruncie. Z zainicyjavanaha adnak biełaruska-polskaha supracoŭnicтва ničoaha nia vyjšła. Tolki dr J. Stankieviču ũdałosia zdabyć biełaruski lektarat na Vilenskim Universytecie, jaki byŭ karyсны dla biełaruskaje spravy. Jon m.inš. uzmacniŭ dziejnašć Studenckaj Arhanizacyi „Biełarusavieda” ũ pašyreŭni viedaŭ z haliny biełaruskaje movy, literatury i historyi.

Fabijan Akinčyc, vystupiŭšy z Centrasajuzu, sarhanizavaŭ z ũładystavam Kazłoŭskim — byłym polskim aficeram — Biełaruskuju Nacyjanał-Sacyjalistyčnuju Partyju i vydavali časapis p.n. „Novy Šlach”. Ani ich partyja, ani ich časapis nia mieli šyrejšaha ũpłyvu siarod biełaruskaha hramadzianstva.

Radastaŭ Aŭstroŭski, jaki byŭ dyrektaram Bielaruskaj Himnazii, nie zdabyŭ padtrymańnia z polskaha boku i Bielaruskaja Himnazija pierastała być samastojnaj szkołaj. Polskija ũlady daŭčyli jaje jak filiju da polskaje himnazii im. J. Sławackaha, a R. Astroŭskaha ũ jakaści nastaŭnika skiravali ũ 1936 h. da pracy ũ polskaj škole ũ Łodzi.

Anton Łuckievič takža nia moh wieści šyrejšaje pracy. Jon byŭ staršynioju Bielaruskaha Navukovaha Tavarystva i dyrektaram Bielaruskaha Muzeju imia jahonaha brata Ivana Łuckieviča, katory polskaja ũlada chaciela daŭčyc da polskaha muzeju, a kali Łuckievič nia wykazaŭ na heta zhody, adabrali jamu finansavuju pomač.

Paŭžeńnie bielaruskich arhanizacyjaŭ pad naciskam polskaj sanacyjnaj ũlady stavałasja štoraz bolš ciažkim, a mahčymaści pracy abmiažoŭvalisia. Ciažkoje paŭžeńnie pierażyvali takža bielaruskija sialanie.

Voš jak ab hetym havoryč uspomnieny praf. dr Stanisłaŭ Lorentz z Robertam Jarockim, jaki apracavaŭ jahonyja hutarki, vydadzienyja ũ 1981 h. u Varšavie ũ knižcy *Rozmowy z Lorentzem*. Budučy kanservataram zabytkaŭ Vilenskaha i Navahradzkaha vajavodztvaŭ u 1928-1935 hh., 12-15 traŭnia 1929 h. braŭ jon udziel u inspekcyi vilenskaha vajavody ũladysłava Račkieviča ũ Brastaŭskim, Pataŭskim, Śviancianskim i Vilenska-Trockim pavietach, zadačaj katorej było papiaredžańnie niaščaściu hoładu, jakoje z pryčyny nieŭradžaju ũ 1928 h. pahražała biednym žyharam henych paviećaŭ.

„Robert Jarocki: — Jakija heta byli žychary?

Prof. St. Lorentz: — Naturalna, Bielarusy. Źałasna prezentujučysia, u łapciach na bosych nahach, u kašulach i portkach abviazanych šnurkami. Ja byŭ ašaŭmleny vyhladam niekatorych sialanskich siemjaŭ, asabliva małych dziaciej. Pieršy raz u žyćci satknušsia ja z hetak strašnym hoładam.

— U jakim jazyku adbyvałasja hutarka z pradstaŭnikami sialan i imi samymi? Jany-ž nie znali polskaha jazyka?

— Redka. Palaki składali na hetych abšarach vierchnija słai. Abšarniki, uradaŭcy, palestra heta byli Palaki. Ramiastvo i handal znachodzilisia hołoŭna ũ żydoŭskich rukach. Dziela taho ũ časie spatkańniaŭ z vajavodaj pradstaŭlalisia jamu patreby bielaruskich sialan za pasiarednictwam katalickich ksiandzoŭ, abo papoŭ, kali pieravažali pravasłaŭnyja parachvii. Ksiandzy abo inšyja pradstaŭniki žycharoŭ paasobnych miascovašciaŭ zvaročvalisia da vajavody papolsku, radziačysia časami koratka pabielarusku z delehacyjaj sialan. (...) Biada była hetak niečuvanaja, što ũ niekatorych miascovašciach sialanie zryvali sałomu sa strechaŭ svaich chataŭ, małoli jaje i z hetaha piakli chleb. Naturalna razšyrašsia brušny tyf i inšyja chvaroby. Vyh-

lad hetaj skrajnaj biady ašaŭtlaŭ mianie i astaŭsia ŭ pamiaci na cełaje žyćcio. Heta ŭžo była nie Polšča B ci C, nie Lublinščyna ci Biełastoččyna. Heta była paprostu skrajnaja nendza, umowy żyćcia nialudzkija. Nad tym nia možna było prajści da štodzionnaha paradku. Umovy, u jakich hetaja ludzi vehetavali, klikali nia tolki pomačy biezadkładnaj, ale doŭhaterminovaj” (bač. 98-99).

Ab biadzie panujučaj na biełaruskaj wioscy ŭ 1937 h. m.inš. pisaŭ navat były pasoł na sojm, redaktar Piotr Kownacki ŭ „Dzieńniku Wileńskim” — orhanie reakcyjnaha vilenskaha Stronnictwa Narodowego. U artykule, katory pieradrukavali mnohija polskija hazety, P. Kownacki hetak pisaŭ:

„Ab nendzy panujučaj siańnia na kresovaj wioscy mało chto ŭ Polšczy wiedaje, a jość jana strašnaja. Voś prykłady: na terenie Słabodzkiej hminy Brasaŭskaha pavietu jość wioski, u katorych na 10 haspadarkach možna naličyc tolki 3 koniej i 2 karovy. Žychary hetaj wioski ad 2 hadoŭ nia znajuć, što heta jość małako i żyvuć vyłučna bulbaj. Varta dadać pry tym, što havorycca tut nie pra małaziamielnych abo biezziamielnych, ale pra haspadaroŭ 10- i 15-hektaravych. Častkovaj pryčynaj nendzy jość niaščaście niaŭradžaju, jakoje naviedała padrad dva hady paviet. Ale i pierad hetym byvali hady nieŭradžaju, a adnak da takoj nendzy nie dachodziła. Urad vydaŭ u 1928 i 1929 hadoch milionnyja sumy na dapamohu tym, jakich spatkała niaščaście nieŭradžaju. Ale palohki im heta nie pryniasło. Čamu?

Davana pomač ziarnom, pry čym za żyta, jakoje tady na rynku kaštawała 6 zł za pud ličana 7 i 8 zł. Siańnia sialanie spłačvajuć hetaja daŭhi, ale ciapier żyta kaštuje ŭ nas ad 1,80 zł da 2,20 zł za adzin pud (32 funty).

Jašče pierad tryma hadami haspadary z nazvanych praz nas vakolicaŭ mieli pa 2 karovy na haspadarstvie, siańnia vyzbylisia żyvoha inventara za biezcan. Ceny za hetaj inventar hetak sama śmiešna małyja. Tak prykładam, parasiata 5-6-tydniovyja pradajucca na rynku ŭ Brasaŭskim paviecie pa 10 zł za paru. Jašče horš z karovami i koñmi.

Nia moža takža sielanin papravić svajho budžetu, pradajučy małako i ptuški, cena jakich praźmiernie abniżyłasja. Daŭniej u nas sielanin płaciŭ padatki, pradaŭšy żyta, siańnia hetaha żyta pry tak niskich cenach na padatki nie chapaje. A da taho-ž aprača dziaržaŭnych i kamunalnych padatkaŭ jość jašče pažarnaja składka, składki na atrutu pacukoŭ, a ad času da času „dabravolnaje apadatkavańnie” na niejki pomnik Strałka („Strzelca”) i vybarčuju akcyju.

Sialanie aprača taho zadoŭžanyja ŭ kasach i bankach kamunalnych, pry pomačy katorych u svaim časie kuplali štučnyja ŭhnajeñni, siańnia ŭžo nie dajučyja dachodu. Mnohija majuć daŭhi za kamasa-

cyju ziamiel, pieranos budynkaŭ i h.p.

Jašče pierad tryma hadami žychary pryhraničnych Brastaŭskaha i Dzišnienskaha pavietau mieli davoli značnyja dachody z ilnu, za katory płačana ad 30 da 60 zł za pud. Siańnia cana za lon abniżyłasia za wałakno da 6, a navat 4 zł za pud.

U takich abstavinach pra spłatu daŭhu ciażka navat havaryć.

Padatkavyja zadoŭžańni i apratestavanyja veksli dziakujučy hetamu rastuć z dnia na dzień.

Rastuć takža narakańni, padtrymlivanyja sytuacyjaj našaj samaŭradavaj i administracyjnaj haspadarki.

Sojmiki zajmajuca promyslam i handlam, na jakim jasna panošiac straty.

Tak, prykładam, u Šviancianach jość samaŭradavaja drukarnia, u jakoj u jakaści dyrektara pracuje brat pana starasty i jana z hodu ũ hod prynosić štoraz bolšy deficyt, pakryvany z budžetu hminy.

U Brastavie pabudavana pryhožuju cahielniu, ceħta z katoraj cenicca pa 80 zł za tysiaču, choć adnačasna pryvatnaja cahielnia pradaje ceħtu dva razy tańniej. Hetakich i padobnych prykladaŭ možna było-b pryvodzić sotni. Pad pryhožymi prykryčkami chavajecca vialikaja nendza, katoraj nia možna ani zahavaryć, ani zadrukavać vybarčymi brašurami". (Artykuł hety byŭ napisany i nadrukavany ũ časie vybaraŭ da sojmu i senatu).

Hetakaje pałažeńnie było nia tolki ũ Brastaŭskim paviecie, ale i va ũsioj Zachodniaj Biełarusi.

Ciażkoje pałažeńnie na biełaruskich ziemiach, asabliva na Paleśsi, śćviardžaŭ navat paleski vajavoda Vaclaŭ Kostak-Biernacki — arhanizatar kancencyjnaha łahiera ũ Kartuz-Biarozie, u jaki najbolš vysłana Biełarusaŭ. Kostak-Biernacki da viedama polskich centralnych uładaŭ hetak pisaŭ u 1937 h.: „Nendza palešukoŭ jość tak vialikaja, jakoj napeŭna nidzie niama ũ kraju. (...) U haradoch, pazbaŭle-nych vialikaha promysłu, nendza i hoład niepraŭdapadobnyja i da ta- ho niaŭstanna pavialičajuca”.

Sanacyjnaja ũłada nie znachodziła rady, kab hetaje pałažeńnie palepšyć, a ũsie siły kiravała na likvidacyju biełaruskaha nacyjanalnaha ruchu i palanizacyju Biełarusaŭ. Prašledavała nia tolki biełaruskich dziejačoŭ, ale i sialan, asabliva tych, što vypisvali i čytali biełaruskija časapisy, abo naležali da biełaruskich arhanizacyjaŭ. Da ich zaŭsiody palicyja znachodziła roznyja pryčepki, kab pisać pratakoly i naznačać roznyja kary.

Žlikvidavana nia tolki Hramadu i Zmahańnie, ale ũsie biełaruskija pačatkovyja školy, jakich naličvałasia bolš 500, biełaruskija nastauńnic- kija seminarij ũ Śvištačy, Barunach i Vilni, biełaruskija himnazij ũ Ra-

daškovičach, Navahradku, Niašvižy i Klecku. Zmienšaŭsia lik biełaruskich časapisaŭ. U 1927 h. vychodziła ich 23, a ŭ 1937 h. — tolki 7 i im pahražala likwidacyja. U vastrohach znachodziłasia poŭna viažniaŭ z biełaruskich ziemiaŭ. U vastrohach siadzieli palityčnyja dziejačy, biełaruskija paety i prostyja sialanie.

U hetkich abstavinach nia moh pamysna raźvivacca biełaruski nacyjanalny ruch, biełaruskija časapisy, biełaruskija vydaviectvy. Usiož niekatoryja, jak prykładam biełaruskija kalandary, drukavalisia ŭ via-likich tyražoch, chutka razychodzilisia pa vioskach i miastečkach i prynosili dachody. Nasupierak ciażkomu pałažeńniu roblena sproby vydavać biełaruskija litaraturna-navukovyja časapisy. Vyjšła niekalki numaroŭ časapisu „Rodnyja Honi”, a pašla časapisu „Nioman”. Ad 1935 h. vychodziŭ, bolš-mienš raz na kvartał, litaraturna-navukovy časapis „Kałośsie” pad redakcyjaj mhr. Janki Šutoviča. U časapisie hetym drukavalisia vieršy biełaruskich paetaŭ Zachodniaj Bielarusi: Natalli Arsieńnievaj, Anatola Biarozki, Todara Iljaševiča, Michasia Mašary, Maksima Tanka, Michasia Vasilka i inš., a takža navukovyja artykuły na biełaruskija temy roznych aŭtaraŭ.

U 1924, 1926-30 hh. Anton Vasileuški vydavaŭ u Vilni biełaruski humarystyčny, ilustravany časapis „Avadzień”. U 1932 h. vyjšaŭ jašče adzin numar hetaha časapisu.

Ad 15 studzienia 1926 h. da 28 śniežnia 1928 h. Janka Marazovič, pry pomačy Hramady, a pašla Zmahańnia, vydavaŭ ilustravany satyryčny časapis „Małanka”, jaki polskaja cenzura časta kanfiskavala i źlikvidavala.

Ad 1927 h. da listapada 1929 h. uznoŭlena było vydavańnie ŭ Vilni pieradvajennaha sielska-haspadarčaha časapisu „Sacha”.

Ad 1927 h. da 1931 h. L.Vojcikava (Zoška Vieras) vydavala biełaruski časapis dla dzieci p.n. „Zaranka”. Drukavaŭ jon tvory Z. Vieras, Haljaša Leučyka, Siarhieja Novika-Piajuna, M. Mašary i inš. L. Wojcikava vydavala takža biełaruski pčalarski časapis „Borć” u 1934 h. Raniej, u 1924 h., apracavala jana i wydała *Biełarуска-polska-rasiejska-lacinski bataničny sloŭnik*, u jakim sabrała 424 biełaruskija nazovy bolš 300 roznych raślinaŭ, majučych pieravažna lecarskaje značeńnie.

Ad 1933 h. da 1938 h. vychodziŭ biełaruski vunijacki miesiačny časapis „Da Złučeńnia” (kirylicaj). Redaktaram hetaha časapisu byŭ biełaruski śviatar a. dr Anton Niemancevič, rodam z Sakolščyny, jaki żyŭ i pracavaŭ u klaštary Ajcoŭ Jezuitaŭ u Albertynie Słonimskaha pavietu. Tam była takža vunijackaja parachvija i śviatynia, u jakoj pasluhoŭvalisia biełaruskaj movaj. Časapis „Da Złučeńnia” vydavali jezuity i pierastali jaho vydavać z pryčyny adnosinaŭ polskich sanacyjnych administracyjnych uładaŭ.

Z inicjatywy KPZB ad 8 červienia 1933 h. da 31 studzienia 1934 h. lehalna vychodziła ũ Vilni „Bielaruskaja Hazeta”, a ad 24 śniežnia 1935 h. da 23 žniũnia 1936 h. — „Naša Vola”. U 1934 h. z henaj-ža inicjatyvy vyjšła niekalki numarou satyryčnaha časapisu „Asva”. Časapisy hetyja polskaja cenzura časta kanfiskavała, a pašla žlikvidavała.

U 1935 h. ks. dr Stanisłaũ Hlakoũski vydavaũ i redahavaũ časapis dla bielaruskich dziaciej p.n. „Praleski”.

Bielaruskija časapisy nie mahli ražvivacca z pryčyny častych kanfiskataũ i abmiežavanych mahčymaščiaũ kalpartažu, dy prašledavaũnia padpiščykaũ, asabliva viaskovych ludziej.

U henyja ciažkija časy vialikim śviatam Bielarusau byli bielaruskija koncerty i litaraturnyja viečary, ładžanyja Bielaruskim Studenckim Sajuzam u aũli Vilenskaha Universytetu, na jakich vystupali bielaruski chor pad kiraũnictwam Ryhora Šyrmy, bielaruskija paety i slaũny bielaruski salist-tenar Michaś Zabejda-Sumicki, viedamy z vystupleńniaũ u radyjo i italjanskaj opery La Scala.

Vialikim śviatam byli takža vystaũki abrazou i hrafiiki viedamaha bielaruskaha mastaka Piotra Sierhijeviča ũ Vilni. Šyrokaje zacikaũleńnie vyklikali abrazy i hrafiika bielaruskich mastakou Jazepa Drazdoviča, Jazepa Horyda i inšych.

U ciažkim pałažeńni patrebnaja była Bielarusam kansalidacyja. Bieručy heta pad uvahu ũ 1936 h. Bielaruskaja Chryścijanskaja Demakratyja — najstarejšaja i najmacniejšaja z isnujučych lehalna bielaruskich partyjaũ — pastanaviła žmianić svoj nazoũ na Bielaruskaje Narodnaje Abjednańnie. U tym časie sanacyjnaja ũlada začyniła orhan BChD „Bielaruskuju Krynicu”, z BChD adyšoũ ks. V. Hadleũski, jaki stvaryũ svaju nacyjanalistyčnuju hrupu. Vydavaũ jon časapis „Bielaruski Front”, u jakim rabiũ roznyja zakidy dziejačam BChD za ichnija kantakty z dziejačami Kamunistyčnaj Partyi Zachodniaj Bielarusi i z polskaj levicaj.

Dziejnaś BChD apirałasia nia tolki na katalickich ksiandzoch Bielarusach, ale na mnohich bielaruskich intelihientach i sialanskich dziejačoch, dy maładym bielaruskim pakaleńni. Da liku henyh dziejačou naležali dr Balesłaũ Hrabinski, dr Stanisłaũ Hrynkievič, dr Branisłaũ Turonak, dr Ihnat Hahalinski, dr Jazep Malecki, dr Vincuk Žuk-Hryškievič, inž. Adolf Klimovič, mhr Janka Šutovič, Albin Stepovič, Pavał Karuza, Janka Pažniak i inšyja. Vydatnymi bielaruskimi chadeckimi sialanskimi dziejačami žjaũlajucca Jazep Jermałkovič, Miłałaj Dvarecki, Čarnecki, Jankoũski, Hryb i inš. Isnavała silnaja hrupa bielaruskich studentaũ i pracoũnaj moładzi, katoraja supracouničala z BChD. Pad uplyvam BChD znachodziũsia Bielaruski Nacyjanalny Kamitet, Bielaruski Instytut Haspadarki i Kultury, Drukarnia im. Fr. Skaryny, Knihar-

nia „Pahonia” i Biełaruskaje Katalickaje Vydaviectva. Pravodziačy biełaruskuju nacyjanalnuju ўśviedamlenčuju i kulturnyju pracu BChD-BNA arhanizavała svaje zjezdy, damahałasia nadzieju ziamloj biaz wykupu dla biezziamielnych i małaziamielnych biełaruskich sialan, biełaruskich škołaŭ, spynieńnia nasialańnia na biełaruskich ziemiach polskich asadnikaŭ, naležnych pravoŭ dla biełaruskaha narodu i imknułasia da likvidacyi padziełu Biełarusaŭ na katalikoŭ i pravasłaŭnych, zaklikajučy da zhadnaha sužyćcia i supolnaj pracy nad adradžeńniem biełaruskaha narodu. Vystupała takža ŭ abaronie pravoŭ biełaruskaha narodu ŭ polskim sojmie i na mižnarodnych kanhresach nacyjanalnych mienšašciaŭ. Padtrymlivała pry tym dobryja adnosiny z Letuvisami i Ukraincami.

U Vilni arhanizavała relihijnyja pilihrymki ŭ Kalvaryju kala Vilni, nabaženstvy, zваныja „raratami”, u kaściole św. Miłakałaja i roznyja kulturnyja imprezy. Relihijnyja pilihrymki z kaścioła św. Miłakałaja vulicami Vilni z relihijnymi biełaruskimi pieśniami mieli značeńnie relihijnych i nacyjanalnych manifestacyjaŭ.

Biełaruski Instytut Hspadarki i Kultury arhanizavaŭ u Vilni, u zali na Zavalnaj vulicy nr 1, h.zv. „niadzielniki”. U časie hetych „niadzielnikaŭ”, ładžanych pa paŭdni ŭ kožnuju niadzieľu, čytalisia referaty na biełaruskija temy, vystupaŭ biełaruski chor i deklamatory, jakija deklamavali vieršy biełaruskich paetaŭ. „Niadzielniki” ciešyľisia vialikim zacikaŭleńniem žycharoŭ Vilni, choć zaŭsiody hetych imprezaŭ pilnavala polskaja palicyja.

U 1936 h. BIHiK supolna z TBŠ praviali šyrokuju akcyju składańnia deklaracyjaŭ na adkryvańnie biełaruskich pačatkovych škołaŭ. Akcyi hetaj nie maħła ściarpieć polskaja sanacyjnaja ŭłada i jana 4 śnieźnia 1936 h. zabaraniła dalejšaj dziejnaści BIHiK. Chutka pašla źlikvidavala i dziejnaść TBŠ.

TBŠ vydavala svoj časapis p.n. „Letapis TBŠ”. Pašla zabarony dziejnaści TBŠ, časapis hety vychodziŭ (nierehularna) p.n. „Biełaruski Letapis” (ad śnieźnia 1936 h. da 1939 h. vyjšła 17 numaroŭ). „Biełaruski Letapis” redahavali R. Šyrma, S. Paŭłovič i F. Stackievič. Drukavalisia ŭ im roznyja artykuły i vieršy P. Piestraka, M. Vasilka, Niny Taras, M. Mašary i M. Tanka.

U 1938 h. polskija administracyjnyja ŭłady pad kiraŭnictwam zajadħaha voraha biełarusaŭ płk. Bacianskaha, rodam z Poznania i arcyb. Jałbżykoŭskaha zrabili novy ŭdar i nastup na biełaruski nacyjanalny ruch. U hetym hodzie źlikvidavana Biełaruski Nacyjanalny Kamitet, a najbolš aktyŭnaha biełaruskaha dziejača ks. A. Stankieviča vysłali ŭ klaštar u Słonimie, a jahonaha najbližejšaha supracoŭnika, inž. A. Klimoviča — u Varšavu. Biełaruskija dziejačy bačačy, što polskaja ŭłada

imkniecca da poŋnaj likvidacyi biełaruskacha nacyjanalnaha ruchu, u 1939 h. prystupili da tvareńnia tajnaje biełaruskaje nacyjanalnaje arhanizacyi, da katoraj naležali advakat Mikalaŋ Škialonak, dr Stanisłaŋ Hrynkievič, redaktar „Šlachy Moładzi” Jazep Najdziuk i inšyja.

U 1939 h. hraziła likvidacyja Biełaruskaj Drukarni im. Fr. Skaryny. Likvidacyja mieła nastupić sposabam wielmi sprytnym, ale i ahidnym. Dom pry vul. Zavalnaj nr 1, u jakim znachodziłasia drukarnia, mieli razabrać na zahad haradzkich uładaŋ dziela pašyreńnia vulicy. U suviazi z hetym drukarnia, redakcyi časapisaŋ „Chryścijanskaja Dumka”, „Šlach Moładzi”, „Kałošsie”, Biełaruski Nacyjanalny Kamitet, Biełaruskaje Narodnaje Abjednańnie i Biełaruskaja Kniharnia „Pahonia”, jakija znachodzilisia ũ hetym domie, prymušanyja byli šukać sabie novych pamiaščeńniaŋ. Zdavałasia, što z hetym nia budzie nijakich ciažkašciaŋ, bo Vilnia mieła mnoha pustych pamiaščeńniaŋ. Adnak kali jakoje-niebudź pamieščańnie drukarnia chaciela naniać, dyk ułady ćvierdzili, što jano nie nadajecca i nie davali dazvołu. Nia majučy pamieščańnia drukarnia nie mała isnavać, choć mieła svaje vialikija zasłuhi na kulturnaj biełaruskaj nivic, bo drukavała biełaruskija časapisy i ad 1926 h. da 1939 h. nadrukavała kala 150 biełaruskich knižak, siarod jakich byli relihijnyja knižki, ab katorych uspaminatasia, knižki na temy histaryčnyja i najlepšyja tvory najvialikšych biełaruskich paetaŋ: *Symon Muzyka* i *Novaja ziamla* Jakuba Kołasa, *Šlacham žyćcia* Janki Kupały, zborniki vieršaŋ Michasia Mašary, *Biełaruskija narodnyja pieśni z notami*, sabranyja Ryhoram Šyrmaj, *Biełaruskaja hramatyka* Br. Taraškieviča, biełaruski lemantar *Pieršyja ziarniatki* S. Paŭłoviča, knižki dr St. Hrynkieviča, dr Br. Turonka, kala 15 knižak ks. A. Stankieviča, pieravažna na biełaruskija, histaryčnyja i relihijnyja temy dy inšyja.

U 1939 h., pierad vajnoj — napadam Hitlera na Polšču — zaślepleny polskim šavinizmam vilenski vajavoda Bacianski daŋ zahad aryštavać i vysłać u kancetracyjny łahier u Kartuskaj Biarozie staroha ũžo, byłoha biełaruskaha senatara Viačasłava Bahdanoviča, byłoha palanafila dr. Arsienia Paŭlukieviča, pryjaciela Biełarusaŋ, redaktara rasiejskich časapisaŋ D. Bochana, redaktara „Kałošsia” mhr. J. Šutoviča, redaktara „Šlachy Moładzi” i kiraŋnika Biełaruskaj Drukarni im. Fr. Skaryny — Jazepa Najdziuka, supracouńnikaŋ „Šlachy Moładzi” Alfonsa Šutoviča, Viktara Jarmałkoviča, paeta Uładysłava Paŭlukoŋskaha, Jazepa Šnarkieviča i inšych, jakija nie byli ani kamunistami, ani fašystami, a navat pryhilnikami fašyzmu, ale brali aktyŋny ũdziel u biełaruskim nacyjanalnym adradženskim ruchu.

Apošnim udaram sanacyjnaje polskaje ũłady, nakiravanym suproc Biełarusaŋ, byŋ dekret ministra ašviety, jaki akančalna likvidavaŋ bie-

łaruskuju movu ũ Vilenskaj Biełaruskaj Himnazii, pieratvoranaj u filiju polskaje Himnazii im. J. Sławackaha, z 12 vierašnia 1939 h., h.zn. tady, kali ũžo Polšču ũ bolšaj častcy zaniało hitleraŭskaje vojska, a polskija ũłady sabiralisia pakinuć svoj kraj.

Pradstaŭlajućy prašledawańnie polskaj ũładaj biełaruskaha nacyjanalnaha ruchu, nia možna skazać, što ũsie Palaki, što ũsio polskaje hramadzianstva varoža adnosiłasia da Biełarusaŭ. Najvialikšymi vorahami Biełarusaŭ byli endeke — Stronictvo Narodove i jahonyja satelity, dy „ozonaŭcy” — sanacyja z-pad znaku Obozu Zjednoczenia Narodowego, prahrama katorych u adnosinach da Biełarusaŭ znaходziłasia ũ adnym słowie — asimilacyja, ci inakš — palanizacyja. Polskija sialanskija partyi i Polskaja Partyja Sacyjalistyčnaja radzili stasavać talerantnaść, a navat prajektavali aŭtanomiju dla Biełarusaŭ, a Kamunistyčnaja Partyja Polšcy była za dałučeńniem Zachodniaj Biełarusi da BSSR. Ale ludzi z hetych partyjaŭ da ũłady nie dajšli. Pryjacielaŭmi Biełarusaŭ byli viedamy dziejač i publicyst Ludvik Abramovič i jahony časapis „Przegłąd Wileński”, prof. Kazimier Petrusevič, pasoł Ludvik Chomiński, maładyja dziejačy radykalnaha polskaha ruchu Henryk Dembiński, Stefan Jandrychoŭski, Maryja Źeromskaja i vydavanyja imi časapisy: „Po prostu”, „Karta” i šmat inšych. Prychilna da Biełarusaŭ adnosiliłasia polskija časapisy „Kamena” i „Sygnały”. Redakcyja „Sygnałów” pierad vybucham vajny 1939 h. wydała navat specyjalny numar pašviačany biełaruskim spravam. U numary znajšliłisia vieršy Maksima Tanka, artykuły Antona Łuckieviča, dr Stanislava Hrynkieviča i inšych biełaruskich dziejačoŭ.

Biełarusy mieli svaich pryjacielaŭ i siabroŭ profesaraŭ Vilenskaha Uniwersytetu Stefana Batoraha. Spačatku na ũniversyteckija studyi ũłady Vilenskaha Uniwersytetu nie pryjmali absolventaŭ biełaruskich himnazijaŭ i jany časta nielehalna vyjaždžali da Prahi Českaj, dzie nia tolki ich pryjmali, ale davali stypendyi. Ad 1930 h. adnosiny Vilenskaha Uniwersytetu da Biełarusaŭ źmianiliłisia. Ad hetaha času Biełarusy mieli dostup da studyjaŭ i časta navat atrymlivali stypendyi. Pry ũniversytecie pravodziŭ biełaruskuju dziejnaść Biełaruski Studencki Sajuz, Tavarystva Biełarusaviedy i Karparacyja „Skarynija”. Biełaruski Studencki Sajuz nia raz karystaŭ z universyteckaj auli na arhanizavańnie biełaruskich kancertaŭ i litaraturnych viečaroŭ, tady kali sanacyjnyja ũłady nie davali dazvołu arhanizavać biełaruskija kulturnyja impezy.

Čviarozych polskich hałasoŭ u biełaruskaj sprave sanacyjnaja ũlada nie brała pad uvahu i adnosiny hetaj ũłady da Biełarusaŭ nie pryniašli słavy Polšcy, a Biełarusam — dobrych uspaminaŭ.

U 1939 h., u časie napadu Hitlera na Polšču, zhadna z dahavoram

savieckaha ũradu z hitleraũskaj Niamieččynaj, zachodnija biełaruskija zemli adyšli da BSSR. Savieckaje vojska pačało zajmać Zachodniuju Bielaruś 17 vieraśnia 1939 h. Pad kaniec hetaha-ž hodu Saviecki Sajuz addaũ Vilniu Letuvie. Chacia polskaja sanacyjnaja ũlada adnosiłasia varoža da Bielarusau, to adnak mnohija Bielarusy, zma bilizavanyja ũ polskuju armiju, praz uvieś čas druhoj suśvietnaj vajny brali ũdzieł u roznych bajoch z hitleraũskim vojskam, na roznych frontach, navat i pad Monte Cassino ũ Italii, pralivali kroũ i addavali svajo žycio za svabodu i lepšuju budučyniu.

Polska-biełaruskich adnosinaũ u časie II Rečypaspalitaj usiebakova i praz uvieś čas dasiul nihto nie apracavaũ i apublikavaũ. Pa jaũlalisia tolki karotkija raździely ũ niekatorych publikacyjach ab II Rečypaspalitaj, u jakich havaryłasia ahulna ab problemach nacyjanalnych mienšaściaũ. Vydatny polski paet i piśmieńnik Časłaũ Miłaś — rodam z Vilenščyny, laureat nahrody Nobla, u svajoj knižcy *Rodzina Europa* hetak scharakteryzavaũ polskuju palityku ũ mižvajennych hadoch u adnosinach da Bielarusau: „Varšava viała absurdalnuju palityku, zabaraniajučy, z paroma vyniatkami, samastojnych škołaũ i stasujučy vastroh jak srodak prociũ usialakim probam arhanizacyi ad nizoũ”.

Pra hetuju palityku pisaũ m.inš. uspomnieny ũžo Valdemar Michovič u knižcy *Polska odrodzona 1918-1939. Państwo — społeczeństwo — kultura* pad redakcyjaj J. Tomickaha (Warszawa 1982) i svoj artykuł zakončyũ hetkimi słavami: „Elita ũłady Polščy z 1918-1939 hh. akazałasia niazdatnaj da raźviazvańnia problemaũ nacyjanalnych mienšaściaũ i zabiaśpiačeńnia intaresau polskaha haspadarstva. Mała taho, zahledžana ũ mit macarstvovaj Polščy, majučy aporu m.inš. u tradycyjach minuũščyny, skamplikavała nastupnamu pakaleńniu start u budučyniu”.

Biełarusy ũ Letuvie

U hranicach adrodžanaje Letovy, pašla pieršaje sušvietnaje vajny, žyto bolš 30 tysiač Biełarusaŭ. Pašla druhoje vajny žyvie ũ miežach Letuviskaj Sacyjalistyčnaj Savieckaj Respubliki bolš 50 tysiač Biełarusaŭ. Žyvuć jany ũ roznych miascovašciach. U zmahańniach za niezaležnašć adrodžanaje Letovy braŭ udzieł biełaruski bataljon, u sile 300 žaŭnieraŭ, pad kamandaj biełaruskaha aficera majora Alaksandra Ružaniec-Ružancova, katory redahavaŭ i vydavaŭ biełaruski časapis „Varta Baćkaŭščyny”. Siarod Biełarusaŭ u Koŭnie znajšoŭsia Vacłaŭ Łastoŭski (1883-1938), biełaruski historyk, piśmieńnik, litaraturny krytyk, publicyst, a ad śniežnia 1919 h. — staršynia — premier Rady Ministraŭ Biełaruskaje Narodnaje Respubliki na emihracyi.

V. Łastoŭski, A. Ružacanoŭ, inž. Klaŭdzij Duž-Dušeŭski i inšyja viali ũ Letuvie biełaruskuju pracu i vydavali ũ 1922-1927 hh. biełaruskija časapisy „Volny Ściah” i „Kryvič” („Kryviča” pad redakcyjaj V. Łastoŭskaha ũ 1923-1927 hh. vyjšła 12 numaroŭ. U 1926 h. V. Łastoŭski ũ Koŭnie vydaŭ apracavanuju saboj kapitalnuju knižku *Historyja Biełaruskaj (Kryŭskaj) Knihi*, abjomam 776 bačyn. Knižka hetaja, pašviačanaja historyi biełaruskaj knihi da kanca XVIII st. utučna, maje vialikaje značeńnie. Pad kaniec 1926 h. V. Łastoŭski vyjechaŭ u Miensk, kab tam dalej zajmacca biełaruskaj kulturnaj pracaj u Biełaruskaj Sacyjalistyčnaj Savieckaj Respublicy.

U 1932 h. Biełarusy ũ Letuvie sarhanizavali Biełaruskaje Kulturna-Ašvietnaje Tavarystva. Miela jano niekalki hurtkoŭ, a ũ Koŭnie — narodny ũniversytet, sadok dla dziaciej i sceničnuju sekcyju. Pašla adnak nia miela jano mahčymašci na ražvivańnie šyrejšaje dziejnašci.

U 1939 h., kali savieckaja ũlada pieradała Vilniu Letuvie, biełaruskaja dziejnašć ażyvialasia. U Vilni vychodziła „Krynica”, pracavała Biełaruskaje Navukovaje Tavarystva, Biełaruskaja Himnazija, Biełaruski Muzej im. I. Łuckieviča pad kiraŭnictwam mhr. M. Pieciukieviča, a Biełaruskaja Drukarnia im. Fr. Skaryny nadrukavała niekalki biełaruskich knižak. M.inš. vyjšła knižka Adama Stankieviča *Chyścijanstva i Biełaruski Narod*, ks. V. Šutoviča *Majovaja čytanka*, J. Najdziuka *Biełarus ũčora i siańnia* (skaročanaje vydańnie łacinicaj), ũlad-Inickaha (sapr. prozv. U. Paŭlukoŭski) *Uspaminy z łahieru ũ Kartuskaj Biaro-*

zie i J. Šutoviča *Ks. Adam Stankievič — u 25-ja ŭhodki šviaščenstva i biełaruskaj nacyjanalnaj dziejnaści.*

U Vilni pracavaŭ takža Bielaruski Kamitet Čyrvonaha Kryža, jaki pamahaŭ paciarpieŭšym ad vajny.

U Kamitecie hetym pracavali a. Alaksandar Koŭš, Uładysłaŭ Kazłoŭski i inš. Bielarusy kataliki atrymali kaścioł św. Michała ŭ Vilni, u jakim nabaženstvy adpraŭlaŭ i havaryŭ u biełaruskaj movie kazaŭni ks. Adam Stankievič.

Za časou letuviskaj ulady ŭ Vilni niekatoryja biełaruskija dziejačy, a siarod ich ks.V. Hadleŭski i advokat M. Škialonak vyjechali da akupavanaj hitleraŭcami Polščy.

Pry letuviskaj saviackaj uladzie ŭ druhoj pałovie 1940 h. vilenskaje radyjo nadavała biełaruskija pieradačy. Školnymi spravami zajmalisia dyrektor Vilenskaj Bielaruskaj Himnazii Mikałaj Ancukievič, školny inspektor Stanisłaŭ Lubič-Majeŭski, Usievaład Karol, Tyškievič i inšyja.

U traŭni miesiacy 1941 h. Vilniu adviedali najvialikšyja biełaruskija paety Janka Kupała i Jakub Kołas. M.inš. adviedali jany Bielaruski Muzej im. I. Łuckieviča i Bielaruskuju Himnaziju. Ichnija adviedziny byli dla vilenskich Bielarusau vialikim šviatam.

Pašla zaniaćcia Vilni hitleraŭcami, u chutkim časie (u miesiacy lipieni 1941 h.), paŭstaŭ Bielaruski Nacyjanalny Kamitet. Pieršym staršynioju kamitetu byŭ praf. Vaclaŭ Ivanoŭski. Kali-ž jon vyjechaŭ u Miensk, dzie byŭ naznačany burmistram, na jahonaje miesca byŭ vybrany dr Jazep Malecki. Pašla vyjezdu ŭ 1942 h. dr. J. Maleckaha ŭ Baranavičy, na staršyniu BNK vybrana dr. Balasława Hrabinskaha.

Bielaruski Nacyjanalny Kamitet u Vilni vydavaŭ tydniovy biełaruski časapis „Bielaruski Hołas”. Redaktaram jaho byŭ biełaruski pišmieŭnik i dramaturh Francišak Alachnovič, byŭšy viazieŭ ŭhieru na Sałaŭkach, katoraha saviackaja ŭlada ŭ 1933 h. zvolniła i dazvoliła vyjechać u Polšču ŭzamien za zvalnienie i dazvoł na vyjezd u Saviecki Sajuz Branisłava Taraškieviča, zasudžanamu ŭ Polščy na 8 hadoŭ vastrohu. Fr. Alachnoviča, padobna jak Uł. Kazłoŭskaha — redaktara „Bielaruskaj Hazety” ŭ Miensku, zabili partyzany ŭ jahonaj pryvatnaj kvatery ŭ Vilni ŭ 1944 h.

U časie hitleraŭskaj akupacyji ŭ Vilni dalej pracavała Bielaruskaja Himnazija i Bielaruski Muzej im. I. Łuckieviča, pieraniesieny z vul. Vastrabramskaj nr 9 u ŭniversytecki budynak na vul. św. Hanny. Kiraŭnikom Muzeju byŭ mhr Jan Šutovič.

Bielaruski Nacyjanalny Kamitet u Vilni baraniŭ biełaruskich spravaŭ i biełaruskich dziejačoŭ pierad prašledam akupanta.

Biełarusy ũ Łatvii

U adrodžanaj niezaležnaj Łatvii znajšlosia bolš 60 tysiač Biełarusaŭ. Pašla druhoj sušvietnaj vajny ũ Łatvii žyvie kala 100 tysiač Biełarusaŭ. Najbolš naličvajecca Biełarusaŭ u Łathalii, u vakolicach Dźvinska i jany arhanizavali biełaruskija škoły i biełaruskuju kulturna-ašvietnuju pracu. Z hetaj metaj stvaryli Biełaruskaje Kulturna-Ašvietna-je Tavarystva „Bačkauščyna” ũ Łatvii. Adnosiny Łatyška-biełaruskija spačatku nie składalisia zhodna. Tady ũ abaronie Biełarusaŭ vystupiŭ słaŭny Łatyški paet i dziejač Jan Rajnis. Dziakujučy jamu paŭstała niekalki biełaruskich pačatkovych škołaŭ, 13 vierašnia 1921 h. pry Ministerstvie Ašviety zasnavana Biełaruski Addzieł, vyasyhnavana hrošy na ũtrymańnie biełaruskich škołaŭ, dy adčyniena biełaruskija himnazii ũ Dźvinsku i Lucynie.

Jan Rajnis byvaŭ na biełaruskich koncertach, biełaruskich pradstaŭleńniach ładžanych nastaŭnikami i vučniami biełaruskich himnazijaŭ i ũtrymlivaŭ łučnašć z biełaruskimi dziejačami ũ Łatvii i BSSR, jakuju adviedaŭ u 1926 h. Budučy ũ Miensku, byvaŭ na pradstaŭleńniach u biełaruskich teatrach, dy spatykaŭsia z biełaruskimi paetami i pišmieńnikami J. Kupałam, J. Kołasam, Ciškam Hartnym, Kužmoj Čornym, Kandratam Krapivoj, Jazepam Puščaj i druhimi.

Biełarusy ũ Łatvii mieli svaich dziejačoŭ. Siarod ich znachodzilisia K. Jezavitaŭ, Siarhiej Sacharaŭ, Uładzimier Pihuleŭski, Mikoła Dziamidaŭ, Paŭlina Miadziołka i inš. P. Miadziołka m.inš. u 1922-1925 hh. stvaryła charavyja i dramatyčnyja hurtki ũ Dźvinskaj Biełaruskaj Himnazii i kiravała imi. Biełaruskim Addziełam pry Ministerstvie Ašviety ũ 1921-1925 hh. kiravaŭ Siarhiej Sacharaŭ — biełaruski nastaŭnik, etnograf i falklaryst. Pieršym dyrektaram himnazii ũ Dźvinsku byŭ Jan Kraskoŭski, a pašla Siarhiej Sacharaŭ. Ad 1925 h. Biełaruskim Addziełam pry Ministerstvie kiravaŭ Uładzimier Pihuleŭski. Dyrektaram Biełaruskaj Himnazii u Lucynie byŭ Kanstantyn Jezavitaŭ — były ministar vajskovych spravaŭ uradu Biełaruskaj Narodnaj Respubliki.

U 1925 h. Łatyškaj ũlada abvinavaciła K. Jezavitava, J. Kraskoŭskaha, P. Miadziołku, U. Pihuleŭskaha i Andreja Jakubieckaha ũ varožaj dziejnašći da Łatvii. Adbyšsia vialiki praces. Praŭda, sud apraŭdaŭ abvinavačanych, ale praces hety kiepska adbišsia na bie-

łaruskaj sprawie. Pierš za ũsio začyniena Biełaruskuju Himnaziju ũ Lucynie, a P. Miadziołka i J. Kraskoũski, nia majučy hramadzianstva Łatvii, zmušanyja byli vyjechać za hranicu. K. Jezavitaũ pieraniošsia ũ Ryhu i naznačana jaho kiraũnikom biełaruskaje pačatkovaje škoły. Pašla ũ Ryzie paũstała pryvatnaja biełaruskaja himnazija. Dźvie isnujučyja ũ Ryzie biełaruskija pačatkovyja škoły dla dzieciej i dźvie škoły dla dorosłych, u jakich zaniatki adbyvalisia wiečarami, subsydyjawała haradzckaja ũprava. Usich pačatkowych biełaruskich škołaũ u Łatvii naličvałasia kala 30.

Ad 1925 da 1934 h. na terytoryi Łatvii isnavali nastupnyja biełaruskija arhanizacyi: Tavarystva „Baćkaũščyna”, „Biełaruskaja Chata”, „Ruń”, Tavarystva Biełaruskich Vučycialoũ, Tavarystva Biełaruskaje Moładzi i Amatarski Biełaruski Teatr u Ryzie. Vychodzili, praũda, nierhularna biełaruskija časapisy „Na čužynie”, pašla „Hołas Biełarusa”, „Dumka Biełarusa”, „Biełaruskaja Škoła ũ Łatvii” i „Škoła i Źycio”.

Relihijnuju biełaruskuju pracu siarod Biełarusaũ katalikoũ viali ksian-dzy Biełarusy: Jazep Hajlevič, katory pabudavaũ kaścioł u Balbinovie kala Dźvinska i sarhanizavaũ biełaruskuju katalickuju parachviju, a takža prydruski ks. Stefanovič. U Ryzie siarod biełarusaũ katalikoũ pracavaũ ks. Alšeũski. Da prydruskich kaściołaũ pa łatyskim baku hranicy pryjaždźali biełaruskija katalickija ksian-dzy A. Cikota, dr F. Abrantovič i J. Hermanovič z klaštaru Ajcoũ Maryjanaũ u Druj pad Połščaj i havaryli kazańni pabiełarusku. Biełaruskuju pazycyju zaniaũ i prydruski pravasaũny ũviatar a. Nikan Zaliũski.

Ad 1931 h., kali ũładu ũ Łatvii ũziali ũ svaje ruki łatyskija nacyjanalisty, pałažeńnie Biełarusaũ pahoršyłasia, ale biełaruskija škoły z małymi vajennymi pieraryvami datryvali da 1944 h.

Biełaruś pad hitleraŭskaj akupacyjaj

Hitleraŭskaja Niamieččyna, niahledziačy na padpisanaje pahadnieńnie z Savieckim Sajuzam ab nienapadańni, 22 červienia 1941 h. nakiravała na savieckuju dziaŕžavu svaje silnyja i dobra ŭzbrojenyja armii. Niepryhatavanaje na napad savieckaje vojska prymušanaje było adstupać.

U chutkim časie celaja Biełaruś znajšlasia pad hitleraŭskaj akupacyjaj. U haradoch i wioskach u žorstki sposab likvidavana orhany savieckaj ulady. Kiraŭniki hitleraŭskich aperatyŭnych hrupaŭ mieli prava ŭżyvać usialakich sposabaŭ zniščeńnia kožnaha supraciŭleńnia, da rasstrełu ŭtučna bez sudu. Zaniaŭšy Biełaruś, hitleraŭcy padzialili jaje terytoryju na roznyja častki. Z Baranavickaj, Barysaŭskaj, Vilejskaj, Hancavickaj, Hłybockaj, Lidzkaj, Mienskaj, Navahradzkaj, Słonimskaj, Słuckaj akruhaŭ stvoryli Hieneralny Kamisaryjat Biełarusi na čale z haŭlajteram Vilhelmam Kube — adnym z bližejšych supraciŭnikaŭ Adolfa Hitlera. Paŭnočna-zachodnija rajony byłych Bresckaj i Biełastockaj vobłašciaŭ z haradami Biełastok, Hrodna i Vaŭkavysk dałučana da Uschodnija Prusii, stvoryŭšy h.zv. becyrk (bezirk) Biełastok. Paŭdzionnyja rajony Bresckaj, Pinskaj, Paleskaj i Homielskaj vobłašciaŭ dałučana da Ukrainy.

Paŭnočna-zachodnija rajony Vilenskaj vobłaści trapili da hieneralnaj akruhi Letovy.

Viciebskaja, Mahiloŭskaja, bolšaja častka Homielskaj i ŭschodnija rajony Mienskaj vobłašciaŭ naležali da vajskovaje niamieckaje zony. Hieneralny Kamisaryjat Biełarusi z siadzibaj u Miensku padparadkavany byŭ imperskamu kamisaru „Ostland” u Ryzie, jakomu padparadkavany byli takža kamisary Estonii, Łatvii i Letovy.

Usia Biełaruś była zniščana ŭ strašny sposab. *Biełaruskaja Savieckaja Encyklapedyja* (tom I, bač. 210-217) padaje, što akupanty spalili i razburyli 209 haradoŭ i haradzkich pasiołkaŭ, u hetym liku i stalicu Biełarusi — Miensk, dy 9200 wiosak. Ahaŭlam zniščana 1,2 mln. budynkaŭ. Bez žyllovyh pamieškańniaŭ znajšlosia kala 3 mln ludziej. Hitleraŭcy zniščyli bolš 10 tysiačaŭ pramyslovyh pradpryjemstvaŭ i amal usie elektrastancy; razrabavana 10 tysiačaŭ kałhasaŭ, 92 saŭhasy, 316 mašynna-traktarnych stancyj; vyvieziena ŭ Nia-

mieččynu 90% stankavaha i techničnaha abstalavańnia, kala 96% enerhetyčnych mahutnašciaŭ, 18 425 aŭtamašyn, bolš 9 tysiačaŭ traktaraŭ i ciahacoŭ, 1100 kambajnaŭ, 2800 tys. hałoŭ bujnaj rahataj žyvioŭ, 5700 tys. hałoŭ drobnaj žyvioŭ, 1621,4 tys. t. zbožža, 426,8 tys. t. mukj, 3032,8 tys. t. bulby i aharodniny, 7 mln m³ dziełavoj draŭniny, 500 m³ piłamaterijałaŭ; vyviežli 104 tys. ha lesu, 33 tys. ha sadoŭ. Za hady akupacyji pasiaŭnyja ploščy na Biełarusi skaracilisia na 43%, pahałoŭje bujnaj rahataj žyvioŭ źmienšyłasia amal na 69%, koniej — na 61%, šviniej — na 89%, aviečak i koz — na 78%. Školnych budynkaŭ razburana 7 tys., balnic i ambulatoryjaŭ — 2187, dziciačych sadoŭ i jaślaŭ — 2567, klubaŭ i čyrvonych kutkoŭ — 5340, biblijatekaŭ — 219, muzejaŭ — 13. Straty haspadarčyja abličana na 75 miljarđaŭ rubloŭ u cenach 1941 h. Na raboty ũ Niamieččynu vyviežiena kala 380 tys. čaławiek. Najbolšyja adnak straty paniesiena ũ ludziach. Na Biełarusi ũ čas druhoje sušvietnaje vajny i akupacyi zhinuła bolš 2 mln. 200 tys. ludziej. Ahułam u čas hetaje vajny zhinuła 50 miljonaŭ ludziej, z čaho ũ samym Savieckim Sajuzie 20 miljonaŭ. Hinuli ũ bajach žaŭniery i pałonnyja. Hinuli partyzany i spakojnyja cyvilnyja žychary. Masava hitleraŭcy vyniščali Žydoŭ i biełaruskija wioski, asabliva u čas vialikich karnych pacyfikacyjnych aperacyjaŭ, jakich adbyłosia bolš 60. U čas henych aperacyjaŭ cełyja wioski niščana razam z nasielnictvam i paŭstavali pustyni. Na terytoryi Biełarusi hitleraŭcy stvaryli bolš 260 kancetracyjnych łahieraŭ, umowy ũ jakich byli različanyja na toje, kab źniavolenyja pamirali ũ mukach abo z hoładu.

Hinuli nia tolki žaŭniery, partyzany, pałonnyja, kamunisty, ale katalickija i pravasłaŭnyja šviatary. Tak prykladam u 1943 h. u časie pacyfikacyjnaje aperacyi hitleraŭcaŭ u wioscy Rosica, niedaloka Drui, žyŭcom spalenyja byli razam z svaimi parachvijanami katalickija ksian-dzy manachi z Zakonu Ajcoŭ Maryjanaŭ, biełarusy a. Jury Kašyra i a. Anton Laščevič.

U kancetracyjnym łahieri ũ Buchenvaldzie zhinuli biełaruskija katalickija šviatary: ks. dr Stanisłaŭ Hlakoŭski i ks. Dzianis Malec, jakija ũ časie akupacyi adpraŭlali nabaženstvy i havaryli kazańni pabiela-rusku ũ mienskich kaściołach. Zhinuŭ takža ks. Vincuk Hadleŭski, jaki imknušsia naviazac supracoŭnictva z Niamieččynaj. Jon byŭ ha-łoŭnym inspektaram biełaruskich škołaŭ, ale adnačasna, pašla aryštu ks. ks. Hlakoŭskaha i Malca, adpraŭlaŭ nabaženstvy ũ mienskich kaściołach i havaryŭ patryjatyčnyja biełaruskija kazańni, pierakanašysia, što hitleraŭcy mnoha Biełarusam abiacali, a faktyčna davali małyja mahčymašci raźvičcia biełaruskaha adradženskaha ruchu. Hitleraŭcy zabili takža ũnijackaha biełaruskaha šviatara a. Antona Niemanceviča ũ Albertynie kala Słonima, katory ũ mižvajennyja hady redaha-

vaŭ i vydavaŭ biełaruski vunijacki miesiačny časapis „Da złučeńnia” — orhan Uschodniaj Misii Zakonu Jezuitaŭ.

Z ruk hitleraŭskich kataŭ hinuli i biełaruskija pravastaŭnyja šviatar-y. U 1941 h. na Paleśsi hitleraŭcy rasstralali a. Mikałaja Michajłoŭska-ha, a ŭ Žyrovichach — 6 manachaŭ żydoŭskaha pachodžańnia. U 1942 h. u Vilni rasstralali archim. Filipa Marozava, a ŭ łahiery zamučyli a. Ihnata Jarmaluka i jeremanacha Siarhieja. U 1943 h. rasstralali a.a. Barysa Kiryka, Piotra Baciana, Alaksandra Chiltava, Serafima Chiltava i Mališeŭskaha. U łahiery zamučyli pratajareja Paŭła Sasnoŭska-ha. Z ruk hitleraŭskich kataŭ zhinuŭ a. Alaksandar Koŭš — viedamy biełaruski hramadzki i carkoŭny dziejač.

U časie hitleraŭskaj akupacyi biełaruskaje pravastaŭnaje ducha-vienstva i švieckija biełaruskija pravastaŭnyja dziejačy rabili staraŭni, kab pravieści biełarusizacyju abrusiełaje Pravastaŭnaje Carkvy na Bielarusi. Z hetaj metaj byŭ sklikany ŭ Miensku Sabor Aŭtakiefalnaje Pravastaŭnaje Usiebiełaruskaje Carkvy. Sabor pačaŭsia 31 žniŭnia 1942 h., a zakončyŭsia 2 vierasnia 1942 h. Adbyvaŭsia jon u Pračyś-cieŭskim Sabory ŭ Miensku. Brało ŭ im udzieł 108 pradstaŭnikoŭ ad duchavienstva i miran. Sabor śćvierdziŭ, što faktyčna Bielaruskaja Aŭtakiefalnaja Pravastaŭnaja Carkva ŭžo isnuje, tolki treba heta ka-nanična aformić. Za pryńaćciem hetaha śćvierdžańnia hałasavali ŭsie ŭčasŭniki saboru.

Biełarusy kataliki imknulisia, kab miž katalikami i pravastaŭnymi Bielarusami panavała zhoda i supracoŭnictva i dzieła hetaha ichniaja delehacyja vitała sabor i pieradała pažadani, kab jon byŭ karysny dla biełaruskaje spravy.

Hitleraŭcy nie byli zacikaŭlenyja kansolidacyjaj Bielarusaŭ i ŭzmac-niańniem biełaruskaha adradženskaha ruchu. Jany achvotna słu-chali danosaŭ polskich i rasiejskich šavinistaŭ, katoryja abvinavačvali ŭsich biełaruskich dziejačoŭ u kamuniźmie i imknulisia da ichniaj lik-vidacyi hitleraŭskimi rukami. Dzieła taho ŭ abaronie ŭłasnej i ŭ abar-onie biełaruskich intaresaŭ biełaruskija dziejačy arhanizavali svaje biełaruskija nacyjanalnyja kamitety i vydavali biełaruskija časapisy i ha-zety. U chutkim časie paŭstali Bielaruskija Nacyjanalnyja Kamitety ŭ Vilni, Bielarstoku, Hrodnie i inš. haradach. U Vilni vychodziŭ „Biela-ruski Hołas”, u Bielarstoku — „Novaja Daroha”, u Baranavičach — „Ba-ranavičackaja Hazeta”, u Miensku — „Bielaruskaja Hazeta” i „Biela-ruskaja Vioska”.

22 kastryčnika 1941 h. u Miensku paŭstała Bielaruskaja Narodna-ja Samapomač, zrearhanizavanaja ŭ Bielaruskuju Samapomač. Ha-łožnaj zadačaj Samapomačy była pomač paciarpieŭšym u časie vaj-ny, abarona dy ražvivańnie biełaruskaje kultury. Kiraŭnikom Sama-

pomačy hitleraŭskaja ũlada naznačyła dr. Ivana Jermačenku, jaki prabyvaŭ na emihracyi ũ Čechasłavakii. Pašla jahonaje miesca zaniaŭ Jury Sabaleŭski, byly pasoŭ u polski sojm i siabra Biełaruskaje Siialanska-Rabotnickaje Hramady.

Pad naciskam biełaruskich dziejačoŭ, nie biez aporu, hitleraŭskaja ũlada pryznała pobač niemieckaj biełaruskuju movu ũradavaj, zhadziłasia na arhanizavańnie biełaruskich pačatkovych i siarednich škołaŭ, vydavańnie biełaruskich školnych padručnikaŭ, na biełaruskija pieradačy z mienskaj radyjostancyi, naznačańnie Biełarusau na stanovišcy burmistraŭ i načalnikaŭ rajonaŭ. I tolki ũ 1943 h., kali pałažeńnie hitleraŭcaŭ na frantach pahoršvałasia, zhadzilisia na stvareńnie Biełaruskaj Rady Davieru pry Hieneralnym Kamisaryjacie Biełarusi, pieratvoranaj u śniežni 1943 h. u Biełaruskuju Centralnuju Radu, stvareńnie Sajuzu Biełaruskaj Moładzi i ũrešcie — Biełaruskaje Krajovaje Abarony. Mužam davieru byŭ praf. Vacłaŭ Ivanoŭski, a pašla Radaŭ Astroŭski, jaki staŭ na čale Biełaruskaje Centralnaje Rady. Kamandantam BKA naznačana majora Franciška Kušala, a Sajuzam Biełaruskaj Moładzi kiravali Michaś Hańko i Nadzieja Abramava.

Usie hetyja arhanizacyi i časapisy hitleraŭcy staralisia vykarystać dla svaje spravy. Dziejnaśc hetaja vymahaje šyrejšaha abjektyŭnaha apracavańnia i našviatełńnia.

Asnaŭnaja biełaruskaja praca pravodziłasia ũ biełaruskich pačatkovych i siarednich školach, na nastauńnickich, medycynskich i inšych kursach. Biełaruskija školy arhanizavaŭ Hałoŭny Školny Inspektarat pry Hieneralnym Kamisaryjacie Biełarusi ũ Miensku i paklikanyja im akruhovyja i rajonnyja školnyja inspektaraty. Hałoŭnym inspektaram školnym ad vierašnia 1941 h. da kanca 1942 h., da aryštu, byŭ ks. Vincuk Hadleŭski, a jahonym zastupnikam i nastupnikam byŭ dr. Jaŭchim Skurat z Słonimščyny, absalvent Paryskaj Sarbony. Biełaruskija pačatkovyja školy byli va ũsich haradoch, miastečkach i bolšych vioskach. Biełaruskich siarednich škołaŭ najbolš było ũ Baranavičach. Tut isnavali Medycynskaja Siaredniaja Škoła, Muzyčnaja Siaredniaja Škoła, Siaredniaja Handlovaja Škoła, Siaredniaja Mastackaja Škoła, Siaredniaja Techničnaja Škoła i Maturalnyja Kursy.

Biełaruskija nastauńnickija seminaryi isnavali ũ Maładečnie, Pastavach, Ščučynie. U Maładečnie byŭ takža Administracyjna-Handlovy Instytut.

Biełaruskija himnazii byli ũ Vilni, Maładečnie, Navahradku. U Mahilovie isnavaŭ Medycynski Instytut. U Miensku praf. V. Ivanoŭski staraŭsia sarhanizavać biełaruski universytet, ale hitleraŭcy nie dali dazvołu.

U biełaruskich školach vučyli pabiełarusku nia tolki čytać, pisać

i ličyć, ale lubić i šanavać svaju biełaruskuju movu, svaje zvyčaj, kulturu, paznavać historyju Biełarusi, biełaruskuju litaraturu, lubić svoj narod biełaruski, svaju baćkauščynu, dy pracavać dla jaje dabra.

Navuka ũ školach adbyvałasia ũ wielmi ciazkich abstavinach. Nie było biełaruskich školnych padručnikaŭ, sšytkaŭ, pamieškańniaŭ i školnych dapamožnikaŭ. U suviasi z hetym vosieńniu 1941 h. paŭstała Vydaviečtva Školnych Padručnikaŭ i Litaratury dla Moładzi ũ Miensku, na vulicy A. Haruna (b. Kamsamolskaja) 13. Jano zaraz-ža vydała drukam chutka pryhataваныja adumysłovymi komisijami prahramy navučańnia biełaruskaje movy, hramatyki, pravapisu, historyi Biełarusi, hieahrafi, matema-tyki, pryrodaznaŭstva, katoryja byli daručanyja školnym inspektaram na pieršym ichnim žyeździe ũ Miensku poźnij vosieńniu.

Vydaviečtva arhanizavali ks. V. Hadleŭski i Jazep Najdziuk. Kiraŭnikom vydaviečtva niemieckaja ũłada naznačyła pracauńnika Hieneralnaha Komisaryjatu Biełarusi polskaha niemca J. Sivicu z Katovic, jaki dobra vałodaŭ polskaj movaj i nie najhorš znaŭ biełaruskuju movu. Byŭ jon pierakładčykam, nahladčykam nad Hałoŭnym Školnym Inspektaram i cenzaram usich biełaruskich dukaŭ. Techničnym kiraŭnikom vydaviečtva astaŭsia J. Najdziuk. U vydaviečtvie pracavali: praf. Mikoła Bajkoŭ, Anton Losik, Aŭhien Kałubovič, specyjalist pedahoh, buchalter, sakrataraka i adnačasna kasjerka, dy džvie mašynistki. Z vydaviečtvam supracouńčyli dr Janka Stankievič, Jaŭchim Kipiel, Piotr Kiesel, mastak-hrafik Anatol Tyčyna, kampazytary Alaksiej Turankoŭ, Mikoła Ščałtoŭ i inš.

U 1942, 1943 i ũ 1944 hh. da miesiaca červienia, da kanca hitleraŭskaj akupacyi, vydaviečtva vydała nastupnyja biełaruskija školnyja padručniki i knižki:

- Taraškievič B., *Biełaruskaja hramatyka* (kirylicaj),
- Losik A., *Biełaruski pravapis* (kirylicaj),
- Losik A., *Biełaruski pravapis* (łacinicaj),
- Kiesel P., *Biełaruski lemantar*,
- Najdziuk J., *Biełaruš učora i siańnia*,
- Dabrynskaja Z. i Šyrynski P., *Zbornik arytmetryčnych zadačaŭ i prykladaŭ na I klasu narodnaje škoły*,
- Dabrynskaja Z. i Zavuściński M., *Zbornik arytmetryčnych zadačaŭ i prykladaŭ*,
- Stankievič J., *Knižka vučycca čytać i pisać łacinicaj*,
- Oj pryjšła Kalada* — zbornik biełaruskich kaladnych piešniaŭ z notami,
- Viasna krasna* — zbornik biełaruskich velikodnych i viašnianych piešniaŭ z notami (abodva hetyja zborniki piešniaŭ sabraŭ i pryhatavaŭ da duku J. Najdziuk),

Zbornik kupalskich i žniünych piešniaŭ z notami pryhatavany M. Ščahtovym,

Lasun M., Zbornik apaviadańniaŭ,

Zbornik sceničnych tvoraŭ — Pinskaja šlachta, Modny šlachciuk, Čort i baba, Žbiantežany Saŭka, Mikitaŭ łapać, Michalka,

Mikułaj V., Vajskovy strajavy statut,

Arsieñnieva N., Siahonnia — zbornik vieršaŭ,

Łastoŭski V., Što treba viedać koźnamu Bielarusu — vydańnie druhoje pašyranaje J. Najdziukom, katoraje pašla ŭ druhoj pałavinie 1944 h. vyjšła jašče u Berlinie, jak nr 1 „Biblijateki Kalinoŭcaŭ”.

Aprača taho ŭ Miensku byli vydadzienyja *Karotki bielaruski katalicki malitoŭnik* i *Kryŭja (Bielaruś) u minulaści* J. Stankieviča, a ŭ Prazie Českaj u 1942 h. — zbornik vieršaŭ Łarysy Hienijuš *Ad rodnych niŭ*.

Ad 1942 h. da červienia 1944 h. Vydaviectva Školnych Padručnikaŭ i Litaratury dla Moładzi vydavała časapis „Bielaruskaja Škoła”, drukavany kirylicaj i łacinicaj. Adkaznym za źmiest časapisu byŭ uspomnieny J. Sivica. Časapis składaŭsia z dvoch častak: pieršaja pryznačałasja dla nastauńnikaŭ, a druhaja — dla vučniaŭ. Časapis źmiaščaŭ artykuly na pedahahičnyja temy, materyjały z historyi, hieahrafii Bielarusi, vieršy i apaviadańni bielaruskich piśmieńnikaŭ, narodnyja tvory, bielaruskija pieśni z notami, artykuly z pryrodaviedy, karotkija čytanki i inšyja materyjały. Siarod drukavanych bielaruskich narodnych piešniaŭ niekalki zharmanizavaŭ viedamy polski kampažytar Tadeuś Šelihoŭski, jaki ŭ časie akupacyi pracavaŭ u Bielaruskim Muzei im. I. Łuckieviča ŭ Vilni.

Praca vydaviectva, padobna jak i navuka ŭ školach, adbyvałasja ŭ wielmi ciaźkich abstavinach. Nie chapała papiery, Dom Druku ŭ Miensku za mała mieŭ pracauńikoŭ, dy zamnoha drukavali tam svaich drukau Niemcy. Dziela taho niekatoryja knižki drukavalisia ŭ Vilni.

Vydaviectva imknułasja sarhanizavać svaju drukarniu sa zburanych vajennymi dziejanimi mienskich drukarniaŭ. Znajšlisia bielaruskija drukary, jakija harantavali, što ŭdasca adhruzavać drukarskija mašyny i drukavać na ich knižki, ale akupacyjnyja ŭłady nie dali na heta dazvołu.

Vydaviectva Školnych Padručnikaŭ i Litaratury dla Moładzi ŭ finansavym planie było samostojnym, a navat prynosiła dachody, jakija zabirała akupacyjnaja ŭlada. Daviedalisia ab hetym niemieckija vydaŭcy i ŭ krasaviku 1944 h. staralisia pieraniać vydaviectva ŭ svaje ruki, adnak da hetaha nie dajšło.

U kulturnym žyćci pazytyňuju rolu adyhryvaŭ bielaruski teatr, jaki dzieiŭ u acalešym ad vajennaha źniščeńnia starym budynku. Arhanizavaŭ jon bielaruskija pradstaŭleńni, koncerty i vystaviŭ bielaruskiju

operu *Kvietka ščašcia* A. Turankova pad kiraŭnictvam M. Ščahtova, a pašla operu *Carmen* G. Bize i inš. Na scenie henaha teatru vystupaŭ slaŭny biełaruski tenar Michaś Zabejda-Sumicki.

Prychilnikaŭ hitleraŭskaj palityki i ŭłady siarod Bielarusaŭ možna było paličyc na palcach adnaje ruki, dy najbolšych — F. Akinčyca i Uł. Kazłoŭskaha — redaktara „Biełaruskaj Hazety” — zabili saviieckija partyzany ŭ Miensku. Zabity byŭ i burmistr Mienska prof. V. Ivanoŭski, ale jahonaja śmierć dasiul niavyjaśniena, bo prof. V. Ivanoŭski, chacia byŭ burmistram, mieŭ kontakty z polskimi antyhitleraŭskimi dziejačami i byvali ŭ jaho kamunisty. Jość tady padazreńnie, što zabiŭ jaho hitleraŭski ahient, a vinu skinuta na saviieckich partyzanaŭ.

Biełaruskija dziejačy dr Stanisłaŭ Hrynkievič i dr Janka Stankievič u 1943 h. viali pieramovy z polskimi tajnymi antyhitleraŭskimi arhanizacyjami, kab stvaryć supolny front i vieści supolnuju baraćbu z akupantam, tym bolš, što ŭ Zachodniaj Bielarusi była nia tolki saviieckaja partyzanka i polskaja, ale i nacyjanalna biełaruskaja, pra jakuju m.inš. uspaminaje polski piśmieńnik Tadeuś Kanvicki — učaśnik polskaj Armii Krajovaj — u adnoj z svaich knižak. U pieramovach hetych chadzila takža pra toje, kab spynilisia napady polskich partyzanaŭ na biełaruskich dziejačoŭ, na asiarodki biełaruskaha nacyjanalnaha ruchu. U pieramovach henych nie asiahnuta pahadnieńnia, choć užo było ūsio pryhatavana da vydańnia supolnaje polskaje i biełaruskaje adozvy. Pahadnieńnia nie asiahnuta z pryčyny razychodžańnia ŭ pahladach, chto maje kiravać partyzanskimi addzielami.

Tajnaja biełaruskaja arhanizacyja dzieila suproc hitleraŭcaŭ i ūsich vorahaŭ biełaruskaje spravy ŭ Navahradčynie. Jana vydavała navat svoj nielehalny biuleteń. Pradstaŭniki hetaje arhanizacyji m.inš. pravodzili svaju akcyju na sklikanym Bielaruskaj Centralnaj Radaj II Usiebiełaruskim Kanhresie ŭ Miensku 27 červienia 1944 h. jany ahitavali, kab Bielarusy niezaleźniki nie prymali aktyŭnaha ŭdziełu ŭ hetym kanhresie.

Praŭdapadobna i sam Radasłaŭ Astroŭski — staršynia BCR — mieŭ kontakty z zachodnimi aljantami, viadučymi vajnu z hitleraŭskaj Niemiečcynej, bo ŭ apośnich dniach druhoje suśvietnaje vajny jon i inšyja siabry BCR, dy addzieły Bielaruskaje Krajovaje Abarony znajšliŭsia ŭ Zachodniaj Eŭropie, a pašla ŭ Złučanych Štatach Paŭnočaj Ameryki, dalej pravodzili svaju dziejnaść i nichto z ich nia byŭ praśledavany za pracu, jakuju jany viali na Bielarusi pad hitleraŭskaj akupacyjaj. Ale i hetaja sprava ūklučna z arhanizavańniem biełaruskich vajsковых addziełaŭ vymahaje šyrejšaha, abjektyŭnaha apracavańnia i naśviatełnia.

Treba padčyrknuć, što ŭ časie akupacyi mataryjalnaje pałažeńnie

žycharoŭ, asabliva ŭ haradoch, było wielmi ciażkoje. Nie chapała praduktaŭ i inšych tawaraŭ i heta także vyklikała varożyja nastroi da akupanta.

U časie akupacyi na Bielarusi wialikuju rolu adyhrywała antyhitle-raŭskaja savietskaja partyzanka, jakuju pawialičali sami hitleraŭcy swajoju nialudzka Źorstkaju i durnoju palitykaj u adnosinach da miascovaha nasielnictwa, asabliva da ŭziatych u paŭon savietskich Źaŭnierau, katoryja mieli da vybaru abo zhinuć u hitleraŭskich łahierach z hoładu i choładu, abo ŭciakać u les u partyzanku i wieści baracbu z nadziejaj na pieramohu i zachawańnie Źyćcia.

Hitleraŭskaja palityka ŭ adnosinach da padbitych narodaŭ Savieckaha Sajuzu była falšyvaj. Aficyjalna abviaščali svabodu i abiacali dababyt, a ŭ tajnaj instrukcyi hitleraŭski rejchskamisar A. Rosenberh vyznačaŭ imperatarskamu kamisaru „Ostlandu” H. Losamu nastupnyja zadačy: „Metaj imperskaha kamisara Estonii, Łatvii, Letuwy i Bielarusi pavinna być stvarańnie hiermanskaha pratekaratu dla taho, kab pieratvaryć hetyja krainy ŭ sastaŭnuju častku Hiermanskaj imperyji šlacham hiermanizacyi prydatnych u rasavych adnosinach elementaŭ, kalanizacyi pradstaŭnikami hiermanskaj rasy i Źniščeńnia niepažadanych elementaŭ”.

Viestki ab takich namierach dachodzili da bielaruskich dziejačoŭ, katoryja da taho nia vieryli ŭ pieramohu hitleraŭcaŭ i rabili ŭsio, kab i ŭ tych abstavinach, jakija byli, zrabić jak najbolj dla ŭzmacavańnia bielaruskaha adradženskaha ruchu, kab jon byŭ adporny na čużyja varożyja Bielarusam upłyvy i namahańni. Ab kalanijalnych namierach hitleraŭcaŭ u adnosinach da Bielarusau infarmavali bielaruskich dziejačoŭ salidnyja, biezpartyjnyja, niemieckija patryjoty, jakija pryčilna adnosilisia da bielaruskaha adradženskaha ruchu i nie padtrymlivali hitleraŭskaj palityki.

Ab hitleraŭskich namierach wiedali i bielaruskija savietskija partyzany, jakija viali aružnaje zmahańnie z hitleraŭskaj akupacyjaj. A było ich, jak padaje *Bielaruskaja Savietskaja Encyklapedyja*, bolš 374 tysiać, abjednanych u 199 bryhadach i asobnych addzielach. Da taho bolš 70 tysiać dziejničała ŭ padpolnych arhanizacyjach i hrupach, dy bolš 400 tys. znachodziłasia ŭ h.zv. partyzanskich rezervach. Vydavali jany svaje adozvy i časapis „Zviazda”. Ad padložanaj imi miny 22 vierašnia 1943 h. zhinuŭ hieneralny kamisar Bielarusi ŭ Miensku Vilhelm Kube, miesca katoraha zaniaŭ hien. Kurt von Hotberh.

Za try hady akupacyi partyzany na Bielarusi, pavodle *BSE*, Źniščyli bolš paŭmiljona hitleraŭcaŭ, uzarvali 11 128 ešaŭonaŭ i 34 bronieciahnikoŭ, 18 700 aŭtamašyn, 1355 tankaŭ i bronieamašyn, 438 harmať, 939 vajennyh składoŭ, 305 samalotaŭ, razhramili 29 čyhu-

načnych stancyjaŭ, 948 štabaŭ i harnizonaŭ, pierabili bolš za 300 tys. relsaŭ, 7300 km telefonna-telehraficznych linijaŭ suviazi i časta trykali pad svaim kantrolem cełyja rajony Biełarusi. Hetym pamahali jany Čyrvonaj Armii pieramaħać hitleraŭcaŭ na ũschodnim froncie i vyzvaliĆ Biełaruš z-pad hitleraŭskaj akupacyi ũ 1944 h. Aħułam na ũsich frantach zmahałasia 1 milion Biełarusaŭ, u tym 217 ģienerałaŭ.

Na češć zhinuŭšych u baraćbie z akupantam žaŭnieraŭ i partyzanaŭ, dy žyŭcom spalenyħ žycharoŭ z ichnimi wioskami na Biełarusi pastaŭlena tysiaču pomnikaŭ, abeliskaŭ i memaryjalnych kompleksaŭ, z jakich najbolšym jošć memaryjalny kompleks u v. Chatyń Łahojskaha rajonu Mienskaj vobłašci, dzie na miescy koźnaj spalenaj chaty ũzvyšajecca abelisk-komin z miednym zvanom. Hetyja zvany zvoniac na češć achvieraŭ vajny i zaklikajuć šviet da miru i spakojnaħa žyćcia.

Biełarusy ũ Polskaj Narodnaj Respublicy

Pašla druhoje sušvietnaje vajny ũ vynuiku pahadnieńnia miź Savieckim Sajuzam i Polskaj Narodnaj Respublikaj u 1945 h. u hranicach polskaje adrodžanaje dziaŕžavy znajštosia bolš 200 tysiač Biełarusaŭ. Žyvuć jany pieravažna na Biełastoččynie, u byłych Biełastockim, Biełskapadlašskim, Hajnaŭskim, Sakolskim i Siamiatyckim pavietach. Aprača taho mnohija hrupy Biełarusaŭ žyvuć u Varšavie, Łodzi, Hdańsku, Ščecinie i inšych rajonach Polskaj Narodnaj Respubliki.

Biełarusy Biełastoččyny majuć bahatuju tradycyju ũdzieļu ũ biełaruskim adradženskim ruchu. Jany brali masavy ũdzieļ u paŭstańni suproć carskaj rasiejskaj imperyi razam z Palakami ũ 1863 h., u arhanizavańni supolnych revalucyjnych vystupleńniaŭ u 1905-1907 hh. i ũ zmahańniach rabotnikaŭ z kapitalistyčnym vyzyskam. U miźvajenych hadach u Biełastoku i vakolicach šyrokuju dziejnašć pravodzili Biełaruskaja Sialanska-Rabotnickaja Hramada, Tavarystva Biełaruskaj Škoły, Zmahańnie i inšyja biełaruskija arhanizacyi dy KPZB i Kamunistyčny Sajuz Moładzi Zachodniaj Biełarusi. Kali ũ 1939 h. Biełastoččyna z ceļaj Zachodniaj Biełaruśsiu daļučana była da Biełaruskaj Savieckaj Sacyjalistyčnaj Respubliki, tam paŭstała ceļaja sietka biełaruskich škołaŭ i dzieili roznyja biełaruskija savieckija arhanizacyi. U časie hitleraŭskaj akupacyi na Biełastoččynie viali zmahańnie z akupantam biełaruskija partyzanskija złučeńni, jakija pašla vyzvaleńnia pamahali polskim narodnym uładam zavodzić ład i paradak.

U pieršych hadoch isnavańnia PNR biełarusy Biełastoččyny nia mieli svaich biełaruskich arhanizacyjaŭ, biełaruskich škołaŭ i vydaviectvaŭ. Vialikija źmieny ũ hetaj halinie prynios 1956 h.

26 lutaha 1956 h. u Biełastoku adbyŭsia arhanizacyjny schod Biełaruskaha Hramadzka-Kulturnaha Tavarystva, jakoje chutka pačalo svaju dziejnašć. Za haļoŭnuju metu Tavarystva pastaviła sabie arhanizavańnie hramadzka-kulturnaje biełaruskaje dziejnašći, padtrymlivańnie biełaruskaj mastackaj i navukovaj tvorčašći, vydavieckaj pracy i h.p.

Ad 4 sakavika 1956 h. u tym-ža Biełastoku pačaŭ vychodzić tydniovy biełaruskij časapis „Niva” z dadatkam dla dziaćiej „Zorka”, pad redakcyjaj mhr. Hieorhija Vaļkavyckaha, rodam z Biełaviežy. „Niva”

ŭ karotkim časie zdabyła sabie mnoha supracoŭnikaŭ, siarod jakich znajšlisia starejšyja i maładyja biełaruskija dziejačy, paety, piśmieŭniki, publicysty i mastaki, m.inš. Vasil Barščeŭski, Alaksandar Barščeŭski (Barski), Michaś Chmialeŭski, Uładzimir Hajduk, Miłałaj Hajduk, Sakrat Janovič, Maciej Kanapacki, Alaksiej Karpiuk, Viera Leučuk, Viktor Rudčyk, Mikoła Samocik, Vincuk Skłuboŭski, Michaś Šachovič, Viktor Šved, Jury Turonak, Stanisłaŭ Vahurka („Dziadźka Lavon”), Jan Zianiuk i inšyja, katoryja adnačasna žjaŭlalisia dziejačami Bielaruskaha Hramadzka-Kulturnaha Tavarystva. Redakcyja „Nivy” ŭviała na svaich bačynach *Litaraturnuju Staronku*, na jakoj drukavalisia tvory biełaruskich paetaŭ i piśmieŭnikaŭ, a takža reprodakcyi abrazoŭ i hrafiki biełaruskich mastakoŭ. Tyraž „Nivy” pavialičaŭsia i dasiahnuŭ 8000 ekzemplaraŭ. Ražvivałasia BHKT. Miela jano 154 hurtki i addzieły, da jakich należała 5500 siabroŭ. Pry hurtkach i addziełach pracavali kluby i 70 samadziejnych amatarskich teatralnych hurtkoŭ i charoŭ, jakija arhanizavali biełaruskija pradstaŭleŭni, koncerty, referaty, spatkaŭni z biełaruskimi litaratarami i dziejačami, vystaŭki, festivali biełaruskich charoŭ i inšyja kulturnyja imprezy. Addzieły i hurtki BHKT paŭstali nia tolki na Bielastoččynie, ale ŭ Varšavie, Łodzi, Ščecinie, Hdańsku, Olštynie.

Na asablivuju ŭvahu zasluhoŭvaje aktyŭnaść addziełu BHKT u Varšavie, dzie praz dva hady pierad druhoj sušvietnaj vajnoj isnavala Ašvietnaje Tavarystva Bielarusau, zakładčykami katoraha byli viedamyja prafesary Varšaŭskaj Kanservatoryi Staniałaŭ Kazura i Branisłaŭ Rutkoŭski, staŭny biełaruski śpiavak Michaś Zabejda-Sumicki, biełaruski paet Haljaš Leučyk, piśmieŭnik Piotr Łastaŭka, advakat Adam Byčkoŭski, Jazep Hapanovič i inšyja. Tavarystva hetaje arhanizavala biełaruskija koncerty, litaraturnyja wiečary i spatkaŭni z biełaruskimi dziejačami i paetami Maksimam Tankam, inž. Adolfam Klimovičam, Siarhiejam Paŭłovičam i inš. Varšaŭski Addziel BHKT pradaužaŭ pracu Ašvietnaha Tavarystva Bielarusau. Pry tym vioŭ jon i nia tolki kulturna-ašvietnuju pracu, ale i haspadarčuju. Da 1972 h. u Varšavie pracavala biełaruskaje pradpryjemstva „Beteska”, jakoje zajmałasja pradukcyjaj vyrabaŭ sa štučnaha rečyva. Kiraŭnikom hetaha pradpryjemstva ŭ pieršych hadoch byŭ Piotr Łastaŭka, jaki pamior u 1968 h. Niemałyja dachody z pradpryjemstva „Beteska” pryznačanyja byli na mataryjalnaje padtrymaŭnie Bielaruskaha Hramadzka-Kulturnaha Tavarystva, hałoŭnaja ŭprava jakoha znachodzicca ŭ Bielastoku.

U 1956 h. paŭstała katedra biełaruskaj filalohii na Varšaŭskim Univerzyciecie pad kiraŭnictwam praf. dr hab. Antaniny Abrembskaj-Jabłoŭskaj. Da navukovaha kalektyvu katedry paklikana m.inš. dr Alžbie-

tu Smułkovu, mhr. Annu Bahroŭskuju, mhr. Mikołu Vrubleŭskaha i dr. Alaksandra Barščeŭskaha — viedamaha biełaruskaha paeta, pišučaha pad pseŭdanimam Aleś Barski. Treba zaciemić, što heta nia pieršy Biełarus znajšoŭsia siarod navukovych pracauŭnikoŭ varšaŭskich vyšejšych škołaŭ. Raniej jašče slaŭny biełaruski vučony filolah, historyk i falklaryst Jaŭchim Karski (1861-1951), aŭtar vydatnaj pracy *Biełarusy*, rodam z Hrodzienščyny, ad 1894 da 1910 h. byŭ prafesaram, a ad 1905 da 1910 h. rektaram universytetu ŭ Varšavie. Uspomnieny Stanisłaŭ Kazura (1882-1961), viedamy kampazytar i piśmieŭnik, rodam z Vilenščyny, ad 1916 h. byŭ prafesaram Varšaŭskaj Kanservatoryi i ad 1945 da 1951 h. rektaram Džiaržaŭnaj Vyšejšaj Škoły Muzyčnaj u Varšavie. Jahony siabra Branisłaŭ Rutkoŭski (1898-1964), rodam z Vilenščyny, vydatny pedahoh, arhanisty i publicyst u 1926-1939 hh. vučyŭ ihry na arhanach u Varšaŭskaj Kanservatoryi, a pašla druhoj sušvietnaj vajny byŭ rektaram Džiaržaŭnaj Vyšejšaj Škoły Muzyčnaj u Krakavie. Viedamy biełaruski dziejač Vacłaŭ Ivanoŭski ŭ mižvajennych hadoch byŭ prafesaram Varšaŭskaj Palitechniki.

Značeŭnie katedry biełaruskaje filalohii wielmi važnaje. Jana ŭžo vychavała mnoha biełaruskich filolahaŭ i litaraturaviedaŭ, viadzie navukovuju pracu z haliny biełarusaviedy i dziakujučy jejnym staraŭniam pad redakcyjaj A. Abremskaj-Jabłoŭskaj i M. Biryły vyjšaŭ *Padručny Słoŭnik Polska-Biełaruski* (1962) i čatyry tamy vialikaha farmatu kapitalnaje pracy *Lud biełaruski* — rukapisnych mataryjałaŭ z haliny biełaruskaha falkloru i etnahrafii, sabranych viedamym žbiralnikom z pieraŭtomu XIX i XX st. Michałam Fedaroŭskim. Tom I hetaje pracy vyjšaŭ u 1897 h., t. II — u 1902, t. III — u 1903, t. IV — u 1935, t. V — u 1958, t. VI — u 1960, t. VII — u 1969 i t. VIII — u 1981. Dr A. Barščeŭski apublikavaŭ cały šerah artykułaŭ z haliny biełarusaviedy ŭ „Nivie”, *Biełaruskim navukovym zborniku*, „Roczniku Białoŭstockim” i inšych publikacyjach. Inšyja pracauŭniki katedry takža publikujuć svaje pracy na biełaruskija temy.

U červieni 1958 h. paŭstała Biełaruskaje Litaraturnaje Abjednaŭnie. Dva hady paźniej hetaje abjednaŭnie na źjeździe ŭ 1960 h. pryňało novy nazoŭ Biełaruskaje Litaraturna-Mastackaje Abjednaŭnie „Biełavieža”.

Ad 13 červienia 1958 h. Biełastočkaje Radyjo pačało nadavać pieradačy ŭ biełaruskaj movie.

U 1960 h. paŭstaŭ 80-asabovy Ansambl Pieśni i Tanca „Lavoniča”, jaki kožnaha hodu davaŭ kala 200 koncertaŭ u roznych miascovašciach Biełastoččyny i roznych polskich haradoch.

Paŭstavali takža biełaruskija pačatkovyja i siarednija škoły. U 1960 h.

naličvalasia 42 bielaruskija pačatkovyja škoły, a bielaruskaje movy navučana ũ 157 škołach. U Bielsku Padlašskim paŭstaŭ Bielaruski Licej im. Branislava Taraškiewiča. Padobny licej paŭstaŭ u Hajnaŭcy, a ũ Bielastoku sarhanizavana nastaŭnickaje studium, dy vychodzili bielaruskija padručniki.

U 1966 h. u Bielavieży paŭstaŭ Bielaruski Etnahraficzny Muzej, u jakim u 1967 h. znachodziłasia 269 roznych bielaruskich ekspanataŭ, lik katorych ušciaż pavialičaŭsia dziakujučy achviarnašci i turbotlivašci Bielarusau i ũ 1970 h. muzej ličyŭ užo 900 ekspanataŭ. U sezonie adviedvała jaho kala 7-8 tysiač čaławiek, u tym kala 500-700 turystaŭ z roznych krain švietu.

Na asablivuju ũvahu zasłuoŭvaje Litaraturnaje Abjednańnie „Bielavieža”, jakoje zhurtavała maładych bielaruskich paetaŭ i pišmieńnikaŭ, rodam z Bielastoččyny. Da ich m.inš. naležač Vala Anišcyk, Nadzia Artymovič, Alaksandar Barščeŭski, Jaša Burš (J. Aniserovič), Jurka Bajena, Kastuś Bandaruk, Jan Čykvín, Uładzimier Hajduk, Mikałaj Hajduk, Nina Haŭryluk, Jurka Hienijuš, Varvara Kvapiš, Sakrat Janovič, Veranika Leaniuk, Uładzimier Paŭlučuk, Vasil Pietručuk, Zosia Sačko, Aleś Švisiok, Michaś Šachovič, Viktar Šved, Dźmitry Šatyłovič, Symon Ramančuk i inš. „Bielavieža” pry pomačy BHKT vydała šeść almanachaŭ z vieršami i prozaj, dy ilustracyjami bielaruskich mastakoŭ Alaksandra Chomčyka, Mikałaja Davidziuka, Alaksandra Hierasimiuka i Viačasłava Šuma. Almanachami hetymi byli *Ruń* (1959), *Moj rodny kut* (1963), *Litaraturnaja Bielastoččyna* (1973), dy *Bielavieža* (1965, 1971 i 1980).

Pavažnyja asiahnieńni majuć: Alaksandar Barščeŭski, jaki ũ Polšcy vydaŭ zborniki vieršaŭ *Bielaruskija matyvvy* i *Žnivień stoŭ*, a ũ BSSR — *Moj bierah*, dy Nadzia Artymovič, Jan Čykvín, Uładzimier Hajduk, Michaś Šachovič, Viktar Šved i inš., vieršy katorych takža vyjšli asobnymi zbornikami. Prazaik Sakrat Janovič napisaŭ i vydaŭ u bielaruskaj movie *Zahony ũ Polšcy* i *Siarebrany jazdok* u BSSR.

Tvory ũspomnienyh bielaruskich paetaŭ i pišmieńnikaŭ drukavalisia takža ũ časapisie „Niva” i ũ „Bielaruskich Kalendaroch”, jakija ad 1957 h. vydaje BHKT, jakoje pry tym vydała doŭhahrajučuju plašćcinu (kruželku) z 12 bielaruskimi piešniami ũ vykanańni slaŭnaha Michasia Zabejdy-Sumickaha. U „Bielaruskich Kalendaroch” nadrukavana m.inš. mnoha artykulaŭ na histaryčnyja bielaruskija temy.

Niekalki knižak Sakrata Janoviča vyjšla ũ polskaj movie — *Wielkie miasto Białystok*, *Ściana*, *Samosiej*, *Zapomnieliska*, *Małe dni*. Jahnynja apaviadańni i repartaży drukujuć roznyja polskija časapisy. S. Janoviču za knižki ũ polskaj movie pryznana niekalki litaraturnych ũznaharod.

Słavu zdabyŭ svaimi kniŭzkami ũ polskaj movie biełaruski publicyst, sacyjolah i filozaf dacent dr hab. Uładzimir Paŭlučuk. Jość jon autaram m.inš. nastupnych kniŭzak: *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej* (1972), *Wierszalin — Reportaż o końcu świata* (1974), *Naprawianie świata* (1978) i *Żywioł i forma* (1978).

Tvorčaść biełaruskich paetaŭ i piśmieńnikaŭ u Polšcy m.inš. vysoka acaniła anhielskaja vučonaja dr Šyryn Akiner. Jana vystupała z dakładami na temu *Sučasnyja biełaruskija piśmieńniki ũ Polšcy* na niekalki navukowych kanferencyjach u Anhielščynie i inšych krainach. Jaje dakład na hetuju temu pierakłaŭ z anhielskaje movy na biełaruskuju Jarasłaŭ Janovič i wydaŭ asobnaj kniŭzycaj u Bielastoku na pačatku 1982 h. Hetaja-ŭ Šyryn Akiner napisała doktarskuju dysertacyju na temu *Relihijnaja mova biełaruskich Tatarau*, ŭmieńka jakich dasiul jašče ŭžyvie na Bielastočynie.

Litaraturnaje Abjednańnie „Biełavieža” sarhanizavała sotni litaraturnych viečaroŭ i spatkańniaŭ u hurtkoch i addzielach BHKT. U spatkaniach hetych nia raz brali ŭdzieł biełaruskija piśmieńniki i paety z BSSR — Janka Bryl, Pilip Piestruk, Maksim Tank i inšyja.

Treba zaznačyć, što niekatoryja polskija vydaviectvy vydali niekaliki kniŭzak biełaruskich paetaŭ i piśmieńnikaŭ pierakoŭżanych na polskuju movu. I tak vyjšli *Wiersze białoruskie* ũ apracavańni Jana Hušcy, u jahonym pierakładzie i pierakładzie Viktara Varašylskaha, Tadeuša Chruścieleŭskaha, Macieja Juzefa Kananoviča i druhich, *Antologia poezji białoruskiej*, *Poezje wybrane* Maksima Bahdanoviča, vybranyja tvory Janka Kupały i Jakuba Kołasa, *Poezje wybrane* Maksima Tanka, *Kartki z kalendarza* Maksima Tanka, *Rzecz o Bronisławie Taraszkiewicz* Alaksandry Bergman, powieści, apaviadańni i naveli Janki Bryla, Vasila Bykava, Ivana Mieleŭža, Ivana Šamiakina i inš. Kniŭki hetyja vydavali — Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Ossolineum, Państwowy Instytut Wydawniczy, Książka i Wiedza.

Orhan Hałoŭnaje Uprawy Bielaruskaha Hramadzka-Kulturnaha Tavarystva časapis „Niva” vydaje RSW Prasa-Książka-Ruch — Białoostockie Wydawnictwo Prasowe.

Samo BHKT vydała ŭspomnienyja almanachi, zborniki vieršaŭ, biełaruskija kalendary, bolš 40 biełaruskich sceničných tvoraŭ, patrebnych dla samadziejnych teatralnych hurtkoŭ BHKT i publikacyju ũ polskaj movie p.n. *Białoruskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne*, u jakoj pradstaŭlena dziejnaść hetaha tavarystva da 1972 h.

Tvory polskich piśmieńnikaŭ i paetaŭ u pierakładzie na biełaruskuju movu vydajuć biełaruskija vydaviectvy ũ BSSR.

Vydavanyja kniŭki biełaruskich aŭtaraŭ u polskaj movie ũ Polšcy

i knižki polskich aŭtaraŭ vydavanyja ŭ biełaruskaj movie ŭ BSSR słužać bližejšamu ŭzajemnamu paznańniu i naładžvańniu lepšych adnosinaŭ.

Na žal, raźvićcio biełaruskaha kulturnaha žyćcia ŭ Polskaj Narodnaj Respublicy ŭ apošnich hadoch napatkało na roznyja pieraškody. Adčuvajecca heta asabliva pašla III Plenumu Centralnaha Kamitetu Polskaj Abjednanaj Rabočaj Partyi z 20 lutaha 1976 h., na jakim pry-niata pastanovu ab pahłyblańni patryjatyčnaj jednaści polskaha narodu, umacoŭvańni dziaržavy i raźvićci sacyjalistyčnaj demakraty.

U vyniku pahłyblańnia patryjatyčnaj jednaści polskaha narodu nastupiła likvidacyja Bielaruskaha Etnahrafičnaha Muzeju ŭ Bielavieży, Ansambļu Pieśni i Tanca „Lavonicha”, źmienšyłasia kolkaść biełaruskich pieradačaŭ u Bielastockim Radyjo, a takža źmienšyłisia mahčymaści vydavieckija, arhanizavańnia litaraturnych spatkańniaŭ i kulturna-aśvietnych imprezaŭ. Wielmi mocna ahraničana navučańnie biełaruskaj movy ŭ školach. Tak, prykładam, u 1980-1981 h. vučyłasia jaje tolki 3,4 tysiačy moładzi, tady kali ŭ šaścidziesiatych hadoch vučyłasia biełaruskaje movy kala 10-11 tysiač kožnaha hodu.

Zjava hetaja vyklikała vialikaje zaniepakajeńnie siarod Bielarusau i dzieła taho ŭ 1981 h. Bielaruskaje Hramadzka-Kulturnaje Tavarystva vysłała da I sakrataru CK PARP memaryjał z prošbaj stvoryć mahčymaści navučańnia biełaruskaje movy ŭ pačatkavych školach, u jakich vučacca biełaruskija dzieci, uznavić dziejnaść źlikvidavana-ha Bielaruskaha Etnahrafičnaha Muzeju, Bielaruskaha Ansambļu Pieśni i Tanca „Lavonicha”, zabiapiečyć narmalnyja ŭmovy pracy biełaruskim litaraturnym i kulturna-aśvietnym asiarodkam u vydavieckaj halinie i arhanizavańni biełaruskich kulturnych imprezaŭ. Adnačasna Hałoŭnaja Uprava Bielaruskaha Hramadzka-Kulturnaha Tavarystva prasiła stvareńnia mahčymaściaŭ pavialičeńnia tyražu časapisu „Niva”, pavialičeńnia biełaruskich pieradačaŭ u Bielastockim Radyjo, dy stvareńnia mahčymaściaŭ biełaruskaj reprezentacyi ŭ sojmie PNR, u vajavodzkich narodnych radach i tvareńnia addziełaŭ BHKT u tych hminach, u jakich żyvuć Bielarusy.

Damahańni Bielarusau znajšli padtrymańnie siarod šmatlikich polskich dziejačoŭ, a ŭ ich liku i z boku viedamaha polskaha historyka profasara dr. Jerzy Tamašeŭskaha ŭ časapisie „Polityka” (nr 36 (1279) z 5.IX.1981 h. i nr 49 (1292) z 5.XII.1981 h.), jaki m.inš. napisaŭ, što „raźvićcio biełaruskaje kultury ŭ Rečypaspalitaj patrebnaje jość nia tolki Bielarusam, ale jość jano nieabchodnaje ūsim Palakam”. Možna skazać, što heta śviatyja słovy. Naładžvańnie i pahłyblańnie dobrych uzajemnych adnosinaŭ patrebnaje i biełaruskamu i polskamu narodom.

Bielaruskaja Savieckaja Sacyjalistyčnaja Respublika

Bielaruskaja Savieckaja Sacyjalistyčnaja Respublika, jak užo ũspaminalaſia, paŭstała 1 studzienia 1919 h., u vyniku pieramohi Vialikaj Kastryčnickaj Revalucyi ũ carskaj rasejskaj imperyi. Uvachodzič ja na ũ skład Sajuzu Savieckich Sacyjalistyčnych Respublik, jaki stvorany na I Zjeździe Savietaŭ SSSR 30 śnieźnia 1922 h. Tearetyčna BSSR uvachodzič u skład SSSR na pravoch dobraachvotnaści i roŭnapraŭja. Maŕe svaju kanstytucyju, pryňiatuju 19 lutaha 1937 h. Nadzvyčajnym XII Usiebiełaruskim Zjezdam Savietaŭ, svoj dziaŕžaŭny herb, dźvie ũradavyja movy — bielaruskuju i rasejskuju, ściah i himn, a stalicaj jość horad Miensk.

Dziaŕžaŭny herb Bielaruskaj Savieckaj Sacyjalistyčnaj Respubliki — zhodna z 119 art. Kanstytucyi BSSR — składajecca z vyabražeńnia ũ pramieńniach uzychodzjača ha sonca sierpa i mołata, akružaŭnych viankom, jaki składajecca zleva z ŕytnich kałośsiaŭ, pieraplecienych kaniušynaj, i zprava — z ŕytnich kałośsiaŭ, pieraplecienych ilnom; unizie pamiž abiedźviuma pałavinami vianka znachodzicca častka ziamnoha šara. Abiedźvie pałaviny vianka pieravity čyrvonaj stuŕkaj, na jakoj źmieščany napis na bielaruskaj i ruskaj movach: „Praletary ũsich krain jednajciesia!”, i nižej — inicyjały BSSR. Na viersie herbu znachodzicca piacikutnaja ŕviazda.

Dziaŕžaŭny ściah Bielaruskaj Savieckaj Sacyjalistyčnaj Respubliki pradstaŭlaje saboj pałotnišča, jakoje składajecca z dźvioch haryzantalna raźmieščanych kalarovych pałos: vierchniaj čyrvonaha koleru, jakaja składaje dźvie treci šyryni, i niźniaj zialonaha koleru, jakaja składaje adnu trec ŕyryni ściahu, z vyabražeńniem na vierchnim levym vuhle čyrvonaj pałasy załatych sierpa i mołata i nad imi čyrvonaj piacikancovaj ŕviazdy, akajmavanaj załatoj kajmoj. La dreŭka viertykalna raźmieščany bielaruski nacyjanalny arnamant bielaaha koleru na čyrvonym poli, jakoje składaje 1/9 daŭŕyni ściahu. Adnosiny šyryni da daŭŕyni 1:2.

Najvyšejšym dziaŕžaŭnym orhanam ũlady jość Viarchoŭny Saviet BSSR, jaki vybiraje Prezidyum Viarchoŭnaha Savietu BSSR. Vykanaŭčym orhanam dziaŕžaŭnaj ũlady ŕjaŭlajecca Saviet Miŕistraŭ BSSR, abłaſnyja, rajonnyja, haradzkija i sielskija saviety deputataŭ.

Kirujučaj siłaj dziaŕžavy jość Kamunistyčnaja Partyja Bielarusi, jaka-ja ũvachodzić u skład Kamunistyčnaj Partyi Savieckaha Sajuzu. U radoch KPB jak padaje *Bielaruskaja Savieckaja Encykłapedyja* (t. 12, bač. 7) na 1 studzienia 1975 h. było 489 382 siabroŭ i kandydataŭ.

Bielaruskaja SSR jość siabram Arhanizacyi Abjednanych Nacyjaŭ jak samastojnaja dziaŕžava i była adnoj z zasnavalnikaŭ hetaje wielmi važnaje mižnarodnaje arhanizacyi ũ 1945 h. u San-Francyska ũ Złučanych Štatach Paŭnočnaj Ameryki.

BSSR siarod sajuznych respublikaŭ SSSR zajmaje piataje miesca pa kolkaści nasielnictva (9 330,7 tys. čaławiek na 1.I.1975 h.) i šostaje miesca pa terytoryi (207,6 tys. km²), miežy jakoje ad pačatku isna-vaŭnia žmianialisia niekalki razoŭ.

Pavodle pierapisu z 1970 h. u BSSR żyło 7 289 610 Bielarusau, 938 161 Rasiejcaŭ, 382 600 Palakaŭ, 190 839 Ukraincaŭ, 148 060 Žydoŭ, 10 031 Tatarau, 8 062 Letuvisaŭ, 6 843 Cyhanaŭ, 2 660 Łatyšoŭ, 2 301 Armian, 1 992 Čuvašoŭ, 1 800 Małdavan, 1 737 Mardvinaŭ i 17 680 pradstaŭnikoŭ inšych nacyjanalnašciaŭ. Bielarusau za hranicami BSSR u Savieckim Sajuzie żyvie 1 762 tysiačy, z hetaha ũ RSFSR — 964 tysiačy, Ukrainskaj SSR — 368 tys., Kazachskaj SSR — 198 tys., Łatyskaj SSR — 95 tys., Letuviskaj — 45 tys., Estonskaj — 19 tys. Rodnaj movaj padali bielaruskuju movu ũ 1970 h. žychary inšych nacyjanalnašciaŭ, jakija żyvuć na Bielarusi — Rasiejcy — 14 512, Palaki — 293 420, Ukraincy — 10 985, Tatary — 3 437, Žydy — 2 911, Letuvisy — 1 134.

Terytoryja BSSR znachodzicca na zachadzie ũschodnia-eŭrapejskaj raŭniny. Hraŭičyć na zachadzie z Polskaj Narodnaj Respublikaj, na paŭnočnym zachadzie — z Letuviskaj SSR, na poŭnačy — z Łatvijskaj SSR, na poŭnačy, paŭnočnym uschodzie i ũschodzie — z Rasiejskaj Savieckaj Federatyŭnaj Sacyjalistyčnaj Respublikaj i na paŭdni — z Ukrainskaj SSR.

Z poŭnačy na poŭdzieŭ daŭžynia terytoryi BSSR ličyc 560 km, a z zachadu na ũschod — 650 km. Paŭnočny punkt BSSR znachodzicca na 56°40' paŭnočnaj šyryni kala Asviejskaha voziera, paŭdzionny — 51°16' paŭdzionnaj šyryni na Dniapry, niedaloka ad haradzko-ha pasiołka Kamaryn, zachodni — 23°11' uschodniaj daŭžyni na racy Buh, niedaloka ad horada Vysokaje, uschodni — 32°47' uschodniaj daŭžyni niedaloka ad haradzko-ha pasiołka Chocimsk. Siaredniaja vyšynia pavierchni Bielarusi — 160 m nad uzroŭniem mora; najvyšejšym punktam jość hara Dziaŕžynskaja — 346 m, a najbolš nizkaje miesca znachodzicca ũ dalinie Niomana kala miažy z Letuviskaj SSR. Reljef Bielarusi pieravažna raŭninny. Bielarus maje šmat rekaŭ i vozieraŭ bahatych u rybu, a takža šmat lasoŭ. Klimat umieranna kan-

tynantalny, spryjalny vyroščvańniu zbožža, bulby, aharodniny, sadaviny, ilnu i roznych karmavych kultur, m.inš. cukrovych burakoŭ. Flora i faŭna Bielarusi wielmi bahataja. Tut żyvuć roznyja ptuški i žviary — sarny, dziki, a navat zubry i inš.

Administracyjna BSSR dzielicca na 6 akruhaŭ (abłaściej): Bresckuju, Viciebsckuju, Homielsckuju, Hrodziensckuju, Mahiloŭskuju i Mienskiju. Majuć jany 117 rajonaŭ, 95 haradoŭ i 110 haradzkich i rabočych pasiołkaŭ, jakija adbudavana pašla vajennych žniščeńniaŭ u časie II suśvietnaje vajny i hitleraŭskaje akupacyi. Najvialikšym horadam jość Miensk, jaki ličyć bolš miljona žycharoŭ.

Dziakujučy dośledam bielaruskich vučonych Bielaruś pierastała być krainaj biednaj, bo adkryli jany ceły šerah bahatych i karysnych vykapniaŭ. Tak prykładam, u vakolicach Starobinska i Pietrykava znojdziena bahatyja zależy kalijnaj soli — bolš za 8,3 miljardy tonaŭ (druhoje miesca ŭ SSSR).

U vakolicach Starobina, Davydaŭki i Mazyra adkryta nievyčerpnyja healahičnyja zapasy kamiennaj soli, jakoj tak kaliś nie chapala na Bielarusi.

U Mahiloŭskaj akruzie znojdziena radovišcy faszarytu. U paŭdzionnaj častcy Bielarusi adkryta bahatyja žaroły nafty i spadarožny haz.

U vakolicach Žytkavič i Bryniova kala Prypiaci znojdziena bury vuhal, a ŭ Staŭbcoŭskim i Karelickim rajonach — žaleznyja rudy. Kala Prypiaci adkryta aluminjevyja i miednyja rudy.

Bielaruś bahataja takža ŭ syraviny dla pramysłovaści budaŭničych mataryjałaŭ: lohkapłaŭkija hliny, suhlinki, supieski, piaščana-žvirovahalečnyja mataryjały, cementnyja syraviny, vapniakovyja syraviny, budaŭničy kamień, silikatnyja i budaŭničyja piaski, dy torf šyroka vykarystoŭvany ŭ sielskaj haspadarcy, u paliŭna-enerhietyčnaj haspadarcy, u chimičnaj pramysłovaści i inš.

Naturalnyja bahactvy bielaruskaj ziamli spryjajuć raźvićciu pramysłovaści ŭ roznych halinach i budaŭnictvie. I tut BSSR asiahnuła vialikija pošpiechi. Paŭstała mnoha roznych pramysłovych pradpryjemstvaŭ, jakich dahetul na Bielarusi nie było i ichniaja pradukcyja idzie na patreby Bielarusi, celaha Savieckaha Sajuzu i na eksport za miežy kraju.

Tak prykładam paŭstała i raźvivajecca aŭtamabilnaja pramysłovaść. Vialikija aŭtamabilnyja pradpryjemstvy paŭstali ŭ Miensku, Žodzinie, Mahilovie, Hrodnie, Baranavičach, Barysavie. Jany supolna pradukujuć hruzavyja aŭtamabili, hruzapadymalnyja aŭtaciahniky mahutnašciu da 120 tonaŭ, samazvały, dvochvosievyja ciahačy z pryčepami i naviaznymi ahrehatami da ich, samachodnyja skrepiery, aŭtasamazvały pavyšanaj prachodnašciu, samazvalnyja aŭtaciahniky dla padziemnych rabotaŭ i inš.

Mienski metałazawod vypuskaje matacykli i vielasypiedy. Aŭtamabili, matacykli i vielasypiedy pradajucca da bolš 40 roznych krajoŭ švietu.

Traktary i sielskahaspadarčyja mašyny pradukujuć pradprijemstvy Mienska, Homiela, Lidy, Babrujska, Viciebska. Najbolš viedamym traktaram jość traktar „Biełaruś”. Jon ekspartujucca da bolš čym 60 krajoŭ švietu.

Stankabudaŭničyja i instrumentalnyja mašyny kala 100 typaŭ — padoŭžna i kantastruhalnyja, praciažnyja, universalna-zatočnyja, švidravalnyja, freza-adreznyja i inšyja pradukujuć pradprijemstvy Mienska, Homiela, Baranavič, Kobrynja, Oršy, Viciebska, Pinska. Ekspartujucca jany da bolš 50 krajoŭ švietu.

Elektratechničnaja pradukcyja ražvivajucca ŭ Miensku, Homieli, Mazyry, Ščučynie, Breście. Pradukujucca kabli, transfarmatary, elektralampy i inš. Elektratechničnaja pradukcyja ekspartujucca da bolš čym 30 krajoŭ švietu.

Pryłady dla budaŭnictva pradukujucca ŭ Miensku, Viciebsku, Homieli, Breście. U hetaj halinie pradukujucca elektra- i radyjevymieralnyja pryłady, fotoaparaty, hadziŭniki, kinaaparatura, optyka-mechaničnyja, tehnalahična-kontrolnyja pryłady i inš. Ahułam pradukujucca 78 typaŭ pryładaŭ, jakija ekspartujucca amal da 70 krajoŭ švietu.

U Miensku pradukujucca roznyja hadziŭniki, radyjopryjomniki i radyjovyja srodki suviazi roznych typaŭ, ekspartavanyja da 30 krajoŭ.

U tym-ža Miensku ražvivajucca elektronnaja, padšyplikavaja pradukcyja i mašynabudavaŭnie dla lohkaj, charčavoj pramysłovaści, m.inš. chaładzilniki, šviejnyja mašyny i inš.

Miensk maje takža vytvorčaje abjednaŭnie medycynskich preparataŭ. Pradukuje jano kala 40 roznych lekaŭ.

U Homieli, Mazyry, Mahilovie pradukujucca mašyny i pryłady dla budaŭnictva, melijaracyi, budaŭnictva daroh i inš.

U Homieli, Babrujsku i Pinsku ražvivajucca sudnabudaŭnictva roznych typaŭ.

Pavažna ražvivajucca chimičnaja pradukcyja. U 1958-1961 hh. u Salihorsku pabudavana kalijny kambinat, jaki pradukuje kalijnaje ŭhnajeŭnie. U 1957 h. dało pieršuju pradukcyju Połackaje Pradprijemstva Šklanoha Vałakna. Asnaŭnaja pradukcyja hetaha pradprijemstva — vysokaaktanavy aŭtamabilny benzyn, dyzielnaje paliva, haza, mazut, zmazačnaje masła, darožnyja bitumy. Usia pradukcyja abymaje 46 roznych vidaŭ. Tamža pradukujucca vałakno nitron i inš.

U Hrodzienskim Chimičnym Kambinacie ad 1972 h. pradukujucca chimičnyja ŭhnajeŭni ŭ vyhladzie kancetravanaha chlorystaha kaliju i častkova źmiešanaj z sollu salitru, vadki amijak, karbit, sulfat amo-

niju, kaprolaktan, hranulavanaje ćviordaje azotnaje ũhnajeńnie, sier-
nuju kislatu, faszornyja ũhnajeńni, syntetyćnaje vaľakno, kapron i inš.

U Mahiloũskim Chimićnym Kambinacie i Śvietlahorskim Pradpry-
jemstvie ad 1973 h. pradukujecca ũtućnaje vaľakno.

Bielaruski Őynny Kambinat u Babrujsku specyjalizujecca ũ praduk-
cyi mineralnych uhnajeńniaũ, chimićnaha vaľakna, pľastmasy, nafta-
chimićnaj pradukcyi, bitumićnaj chimii, ľakaũ, farbaũ i inš. Farby i ľaki
pradukuje Lidzkaje Pradpryjemstva.

Najbolšaje pradpryjemstva naftachimii znachodzicca ũ Babrujsku.
Pradukuje jano patrebnyja mataryjaľy dla aũtamabilaũ, traktaroũ, kam-
bajnaũ, matacyklaũ i inš. mašynaũ.

Chimićnaja bielaruskaja pradukcyja takŕa ekspartujecca da roz-
nych krajoũ.

U halinie lohkej pradukcyi vaŕnuju rolu adyhryvajuć nastupnyja prad-
pryjemstvy: Bresckaje Vytvorćaje Dyvanova-Sukonnaje Abjednańnie,
jakoje pradukuje kala piaci miljonaũ kvadratnych metraũ roznych dy-
vanovych vyrabaũ, Viciebskaje Dyvanovaje Pradpryjemstva, Hro-
dzienski Tonkasukonny Kambinat i pradpryjemstvy Mienska.

Ilnianych pradpryjemstvaũ na Bielarusi nalićvajecca 53 — u Őkľo-
vie, Kobryni, Krupsku, Őlucku, Niašviŕy i inšych miascovašćiach. Pra-
dukujuc jany roznyja tkaniny z ilnu miascovaha pachodŕańnia.

Bavaũnianyja vyraby — chustki, abrusy, koũdry, rućniki i inš. vy-
chodziać z Hrodna, Vietki, Őlucka, Dzierŕyńska, Taľaćyna, Őlonima,
Rećycy, Kobryna i inš.

Őaũkovyja vyraby z ũtućnaha vaľakna — kašćiumy, bluzki, dy inšyja
pradukujecca ũ Viciebskim Őaũkovym Kambinacie, Mahiloũskim i Hro-
dzienskim, dzie miŕ inšym robiać kaprony — nyľonavyja panćochi
i im padobnyja vyraby.

Trykataŕnyja vyraby — vierchni muŕćynski, ŕanoćy i dziciaćy try-
kataŕ, trykataŕnaja bializna, palćatki, ŕkarpety ćystaŕašćianyja i z da-
mieŕkaj roznych vaľoknaũ, ŕaũkovyja, bavaũnianyja i z ũtućnych va-
ľoknaũ pradukujuc pradpryjemstvy Pinska, Homiela, Hrodna, Bara-
navić, Babrujska, Mahilova, Mienska, Brešćia, Salihorska.

Ővejnyja pradpryjemstvy znachodziacca ũ Miensku, Mahilovie, Ho-
mieli, Babrujsku, Baranavićach, Brešćie, Navahradku, Hrodnie, Kob-
rynie i inšych miascovašćiach.

Pradukcyjaj muŕćynskaha, ŕanoćaha i dziciaćaha abutku z natu-
ralnaj skury, chromu, ũtućnaj skury, ľaku i druhich mataryjaľaũ supol-
na zajmajecca harbarnyja, skurahalanteryjnyja pradpryjemstvy Mien-
ska, Babrujska, Hrodna, Mahilova, Pinska, Baranavić, Brešćia i dru-
hich haradoũ.

Raŕvivajecca i charćovaja pramyŕlovašć — miasnaja (Miensk, Ho-

miel, Mahiloŭ, Vaŭkavysk, Orša, Baranavičy), maľoćnaja (Lepiel, Lida, Hlybokaje, Rahačoŭ, Vaŭkavysk), kanservavaja, kandytarskaja, rybnaja, cukrovaja (cukroŭni ŭ Skidali, Haradziei, Słucku, Źabincy), vinarobnaja, pivavarnaja, tytuniovaja (Hrodna, Miensk, Viciebsk), kruchmalnaja, spirtavaja i likiora-hareľaćnaja.

Vaŭnaj halinoju Źjaŭlajecca drevaapracoućaja, celuloznapapiaravaja, meblevaja i zapaľkovaja pramyslovaść. Drevaapracoućych pradpryjemstvaŭ na Bielarusi nalićvajecca bolš 50. Jany pradukujuć bolš 20 rodaŭ roznych meblevych harnituraŭ u roznych haradoch. Pradukujecca takŹa celuloza, papiera, kardon, jakich chapaje nia tolki dla Bielarusi, ale i na ekspart u roznyja krainy — Poľšču, Baŭharyju, Kubu, Niamieckuju Demakratyćnuju Respubliku, Ćechasłavakiju. Najbolšyja zapaľkavyja fabryki znachodziacca ŭ Barysavie, Homieli, Pinsku. Na Bielarusi pradukujecca kanifol, terpentyn, škipinar, dubilnyja ekstraty, Źyvica, draŭlanaja smała i inš. I hetaja pradukcyja ekspartujecca ŭ Baŭharyju, Belhiju, Italiju, Ćechasłavakiju i inšyja krainy.

U adbudovie Źudasna Źniščanych u ćasie vajny akupantam bielaruskich haradoŭ, miastećak i viosak vialikaje znaćeńnie mieła pramyslovaść budaŭnićnych mataryjałaŭ. I ŭ hetaj halinie Bielaruś nia jość biednaj. Patrebnyja dla budaŭnictva cement, vapna i druhija mataryjały pradukujuć na Bielarusi Kryćaŭski Cementna-Šyfierny Kambinat i Vaŭkavyskaje Cementnaje Pradpryjemstva ŭ Krasnym Siale kala Rosi. Sciennyja mataryjały rabili kambinaty ŭ Smarhoni, Miensku, Viciebsku, Hrodnie, Klimavićach i inš. Źalezabetonnyja kanstrukcyi i detali dastaŭlali Źalezabetonnyja kambinaty ŭ Miensku, Viciebsku, Salihorsku, Hrodnie, Švietłahorsku, Homieli, Navapoľacku, Baranavićach, Oršy. Budaŭnićaje škło vychodzić z Homieľa, Barysava, z huty „Nio-man” z Lidzkaha rajonu, Zaleśsia Vialejskaha rajonu i inš. Patrebnyja kieramićnyja i druhija mataryjały, jak hips, hipsavyja plity, padłohavyja plity, mineralnaja vata hetaksama majuć mnoha vytvorcaŭ.

U palihrafićnaj pramyslovaści pracuje bolš 6 tysiać ćaľaviek u 121 drukarni. Najbolšyja palihrafićnyja pradpryjemstvy znachodziacca ŭ Miensku. Najbolš sućasnym Źjaŭlajecca Palihrafićny Kambinat imia Jakuba Koľasa ŭ Miensku, pabudavany ŭ 1953-1956 hh. Drukuje jon kniŹki i ćasapisy.

U 1971 h. vydaviectvy BSSR vydali 2598 najmieńniaŭ kniŹak i brašuraŭ, tyraŹom 26,2 mln. ekzemplaraŭ. Kolki z hetych kniŹak bylo ŭ bielaruskaj movie, *Bielaruskaja Savieckaja Encyklapedyja* nie padaje. Najvaŭniejšymi vydaviectvami byli Bielaruś, Mastackaja Litatura, Navuka i Technika, Narodnaja Aśvieta, Vyšejšaja Aśvieta, UradŹaj, Junactva i Vydaviectva Bielaruskaha DŹiarŹaŭnaha Universtetu. U 1970 h. vychodzili 102 ćasapisy (kolki ŭ bielaruskaj movie

nie padadziena) i 175 hazetaŭ, u tym liku 132 na biełaruskaj movie. Najvažniejšyja časapisy ŭ biełaruskaj movie heta „Biełaruś”, „Biarozka”, „Vožyk”, „Viasiołka”, „Litaratura i Mastactva”, „Maładość”, „Połymia”, „Narodnaja Aśvieta”, „Pomniki historyi i kultury Biełarusi”, „Rodnaja Pryroda”, „Rabotnica i Sialanka”, „Viešnik Biełaruskaha Dziaržaŭnaha Universytetu”, „Vieści Akademii Navuk BSSR”, „Teatralny Minsk”, a z štodzionnych hazetaŭ — „Zviazda” i „Viačerni Minsk”.

Saviecki časapis „Hołas Radzimy” (nr 19 (1745) z 13.V.1982 h.) padaŭ, što ŭ Biełarusi vychodzić bolš 200 hazet razovym tyražom 4,6 mln. ekzemplaraŭ. Štohod respublika vydaje 35 mln. knih, 115 časapisaŭ i wydańniaŭ časapisnaha typu, ahulnym tyražom 3,7 mln. ekzemplaraŭ. Na žal, i „Hołas Radzimy” nie padaje kolki hazetaŭ, časapisaŭ i knižak vychodzić u biełaruskaj movie. Viedama tolki, što tvory Jakuba Kołasa vydadziena ŭ 14 tamach, a Janki Kupały — u 7 tamach, ale nia ũsie.

Miascovaja pramyslovaść BSSR ličyc bolš 180 pradpryjemstvaŭ, jakija zajmajucca vytvorčaścij šviejnych vyrabaŭ, humovaha abutku, mebli, tkaniny, syntetyčnych myjnych srodkaŭ i inš. Pradukcyja miascovaj, drobnaj pramyslovaści Biełarusi hetaksama ekspartujeca ŭ roznyja bahatyja krainy, jak Aŭstryja, Belhija, Finlandyja, Federatyŭnaja Respublika Niamieččyny, Kanada, Japonija, Švajcaryja i inš.

Sielskaj haspadarkaj zajmajecca 2100 kałhasaŭ i 839 saŭhasaŭ. BSSR zajmaje ŭ Savieckim Sajuzie druhoje miesca ŭ pasievach lonu, trejcijaje ŭ pasievach bulby, vytvorčaści małaka, dy švininy, čačviortaje ŭ vytvorčaści miasa i jajec (svajoj terytoryjaj BSSR zajmaje ŭ SSSR šostaje miesca, a kolkaścij nasielnictva piataje miesca). Hetyja ličby mnoha havorać. BSSR u haspadarčaj halinie znachodzicca siarod respublikaŭ SSSR, katoryja zdabyvajuć najlepšyja asiahnieńni. U 1970 h. BSSR u maštabie cełaha Savieckaha Sajuzu vypradukavała 49% kałijnych uhnajeńniaŭ, 19% — polietylenu, 10% — štučnaha vałakna, 18% — traktaroŭ, 13% — mašynaŭ dla apracoŭki metalu, 22% — mačacyklaŭ. U 1971 h. kałhasy i saŭhasy BSSR mieli 83 000 traktaroŭ, 53 000 — hruzavych samachodaŭ i 40 000 — kambajnaŭ.

Ražviŭsia i adbudavaŭsia nia tolki Miensku, ale i inšyja harady, m.inš. Babrujsk, Barysaŭ, Baranavičy, Breść, Hrodna, Homiel, Mahiloŭ, Mazyr, Orša, Połack, Pinsk, Słuck, Viciebsk.

Navukova-dašledčuju pracu viadzie Akademija Navuk BSSR. Ma-je jana 33 navukova-dašledčyja ũstanovy. Usich navukovych ustanovaŭ u 1975 h. naličałasia 177. U ich pracavała 29,3 tysiačy navukovych pracauńnikoŭ. U hetym liku 600 daktaroŭ i 7,9 tys. kandydataŭ navuk.

Akademija Navuk BSSR u Miensku paŭstała 1 studzienia 1929 h.

na bazie Instytutu Biełaruskaje Kultury, zvanaha ũ skaročaŭni Inbiełkultam, zasnavalnikami jakoha ũ 1922 h. byli biełaruskija vučonyja Usievaład Ihnatoŭski, Jaŭchim Karski, Ściapan Niekraševič, Uładzimir Pičeta, biełaruskija paety i piśmieŭniki: Jazep Dyla, Janka Kupała, Jakub Kołas, Žmicier Žyłunovič i inšyja. Inbiełkult adyhraŭ vialikuju rolu ũ raźvićci biełaruskaje navuki i vydaŭ cely rad navukovych cennych knižak z haliny biełarusaviedy. Akademija BSSR maje 5 addzielaŭ: hramadzkih navuk, bijalahičnych, chimičnych, fizyka-matematyčnych i fizyka-techničnych navuk.

Najstarejšaj vyšejšaj szkołaj Biełarusi źjaŭlajecca Biełaruskaja Sielska-Haspadarčaja Akademija, zasnavanaja 15 (27) žniŭnia 1840 h. u majontku Hory-Horki (kala Horak) Mahiloŭskaj hubierni. Spačatku była heta ziemlarobskaja szkoła, jakaja ũ 1848 h. pieratvorana ũ ziemlarobski instytut. Sto hadoŭ paźniej, u 1948 h. instytut pierajmienavana na Biełaruskuju Sielska-Haspadarčuju Akademiju. Maje jana nastupnyja fakultety: ahrachimii i hlebaznaŭstva, ahranamičny, zaatechničny, ziemiaŭparadkavalny, mechanizacyi sielskaj haspadarki, hidramelijaracyjny, mechanizacyi hidramelijaracyjnych rabotaŭ, ekanaamičny i sielska-haspadarčaj buchalteryi. U akademiii vučycca bolš 10 tysiač studentaŭ.

Pieršy Biełaruskij Džiaržaŭnyj Universytet zasnavana ũ Miensku 11 lipienia 1921 h. U 1949 h. nadana jamu imia U. I. Lenina. Pieršym rektaram hetaha ũniversytetu ad 1921 da 1929 h. byŭ prof. U. Pičeta. Spačatku ũniversytet mieŭ nastupnyja fakultety: rabočy, hramadzkih navuk i medycynski. Paźniej stvorana pedahahičny z 4 addzielami, chimična-technalahičny, narodnaj haspadarki, prava i savietskaha budaŭnictva i inšyja. U 1930-1932 hh. na bazie asobnych fakultetaŭ paŭstali Mienski Medycynski Instytut, Mienski Pedahahičny Instytut, Biełaruskij Instytut Narodnaj Haspadarki i Mienski Jurydyčny Instytut. U 1970 h. BDU mieŭ užo 13 fakultetaŭ: fizyčny, matematyčny, chimičny, bijalahičny, hieahrafičny, jurydyčny, historyčny, filalahičny, žurnalistyki, zavočnaha navučaŭnia, padrychtoŭčy dla zamiežnych studentaŭ, 2 fakultety pavyšeŭnia kvalifikacyjaŭ vykladčykaŭ fizyki i matematyki VNU i vykladčykaŭ siarednich specyjalnych navučalnych ustanovaŭ. Na universytecie vučycca kala 20 tysiač studentaŭ.

Ahulna-adukacyjnych szkołaŭ u 1974/1975 h. pracavała 9442. U hetych szkołach vučyłasia 1 804,5 tys. vučniaŭ. Aprača taho isnavała 131 siaredniaja specyjalistyčnaja szkoła, u jakich vučyłasia 153,7 tys. vučniaŭ i 30 vyšejšych szkołaŭ (153 tys. studentaŭ), jakija rychtujuć specyjalistaŭ u 170 halinach. U ich vučacca nia tolki Biełarusy, ale i studenty z 53 krajoŭ śvietu. U hetym-ža hodzie ũ BSSR isnavała 7159 biblijatekaŭ, 6270 klubaŭ, 14 prafesyjonalnych teatraŭ i 55

dziaržaŭnych muzejaŭ.

Biełaruskija vučonyja dali svoj vialiki ŭkład u raźvićcio biełaruskaje haspadarki, navuki, kultury i aśviety. Majuć jany svoj udziel u raźvićci saviackaje kasmičnaje avijacyi, u častych palotach „Sputnikaŭ” u kosmas. Siarod saviackich kasmanaŭtaŭ jość dvoch biełarusaŭ: Piotr Klimuk i Uładzimier Kavalonak. U adnym z palotaŭ u kosmas Piatra Klimuka braŭ udziel polski kosmanaŭt Mirasłaŭ Hermašeŭski.

Biełaruskija pracauniki navuki, a asabliva lekary kłapociacca pra zdarouje žycharoŭ. U 1974 h. na terytoryi BSSR pracavała 968 balničnych ustanovaŭ z 102 315 ložkami. U ich pracavała 26 447 lekaŕaŭ, 81 247 čaławiek siaredniaha medycynskaha persanału. Aprača taho pracavała 405 lekarskich ambulatoryjaŭ i palikliničných ustanovaŭ, 1171 apteka, 41 sanatoryja i 18 damoŭ adpačynku.

U pracach biełaruskich navukovych ustanovaŭ biaruć udziel biełaruskija piśmieńniki i paety, jakija ŭ 1932 h. stvaryli Sajuz Piśmieńnikaŭ BSSR. U 1973 h. sajuz hety mieŭ 293 siabroŭ. Uvachodzić jon u Sajuz Piśmieńnikaŭ SSSR. Sajuz Piśmieńnikaŭ BSSR stavić sabie za metu spyjać pisańniu tvoraŭ vysokaha idejna-mastackaha ŭzroŭniu, jakija adlustroŭvali-b pracu i baračbu saviackich narodaŭ za pabudovu kamunizmu, zmahacca za ŭstalavaŭnie metadu sacyjalistyčnaha realizmu, pryncypaŭ partyjnaści i narodnaści litaratury, raźvivać i macavać uzajemasuviazi nacyjanalnych litaratur SSSR, spyjać raźvićciu form, stylaŭ i žanraŭ saviackaj litaratury, štodzionna pamahać tvorčamu rostu maładych piśmieńnikaŭ, umacoŭvać internacyjanalnyja suviazi z zamiežnymi krainami, najpierš z litaraturnymi arhanizacyjami sacyjalistyčnych krain.

Pra biełaruskiju saviackuju litaraturu ministar kultury BSSR Jury Michnievič hetak napisaŭ: „Našaja litaratura i mastactva žjaŭlajecca adbićiom najvažniejšych žjaviščaŭ rečaisnaści, uzbudžaje ludziej pracy — hałoŭnych adbiralnikaŭ sacyjalistyčnaje kultury — da klasavaj analizy z pazycyi kamunistyčaj idealohii, da abdumvaŭnia nurtujučych usio čaławiečtva prablemaŭ, vyochoŭvaje ich u duchu baračby za mir, apirajučysia na pryncypach praletarskaha internacyjanalizmu. Starajemsia nie zamykacca ŭ vuzkich nacyjanalnych ramkach, kab, jak havorycca, nie varycca ŭ svaim soŭsie, ale vyochoŭvać ludziej pracy, šyroka vykarystoŭvajučy bahactvy kultury cełaha śvietu. U praciahu apošnih piaci hadoŭ vydadziena ŭ nas kala 500 litaraturnych tvoraŭ, pierakładzienych z inšych movaŭ, u tym 130 zamiežnych aŭtaraŭ, ahułnym tyražom 38 miljonaŭ ekzemplaraŭ. (...) 220 tvoraŭ biełaruskich piśmieńnikaŭ vyjšła zahranicaj” (Jury Michnievič, *Dni kultury biełaruskiej v Polsce*, „Trybuna Ludu”, nr 2, 12.X.1982 h.).

Da liku biełaruskich piśmieńnikaŭ, tvory katorych pierakładajucca

i vydajucca ũ movach narodaũ Savieckaha Sajuzu, u movach polskaj, anhielskaj, niamieckaj i movach inšyach narodaũ naležać pamioršyja najvialikšyja biełaruskija paety: Maksim Bahdanovič, Janka Kupała, Jakub Kołasa i inšyja, dy z sučasnych: Ryhor Baradulin, Jan-ka Bryl, Vasil Bykaũ, Kandrat Krapiva, Uładzimir Karatkievič, Aleh Łojka, Maksim Łužanin, Michaś Łyńkoũ, Andrej Makajonak, Ivan Mielež, Pimien Pančanka, Ivan Šamiakin, Maksim Tank i inšyja. Najbolš pierakładaũ зробlena na rasiejskuju movu.

Na biełaruskim litaraturnym parnasie znachodziacca takža biełaruskija paetki i pišmieńnicy: Edzi Ahniaćviet, Kanstancyja Bujła, Łarysa Hienijuš, Nina Taras, Zoška Vieras i ceły rad małodšaha pakaleńnia.

Da mnohich tvoraũ biełaruskich paetaũ napisali muzyku biełaruskija kampazytary, jakija, padobna jak pišmieńniki, u 1932 h. stvaryli Sajuz Kampazytaraũ BSSR, katory ũ 1973 h. mieũ 48 siabroũ. Siabry hetaha sajuzu napisali ceły šerach biełaruskich operaũ, symfoniaũ, kantataũ.

Mikałaj Aładaũ (1890-1955) napisaũ muzyku da paemy *Taras na Parnasie*, da paemy Vincuka Dunin-Marcinkieviča *Hapon*, operu *Andrej Kaścienia*, 9 symfoniaũ i symfanijetaũ, kantaty, bałady, sanety, piešni i inšyja tvory.

Anatol Bahatyroũ napisaũ opery *U puščach Palešsia* na libreta Jakuba Kołasa i *Nadzieja Durava* na libreta I. Kelera, kantatu *Biełaruš*, 2 symfonii i šmat inšyach muzyčnych tvoraũ. Bahatyrova svaim nastauńnikam nazyvajuć maładyja biełaruskija kampazytary Henrych Vahner, Jaũhien Hlebaũ, Siarhiej Kartes, Ihar Łučanok, Juryj Siemiania-ka, Edzi Tyrmand, Dźmitry Smolski, Jaũhien Dziahciaryk i druhija.

Jaũhien Cikocki (1893-1970) napisaũ opery *Michaś Padhorny* na libreta Pietrusia Broũki, *Alesia* na libreta taho-ž Broũki, *Hanna Hromava* na libreta Ramanoviča, muzyku da kamedyi *Šviatašć kuchni*, 6 symfoniaũ i inšyja muzyčnyja tvory.

Dzimitry Łukas jošć aũtaram operaũ *Kastuś Kalinoũski*, *Piešnia pra ščašćie*, *Dačka partyzana*, symfoniaũ, smykavych kvartetaũ, muzyki da niekalki biełaruskich filmaũ i pjesaũ.

Ryhor Pukst (1900-1960) — heta aũtar operaũ *Mašeka*, *Marynka*, *Šviciežianka*, 6 symfoniaũ, kantaty *A čto tam idzie* na slovy Janki Kupały i inšyach tvoraũ.

Niešćier Sakałoũski (1902-1950) jošć aũtaram charavych i solnych piešniaũ na slovy J. Kupały, J. Kołasa, Michasia Čarota, P. Broũki, Anatola Astrejki, Michasia Klimkoviča i inš., siarod jakich asablivuju papularnašć zdabyła *Piešnia pra Nioman*.

Jury Siemieniaka žjaũlajecca aũtaram operaũ *Kalučaja ruža*, *Kali*

apadaje liście, Zorka Venera na libreto Alesia Bačyły, apieret: *Rabiny navyja karali, Piaje žavaranak* i inšych tvoraŭ.

Uładzimir Teraŭski (1871-1938) napisaŭ muzyku da pjes *Biazvin-naja kroŭ* Uładzislava Hałubka, *Na kupalle* M. Čarota, *Kaval-vajavoda* Jeŭščihnjeja Miroviča, aryhinalnyja ramansy i harmanizavaŭ šmatlikija biełaruskija narodnyja pieśni.

Alaksiej Turankoŭ (1886-1958) žjaŭlajecca aŭtaram operaŭ *Kviet-ka ščaścia, Jasnaje świtańnie, Bielaruskaj suity*, šmatlikich pieśniaŭ i roznych muzyčnych tvoraŭ.

Vasil Załataroŭ (1872-1964) napisaŭ m.inš. balet *Kniaź voziera*, symfoniju *Biełaruś*, uvertury, suity na biełaruskija temy i inšyja tvory.

Vialikija zasłuhi ŭ raźvićci biełaruskaje muzyki i pieśni majuć žbiralniki biełaruskich narodnych pieśniaŭ, wydaŭcy, nastajniki i dyryhienty Anton Hrynjevič (1877-1937), Ryhor Šyrma (1892-1980) i inšyja.

Opery biełaruskich kampazytaraŭ vystaŭlaje Bielaruski Teatr Opery i Baletu, zasnawany ŭ Miensku 25 traŭnia 1933 h. Jon vystaŭlaje i opery roznych slaŭnych kampazytaraŭ, wiedamych na cełym świecie: Bize, Čajkoŭskaha, Huno, Mocarta, Maniuški, Pučyni, Rymskaha-Korsakava, Rasini, Smetany, Verdzi i inšych.

Sceničnyja tvory biełaruskich piśmieńnikaŭ vystaŭlajuć biełaruskija teatry i teatry inšych narodaŭ Savieckaha Sajuzu. Pieršy dziaržaŭny biełaruski teatr paŭstaŭ 14 vierašnia 1920 h. u Miensku. Paźniej prysvojena jamu imia Janki Kupały. 21 listapada 1926 h. paŭstaŭ Bielaruski Teatr u Viciebsku. Hetamu teatru prysvojena imia Jakuba Kołasa. Bielaruskija teatry paŭstali takža ŭ Homieli, Mahilovie, Połacku, Babrujsku, Barysavie, Mazyry, Hrodnie, Breście i inšych haradoch. Bielaruskija dramatyčnyja teatry, padobna jak Bielaruski Teatr Opery i Baletu, vystaŭlajuć nia tolki sceničnyja tvory biełaruskich piśmieńnikaŭ, ale i inšych slaŭnych dramaturhaŭ, nie minajučy Šekspira, Bamarše, Fredry, Čechava, Hohala, Horkaha, Haldoni, Haŭptmana, Kalderona, Maljera, Šylera, Bernarda Šoŭ.

U raźvićcio biełaruskaha teatru vialiki ŭkład dali vydatnyja biełaruskija dramaturhi, akciory i režysiorzy: U. Hałubok (1882-1937) i J. Mirovič (padobna jak U. Hałubok, napisaŭ kala 40 sceničnych tvoraŭ).

Najbolš papularnymi tvorami biełaruskich piśmieńnikaŭ, jakija pajuľlalisia na scenach biełaruskich teatraŭ byli *Pinskaja ślachta* Vincenta Dunina-Marcinkieviča, *Modny ślachciuk* Karusia Kahanca, *Pasłaniec* Leapolda Rodzieviča; *Hanka, Zaloty dziaka, Apošniaje spatkańnie* U. Hałubka; *Paŭlinka, Prymaki, Raskidanaje hniazdo* J. Kupały; *Nieścierka, Mašeka, Cudoŭnaja dudka* Vitala Volskaha; *Irynka, Bačkaŭščyna, Na Kupalle* Kuźmy Čornaha; *Kastuś Kalinoŭski, Kaval-vajavoda, Pieramoha, Zapiajuć vieraciony, Lon* J. Miroviča; *Pro-*

ba ahniom, Zacikaŭlenaja asoba, Piajuć žavaranki, Ludzi i djabły, Chto śmiajecca apošni, Z narodam Kandrata Krapivy; *Założniki, Niespakojnyja sercy, Heta było ŭ Miensku* Alesia Kučara; *Skaryna — syn z Połacka* Mikoty Hramyki; *Viasielle, Cytadel slavy* Kastusia Hubareviča; *Vybačajcie kali łaska, Na došvitku, Lavonicha na arbicie, Trybunał* Andreja Makajonka i inš.

Na asnovie niekatorych biełaruskich sceničnych tvoraŭ, ramanaŭ, paemaŭ i apowieściaŭ paŭstali biełaruskija filmy.

Kinavytvorčaść u BSSR pačalaŭsia z kinachronik u 1925 h. Arhanyzacyjaj jaje zaniałosa pradpryjemstva Biėldziaržkino, zasnavanaje 17 śnieźnia 1924 h. Ad 1945 h. dziejničaje kinastudija Biėłaruśfilm. Pieršy mastacki film *Lasnaja byl* vykanana ŭ 1926 h. Juryjem Taryčam, pavodle apowieści M. Čarota *Švinapas*. Najbolš viedamymi biełaruskimi filmami žjaŭlajucca *Kastuś Kalinoŭski, Nieścierka, Paŭlinka, Bačka, Piajuć žavaranki, Dziaŭčynka šukaje bačku, Šukalniki ščasčia, Voučaje stada, Žniščanaje hniazdo, Ruiny stralajuć, Naviestka, Mikołka-paravoz, Ludzi na bałocie* pavodle ramanu Ivana Mieleža, *Krynicy* pavodle ramanu Ivana Šamiakina, *Pieśnia viasny* pavodle apowieści *Na prastorach žyćcia* J. Kołasa, *Ja, Francišak Skaryna* Mikoty Sadkoviča, *Alpijskaja bałada i Treciaja rakiet*a pavodle apowieściaŭ Vasila Bykava, dakumentalnyja filmy *Savieckaja Biėłaruś, Janka Kupala, Jakub Kołas* i inš.

Siarod majstroŭ biełaruskaha teatru, opery, filmu słavu zdabyli sabie Łarysa Aleksandroŭskaja, Łarysa Alaksiejeva, Sofja Drukier, Uładzimier Dziadziuška, Natalla Hajda, Hleb Hlebaŭ, Henrych Hryhonis, Alaksandar Ilinski, Pavieł Małčanaŭ, Ryta Młodek, Barys Płatonaŭ, Viera Poła, Leanid Rachlenka, Lidzija Ržeckaja, Cimafiej Siarhiejčyk, Zdzisłaŭ Stoma, Uładzimier Uładamierski, Iryna Źdanovič i druhija.

Pavažnyja asiahnieńni majuć biełaruskija mastaki. Jany hurtujucca ŭ Sajuzie Mastakoŭ Biėłarusaŭ u Miensku, sarhanizavany u 1933 h. Jość ich kala 400. Słavu zdabyli sabie Zair Azhur, Ivan Achremčyk, Andrej Bembiel, Jaŭhien Cichanovič, Vital Ćvirka, Isak Davidovič, V. Ciapicki, Viktar Hramyka, P. Haŭrylenka, Feliks Januškievič, Mikoł Kupava, Mikałaj Kazakievič, Uładzimier Kudrevič, Hienadź Macur, Alaksandar Paškievič, A. Saŭrasaŭ, Vasil Šaranhovič, Aleś Šaternik, Leanid Ščamialoŭ, Anatol Tyčyna, Uładzimier Toŭścik i inš. Mastaki BSSR ekspanujuć svaje abrazy, hrafiku, skulpturu na vystaŭkach nia tolki ŭ BSSR i całym Savieckim Sajuzie, ale za hranicaj — u Aŭstryi, Aŭstralii, Baŭharyi, Belhii, Čechasłavakii, Hrecyi, Finlandyi, Japonii, Polšcy, Venhryi i inšych krainach.

Novyja kadry biełaruskich mastakoŭ, akcioraŭ i režysioraŭ pryhatuļaje Biėłaruskii Teatralna-Mastacki Instytut, zasnavana ŭ Miensku

ŭ 1945 h. Maje jon dva fakultety — akciorski i mastacki. Fakultet akciorski rychtuje akcioraŭ dla dramatyčnych teatraŭ i kino, režysioraŭ prafesyjnych i narodnych teatraŭ. Mastacki fakultet rychtuje specyjalistaŭ mastakoaŭ u halinach žyvapisu, skulptury, hrafiki, dekaratyŭnaha mastactva, pramyslovaha mastactva, dekaratyŭna-prykładnoha mastactva, kulturna-aśvietnaj pracy, teatraznaŭstva i mastactvaznaŭstva.

Padrychtoŭka architektaraŭ viadziecca na budaŭničym fakultecie Bielaruskaha Politechničnaha Instytutu. Architektary majuč svoj Sajuz Architektaraŭ, u jakim zhurtavana kala 500 siabroŭ.

Padrychtoŭkaj žŭrnalistaŭ zajmajecca addziel žŭrnalistyki filalaŭhičnaha fakultetu Bielaruskaha Džiaržaŭnaha Universytetu ŭ Mien-sku. Sajuz Žŭrnalistaŭ BSSR ličyc kala 200 siabroŭ.

Siarod moładzi šyrokuju dziejnaść pravodzić Leninski Kamunistyčny Sajuz Moładzi Bielarusi, a siarod dziaciej — „Pijanier”.

Aprača padadzienych ustanovaŭ u BSSR viaduć dziejnaść roznyja inšyja navukovyja, haspadarčyja, kulturna-aśvietnyja, spartovyja i prafesyjanalnyja arhanizacyi, dy kala 30 tysiač hurtkoŭ samadziejnaj mastackaj tvorčaści, hurtujučych kala 500 tys. čaŭaviek. Spasiarod hetych arhanizacyjaŭ vialikuju słavu zdabyła Bielaruskaja Filarmonija, vakalna-instrumentalny ansambl „Pieśniary”, Ansambl Pieśni i Tanca BSSR i inš.

* * *

Žyćcio ŭ BSSR nie prachodziła lohka i spakojna. Pašla pieršaje suśvietnaje i polska-balšavickaje vajny kraj byŭ mocna źniščany. Treba było ūsio adbudoŭvać i nanova arhanizavać. Spryjała hetamu Novaja Ekanamičnaja Palityka, h.zv. NEP, asnovana na pryncypach, jakija apracavaŭ Lenin. NEP dapuščała inicjatyvu paasobnych pradpryjemstvaŭ pryvatnych, pierabudavała finansavuju i padatkovuju systemu, padtrymlivała raźvićcio kaaperatyŭnaha ruchu, elektryfikacyju kraju, dapamahała raźvićciu sielskaj haspadarki i h.p. Dziakujučy hetamu kraj zalečvaŭ rany i ŭ 1925-1926 hh. haspadarka BSSR u halinie produkcyi pieravysiła ūzrovieŭ 1913 h., sprad pieršaje suśvietnaje vajny.

U hadoch NEP-u raźvivalaŭsia bielaruskaja navuka, litaratura i kultura.

Ad 1922 h. u Miensku pracavaŭ Instytut Bielaruskaje Kultury (Inbiełkult), pieratvorany ŭ 1929 h. u Akademiju Navuk BSSR. Staršynioju Inbiełkultu ŭ 1922-1924 hh. byŭ prof. Ściapan Niekraševič, a pašla prof. Usievaład Ihnatoŭski — ad 1927 h. prezident Inbiełkultu i ad 1929 h. da studzienia 1931 h. prezident Akademii Navuk BSSR, aŭtar *Karotkaha narysu historyi Bielarusi* (1919), *Historyi Bielarusi ŭ XIX*

i pačatku XX stале́cía (1928), *1863 hod na Bielarusi* (1930) i inšych pracaŭ, były narodny kamisar ziemlarobstva ũ 1920-1921 hh. i były narodny kamisar ašviety BSSR u 1921-1926 hh. Sakratarom Inbiełkultu i paśla Akademii Navuk BSSR ad 1928 h. byŭ Vaclaŭ Łastoŭski — aŭtar *Karotkaj historyi Bielarusi* (1910), *Historyi Bielaruskaj (Kryŭskaj) Knižki*, vydadzienaj u 1927 h. u Kaŭnasie, dy były staršynia ũradu Bielaruskaj Narodnaj Respubliki, jaki viarnušsia z emihracyi na bačkaŭščynu, kab pracavać na bielaruskaj navukovaj nivie. U liku siabroŭ Inbiełkultu znachodzilisia prof. Jaŭchim Karski, aŭtar slaŭnaj pracy *Bielarusy*, prof. Uładzimier Pičeta — aŭtar *Historyi Bielarusi*, prof. Mitrafan Doŭnar-Zapolski — aŭtar *Dziaržŭnaj haspadarki Vialikaha Kniastva Litoŭskaha pry Jahielonach* (1901), prof. Branistaŭ Epimach-Šypiła, prof. Mikoła Bajkoŭ, paety i pišmieńniki Janka Kupała, Jakub Kołas, Ciška Hartny i inš.

Inbiełkult vydaŭ *Bielaruska-rasiejski sloŭnik* M. Bajkova i S. Niekraševiča (1925), *Čatyrochsotlećcie bielaruskaha druku* (1926), *Sacyjalistyčny ruch na Bielarusi ũ praklamacyjach 1905 h.* (1927), *Bielaruskaja etnahrafija ũ došledach i materyjałach* — piać knižak (1926-1928), *Materyjały da vyvučańnia flory i faŭny Bielarusi* — dva tamy (1927-1928), *Sproba linhvistyčnaj hieahrafii Bielarusi* Piatra Buzuka, *Pracy i materyjały da historyi i archeolohii Bielarusi* — try knižki (1926-1927), *Pracy pieršaj Usiebielaruskaj hlebaznaŭčaj kanferencyi 16-17.IV.1924* (1926) i inš. Vydavaŭ takža „Zapiski addzielu humanitarnych navuk” i časapis „Naš Kraj”.

U 1923-1928 hh. šyrokuju dziejnaść pravodziła litaraturnaje abjednańnie „Maładniak”. Jano hurtavała pieravažna maładyja bielaruskija litaraturnyja tvorčyja siły — maładych paetaŭ i pišmieńnikaŭ, jakich naličvałasia bolš 300 čalaviek. Na čale „Maładniaka” stajali: M. Čarot, A. Dudar, J. Pušča, A. Aleksandrovič, U. Duboŭka, M. Zarecki, U. Chadyka, P. Trus, A. Kulašoŭ i inš. Vydavali jany časapis „Maładniak” i svaju litaraturnuju biblijatečku.

Ad 1927 da 1931 h. isnavała druhoje abjednańnie bielaruskich pišmieńnikaŭ p.n. „Uzvyšša”, na čale jakoha stajali K. Čorny, K. Krapiva, A. Babareka, M. Łužanin, T. Klaštorny i inš. I hetaje abjednańnie vydavała svoj orhan — bielaruski litaraturna-mastacki časapis „Uzvyšša” i zborniki litaraturnych tvoraŭ.

Pažażeńnie źmianitasia, kali ũ 1929 h. pačatasia intesyŭnaja kolektyvizacyja bielaruskaj sielskaj haspadarki. „Prachodziła jana — jak padaje *Bielaruskaja Savieckaja Encyklapedyja* (t. 5, bač. 253) — u vos traj klasavaj baraćbie z kułactvam, u jakoj zhinuła mnoha lepšych važakaŭ i arhanizatoraŭ kałhasaŭ. Pošpiechi ũ industryjalizacyi krajny, rost kałhasaŭ i saŭhasaŭ dali mahčymaść savieckaj ũladzie pie-

rajści ad palityki abmiežavańnia i vyciaśniańnia kułactva da palityki likvidacyi jaho jak kłasa na bazie sucelnaj kalektyvizacyi”. Pry hetym jasna zhinuła nia tolki mnoha lepšych važakaŭ i arhanizataraŭ kałha-saŭ, ale i sialan — h.zv. kułakoŭ .

Kalektyvizacyja zakončyłaŭsia ŭ 1940 h. i abymała na pačatku 1941 h. 93,3% sialanskich haspadarak, u jakich skancetravana 99,3% usich pasiaŭnych abšaraŭ.

U 1930 h. najbolš aktyŭnych pracaŭnikoŭ biełaruskaj navuki, siabroŭ Inbiefkultu, Akademii Navuk BSSR i siabroŭ litaraturnych abjednaniaŭ „Maładniak” i „Uzvyšša” stalinski režym abvinavaciŭ u biełaruskim nacyjanał-demakratyźmie i varožaści da saviackaj ułady, dy pačaŭ prašledavańnie. Z hetaje pryčyny praf. U. Ihnatoŭski 4 lutaha 1931 h. papoŭniŭ samahubstva. U ciažkoj sytuacyi znajšoŭsia takža Janka Kupała, ale jak pačaŭ pisać paemy ŭ honar Stalina i jahonych paradkaŭ, dali jamu supakoj. Adnak nia doŭha jon żyŭ. Zahinuŭ pry bližej niaviedamych abstavinach 28 červienia 1942 h. u Maskvie, u haścinycy „Maskva”, majučy 60 hadoŭ. Inšyja biełaruskija piśmienniki, pracaŭniki navuki i dziejačy byli aryštavanyja i sasłanyja ŭ hłyb Rasiei abo na Sibir. Siarod aryštavanych i sasłanych znajšlisia praf. V. Łastoŭski, praf. Mitrafan Doŭnar-Zapolski, praf. Niekraševič, praf. J. Losik, praf. I. Sierada, praf. M. Piatuchovič, praf. A. Sieržputoŭski, praf. M. Ščakacichin, piśmieŭniki M. Čarot, A. Babareka, A. Dudar, U. Duboŭka, M. Harecki, M. Hramyka, J. Pušča, arhanizatary BSSR Ž. Žyłunovič (Čiška Hartny), A. Čvikievič i šmat inšych.

Vydatny i zasłužany biełaruski dziejač praf. B. Epimach-Šypiła, jaki żyŭ u Leninhradzie (Pietrahradzie) i jakoha Janka Kupała zaprasiŭ pryjechać da pracy ŭ Miensk, atrymaŭ prykaz ad stalinskaj słužby biaspieki viarnucca ŭ Leninhrad u praciahu 48 hadzin.

U pałovie 1933 h. stalinski aparat biašpieki (NKVD) aryštavaŭ i vysłaŭ z Biełarusi Symona Rak-Michajłoŭskaha i inšych pravadyroŭ i dziejačoŭ Hramady i Zmahańnia, bytych pasłoŭ u polski sojm, zasudžanych u Polšcy na doŭhija hady vastrohu za imknieńnie dałučeńnia Zachodniaj Biełarusi da BSSR, katoryja pašla darohaj abmienu važniaŭ, znajšlisia ŭ BSSR. Usich ich paklopnicka abvinavačana ŭ nacyjanał-demakratyźmie, h.zv. nacdemaŭskaj dziejnaści i arhanizavańnie Centru, jaki byccam pravodziŭ dziejnaść nakiravanuju na adarvańnie BSSR ad Saviackaha Sajuzu i dałučeńnie jaje da Polšcy.

U 1937 h. orhany NKVD aryštavali ŭ Maskvie Branisłava Taraškieviča i ceły rad inšych biełaruskich dziejačoŭ, abvinavačanych u varožaści da Saviackaha Sajuzu. Bolšaść z ich zahinuła na zašsody, a Br. Taraškievič byŭ rasstralany 29 listapada 1938 h.

Treba zaciemić, što mocna paciarpieła i biełaruskaje pravasłaŭna-

je duchavienstva. 23 lipienia 1922 h. archijepiskap Melchisedek Pa-
jeuški sklikaŭ Sabor Biełaruskaj Pravasłaŭnaj Carkvy, na jakim była
abvieščanaja niezaležnaja Mitrapolija z mitrapalitam Melchisedekam
na čale. Na hetym-ža Sabory byli chiratanizavanyja novyja jepiskapy:
Mikałaj (Šemieciła) na jepiskapa słuckaha, Jan (Pašyn) na jepiskapa
mazyrskaha i Fiłaret (Ramienski) na jepiskapa babrujskaha. Takim
čynam adnoŭlena niezaležnaść Biełaruskaj Pravasłaŭnaj Mitrapolii,
jakuju skasavana za carskich rasiejskich časoŭ. Ale adnoŭlenaja nie-
zaležnaja Biełaruskaja Pravasłaŭnaja Mitrapolija isnavała niadoŭha,
bo ũ 1925 h. mitrapalit Melchisedek, rodam z Biełarusi (naradziŭsia
jon u wioscy Ščytniki kala Kobryna, Bieraściejskaha pavietu), byŭ vyk-
likany ũ Maskvu i tam aryštavany dy sasłany ũ Krasnajarsk ũ Sibiry.
U 1927 h. byŭ jon iznoŭ vyklikany ũ Maskvu i tam raptoŭna pamior.
Padobny los spatkaŭ inšych jepiskapaŭ. Jepiskap Jan pamior u ľa-
hiery ũ 1927 h., Mikałaj — pamior u vastrozie ũ 1931 h. i jepiskap
Fiłaret takža pamior u vastrozie ũ 1939 h. Mnoha byŭ aryštavanych
i mnoha pamierła ũ vastrohach pravasłaŭnych šviataroŭ z roznych
haradoŭ i wiosak BSSR. Palohka ũ adnosinach da pravasłaŭnych švia-
taroŭ nastupiła ũ paźniejszych hadoch.

U 1939 h., kali Zachodniaja Biełaruś była zaniataja Čyrvonaj Armi-
jaj, u stalinskija vastrohi i ľahiery trapili ks. dr Fabijan Abrantovič, An-
ton Łuckievič, pišmieńnik Makar Kraŭcoŭ, Uładzimier Samojła — sup-
racoŭnik hramadaŭskich časapisaŭ, redaktar „Biełaruskaj Krynicy”
Janka Paźniak, inž. A. Trepka, byłyja senatary V. Bahdanovič, A. Na-
zareŭski, A. Ułasaŭ i šmat inšych biełaruskich dziejačoŭ.

Asabliva, ciažkoje pałažeńnie pierażyvaŭ biełaruski narod u časie
hitleraŭskaj vajny z Savieckim Sajuzam, hitleraŭskaj akupacyi i ad-
budovy zrujnavanaha kraju. Ale ũ hetym časie prajšła novaja chvala
aryštaŭ siarod biełaruskich dziejačoŭ, praviedzienaja orhanami, sta-
linskaha režymu.

U 1944 i nastupnych hadoch stalinskaja ũlada aryštavała ks.
A. Stankieviča, ks. A. Cikotu, dr. St. Hrynkieviča, inž. K. Duž-Dušeŭska-
ha, paeta Fr. Hryškieviča i inšych. Usie jany zahinuli ũ stalinskich vas-
trohah i ľahierach.

Viaźniami stalinskich vastrohaŭ i ľahieraŭ byli ks. Jazep Hermano-
vič, ks. Viktor Šutovič, były pasoł Fabijan Jaremič, inž. Adolf Klimovič,
dr Janka Hienijuš i šmat inšych, katorym udałosia pierażyć ciažkija
hady i vyjści na svabodu, ale i jany ũžo ražvitalisia z hetym švietam.

Pašla śmierci Stalina, katory trymaŭ ũladu ũ svaich rukach ad 1924 h.
(ad śmierci Lenina) da 1953 h., dy pašla XX źjezdu KPSS, katory
asudziŭ jahonuju dyktatarskuju palityku i čystki ũ aparacie stalinskaj
ũlady, orhan Centralnaha Kamitetu Kamunistyčnaj Partyi Saviecka-

ha Sajuzu „Kamunist” śćwierdziū: „Na revalucyjnym i nacyjanalna-vyzvalenčym ruchu Zachodniaj Bielarusi ũ 1933 h. adbiłasia biezpadstaŭnaja represija ũ adnosinach da byłych pravadyroŭ Hramady i Zmahaŭnia, znachodziačychsia ũ Bielaruskaj Savieckaj Sacyjalistyčnaj Respublicy. Byŭšyja pašly da polskacha sojmu P. Vałošyn, F. Vałyniec, J. Haŭrylik, I. Hrecki, I. Dvarčanin, P. Krynčyk, P. Miatła i S. Rak-Michajłoŭski, dy krychu paźniej Br. Taraškievič, zasudžanyja ũ buržuazyjnaj Polšcy na doŭhija hady vastrohu, jakija pašla vymienienyja z savieckim uradam znajšli ũ SSSR schovišča pierad prašledavaŭniami z boku polskaha fašyzmu, byli falšyva abvinavačanyja ũ kontrrevalucyjnaj zmovie i dziejnaści, dy aryštavanyja. Razam z imi byli takža aryštavanyja niekatoryja dziejačy z kiraŭnictva KPZB: J. Babrovič, A. Kapucki, S. Klinievič (Harbacevič), L. Rodzievič i inšyja”.

A voś što skazaŭ ab stratach bielaruskaje litaratury za časoŭ kultu Stalina vydatny bielaruski piśmieŭnik Piatruś Broŭka — staršynia Sajuzu Piśmieŭnikaŭ Bielaruskaj Savieckaj Sacyjalistyčnaj Respubliki u 1948-1967 hh., vystupleŭnie katoraha źmiaściła vydavanaja ũ Miensku „Litaratura i Mastactva” (2.II.1962 h.): „Kult Stalina tarmaziŭ, skoŭvaŭ, abmiažoŭvaŭ dumku mastaka i, viadomaja reč, źbiadniaŭ tvory mastactva. Ahulnaviadomyja i tyja ciažkija straty, jakija paniešli ad kultu savieckaj litaratura i mastactva. Niamala straciła i naša bielaruskaja litaratura. U časie ũzdymu bielaruskaj savieckaj mastackaj litaratury, u časie jaje nadzvyčajnaha rostu, kult asoby surovymi i žorstkimi rukami ablamaŭ i źniaviečyŭ haliny jaje ćvitučaha dreva, i mnohim aktyŭnym pracauŭnikom litaratury i mastactva nizavošta davialosia adpakutavač u žachlivych umovach mnohija hady, a šmat kamu razlučycca i z žyćciom. (...) Usie my addali peŭnuju daninu hetamu. Navat takija mudryja i niepachisnyja ludzi, jak našy nastauŭniki Janka Kupała i Jakub Kołas, šmat u svaich tvorach ušanoŭvali kult asoby. Dobra, što Jakub Kołas pry žyćci zdoleŭ mnohija svaje lepšyja tvory ačyścić ad hetaha nanosu, a voś Kupała prarabić takuju pracu ũžo nia moh. Na vialikaj častcy jaho tvoraŭ savieckaha peryjadu i lažyc hety niepatrebny pryviesak. I ciapier treba dumać, što rabić. Mnie dumajecca, što z tych tvoraŭ, u kancy jakich słovy „vialiki Stalin” byli prosta pryčepeny, jak viza da druku, słovy hetyja nieabchodna źniać, bo sami tvory dobryja i vysokamastackija, i nijakaha dačynieŭnia da kultu, aprača peŭnaha pryviesku, nia mieli. Moža mnie skažuć, što heta nia zusim navukova, ale heta pravilna. Bo my ũsie dobra viedajem, jak staviŭsia da kultu Janka Kupała i zusim pierakanany ũ tym, što kali-b jon žyŭ, jon z radašciu zrabiŭ-by heta sam siahoŭnia”.

Treba zaciemić, što Piatrusiu Broŭku, narodžanamu 12 (25) červienia 1905 h. u vioscy Puciłkavičy Barysaŭskaha pavietu Mienskaj

hubierni, jak trejčiamu pašla Janki Kupały ũ 1925 h. i Jakubu Kołasu ũ 1926 h. pryznany byŭ hanarovy nazoŭ u 1962 h. saviackaj uładaj — narodny paet Biełaruskaj Saviackaj Sacyjalistyčnaj Respubliki. Jon jość aŭtaram celaha radu zbornikaŭ vieršaŭ i paemaŭ, dy tvoraŭ pi-sanych prozaj, a takža libreta operaŭ *Michaś Padhorny* i *Dziaŭčyna z Paleśsia*. Šmatlikija jahonyja tvory pierakładzieny na mnohija movy narodaŭ Saviackaha Sajuzu i za miežami SSSR.

Aryšty i sšytki biełaruskich pracauńikoŭ navuki, pišmieńnikaŭ i dzie-jačoŭ za časou režymu Stalina byli biezpadstaŭnyja i bolšaść aryštava-nych pašla śmierci Stalina saviackaja ũlada rehabilitavała, a *Biełaruskaja Saviackaja Encyklapedyja*, vydadzienaja Akademijaj Navuk BSSR pad redakcyjaj narodnaha biełaruskaha paeta P. Broŭki ũ Miensku ũ 1969-1975 hh., padaje ichnija bijahrafičnyja notki. Kali-b hetyja vučonyja, piš-mieńniki i dziejačy žyli na svabodzie i pracavali na Biełarusi, asiachnieńni BSSR byli-b napeŭna bolš bahatyja va ũsich halinach žyćcia.

Ahułam žyćcio ũ BSSR, demakratyčnyja svabody, ekanamičnaje pałažeńnie, spravy relihii, ražvićcio litaratury, navuki, ašviety, kultury, tech-niki, dziejnaść uradu BSSR, KPB i jaje dziejačoŭ — heta šyrokaja tema, apracavańnie jakoje nia mieścicca ũ karotkim historyčnym narysie.

Kožny Biełarus, biezumoŭna, žadaje svajmu biełaruskamu narodu dabrabytu, dastatku i radaści, jakaja jość aznakaj, symbalam ščaścia i zadavaleńnia. Dziela taho dałučajemsia da pryhožaha vierša bieła-ruskaha narodnaha paeta Maksima Tanka, jaki hetak napisaŭ:

„Boža moj, ščodraści
Nie paskupisia na radaść,
Zimnym prastoram —
Na iniej i śniehapady,
Vieśnim palam —
Na viasiołkavyja daždžapady,
Letnim sadam —
Na hrymučyja jabłykapady,
Vosienskim dniam —
Na raskviečanyja listapady,
Zornym načam —
Na razzoranyja zarapady...
Nie dla siabie ja prašu,
Zrazumiej, Usiemahutny,
A dla Ziamli,
Što hareła ũ ahni,
Šmatpakutnaja”.

Bielarusy na emihracyi

Emihracyja žycharoŭ Bielarusi da roznych, časta dalokich krajoŭ, asabliva raźvivałasja ŭ kancy XIX i na pačatku XX stahodździaŭ. Ludzi pakidali rodny kraj, bieručy pad uvahu ciažkoje pałažeńnie. Šukali jany ščaścia i lepšaje doli ŭ Zlučanych Štatach Paŭnočnaje Ameryki, u Arhentynie, Aŭstralii, Brazylii, Kanadzie dy inšych krajoch. Paźniej na emihracyi apynułasja mnoha Bielarusau pašla pieršaje i druhoje suśvietnych vojnaŭ. Bolšaść z ich asymilavałasja. U niekatorych adnak krajinach Bielarusy mieli i majuč svaje arhanizacyi, vydavali svaje časapisy i ŭtrymlivali сувязь z rodnym krajem. Historyja bielaruskaj emihracyi da siul nie apracavana i aŭtar hetych radkoŭ nia maje dastatkovaj kolkaści mataryjalaŭ kab jaje choć koratka naležna pradstavić. Uspomnim adnak niekatoryja važniejšyja asiarodki bielaruskaj emihracyi, jakija zasluhoŭvajuć na uvahu.

Pašla pieršaje suśvietnaje vajny važnym asiarodkam bielaruskaj emihracyi była Praha Českaja. Tut bielaruskaja emihracyja miała svaju tradycyju. U Prazie Českaj u XVI st. žyŭ, pracavaŭ i drukavaŭ svaju *Bibliju* ŭ bielaruskaj movie dr Franciśak Skaryna z Połacka. U hetym-ža stahodździ mnohija Bielarusy na Praskim Univerzycieie zdabyvali vyšejšuju aśvietu. Isnavała navat tut specyjalnaja Litoŭskaja (Bielaruskaja) Kolehija. Adrodžanaja čechaslavackaja dziaŕžava pašla pieršaje suśvietnaje vajny wielmi pryčilna adnosiłasja da Bielarusau i pryžnavała studentam Bielarusam stypendyi, dajučy hetym mahčymaść zdabyvańnia vyšejšaj aśviety. U Prazie Českaj m.inš. zdabyli vyšejšuju adukacyju dr Tamaś Hryb, dr Ihnat Dvarčanin, inž. Adolf Klimovič, dr Janka Stankievič, jakija astavili ślady ŭ bielaruskim adradženskim ruchu i šmat inšych. U Prazie Českaj prabyvali na emihracyi Piotr Krečeuški, Vasil Zacharka i inšyja dziejačy Bielaruskaj Narodnaj Respubliki. Tut vychodzili „Iskry Skaryny”, vydadzieny byŭ zbornik *Zamiežnaja Bielaruś*, a studenty Bielarusy mieli svaju arhanizacyju. Pierad druhoju suśvietnaju vajnoju i ŭ časie vajny ŭ Prazie žyła z svaim mužam dr. Jankam Hienijušam bielaruskaja paetka Łarysa Hienijuś i ślaŭny bielaruski tenar Michaś Zabejda-Sumicki, katory vystupaŭ u českaj opery „Narodni Divadlo”. Pamior jon 21 śniežnia 1981 h. i byŭ chiba apošnim viedamym bielaruskim emihrantam u Čechaslavakii.

Aktyŭnaja hrupa bielaruskich emihrantaŭ znachodziłasja ŭ Nia-

mieččynie. Pierad druhoj sušvietnaj vajnoj i ũ časie vajny ũ Berlinie vydavała jana biełaruski časapis „Ranica”. Asabliva mnoha biełaruskich emihrantaŭ znajšlosia ũ Niamieččynie pašla druhoje sušvietnaje vajny. Mieli jany svaje arhanizacyi i wydaŭni. Vydavali časapisy „Bačkaŭščyna”, „Zmahaŭnie”, „Sakavik”, „Šarścieŭ” i inš. Vydali takža niekalki biełaruskich knižak m.inš. Janki Kupały, Jakuba Kołasa, Maksima Bahdanoviča, Alesia Haruna, Vaclava Łastoŭskaha, zborniki vieršaŭ Natalli Arsieŭnievaj, Ryhora Krušyny, Alesia Sałaŭja i inš. Pašla adnak lik biełaruskich emihrantaŭ u Niamieččynie, ci lepš u Federatyŭnaj Respublicy Niamieckaj, źmienšyšusia, bo bolašašć ich vyjechała da inšych krajoŭ. Adnačasna pierastali vychodzić vydavanyja tam biełaruskija emihracyjnyja časapisy.

Mnoha Bielarusau zdabyvala vyšejšuju ašvietu ũ Belhii na ũniversytecie ũ Luven. I tut vychodzili biełaruskija časapisy.

Siarod mnogich biełaruskich emihrantaŭ u Francyi pravodzili biełaruskuju dziejnašć inž. Mikoła Abramčyk, inž. Lavon Rydleŭski (1903-1953), ks. Fr. Čarniaŭski (1893-1972), a. Leŭ Haroška i inš. Inž. L. Rydleŭski napisau i wydaŭ knižku infarmacyjnaha charakteru ũ francuskaj movie p.n. *Bielorussie*, a a. L. Haroška vydavaŭ časapis „Božym Šlacham”. Tam-ža vychodziŭ biełaruski časapis „Moładź” i inš.

U Rymie (Italija) pašla druhoje sušvietnaje vajny šyrokuju biełaruskuju dziejnašć pravodziŭ ks. dr prałat Piotr Tatarynovič (1896-1972). Vydavaŭ jon biełaruski relihijny katalicki časapis „Žnič” u 1950-1975 hh. (vyjšła 120 numaroŭ), a takža wydaŭ malitoŭnik *Hołas Dušy, Šviatuju Evanheliju i Apostalskija Dziei, Quo vadis* H. Sienkieviča, *Listy šv. Apostalaŭ, Pakutnyja Psalmy* ũ pierakładzie a. J. Hermanoviča, *Naŭzornuju (pieršuju) Imšu Šviatuju — Liturhiju* i inšyja knižki. Dziakujučy staraŭniam ks. dr. P. Tatarynoviča Vatykanskaje Radyjo pačalo nadavać biełaruskija pieradačy. Ad 1980 h. pieradačy hetyja adbyvajucca dva razy kožnaha dnia pa 15 minut. Bielaruskija relihijnyja pieradačy raz u tydzieŭ nadaje Radyjostancyja Monte Carlo. Pieradačy ũ biełaruskaj movie nadaje takža radyjostancyja „Liberty” („Svaboda”) i Radyjostancyja „Dobraja Navina” ũ Partuhalii.

U Londanie (Anhlija) dziakujučy staraŭniam biełaruskaha katalicka-ha biskupa a. dr. Česlava Sipoviča” (1914-1981) z Zakonu Ajcoŭ Maryjanaŭ paŭstaŭ Dom Maryjanaŭ, a pry im u 1971 h. Bielaruskaja Biblijateka i Muzej im. Franciška Skaryny. Sabrana ũ im mnoha cennyh knižak, dakumantaŭ i muzejnych biełaruskich ekspanataŭ. Kiraŭnictva biblijateki i muzeju arhanizuje roznyja spatkaŭni, referaty i navukovyja sesii na biełaruskija temy, u jakich biaruć udzieł nia tolki Bielarusy, ale i vučonyja inšych narodaŭ, a pierš za ũsio anhielskija filolahi, historyki, pierakładčyki biełaruskich litaraturnych tvoraŭ na anhielskuju movu.

U Domie Maryjanaŭ dažyvaŭ svaich apošnich hadoŭ a. J. Hermanovič — Vincuk Advažny (1890-1978) — biełaruski paet i piśmieńnik, jaki, vyjšaŭšy z stalinskaha łahieru, vyjechaŭ u Polšču, a pašla ŭ Rym i London. Tamža ŭ Londanie pamior i pachavany a. L. Haroška. Ajcy Maryjanie pradaŭžajuc vydavańnie časapisu „Božym Šlacham”, jakoha vyjšła bolš 150 numeroŭ. Biełaruskaja Biblijateka im. Fr. Skaryny vydaje knižki ŭ biełaruskaj i anhielskaj movach, pašviačanyja biełaruskim relihijnym, hramadzkim i navukovym spravam. U Anhlui vychodzić takža časapis u anhielskaj movie pašviačany biełaruskim spravam i biełaruskaj navucy. Biełarusy ŭ Anhlui majuć svaju arhanizacyju. Usich Biełarusaŭ u Anhlui naličajuc bolš troch tysiač.

Biełaruskaj historyjaj i litaraturaj u Anhlui zajmajuca m.inš. vučonyja: profesar Liverpoolskaha Universytetu Arnold Makmilin, profesar universytetu ŭ Radynhu Džejms Dynhlej i inš. Hetymi-ž spravami zajmaŭsia pamioršy profesar Robert Oci. Pry ich učaści ŭ 1954 h. paŭstaŭ navukovy anhła-biełaruski asiarodak The Anglo-Byelorussian Society ŭ Londanie, jaki vydaje „The Journal of Byelorussian Studies” ad 1965 h. Pierakładami biełaruskich litaraturnych tvoraŭ na anhielskuju movu zajmajecca anhielskaja piśmieńnica Vera Ryč.

Svaje arhanizacyi, časapisy i vydaviectvy knižak majuć biełaruskija emihranty ŭ Kanadzie. Miž inšym u Taronta vychodzić časapis „Biełaruski Emihrant”, a ŭ Manreali vyjšaŭ *Biełaruski špieŭnik*, drama ŭ 3-ch dziejach Todara Lebiady *Zahublenaje žyćcio*, L. Rodzieviča *Zbiantežany Saŭka* i inšyja, vydadzienyja Zhurtavańniem Biełarusaŭ u Manreali.

U Aŭstralii žyvie bolš 2 tysiač Biełarusaŭ. Arhanizujuć jany svaje biełaruskija spatkańni i kulturnyja imprezy.

U paŭdzionnaj Amerycy, u Arhientynie, Brazylui, Venezuelui i inš. krajinach žyvie kala 100 tysiač biełaruskich emihrantaŭ, pieravažna z staroje emihracyi.

Najbolej biełaruskich emihrantaŭ znachodzicca ŭ Złučanych Štatach Paŭnočnaj Ameryki. Naličvajuc ich bolš 500 tysiač. Tut isnuje 9 biełaruskich arhanizacyjaŭ, vychodzić niekalki biełaruskich časapisiaŭ i vydajuca biełaruskija knižki. Pieršymi arhanizatarami biełaruskich emihrantaŭ pašla pieršaje sušvietnaje vajny byli Janka Čarapuk-Zmahar (1896-1957) i Jazep Varonka — były staršynia Narodnaha Sakrataryjatu ŭ Miensku ŭ 1918 h. Siarod biełaruskich emihrantaŭ pracavali katalickija ksiandzy Biełarusy: ks. dr J. Tarasevič (1892-1978), ks. dr. J. Rešeć (1898-1958) i druhija. Dziakujučy ichnim starańniem u Čykaha paŭstała biełaruskaja katalickaja parachvija.

Pravastaŭnyja Biełarusy majuć svaje carkvy, svaich šviataroŭ i jepiskapaŭ.

Najvažniejšymi biełaruskimi arhanizacyjami žjaŭlajuca Biełaruskaja

Amerykanskaje Zadzinočańnie i Biełaruski Instytut Navuki i Mastactva, jakija znachodziacca ũ Novym Jorku. Zadzinočańnie vydaje časapis „Biełarus”, a Biełaruski Instytut Navuki i Mastactva ad 1951 h. — „Zapisy”. Vychodiać jany nierehularna. „Zapisaŭ” da 1978 h. vyjšła 16 knižak, pašviečanych historyi Biełarusi, biełaruskaj litaratury, navucy, muzycy, mastactvu.

Častka maładoha pakaleńnia biełaruskaj emigracyi, jakaja nie padalasia asimilacyi i zdabyła ašvietu, nie zabyvaje rodnaje movy, vučycca biełaruskich pieśniaŭ, narodnych biełaruskich tancaŭ i vydaje svoj biełaruski časapis „Biełaruskaja Moładź”, drukavany ũ biełaruskaj i anhielskaj movie, dy ũlučajecca ũ hramadzkuju i kulturnuju biełaruskuju pracu, arhanizujučy pry hetym svaje spatkańni, zjezdy i kulturnyja imprezy. Zjezdy biełaruskich emihrantaŭ, zваныja kanh-resami, arhanizuje i Biełaruska-Amerykanskaje Zadzinočańnie.

U 1952 h., jak padała Biełaruskaja Biblijahrafičnaja Słužba, na emigracyi vychodziła 36 rozných biełaruskich časapisaŭ. Z hetaha liku ũ Anhlui vychodzili 3 časapisy, Aŭstralii — 3, Belhii — 3, Zlučanych Štatach Ameryki — 11, Italii — 1, Kanadzie — 7, Federatyŭnaj Respublicy Niamieččyny — 8, Francyi — 2. U hetym było relihijna-hramadzkih časapisaŭ — 4, litaraturna-navukovych — 4, maładniackich — 4, humarystyčnych — 2, ahulna-hramadzkih — 22. Niekatoryja z ich vychodzili velmi nierehularna i pieravažna ratapryntnym drukam. Pašla kolkaść hetych časapisaŭ značna źmienšyłasia. Pierastali vychodzić časapisy „Bačkaŭščyna”, „Sakavik” i inšyja ũ Federatyŭnaj Respublicy Niamieččyny, „Žnič” u Italii, „Siaŭbit”, „Konadni” i inšyja ũ Zlučanych Štatach Ameryki, dy druhija.

Biełaruskim emihrantam mnoha ũvahi pašviačajuć ulady Biełaruskaj Savieckaj Sacyjalistyčnaj Respubliki. Biełaruskaje Tavarystva pa kulturnych suviazjach z suajčyńnikami za rubiažom (Biełaruskaje Tavarystva „Radzima”) u Miensku ad 1955 h. vydaje dla biełaruskich emihrantaŭ štotydniovy ilustravany časapis „Hołas Radzimy”, drukavany ũ biełaruskaj, anhielskaj, rasiejskaj movach, a Radyjostancyja Savieckaja Biełarus kožny dzień nadaje dźvie pieradačy, pa 30 minut, u biełaruskaj movie pryznačanyja dla Biełarusaŭ, jakija żyvuć u rozných krajnach švietu. Radyjovyja pieradačy Savieckaj Biełarusi i „Hołas Radzimy” infarmujuć Biełarusaŭ za miežami bačkaŭščyny ab žyćci ũ BSSR, ražvićci biełaruskaha pramysłovašci, ziemlarobstva, biełaruskaje litaratury, navuki, kultury, mastactva, dy asiahnieńniach biełaruskich spartoŭcaŭ, jakija velmi časta zajmajuć pieršyja miescy ũ radoch spartoŭcaŭ celaha švietu. „Hołas Radzimy” i Radyjostancyja Savieckaja Biełarus zaklikajuć usich Biełarusaŭ, što żyvuć za miežami BSSR da ũtrymlivańnia lučnašci z rodnym krajem.

Chranalohija najvažniejšych padziejaŭ u historyi Biełarusi

- 100-40 tysiačaŭ hadoŭ tamu — pajaŭleńnie čalavieka na terytoryi Biełarusi.
- 24-20 tys. hadoŭ da n.e. — vierchniapalealityčnaja stajanka kala vioski Juravičy Kalinkavickaha rajonu.
- 22-20 tys. hadoŭ da n.e. — vierchniapalealityčnaja stajanka kala vioski Bierdyž Čačerskaha rajonu.
- 9-5 tys. hadoŭ da n.e. — epocha mezalitu na terytoryi Biełarusi.
- Kaniec 5-4-3 tysiačahodździa da n.e. — epocha nealitu na Biełarusi.
- Kaniec 3-2 tysiačahodździa — 8-7 st. da n.e. — bronzavy wiek na terytoryi Biełarusi.
- 7-5 st. da n.e. — 8 st. n.e. — žalezny wiek na terytoryi Biełarusi.
- 8-3 st. da n.e. — miłahradzkaja kultura na terytoryi Biełarusi.
- 7 st. da n.e. — 4 st. n.e. — dnepra-dźvinskaja kultura na Biełarusi.
- 7-6 st. da n.e. — 4-5 st. n.e. — štrychavaja kultura na Biełarusi.
- 4-2 st. da n.e. — pamorskaja (ušchodnia-pamorskaja) kultura na terytoryi Biełarusi.
- 3 st. da n.e. — 5 st. n.e. — zarubinieckaja kultura na Biełarusi.
- 9 st. (2 pałova) — paŭstała Kijeŭskaja starażytnaja dziaŕžava.
- 826 h. — letapis uspaminaje pra Kryvičoŭ — najbolšaje biełaruskaje plemia.
- 862 h. — pieršyja letapisnyja viestki pra Połack.
- 862-865 — pieršyja letapisnyja viestki pra Smalensk.
- 974 — pieršyja letapisnyja viestki pra Viciebsk.
- 975-980 — letapis uspaminaje pra połackaha kniazia Rohvałada.
- 980 — letapis uspaminaje pra Turaŭ i Turava-Pinskaje Kniastva.
- 988 (964?) — pryńiaćcie chryścijanstva Kijeŭskaj dziaŕžavaj.
- 988-1015 — u Turavie kniaźyŭ Sviatapołk, katory pačaŭ vypuskać svaje siarebranyja manety — pieršyja biełaruskija hrošy.
- 990 — połacki kniaź Iziastlaŭ sa svajoj matkaj Rahniedaj pryńial chryścijanstva.
- 992 — ustanoulena jepiskapski pasad u Połacku.

- 1000 — śmierć kniahini Rahniedy — dački Rohvałada.
- 1003-1044 — kniažańnie Bračysłava Iziaslaviča ũ Połacku.
- 1005 — zasnavańnie jepiskapstva ũ Turavie z jepiskapam Tamášom.
- 1019 — pieršyja letapisnyja viestki pra Breść.
- 1040-1060 — pabudavańnie Safijskaha Saboru ũ Połacku.
- 1044-1101 — kniažańnie Usiasłava Bračysłaviča ũ Połacku.
- 1059 — pieršyja letapisnyja viestki pra Kopyś.
- 1067 — vialikaja bitva na race Niamizie kala Mienska z kijeŭskimi kniaziami Jaraslavičami.
- 1068-1069 — narodnaje paŭstańnie ũ Kijevie i kniažańnie Usiasłava Bračysłaviča ũ Kijevie.
- 1097 — pieršyja letapisnyja viestki pra Pinsk.
- XII st. — vylučenie Druckaha, Iziaslauškaha, Łahojskaha, Mien-skaha, Viciebskaha i inšych udzielnych kniastvaŭ z Połackaha kniastva; Kleckaha, Dubrovickaha, Pinskaha z Turava-Pinskaha kniastva; utvareńnie Hrodzienskaha ũdziel-naha kniastva. Letapis uspaminaje pra plamiony Dryhavičou, Radzimičaŭ, Viacičaŭ.
- 1101 — zasnavańnie jepiskapstva ũ Smalensku.
- 1102 — zasnavańnie Barysava; kniaź Barys Połacki padparadkavaŭ sabie častku letuviskich ziemiaŭ.
- Kala 1105 h. — u Połacku isnavala samastojnaje jepiskapstva.
- 1112 — kniaź vałynski Jarasłaŭ Šviatapołkavič padparadkavaŭ sabie častku terytoryi Letovy.
- 1116 — pieršyja letapisnyja viestki pra Słuck.
- 1120(?) — 23.V.1173 — žyła i pravodziła ašvietnickuju dziejnaść u Połacku kniazioŭna Pradslava-Eŭfrasińnia, zalichana ũ lik šviatych za svaju ašvietnickuju i relihijnuju dziejnaść.
- 1128 — pieršyja letapisnyja viestki pra Hrodna; syn połackaha kniazia Usiasłava — Raścistaŭ byŭ vybrany na haspadara Vilni.
- 1130-1182(?) — žyŭ i pracavaŭ jepiskap Kiryła Turaŭski — piśmieńnik i krasamoŭca.
- 1142 — pieršyja letapisnyja viestki pra Homiel i Rahačoŭ.
- 1146 — u Smalensku pabudavana carkvu šv. Piatra i Paŭła.
- 1150 — pieršyja letapisnyja viestki pra Kryčaŭ.
- 1155 — pieršyja letapisnyja viestki pra Mazyr.
- 1156 — pieršyja letapisnyja viestki pra Mścistaŭ.
- 1161 — mastak ramiastva Łazar Bohuš (Bohša) u Połacku vykanaŭ kaštoŭny mastacki kryž, jaki jość cennym pomnikom biełaruskaj kultury.
- 1171 — pa zahadzie kniazia Rohvałada vykanana na kamieni

- 7 metraŭ vyšyni 6-cikancovy kryž i napis: „V leto 6674 maja v 7 dion dospieŭ Krest siej. Hospodi pomozi”.
- 1173-1176 — u Smalensku pabudavana carkvu św. Jana Bahasłova.
- 1180 — pamior smalenski kniaź Raman, jaki pravodziŭ šyrokuju ašvietnickuju dziejnaść.
- 1191-1194 — u Smalensku pabudavana carkvu Michała Archanioła.
- 1206-1216 — połacki kniaź Uładzimier vajavaŭ z Kryžakami i Miečanoscami i ŭ 1210 h. padpisaŭ handlovy dahavor z Ryhaj; pašla handlovyja dahavory z Ryhaju byli padpisanyja ŭ 1223 i 1229 h.
- U sieredzinie 30 hadoŭ XIII st. kniaź Mindaŭh arhanizuje Vialikaje Kniastva Litoŭskaje sa stalicaj u Navahradku i ŭ 1253 h. staŭsia jahonym karalom.
- 1258, 1259, 1275, 1287, 1315, 1338 — napady Tataroŭ na biełaruskija ziemli.
- 1260 — vajna z Kryžakami i pieramoha nad imi kala voziera Durbie.
- 1262 — u Połacku kniaźyŭ Taŭčvił, a pašla Hierdeń, jaki vajavaŭ z letuviskim pravadyrom Doŭmantam i pieramoh jaho.
- 1262 — kniaź Mindaŭh vajavaŭ z Livonskim zakonam (Miečanoscami) u sajuzie z Alaksandram Nieŭskim, dy ŭdziełam družynaŭ z Połacka i Viciebska.
- 1263 — zhinuŭ kniaź Mindaŭh — zabity ŭ vyniku zmovy feŭdaloŭ.
- 1264 — pašla śmierci Mindaŭha kniaźyŭ jahony syn Vajšełk, a paźniej Trajdzień i Lutavar.
- 1267 — pieršyja letapisnyja viestki pra Mahiloŭ.
- 1291 — u Navahradku paŭstała Bielaruskaja Pravastaŭnaja Aŭtakiefalnaja Niezaležnaja Mitropolija.
- 1293-1316 — kniaźaŭnie Vicienia i ŭstanaŭleŭnie herbu „Pahonia”.
- 1314 — vojska pad kamandavaŭniem hrodzienskaha starasty Davida razhramiła Kryžakoŭ kala novaha dziaŭžaŭnaha asiarodka ŭ Navahradku.
- 1316-1346 — kniaźaŭnie Hiedymina ŭ Vialikim Kniastvie Litoŭskim.
- 1322-1346 — vojska pad kamandavaŭniem hrodzienskaha starasty Davida razhramiła niemieckich i dackich rycaroŭ pad Pskovam.
- 1323 — kniaź Hiedymin pieranios stalicu VKL z Navahradka ŭ Vilniu.
- 1325 — Hiedymin vydaŭ zamuž svaju dačku Aldonu za syna polskaha karala Uładysława Łakietka — Kazimiera, zvana-

- ha pašla Vialikim i ũ hetym-ža hodzie daľučyŭ da VKL Breść, Drahičyn, dy ũsie ziemi Turava-Pinskaha Kniastva. Dziakujučy žanimstvu Kazimiera z Aldonaj Uładysłaŭ Łakietak naviazaŭ sajuz z vialikim kniazem Hiedymynam.
- 1345-1377 — kniažańnie Alhierda ũ Vialikim Kniastvie Litoŭskim, syna Hiedymina, žanataha z dačkoj viciebskaha kniazia Jarasłava Vasilkaviča.
- 1345, 1347, 1348, 1352, 1365 i 1370 — Alhierd udała vajavaŭ z Kryžakami.
- 1349-1351, 1366 — Alhierd udała vajavaŭ z Polščaj.
- 1355 — Alhierd daľučyŭ da VKL udzielnaje Kniastva Branskaje.
- 1365 — vajna z tatarskaj Zaľatoj Ardoj i daľučeńnie da VKL paŭdzionnych ziemiaŭ aŭ da Čornaha mora, basejnaŭ Dniestru, Paŭdzionnaha Buhu i Paŭdzionnaha Padniaproŭja.
- 1368, 1370, 1372 — try pieramožnyja pachody Alhierda na Maskvu i vyznačeńnie hranicy VKL pa Maŭžajsk i Kałomnu.
- 1377-1392 — kniažańnie Jahajły ũ VKL
- 1385 — padpisańnie ũ Krevie vunii VKL z Polščaj.
- 1386 — vystupleńni poľackaha kniazia Andreja suproč Kreŭskaj vunii.
- 1387 — Jahajła vydaŭ pryvilei feŭdałam, jakija pryniali katalictva.
- 1390 — Breść atrymaŭ mahdeburhskija pravy.
- 1391 — mahdeburhskija pravy atrymała Hrodna.
- 1392-1430 — kniažańnie ũ VKL Vitaŭta.
- 1399 — bitva Vitaŭta z Tatarami na race Vorskle.
- 1407 — padpisańnie handlovaha dahavoru Poľacka z Ryhaj.
- 1410 — vialikaja pieramožnaja bitva z Kryžakami pad Hrunvaldam abjednanych armijaŭ Polščy i Vialikaha Kniastva Litoŭskaha.
- 1413 — padpisańnie dahavoru ũ Harodle, pavodle jakoha VKL pa śmierci Vitaŭta nia vybiare sabie kniazia biaz viedama Palakaŭ.
- 1429 — Vitaŭt mieŭ karanavacca karalom VKL, ale nie dapuścili da hetaha polskija arystakraty.
- 1430-1432 — kniažańnie Lva Śvidryhajły, jaki baraniŭ samastojnaści VKL.
- 1432-1440 — kniažyŭ maľodšy syn Vitaŭta, Źyhimont I — vialiki fanatyk katalictva, katoraha feŭdały zabili.
- 1440-1492 — kniazem VKL byŭ Kazimier Jahajłavič, jakoha ũ 1447 h. Palaki vybrali za karala Polščy.
- 1447-2 traŭnia — Kazimier Jahajłavič vydaŭ hramatu, jakaja

- raŭniała feŭdataŭ VKL u pravoch i pryvilejach z feŭdata-
mi Polšчы.
- 1466 — Kazimier Jahajłavič asiahnaŭ kančatkovuju pieramohu
ŭ 13-hadovaj vajnie z Kryżakami.
- 1468-29 lutaha — Kazimier Jahajłavič vydaŭ zbor zakonaŭ VKL,
zvany *Sudziebnikam*.
- 1490-1551(?) — žyćcio i dziejnaść Franciška Skaryny — słaŭna-
ha vučonaha i zasnavalnika knihadrukavańnia na Biela-
rusi.
- 1492-1506 — kniažańnie Alaksandra ŭ VKL — abaroncy samas-
tojnaści VKL.
- 1494-1503 — vajna z Maskvoj i Tatarami, jakaja pryniasła VKL
vialikija straty.
- 1498 — Połack atrymaŭ mahdeburhskija pravy.
- 1499 — mahdeburhskija pravy atrymaŭ Miensk.
- 1506-1522 — kniažańnie Žyhimonta I — unuka Jahajły.
- 1514 — pieramoha vojska VKL pad kamandavańniem hetmana
Kanstantyna Astrožskaha nad maskoŭskim vojskam pad
Oršaj.
- 1517 — pačatak vydavieckiaj dziejnaści dr. Fr. Skaryny ŭ Prazie
Českaj, dzie jon pierakłaŭ na bielaruskuju movu i vydaŭ
Bibliju. Było heta trejciaje vydańnie paśla pieršaha nia-
mieckaha i druhoha českaha.
- 1522 — dr Fr. Skaryna sarhanizavaŭ pieršuju bielaruskuju dru-
karniu ŭ Vilni.
- 1522-1572 — kniažańnie Žyhimonta II Aŭhusta.
- 1529 — pryniaćcie sojmam pieršaha *Statutu VKL* u bielaruskaj mo-
vie.
- 1530-1593 — žyćcio i dziejnaść Symona Budnaha — dziejača re-
farmacyi, publicysta i vydaŭca.
- 1540-1604(?) — žyćcio i dziejnaść Vasila Ciapinskaha — bielaru-
skaha ašvietnickaha dziejača i vydaŭca.
- 1541-1613 — žyćcio i dziejnaść carkoŭnaha dziejača i piśmieńni-
ka Ipacija Pacieja.
- 1550-1595(?) — žyćcio i dziejnaść bielaruskaha paeta Andreja
Rymšy.
- 1557 — Žyhimont II Aŭhust vydaŭ *Ustavu na vałoki*, pavodle jako-
je pačałosia pravodžańnie ziamielnaje reformy ŭ VKL.
- 1557-1633 — žyćcio i dziejnaść Lva Sapiehi — vydatnaha kanc-
lera VKL.
- 1561 — dałučeńnie Inflantaŭ da VKL.
- 1564-1604 — Fiodar Jeŭšašeŭski napisaŭ *Dziennik*.

- 1566 — pryňaćcie sojmam druhoaha *Statutu VKL* i ũtvareńnie pa-vietavych sojmikaŭ.
- 1569-1 lipień — padpisańnie Lublinskaj vunii, jakaja abjednyvała Polšču i VKL u adnu federatyŭnuju dziaŕżavu — Rečpas-palituju.
- 1569-1572 — pracuje drukarnia ũ Zabłudavie.
- 1572-1630 — ŕyćcio i dziejnaść ašvietnika i pišmieńnika Mialecija Smatryckaha.
- 1573-1574 — panavaŭ karol Henryk Valezy, a pašla Anna Jahie-lonka.
- 1576-1586 — karalom Rečypaspalitaj byŭ Stefan Batory.
- 1577 — mahdeburhskija pravy atrymaŭ Mahiloŭ.
- 1578 — u Vilni zasnavana ũniversitytet.
- 1580-1620 — ŕyćcio i dziejnaść carkoŭnaha dziejača, wydaŭca i pišmieńnika Lavoncija Karpoviča.
- 1581 — utvorana Hałoŭny Trybunał VKL.
- 1587-1652 — karalom Rečypaspalitaj byŭ ŕyhimont III Vaza.
- 1588 — pryňaćcie sojmam Trejciaha Statutu VKL.
- 1595-1596 — antyfeŭdalnaje paŭstańnie kazakoŭ i biełaruskich sialan pad kiraŭnictwam Sieviaryna Nalivajki.
- 1596 — padpisańnie carkoŭnaje vunii ũ Breście.
- 1597 — Viciebsk atrymaŭ mahdeburhskija pravy.
- 1597-1646 — ŕyćcio i dziejnaść biełaruskaha hramadzkaaha dzie-jača, wydaŭca i pišmieńnika Afanasija Filipoviča.
- II pałova XVI st. — ŕyŭ i pracavaŭ Łaŭrenci Kryškoŭski — dziejač refarmacyjnaha ruchu i humanist.
- Kaniec XVI st. — ŕyćcio i dziejnaść carkoŭnaha dziejača, pišmień-nika i prapaviednika Stefana Zizanija (Tustanoŭskaha) — wydaŭca *Katechizisu* i inšych relihijnych kniŕak.
- Kaniec XVI st. — ŕyćcio i dziejnaść carkoŭnaha dziejača, peda-hoha i pierakładčyka Łaŭrencija Zizanija (Tustanoŭska-ha) — aŭtara biełaruskaha sloŭnika i *Hramatiki*.
- XVI-XVII st. — pačaŭ raŕvivacca školny teatr na Bielarusi.
- Pačatak XVII st. — ŕyŭ i pracavaŭ biełaruski drukar, vydaviec i aš-vietnik Spiridon Sobal, rodam z Mahiloŭščyny.
- 1606, 1610 — bunty haradŕan Mahilova suproc mahistrackich ũła-daŭ.
- 1612 — zasnavańnie pravastaŭnaha bractva i ŕkoły ũ Miensku.
- 1616, 1623, 1632-1634 — vystupleńni suproc Bresckaj vunii ũ Miensku, Mazyry, Viciebsku, Połacku i zaboŕstva vuni-jackaha biskupa Jazafata Kunceviča ũ 1623 h.
- 1617-1918 — u Słucku isnavala himnazija — siaredniaja ŕkoła,

- jakaja adyhrała važnuju rolu ŭ halinie raźvícía aśviety.
- 1629-1680 — žyćcio i dziejnaść Simiaona Połackaha — biełaruskaha carkoŭnaha dziejača, pedahoha, piśmieńnika i publicysta.
- 1630-1654 — dziejnaść Kucieinskaj drukarni kala Oršy.
- 1632-1634 — ruska-polskaja vajna.
- 1634 — Palanaŭski mir pamiž Rasiejaj i Rečypaspalitaj.
- 1648-1668 — karalom Rečypaspalitaj byŭ Jan Kazimier.
- 1648-1654 — paŭstańnie Bahdana Chmialnickaha i zmahańnie kazakoŭ dy sialan pad kamandavańniem Antona Niababy, Michała Kryčeŭskaha, Kryvašapki, Ilji Harkušy i inš. na Bielarusi z vojskami feŭdałaŭ.
- 1648-1660 — vajna Švedaŭ z Rečypaspalitaj.
- 1651-1714 — žyćcio i dziejnaść Ilji Kapijevič-Kapijeŭskaha — vypusknika himnazii ŭ Słucku, aśvietnika, refarmatar a vydaŭca.
- I pałova XVII st. — paŭstaŭ pomnik biełaruskaj litaratury *Pramova Mialeški*, smalenskaha kaštalana ŭ abaronie biełaruskaha narodu.
- 1654-1667 — vajna Rasiei z Rečypaspalitaj i imknieńni Kanstancina Pakłonskaha ŭniezaležnić VKL ad čužyncaŭ.
- 1655 — Januš Radziviŭ padpisaŭ umovu z švedzkim karalom, jaki zabaviazaŭsia viarnuć VKL niezaležnaść i ŭsie jahonyja ziemli ŭ pieradvajennych miežach u sajuzie z Švecyjaj.
- 1661 — bunt žycharoŭ Mahilova suproč carskaj rasiejaskaj ŭlady, pad jakoj Mahiloŭ znajšoŭsia ŭ časie vajny Rasiei z Rečypaspalitaj.
- 1682 — vilenski biskup Mikałaj Stefan Pac zahadaŭ, kab u kaściołach na Bielarusi vyjaśniać *Evanheliju* i vučyć katechizmu ŭ biełaruskaj movie.
- 1686 — padpisańnie „viečnaha miru” miž Rasiejaj i Rečypaspalitaj.
- 1696 — zabarona pisać dakumanty ŭ biełaruskaj movie ŭ Rečypaspalitaj, a hetym samym i ŭ byłym Vialikim Kniastvie Litoŭskim.
- 1700-1703 — antyfeŭdalnyja vystupleńni sialan Słonimščyny.
- 1700-1721 — paŭnočnaja vajna Švecyji z Rasiejaj i Rečypaspalitaj.
- 1703 — paŭstańnie hieneralnaje kanfederacyji, jakaja imknułasia adnavić Vialikaje Kniastva Litoŭskaje ŭ sajuzie z Rasiejaj.
- 1709 — razhrom švedzkich vojskaŭ pad Pałtavaj.
- 1717 — zasnavana hutu škła ŭ Nalibokach.

- 1721 — podpisanie miru Švecy z Rasiejaj.
- 1743-1744 — antyfeŭdalnyja vystupleŭni sialan Kryčava i vakolic.
- II pałova XVIII st. — paŭstajuć manufaktury ŭ Hrodnie, Słucku, Niašvižy, Ružanach, Bychavie, Višnievie i inšych miascovaściach.
- 1762-1785 — u Hrodnie isnavala baletnaja škola.
- 1764-1775 — uviadzieńnie adnolkavaha myta.
- 1765-1783 — budova kanału Ščara—Prypiać—Nioman—Dniepr.
- 1765-1833 — žyŭ Michał Kleafas Ahinski — kampazytar i dziejač.
- 1766 — uviadzieńnie adnolkavych mieraŭ vahi i daŭžyni.
- 1770-1790 — u Słonimie dzieiŭ pryhonny teatr.
- 1772 — pieršy padzieł Rečypaspalitaj; časć biełaruskich ziemiaŭ dałučana da carskaj Rasiei.
- 1775-1781 — u Hrodnie isnavala Vyšejšaja Akademija Medycyny.
- 1781-1784 — budova kanału Prypiać—Buh.
- 1784-1846 — žyŭ i zajmaŭsia biełaruskaj movaj prof. Michał Babroŭski.
- 1785 — zasnavańnie sudnabudaŭničaj verfi ŭ Kryčavie.
- 1788-1843 — žyŭ i zajmaŭsia historyjaj Bielarusi prof. Ihnat Daniłovič.
- 1788-1877 — žyŭ i pracavaŭ biełaruski etnograf Ivan Nasovič.
- 1791-3 traŭnia — sojm Rečypaspalitaj pryniaŭ novuju kanstytucyju, jakaja likvidavala aŭtanomiju Vialikaha Kniastva Litoŭskaha.
- 1792-1852 — žyŭ i zajmaŭsia historyjaj i etnagrafijaj Bielarusi Ivan Hryharovič.
- 1793 — druhi padzieł Rečypaspalitaj i dałučeńnie centralnaj častki Bielarusi da carskaj Rasiei.
- 1793-1860 — žyŭ i pracavaŭ prof. Jazep Jaraševič, jaki zajmaŭsia statystykaj i etnagrafijaj Hrodzienskaj hubierni.
- 1794-1851 — žyŭ i pracavaŭ Jan Baraščeŭski — polski i biełaruski paet.
- 1794 — paŭstańnie ŭ Rečypaspalitaj i VKL pad kiraŭnictwam Tadevuša Kaściuški, u jakim brali ŭdział biełaruskija sialanie.
- 1795 — trejci padzieł Rečypaspalitaj i dałučeńnie zachodniaj častki Bielarusi da carskaj Rasiei.
- 1796-1847 — žyŭ i pracavaŭ Jan Čačot — pryjaciel Adama Mickieviča, polski i biełaruski paet z Navahradčyny, siabra Tavarystva Filamataŭ u Vilni.
- 1797 — pačalasia budova kanału, jaki zlučaŭ basejn Dniepru z Dźvinoj.
- 1803 — stvareńnie Vilenskaj Školnaj Akruhi, u jakuju ŭvajšli biełaruskija ziemli.

- 1807-1884 — žyćcio i dziejność biełaruskaha piśmieńnika i dramaturha Vincuka Dunina-Marcinkieviča.
- 1810 — M. K. Ahinski pradtaviu Alaksandru I projekt adnovy Vialikaha Kniastva Litoŭskaha ŭ sajuzie z Rasiejaj.
- 1811-1886 — žyŭ i pracavaŭ Alaksandar Rypinski — biełaruski i polski paet, mastak, falklaryst i knihavydaviec.
- 1812-12 červienia — pačatak vajny Napoleona z Rasiejaj.
- 1812 — Napoleon paklikaŭ Časovuju Komisiju Uradu Vialikaha Kniastva Litoŭskaha.
- 1812 — listapad — razhrom francuskich vojskaŭ rasiejaskaj carskaj armijaj.
- 1812-1856 — žyŭ i pracavaŭ Ramuald Drucki-Padbiarieski — polski i biełaruski litaraturavied, falklaryst.
- Pašla 1812 h. — paŭstała paema *Eneida navyvarat* u biełaruskaj movie, jakuju apublikavana ŭ 1845 h. u časapisie „Majak”.
- 1813-1891 — žyŭ i pracavaŭ biełaruski paet Paŭluk Bahrym.
- 1813, 1817-1820 — antyfeŭdalnyja vystupieñni sialan na Viciebščynie, Vilenščynie, Mienščynie i Hrodzienščynie.
- 1814-1873 — žyćcio i dziejność Eŭstacha Tyškieviča — zakładčyka Archealahičnaha Muzeju ŭ Vilni, jaki pašviačaŭ mnoha ŭvahi minuŭščynie Biełarusi.
- 1816, 1818-1825 — dziejność tajnych tavarystvaŭ Sajuzu Vyratavañnia i Sajuzu Dziekabrystaŭ, Paŭnočnaha i Paŭdniovaaha Tavarystvaŭ.
- 1817-1823 — dziejność Tavarystva Filamataŭ, jakoje m.in. zajmalašia kulturna-ašvietnickaj pracaj i vyvučañniem kultury biełaruskaha narodu.
- 1819-1886 — žyćcio i dziejność Adama Hanory Kirkora — historyka, etnohrafa i publicysta, jaki zajmaŭsia historyjaj Biełarusi.
- 1820-1823 — u Vilni pravodziła dziejność Tavarystva Filaretaŭ, sarhanizavanaje siabrami Tavarystva Filamataŭ.
- 1821 — u Barysavie paŭstała fabryka zapalkaŭ.
- 1822 — u Hrodnie paŭstała tytuniovaja fabryka.
- 1823-1862 — žyćcio i dziejność Uładysłava Syrakomli — polska-ha i biełaruskaha paeta.
- 1826-1900 — žyćcio i dziejność biełaruskaha etnohrafa Paŭta Šejna.
- 1827-1898 — žyćcio i dziejność rasiejaskaha etnohrafa Piatra Biassonava, jaki žbiraŭ biełaruski falklor.
- 1829-1850 — dziejność Biełaruskaj Školnaj Akruhi.
- 1830-1831 — paŭstañnie ŭ Polšczy, na Biełarusi i Letuvie suproč carskaj ułady.

- 1831 — skasavaŋnie vaŋnaŋci *Statutu VKL* z 1588 h. u Viciebskaj i Mahiloŋskaj huberniach.
- 1832 — carskaja ŋlada začyniła Vilenski Universytet.
- 1838-1864 — ŋyćcio i dziejnaŋć Kastusia Kalinoŋskaha — prava-dyra paŋstaŋnia na Bielarusi ŋ 1863 h.
- 1840 — u Hory-Horkach paŋstała ziemlarobskaja ŋkoła.
- 1840 — skasavaŋnie *Statutu VKL* z 1588 h. u Vilenskaj, Hrodzien-skaj i Mienskaj huberniach, i zabarona ŋŋyvaŋnia nazo-vaŋ ŋ „bielaruskija” hubierni.
- 1840-1900 — ŋyćcio i dziejnaŋć bielaruskaha paeta, piŋmieŋnika i dziejača Franciŋŋka Bahuŋeviča.
- 1845-1910 — ŋyćcio i dziejnaŋć bielaruskaha etnohrafa Mikałaja Nikifarouŋskaha.
- 1853-1923 — ŋyćcio i dziejnaŋć polskaha etnohrafa Michała Fe-daroŋskaha, jaki ŋbiraŋ bielaruski falklor.
- 1855-1922 — ŋyćcio i dziejnaŋć bielaruskaha etnohrafa Jeŋdaki-ma Ramanava.
- 1846 — antyfeŋdalnyja vystupleŋni sialan Hrodzienŋčyny.
- 1846-1849 — dziejnaŋć tajnaha Sajuzu Litoŋskaj Moładzi.
- 1848 — adkryćcio Ziemlarobskaha Instytutu ŋ Hory-Horkach.
- 1851-1924 — ŋyćcio i dziejnaŋć bielaruskaha historyka i krajaz-naŋca Alaksieja Sapunova.
- 1852 — trupa Vincuka Dunina-Marcinkieviča vystaviła ŋ Miensku pierŋuju bielaruskuju operu *Sielskaja idylja* (*Sialanka*) z muzykaj Stanisłava Maniŋski, rodan z akolic Mienska.
- 1856-1881 — ŋyćcio i dziejnaŋć Ihnata Hryniavickaha.
- 1859 — carskaja ŋlada zabaraniła drukavač bielaruskija kniŋki łacinskimi litarami.
- 1859-1934 — ŋyćcio i dziejnaŋć vydatnaha bielaruskaha dziejača prof. Branisłava Epimach-ŋypiły.
- II pałova XIX st. — pajaviłasia bielaruskaja paema *Taras na Par-nasie*.
- 1861-1931 — ŋyćcio i dziejnaŋć vydatnaha bielaruskaha history-ka prof. Jaŋchima Karskaha.
- 1861 — zniasieŋnie pryhonnaha prava ŋ Rasiejskaj imperyi.
- 1861 — u Varŋavie vydadziena zborniĉak *Pieŋni naboŋnyja*.
- 1862 — u Varŋavie vyjŋaŋ bielaruski *Elementaŋ dla dobrych dzie-tak katalikoŋ*.
- 1862 — Branisłaŋ ŋvarce vydaŋ bielaruskija revalucyjnyja braŋury *Hutarki*.
- 1862-1863 — Kastuŋ Kalinoŋski redahavaŋ i tajna vydavaŋ pierŋy bielaruski ĉasapis *Muŋyĉkaja Praŋda*.

- 1864-1940 — жыццiо i dziejnaść Alaksandra Sieržputoŭskaha — biełaruskaha vučonaha, etnohrafa i falklarysta.
- 1867 — carskaja rasiejskaja ŭłada zabaranila drukavač u biełaruskaj movie.
- 1867-1934 — жыццiо i dziejnaść vydatnaha biełaruskah historyka prof. Mitrafana Doŭnar-Zapolskaha.
- 1868-1922 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha pišmieńnika Jadvihina Š. (Antona Lavickaha).
- 1869-1894 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Adama Hurynoviča.
- 1871-1932 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha kampazytara ŭładzimiera Teraŭskaha.
- 1871 — pačatak budovy čyhunki na Bielarusi.
- 1872-1964 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha kampazytara Vasila Załatarova.
- 1873 — zasnavańnie kamercyjnaha banku ŭ Miensku.
- 1874-1941 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha dziejača i vydaŭca Alaksandra ŭłasava.
- 70 hady XIX st. — paŭstavańnie narodnickich hurtkoŭ na Bielarusi.
- 1876 — paŭstaŭ narodnicki hurtok u Miensku i adbyłasia zabastoŭka rabočych čyhunačnaj majstroŭni ŭ Miensku.
- 1876-1916 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaj paetki Ciotki (Aloizy Paškievič).
- 1876-1952 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha dramaturha Jeŭščihnieja Miroviča.
- 1877-1937 — жыццiо i dziejnaść Antona Hrynieviča — vydaŭca i žbiralnika biełaruskaha falkloru.
- 1877-1976 — жыццiо i dziejnaść Radaŭłava Astroŭskaha — staršyni BCR.
- 1878-1921 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Andreja Ziaziuli (ks. Alaksandra Astramoviča).
- 1879-1928 — жыццiо i dziejnaść Piotry Krečeŭskaha — staršyni BNR.
- 1880-1943 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha dziejača prof. Vacłava Ivanoŭskaha.
- 1881-1919 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha dziejača Ivana Łuckieviča.
- 1881 — paŭstała tajnaje ziemstva biełaruskich studentaŭ u Pieciarburhskim Uniwersytecie.
- 1881-1 sakavika — biełaruskі revalucyjner Ihnat Hryniavicki za biŭ bombaj cara Alaksandra II.
- 1881-1931 — жыццiо i dziejnaść vydatnaha biełaruskaha dziejača

- i historyka Usievałada Ihnatoŭskaha.
- 1882-1942 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha narodnaha paeta Janki Kupały.
- 1882-1956 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha narodnaha paeta Jakuba Kołasa.
- 1882-1937 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha dramaturha Uładysłava Hałubka.
- 1883-1938 — жыццiо i dziejnaść vydatnaha biełaruskaha dziejača i historyka Vaclava Łastoŭskaha.
- 1883-1956 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Janki Byliny (ks. Jana Siemaškieviča).
- 1883 — zasnavańnie fabryki kryštalu „Nioman” u Lidzkim paviecie.
- 1883-1971 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha piśmieńnika Janki Maŭra.
- 1884-1946 — жыццiо i dziejnaść Antona Łuckieviča — biełaruskaha dziejača, publicysta i premiera ŭradu BNR.
- 1884 — u Pieciarburhu vyjšaŭ nielehalny biełaruski narodnicki časapis *Homon*.
- 1885-1969 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha piśmieńnika i vučonaha Michała Hramyki (Michasia Aleksandroviča).
- 1886 — zabastoŭka rabočych čyhunačnych majstroŭniaŭ u Homieli.
- 1886-1902 — vychodziła pryčilnaja biełarusam hazeta „Minskij Listok”.
- 1886-1958 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha kampazytara Alaksieja Turankova.
- 1886-1941 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Žmitraka Biaduli (Samuiła Płaŭnika), żydoŭskaha pachodžańnia.
- 1887-1920 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Alesia Haruna (Alaksandra Prušynskaha).
- 1887-1937 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha nacyjnalnaha dziejača ks. Vincuka Hadleŭskaha.
- 1889 — vyjšła drukam paema *Taras na Parnasie*.
- 1890-1926 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Kazimiera Svajaka (ks. Kanstancina Stepoviča).
- 1890-1972 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha kampazytara Mikajaja Aładava.
- 1890-1978 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta i piśmieńnika Vincuka Advažnaha (ks. Jazepa Hermanoviča).
- 1891-1917 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Maksima Bahdanoviča.

- 1891-1976 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha dziejača, filolaha i historyka dr. Janki Stankieviča.
- 1892-1938 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Alesia Hurło (Alaksandra Kandratoviča).
- 1892-1938 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha dziejača i filolaha Branisłava Taraškiieviča — pravadyra Bielaruskaj Sialanska-Rabotnickaj Hramady.
- 1892 — pačaŭ jezdzić konny tramvaj u Miensku.
- 1893-1938 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha piśmieńnika i litaturavieda Maksima Hareckaha.
- 1893-1970 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha kampazytara Jaŭhiena Cikockaha.
- 1893-1895 — zabastoŭki rabočych čyhunačnych majstroŭniaŭ u Pinsku, Homieli i Miensku.
- 1895 — pačala pracavač elektrastancyja ŭ Miensku.
- 1895 — pieršaje šviatkavańnie 1 Maja ŭ Miensku.
- 1895-1937 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha dziejača, filolaha dr. Ihnata Dvarčanina — pravadyra Zmahańnia.
- 1896-1978 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha dziejača i piśmieńnika ks. dr. Piotra Tatarynoviča.
- 1896 — u Pieciarburhu isnaŭaŭ hurtok studentaŭ Bielarusaŭ.
- 1897 — pieršy ŭsieahulny pierapis nasielnictva ŭ carskaj imperyi.
- 1898 — pieršy zjezd RSDRP u Miensku.
- 1898 — u Viciebsku pačaŭ jezdzić tramvaj.
- 1898 — u Miensku paŭstała Tavarystva Pryhožych Mastactvaŭ.
- 1899 — zabastoŭki rabočych čyhunačnych majstroŭniaŭ u Homieli i zabastoŭka rabočych tytuniovaj fabryki ŭ Hrodnie.
- 1899-1938 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha piśmieńnika Adama Babareki.
- 1900 — zasnavańnie Inopradzilnaj fabryki „Dźvina” ŭ Viciebsku.
- 1900-1933 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Uładzimiera Źyłki.
- 1900-1944 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta i piśmieńnika Kuźmy Čornaha.
- 1900-1960 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha kampazytara Ryhora Puksta.
- 1900-1981 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha śpievaka Michasia Zabejdy-Sumickaha.
- 1901-1941 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Michasia Zareckaha.
- 1901 — palityčnyja demanstracyi i zabastoŭki ŭ Miensku, Viciebsku, Smarhoni, Kojdanavie i inš. Pačynajuć paŭstavać pra-

fesyjnalnyja sajuzy.

- 1902-1964 — žyćcio i dziejnaść biełaruskaha paeta Jazepa Puščy.
- 1902-1950 — žyćcio i dziejnaść biełaruskaha kampažytara Nieściera Sakałoŭskaha.
- 1902-1960 — žyćcio i dziejnaść biełaruskaha paeta Michasia Mašary.
- 1902 — vydadzieny byŭ nielahalna biełaruski časapis „Svaboda”.
- 1902 — paŭstała Biełaruskaja Sacyjalistyčnaja Hramada.
- 1902-1905 — vychodziła prychilnaja Biełarusam hazeta „Sieviero-Zapadnyj Kraj”.
- 1903-1904 — Studencki Kruh Biełaruskaje Narodnaje Aśviety vydaje džvie biełaruskija knižki, choć carskaja ŭlada zabaraniała drukavač u biełaruskaj movie.
- 1903-1938 — žyćcio i dziejnaść biełaruskaha paeta Todara Kłaštoraha.
- 1903-1904 — demanstracyi i zabastoŭki amal na ŭsich biełaruskich ziemlach suproč carskaj ŭlady.
- 1904-1905 — paŭstali na Biełarusi ŭ roznych haradoch hurtki RSDRP.
- 1904-1929 — žyćcio i dziejnaść biełaruskaha paeta Paŭluka Trusa.
- 1905-1907 — revalucyja ŭ carskaj imperyi, jakaja mieła šyroki zasiah na Biełarusi. Zabastoŭki i demanstracyi adbyvalisia amal va ŭsich haradoch i mnohich wioskach. U Miensku palicyja razhaniajučy mitynh zabiła bolš 80 čaławiek, a ŭ Viciebsku — 18 čaławiek.
- 1905-17.X. — car vydaŭ manifest, abiacajučy svabodu słowa, sumleńnia, schodaŭ, manifestacyjaŭ, amnestyju i h.p. Manifest dazvalaŭ drukavač knižki, časapisy i inšyja druki ŭ biełaruskaj movie.
- 1905-1940 — žyćcio i dziejnaść biełaruskaha paety Uładzimiera Chadyki.
- 1905-1969 — žyćcio i dziejnaść biełaruskaha paeta Piatra Hlebki.
- 1905-1980 — žyćcio i dziejnaść biełaruskaha paeta Piatusia Broŭki.
- 1906 — vychodziŭ biełaruski časapis „Naša Dola” ŭ Vilni.
- 1906 — u Pieciarburhu paŭstała biełaruskaja vydavieckaja supotka „Zahlanie sonca i ŭ naša akonca”.
- 1906 — u Miensku paŭstała biełaruskaje Vydavieckaje Tavarystva „Minčuk”.
- 1906-1963 — žyćcio i dziejnaść biełaruskaha paeta i piśmieńnika Andreja Aleksandroviča.

- 1907-1980 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Siarhieja Dzierhaja
- 1907 — paŭstała pieršaja biełaruskaja trupa Ihnata Bujnickaha.
- 1907 — žezd biełaruskich nastauńnikaŭ; paŭstaŭ Bielaruski Nastauńnicki Sajuz.
- 1908 — vyjšaŭ pieršy zbornik vieršaŭ *Žalejka* Janki Kupały.
- 1908 — u Vilni paŭstała biełaruskaje Vydavieckaje Tavarystva „Naša Chata”.
- 1909 — paŭstavali hurtki biełaruskaje moładzi ũ Hrodnie, Pieciarburhu i inšych haradoch.
- 1909-1943 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Siarhieja Darožnaha (Siarhieja Sierady).
- 1910 — vyjšaŭ pieršy zbornik vieršaŭ *Pieśni žalby* Jakuba Kołasa.
- 1910-1911 — u Vilni isnavala Bielaruskaje Vydavieckaje Tavarystva „Pałačanin”.
- 1910-1983 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaj paetki Łarysy Hienijuš.
- 1911 — u Viciebsku paŭstaŭ addzieł Maskoŭskaha Archealahičnaha Instytutu.
- 1912 — pačaŭ vychodzić biełaruski litaraturny časapis „Maładaja Bielaruš”.
- 1913-1915 — u Vilni vychodziŭ biełaruski katalicki časapis „Bielarus” i paŭstała Bielaruskaja Złučnaść, jakaja ũ 1917 h. pieratvaryłasia ũ Bielaruskuju Chryścijanskuju Demakratyju.
- 1913 — vyjšaŭ z druku zbornik vieršaŭ *Vianok* Maksima Bahdanoviča.
- 1913 — adbyłasia pieršaje pradstaŭleńnie kamedyi Janki Kupały *Paŭlinka* ũ Vilni.
- 1914 — pačało pracavać cementnaje pradpryjemstva ũ Krasnym Siale kala Vaŭkavyska.
- 1914-1918 — pieršaja sušvietnaja vajna.
- 1914-1978 — жыццiо i dziejnaść biełaruskaha paeta Arkadzia Kulašova
- 1914-1981 — жыццiо i dziejnaść ks. Časłava Sipoviča — marjanina, Tytularnaha Biskupa Maryjaminskaha, Apostalskaha Vizytatara dla Bielarusaŭ, zakładčyka Bielaruskaha Muzeju i Biblijateki im. Franciška Skaryny ũ Londanie.
- 1915 — akupacyja vojskami Niamieččyny terytoryi Bielarusi na linii Džvinsk—Pastavy—Baranavičy—Pinsk.
- 1915 — u Vilni paŭstali Bielaruski Kamitet Pomačy Paciarpieŭšym ad Vajny, Bielaruski Nacyjanalny Kamitet i Chryścijanskaja Złučnaść, jakaja paźniej pieratvaryłasia ũ Bielaruskuju

Chryścijanskuju Demakratyju.

- 1916 — arhanizavaŋnie biełaruskich pačatkavych škołaŋ na biełaruskich ziemiach akupavanych Niamieččynaj i adčynieŋnie pieršaje biełaruskaje nastaŋnickaje seminary i ŋ Švislačy kala Vaŋkavyska.
- 1916 — paŋstała Biełaruskaja Partyja Narodnych Sacyjalistaŋ.
- 1916 — u Vilni paŋstaŋ Biełaruski Klub z dramatyčnym hurtkom.
- 1916-1918 — u Vilni vychodziŋ biełaruski časapis „Homan”.
- 1916 — u Pietrahradzie vychodzili biełaruski katalicki časapis „Švietać” i biełaruski radykalny časapis „Dziannica”.
- 1916 — biełaruskija pradstaŋniki brali ŋdzieł u miŋnarodnych kanferencyjach u Štakholmie i Lazaŋnie.
- 1917-27.II. — Lutaŋskaja revalucyja ŋ Rasiei skinuła cara.
- 1917 — sakavik — ŋjezd Biełaruskaj Sacyjalistyčnaj Hramady i ŋjezd pradstaŋnikoŋ usich palityčnych biełaruskich partyjaŋ u Miensku.
- 1917 — sakavik — stvareŋnie Mienskaha Savietu Rabočych i Sałdackich Deputataŋ i milicyi ŋ Miensku.
- 1917 — krasavik — u Maskvie adbyŋsia ŋjezd pravasaŋnaha duchavienstva z Biełarusi.
- 1917-24.IV. — u Miensku paŋstała Tavarystva Biełaruskaj Dramy i Kamedyi.
- 1917-5.V. — Biełaruskaja Sacyjalistyčnaja Hramada pačala vydavać svoj orhan — časapis „Hramada”.
- 1917-24 i 25.V. — ŋjezd biełaruskaha katalickaha duchavienstva ŋ Miensku.
- 1917-28.V. — pačala vychodzić hazeta „Volnaja Biełaruš” u Miensku. Vychodziła jana da kanca 1918 h. pad redakcyjaj Jazepa Losika.
- 1917-27.VII. — pačau vychodzić bašavicki casapis „Zvezda” ŋ Miensku.
- 1917-4.VI. — kanferencyja BSH u Pietrahradzie.
- 1917-5 i 6.VIII. — sesija Centralnaj Rady Biełaruskich Arhanizacyjaŋ.
- 1917 — ŋnovieŋ — Biełaruski Nacyjanalny Kamitet pryŋiaŋ deklaracyju ab niezaleŋnaści Litvy i aŋtanomnym razhraničeŋni biełaruskich i letuviskich ziemiŋ pavodle maččynaj movy.
- 1917 — u Pietrahradzie pačau vychodzić biełaruski časapis „Krynica”. U 1918 h. vychodziła jana ŋ Miensku, a ad 1919 h. — u Vilni i była orhanam Biełaruskaj Chryścijanskaj Demakratyi.
- 1917 — kastryčnik — paŋstała Biełaruskaja Vajskovaja Kamisija.

- 1917-24-25.X. — Vialikaja Kastryčnickaja revalucyja ũ Rasiei i pieraniaćcie ũłady savietaŕami (balšavikami) pad kiraŭnictwam ũładzimiera Iliča Lenina.
- 1917-27.X. — Valikaja Bielaruskaja Rada, Bielaruskaja Sacyjalistyčnaja Hramada, Bielaruskaja Narodnaja Partyja Sacyjalistaŭ, Bielaruskaja Vajskovaja Kamisija i inš. vydali hramatu da Bielaruskaha Narodu, zaklikajučy da abarony svobody i svaich pravoŭ.
- 1917 — paŭstaŭ Časovy Hramadzki Kamitet Paradku ũ Miensku.
- 1917 — listapad — saviety pad kiraŭnictwam balšavikoŭ ustanavili svaju ũladu na ũsioj nieakupavanaj Niamieččynaj terytorii Bielarusi.
- 1917-5-18.XII. st.st. — u Miensku adbyŭsia Usiebielaruski Kanhres, jaki savieckaja ũlada raspušćila ũnočy z 17 na 18.XII. st.st., a z 30 na 31.XII. novaha stylu.
- 1918-31.I. — stvorana Bielaruski Nacyjnalny Kamisaryjat (Bielnackom) pry Narkamacie SNK RSFSR.
- 1918-20.II. — paŭstaŭ pieršy bielaruski ũrad pad nazovam Bielaruski Narodny Sakrataryjat pad kiraŭnictwam Jazepa Varonki.
- 1918-21.II. — Vykanaŭčy Kamitet Rady Usiebielaruskaha Kanhresu vydaŭ pieršuju ũstanoŭčuju hramatu.
- 1918-21.II. — zaniaćcie Mienska niamieckim vojskam i ziamiel pałożanych na ũschod ad Mienska da Oršy.
- 1918 — luty-červieŕ — paŭstajuč tajnyja balšavickija arhanizacyi na Bielarusi.
- 1918-1.III. — uznaŭleŕnie vydavaŕnia časapisu „Dziannica”, jaki staŭsia orhanam Bielnackomu.
- 1918-3.III. — padpisaŕnie mirnaha dahavoru ũ Brešćie pamiž Savieckaj Rasiejaj i Niamieččynaj.
- 1918-9.III. — Vykanaŭčy Kamitet Rady Usiebielaruskaha Kanhresu vydaŭ druhuju ũstanoŭčuju hramatu.
- 1918 — sakavik — Rada Kanhresu pierajmienavana na Radu Bielaruskaj Narodnaj Respubliki.
- 1918-25.III. — Rada Bielaruskaj Narodnaj Respubliki abviašćila niezaležnašć Bielarusi, vydajučy trećuju ũstanoŭčuju hramatu.
- 1918 — u paŭlovie hodu — nastupiŭ padzieŕ u Bielaruskaj Sacyjalistyčnaj Hramadzje; paŭstali Bielaruskaja Partyja Sacyjalistaŭ-Demakrataŭ i Bielaruskaja Partyja Sacyjalistaŭ Revalucyjaniaeraŭ (eseraŭ).
- 1918-17-21.VII. — u Maskvie adbyŭsia žjezd biežancaŭ z Bielarusi.

- 1918 — zasnavańnie pedahahičnych instytutaŭ u Miensku i Viciebsku.
- 1918-9.X. — Bielaruski Narodny Sakrataryjat pierajmienavana na Radu Ministraŭ BNR. Staršynioju-premjeram uradu naznačana Antona Łuckieviča.
- 1918-13.XI. — saviackaja ũlada anulavała mirny dahavor z Niemieččynaj, padpisany ũ Breście.
- 1918-20.XI. — padpisany dahavor ab družbie miž Vilenskaj Bielaruskaj Radaj i Letuviskaj Tarybaj.
- 1918-10.XII. — niemieckaje vojska pieradało ũladu saviackaj ũladzie i pakinuła Miensk.
- 1918-30-31.XII. — I ũjezd Kamunistyčnaj Partyi (bašavikoŭ) u Smalensku i pryniaćcie pastanovy ab utvareńni Bielaruskaj Saviackaj Sacyjalistyčnaj Respubliki. Časovy ũrad Saviackaj Bielarusi ũznačalvaŭ Ciška Hartny (ũmicier ũłunovič).
- 1918-1983 — ũyćcio i dziejnaść bielaruskaha paeta i pišmieńnika Alesia Bačyły.
- 1919-1.I. — abviaščeńnie Bielaruskaj Saviackaj Sacyjalistyčnaj Respubliki.
- 1919 — urad BNR vyjechaŭ u Vilniu i Hrodna.
- 1919-2-3.II. — I Usiebiełaruski ũjezd Savietaŭ abvieściŭ pieršuju kanstytucyju BSSR.
- 1919-27.II. — abjednańnie BSSR z LSSR.
- 1919-7.IV. — uznaviŭ pracu Ziemiłarobski Instytut u Hory-Horkach.
- 1919-7.IV. — polskaje vojska zaniało Vilniu i mnohija abšary Bielarusi.
- 1919-8.VIII. — polskaje vojska zaniało Miensk, a pašla Słuck, Ihumień, Novy Barysaŭ, Babrujsk.
- 1919 — u Vilni paŭstała Bielaruskaja Himnazija.
- 1919-1920 — Bielaruskaja Vajskovaja Kamisija arhanizavała bielaruskija vajsковыja addziety, ale biaz bolšych asiahnieńniaŭ.
- 1920-1.II. — pačala vychodzić hazeta „Saviackaja Bielaruś” u Smalensku.
- 1920-4.VII. — pačaloisia nastupleńnie saviackaha vojska na cełym froncie z polskim vojskam. 9.VII. saviackaje vojska zaniało Miensk, 19.VII. — Hrodna, 1.VIII — Breść i zbližałasia da Varšavy. Pašla prymušana było adstupać.
- 1920-9.VIII. — paŭstała Centralnaje Biuro KP(b) Bielarusi.
- 1920-14.IX. — u Miensku adkryta Bielaruski Dzieržaŭny Dramačny Teatr (ad 1926 h. — BDT-1 im. Janki Kupały).

- 1920-24-27.IX. — adbyŭsia I Žjezd Kamsamoŭ Biełarusi.
- 1920-14.XI.-28.XII. — paŭstańnie suproć saviieckaj ułady na Słuččynie pad kiraŭnictwam Uładzimiera Prakuleviča, anastasa Ancypoviča i Antona Sokal-Kutyłoŭskaha pry pomačy z boku Polšcy.
- 1920 — paŭstaŭ u BSSR Biełaruski Politechničny Instytut.
- 1920-1982 — žyćcio i dziejnaść biełaruskaha piśmieńnika Andreja Makajonka.
- 1921-18.III. — padpisańnie mirnaha dahavoru SSSR z Polščaj, na asnovie jakoha Zachodniaja Biełarus znajšlasia pad uładaj Pošcy, a va ŭschodniaj stabilizavałasia saviieckaja ŭłada.
- 1921 — u SSSR, a hetym samym i ŭ BSSR, uviedziena była novaja ekanamičnaja palityka (NEP), apracavanaja Leninam.
- 1921-18.IV. — CVK BSSR pastanaviŭ sarhanizavać u Miensku Biełaruski Dzieržaŭny Uniwersytet.
- 1921-7-13.V. — adbyŭsia I Usiebiełaruski Žjezd prafesyjnalnych sajuzaŭ u Miensku.
- 1921-12-13.VII. — žjezd biełaruskich katalickich ksiandzoŭ u Vilni.
- 1921 — u Miensku zasnavana biblijateku Biełaruskaha Dzieržaŭnaha Uniwersytetu im. U. I. Lenina.
- 1921 — u Vilni zasnavana Tavarystva Biełaruskaj Škoły i Biełaruski Muzej im. Ivana Łuckieviča.
- 1921-1976 — žyćcio i dziejnaść biełaruskaha piśmieńnika Ivana Mieleža.
- 1921-25.IX. — u Prazie Českaj adbyłasia Usiebiełaruskaja Kanferencyja.
- 1922-30.I. — u Miensku paŭstaŭ Instytut Biełaruskaj Kultury.
- 1922-23.VII. — Sabor Biełaruskaj Pravasłaŭnaj Carkvy ŭ Miensku.
- 1922 — aryšty siarod Biełarusaŭ u Polskaj Rečypaspalitaj. U vastrohach siadziela bolš 20 tysiač čalaviek.
- 1922 — u Vilni paŭstaŭ Biełaruski Vybarčy Kamitet, jaki braŭ udział u vybarach u polski sojm i senat, dy zdabyŭ 11 mandataŭ u sojm i 3 mandaty ŭ senat. Biełaruskija pasły i senatary stvaryl Biełaruski Pasolski Klub, staršynioj jakoha byŭ Branisłaŭ Taraškievič.
- 1922 — Biełarusy ŭ Polskaj Rečypaspalitaj mieli biełaruskija himnazii ŭ Vilni, Radaškovičach, Navahradku, Niašviży i Klecku, a takža nastauńnickija seminarij ŭ Svištačy i Barunach.
- 1922-1923 — u Vilni isnavala Biełaruskaja Revalucyjnaja Arhanyzacyja, z jakoj paŭstała nielehalnaja Kamunistyčnaja Partyja Zachodniaj Biełarusi. Vydavala jana svaje biełaruskija časapisy.

- 1923-14.III. — Rada Ambasadoraŭ pryznała hranicy Poľščy, a hetym samym i padzieł Biełarusi.
- 1923 — u Miensku adkryta Dom-Muzej I Źjezdu RSDRP.
- 1923 — zasnawańnie mastackaha technikum u Viciebsku.
- 1923 — u Miensku paŭstała biełaruskaje litaraturnaje abjednańnie „Maładniak”
- 1923-1932 — u Miensku vychodziu biełaruski litaraturny časapis „Maładniak”.
- 1923 — u Biełastoku adbyšsia sudovy pracas 45 biełaruskich dziejačoŭ.
- 1924-21.I. — pamior U. I. Lenin, pa śmierci katoraha hałoŭnuju rolu u SSSR adyhryvaŭ J. V. Stalin.
- 1924-7.III. — Prezydium CVK SSSR pastanaviła abjednać u składzie BSSR usie ziemli Savieckaha Sajuzu z bolšaściu biełaruskaha nasielnictva.
- 1924 — polskija ŭłady nie dali dazvołu biełaruskim katalickim ksiandzom stvaryć svaju arhanizacyju „Śvietač”.
- 1924 — zasnavana Veterynarny Instytut u Viciebsku.
- 1924 — zasnawańnie Biełdziaržkino u BSSR.
- 1925-4-10.I. — u Miensku adbyšsia I Usiebiełaruski Źjezd Nastaŭnikaŭ.
- 1925 — zasnawańnie fundamentalnaj biblijateki u Miensku, jakaja paźniej stałasja Biblijatekaj Akademii Navuk BSSR.
- 1925-25.VI. — nastupiŭ razłam u Biełaruskim Pasolskim Klubie u polskim sojmie. Šaćioch radykalnych pastoŭ i adzin senatar na čale z Branisławam Taraškiewičam stvaryli Klub Biełaruskaj Sialanska-Rabotnickaj Hramady, a rešta astałasja u Biełaruskim Pasolskim Klubie, staršynioj jakoha vybrana Fabijana Jaremiča.
- 1925-1927 — Biełaruskaja Sialanska-Rabotnickaja Hramada razviła šyrokuju dziejnaść, vydavała svaje časapisy i zhurtawała bolš 100 tys. siabroŭ.
- 1925 — u Vilni paŭstaŭ Biełaruski Sialanski Sajuz, jaki vydavaŭ „Sialanskiju Nivu”. Na čale BSS stajali pasty Fabijan Jaremič i Vasil Rahula.
- 1925 — redakcyja časapisu „Krynica” prymušana była zmianić svoj nazoŭ na „Biełaruskuju Krynicu”.
- 1925 — Ziemiarski Instytut u Hory-Horkach pieratvorana u Biełaruskuju Sielska-Haspadarčuju Akademiju.
- 1925-25-27.XI. — adbyšsia źjezd litaraturnaha abjednańnia „Maładniak”.

- 1926-7.IV. — ułady BSSR uviali abaviazkavaje pačatkavaje navučańnie.
- 1926 — paŭstała Tavarystva Kulturnaj Suviazi BSSR z zahranicaj.
- 1926-26.V. — paŭstała biełaruskaje litaraturnaje abjednańnie „Uzvyšša” ũ Miensku.
- 1926 — u Viciebsku paŭstaŭ Bielaruski Dzieržaŭny Dramatyčny Teatr.
- 1926 — vykanana pieršy biełaruski mastacki film „Lasnaja byl”.
- 1926 — u Vilni paŭstaŭ Bielaruski Instytut Haspadarki i Kultury.
- 1926-1941 — z inicjatyvy dziejačoŭ BChD i BSS u Vilni isnavala Bielaruskaja Drukarnia im. Fr. Skaryny, jakaja drukavala biełaruskija časapisy i nadrukavala bolš 150 biełaruskich knižak.
- 1927 — u BSSR uviedziena druhuju kanstytucyju.
- 1927 — u Miensku adbyŭsia I Usiebiełaruski Žjezd Kaŭhasaŭ.
- 1927-15.I. — polskaja ũlada razhramiła Bielaruskuju Sialanska-Rabotnickuju Hramadu, pravodziačy masavyja aryšty siarod jaje dziejačoŭ.
- 1927-11.IV. — vilenski katalicki arcybiskup zabaraniŭ katalikom naležać da Bielaruskaj Chryścijanskaj Demakratyi i čytać jejny orhan časapis „Bielaruskaja Krynica”.
- 1927 — paŭstaŭ Bielaruski Navukova-Dašledčy Instytut Sielskaj i Lasnoj Haspadarki ũ Miensku.
- 1927 — u Asinaŭcy kala Oršy pačata budavać elektrastancyju.
- 1927-1931 — u Miensku vychodziŭ biełaruski litaraturny časapis „Uzvyšša”.
- 1927-1931 — u Vilni vychodziŭ biełaruski časapis dla dzieci „Zaranka” pad redakcyjaj Zoški Vieras (Ludviki Vojcikavaj).
- 1927 — u Miensku paŭstała biełaruskaje litaraturnaje abjednańnie „Połymia”.
- 1928-23.II-22.V. — sudovy praces 56 dziejačoŭ Bielaruskaj Sialanska-Rabotnickaj Hramady (BSRH) u Vilni.
- 1928-17.IV-28.V. — sudovy praces dziejačoŭ BSRH, siabroŭ KPZB i Kamsamoŭ ũ Bielarastoku.
- 1928-9-19.VI. — sudovy praces 75 dziejačoŭ BSRH i siabroŭ KPZB u Hrodnie.
- 1928-1939 — u Vilni vychodziŭ biełaruski katalicki časapis „Chryścijanskaja Dumka” pad redakcyjaj ks. Adama Stankieviča.
- 1928-1930 — dziejaščy BSRH pradaŭžała Zmahańnie pad kiraŭnictwam dr. Ihnata Dvarčanina.
- 1928 — vybary ũ polski sojm i senat, u časio jakich Zmahańnie

- zdabyła 5 mandataŭ u sojm, BChD — 2 mandaty, BSS — 2 mandaty ŭ sojm i 1 mandat u senat. Pasłom u sojm vybrany byŭ takža biełaruski dziejač dr Janka Stankievič.
- 1928 — u Miensku Instytut Bielaruskaj Kultury pieratvorana ŭ Akademiju Navuk BSSR.
- 1929-1939 — u Vilni vychodziŭ biełaruski časapis „Šlach Moładzi”, časta kanfiskavany polskaj cenzuraj.
- 1929 — u Miensku pryniata pieršy piacihadovy plan ražvićcia narodnaj haspadarki i kultury BSSR.
- 1929 — u Miensku pačala pracavać fabryka šviejnych mašyn „Kastryčnik”.
- 1929 — u Babrujsku pačaŭ pracavać drevaapracoučy kaminat.
- 1929 — adbyŭsia I Usiebiełaruski Zlot Pijanieraŭ BSSR.
- 1929 — u Miensku pačaŭ jeździć elektryčny tramvaj.
- 1929-1937 — uvodžańnie kalektyvizacyi sielskaj haspadarki ŭ BSSR.
- 1930 — polskija ŭłady nie dapuścili biełaruskich arhanizacyjaŭ da ŭdziełu ŭ vybarach u polski sojm i senat.
- 1930 — polskija ŭłady razhramili Zmahańnie, pravodziačy masavyja aryšty siarod dziejačoŭ hetaje arhanizacyi.
- 1930 — polskija ŭłady źlikvidavali bolš 300 hurtkoŭ Tavarystva Bielaruskaj Škoły i prystupili da likvidacyi biełaruskich škołaŭ.
- 1930 — u Miensku sarhanizavana studyju opery i baletu.
- 1930 — u Homieli paŭstaŭ ahrapedahahičny instytut (ad 1933 h. pedahahičny instytut).
- 1930 — u Mahilovie pačala pracavać fabryka štučnaha šoŭku.
- 1930 — u Viciebsku pačala pracavać šviejnaja fabryka.
- 1930 — adkryty biełaruskija lesatechničnyja instytuty ŭ Homieli i Miensku (u 1961 h. pieratvorana ich u technalahičnyja instytuty).
- 1930 — u Homieli pačaŭ pracavać Homsielmaš, a ŭ Kryčavie — cementny zavod.
- 1931 — polski sud zasudziŭ pravadyroŭ Zmahańnia — pasłoŭ u sojm na 8 hadoŭ vastrohu.
- 1931 — likvidacyja biełaruskaha nacyjanał-demakratyčnaha ruchu, hetak zvanaj „nacdemaŭščyny” ŭ BSSR.
- 1931 — u Miensku pačala pracavać fabryka Kamunarka, zasnavana teatr junaha (maładoha) hleđača i biełaruski dziaržaŭny vyšejšy pedahahičny instytut (ad 1935 h. Minski Pedahahičny Instytut).
- 1932 — u Miensku pačaŭ vychodzić časapis „Literatura i Mastactva”.

- 1932 — likvidacyja litaraturnych biełaruskich abjednańniaŭ „Maładniak” i „Uzvyšša”, dy stvareńnie Sajuzu Piśmieńnikaŭ BSSR.
- 1932 — u Miensku paŭstali instytut žurnalistyki, vyšejšaja sielska-haspadarčaja škola i biełaruskaja kanservatoryja.
- 1932 — paŭstaŭ Sajuz Kampazytaraŭ BSSR.
- 1932 — u Letuvie paŭstała Biełaruskaje Kulturna-Aśvietnaje Tavarystva.
- 1933 — pamiž Polščaj i SSSR adbyŭsia abmien viaźniami. 39 vydatnych biełaruskich dziejačoŭ BSRH, Zmahańnia i KPZB, jakija znachodzilisia ŭ polskich vastrohach vyjechali ŭ BSSR, dzie amal usie jany pašla abvinavačanyja byli ŭ varožaj dziejnaści na niekaryść Savieckaha Sajuzu i aryštavanyja.
- 1933 — u Miensku paŭstaŭ instytut narodnaj haspadarki.
- 1933-25.V. — pačaŭ pracavać Biełaruski Dziaržaŭny Teatr Opery i Baletu ŭ Miensku.
- 1933 — pačaŭ pracavać škłozavod u Homieli.
- 1933-1936 — u Vilni vychodziŭ „Letapis Tavarystva Biełaruskaj Škoły”.
- 1933-1938 — vychodziŭ biełaruski vunijacki časapis „Da Złučeńnia” pad redakcyjaj a. dr. Antona Niemanceviča, vydavany jezuitami, jakija mieli svoj dom u Albertynie, Słonimskaha pavietu.
- 1934-8-14.VI. — pieršy źjezd piśmieńnikaŭ BSSR.
- 1934 — u Viciebsku adkryta balnicu medinstytutu (ad 1938 h. — Viciebski Medycynski Instytut).
- 1934 — paŭstaŭ Sajuz Architektaraŭ BSSR.
- 1934 — Vilenskuju Biełaruskuju Himnaziju pieratvorana ŭ filiju polskaj Himnazii im. J. Słavackaha. Inšyja biełaruskija himnazii ŭ Radaškovičach, Navahradku, Niašvižu i Klecku byli ŭžo źlikvidavanyja. Źlikvidavanyja byli takža biełaruskija nastaŭnickija seminarijy ŭ Švištačy i Barunach i amal usie biełaruskija pačatkavyja školy ŭ Zachodniaj Biełarusi.
- 1935 — CVK SSSR adznačyŭ BSSR ordenam Lenina.
- 1935-1939 — u Vilni vychodziŭ biełaruski litaraturna-navukovy časapis „Kałošsie” pad redakcyjaj mhr. Janki Šutoviča.
- 1936 — Biełaruskaja Chryścijanskaja Demakratyja ŭ Vilni źmianila svoj nazoŭ na Biełaruskaje Narodnaje Abjednańnie.
- 1936 — Biełaruski Instytut Haspadarki i Kultury i Tavarystva Biełaruskaje Škoły praviali šyrokiju akcyju skłađańnia deklaracyjaŭ na adčyniańnie biełaruskich pačatkavych ško-

- łaŭ u Zachodniaj Biełarusi.
- 1936 — polskija ŭłady spynili dziejnaść Biełaruskaha Instytutu Haspadarki i Kultury ŭ Vilni (4.XII.), a pašla źlikvidavali i Tavarystva Biełaruskaj Škoły.
- 1936-1939 — u Vilni vychodziŭ litaraturna-hramadzki časapis „Biełaruski Letapis”.
- 1937 — polskija ŭłady zabaranili vydavać časapis „Biełaruskaja Krynica” — orhan Biełaruskaj Chryščijanskaj Demakraty.
- 1937 — pryniata novaja kanstytucyja BSSR.
- 1937 — zasnavana Biełaruskuju Dzieržaŭnuju Filarmoniju ŭ Mien-sku. U hetym-ža hodzie ŭ Miensku paŭstaŭ Instytut Fi-zyčnaj Kultury.
- 1937 — novaja chvala aryštaŭ siarod biełaruskich dziejačoŭ u BSSR.
- 1937 — pašla doŭhich starańniaŭ u Varšavie zalehalizavana Aś-vietnaje Tavarystva Biełarusaŭ.
- 1937 — starańniem redakcyi „Šlachy Moładzi” pry pomačy bieła-ruskaha hramadzianstva, pastaŭlena pomnik na mahile biełaruskaha piśmieńnika Jadvihina Š. (Antona Lavicka-ha) na mohiłkach Rosa ŭ Vilni.
- 1937 — adbyŭsia vialiki biełaruski koncert-manifestacyja ŭ akta-vaj zale Vilenskaha Universytetu, na jakim vystupali Mi-chaś Zabejda-Sumicki i biełaruski chor pad kiraŭnictwam Ryhora Šyrmu.
- 1938 — paŭstali Sajuz Mastakoŭ BSSR i Sajuz Kampazytaraŭ BSSR.
- 1938 — u Homieli paŭstaŭ Teatr Lalak BSSR (ad 1950 h. — u Mien-sku).
- 1938 — zasnavana Ansambl Pieśni i Tanca Biełaruskaj Vajennaj Akruhi.
- 1938 — polskija ŭłady departavali ks. Adama Stankieviča z Vilni ŭ klaštar u Słonimie i inž Adolfa Klimoviča — dziejača BChD — z Vilni ŭ Varšavu. Mnohich biełaruskich dzie-jačoŭ departavana z pahraničnaj pałasy Polšcy z BSSR.
- 1939 — CK KP(b)B pryňaŭ pastanovu ab zsiałaŭni chutaroŭ u kał-hasnyja pasiołki.
- 1939 — źnivieŭ — polskija ŭłady aryštavali i vystali ŭ kancetra-cyjny łahier u Biarozie Kartuskaj biełaruskich dziejačoŭ: byłoha senatara Viačasłava Bahdanoviča, redaktara „Šla-chy Moładzi” Jazepa Najdziuka, redaktara „Kałošsia” Jan-ku Šutoviča, supracoŭnikaŭ „Šlachy Moładzi” — Viktara

- Jarmałkoviča, Uładysłava Paŭlukoŭskaha, Alfonsa Šutoviča i inšych.
- 1939-1.IX. — napad hitleraŭskaj Niamieččyny na Polšču; pačatak druhoje sušvietnaje vajny.
- 1939-17.IX. — Čyrvonaja Armija SSSR pačala zajmać ziemli Zachodniaje Bielarusi.
- 1939 — savietskaja ŭlada ŭ Vilni aryštavała Antona Łuckieviča — byŭloha staršyniu ŭradu BNR, Janku Paźniaka — byŭloha redaktara „Bielaruskaj Krynicy”, bielaruskaha piśmieńnika Makara Kraŭcova (Kaścieviča), inž. Antona Nekandu-Trepku i inšych.
- 1939 — savietskaja ŭlada addała Vilniu Letuvie.
- 1939 — u časie savietskaje ŭlady ŭ Vilni vychodziła štodzionnaja bielaruskaja savietskaja hazeta „Vilenskaja Praŭda”.
- 1939 — listapad — Zachodniaja Bielaruś farmalna daŭčana da BSSR.
- 1939 — śniežań — 1940 — červień — u Vilni vychodziu bielaruski časapis „Krynica”.
- 1940 — uznaviła pracu Bielaruskaja Himnazija ŭ Vilni.
- 1940 — u Vilni pracavau Bielaruski Čyrvony Kryž, jaki pamahaŭ Bielarusam paciarpieušym ad vajny, a takža ŭznaviła pracu Bielaruskaje Navukovaje Tavarystva i Bielaruski Muzej im. Ivana Łuckieviča.
- 1940 — sarhanizavana Pedahahičny Bielaruski Instytut u Bielastoku i nastaŭnickija instytuty ŭ Baranavičach, Hrodnie i Pinsku. Adnačasna arhanizavana bielaruskija pačatkavyja školy na terytoryjach byŭoj Zachodniaj Bielarusi.
- 1940 — u BSSR paŭstaŭ Bielaruski Ansabl Pieśni i Tanca pad kiraŭnictwam Ryhora Šyrmu.
- 1941-15-16.V. — Janka Kupała i Jakub Kołas adviedali Vilniu, Bielaruski Muzej im. I. Łuckieviča, Bielaruskuju Himnaziju i spatykalisia z bielaruskimi dziejačami.
- 1941-22.VI. — napad hitleraŭskaj Niamieččyny na SSSR.
- 1941-28.VI. — hitleraŭskija vojski zaniali Miensk i ūsiu Zachodniuju Bielaruś.
- 1941-30.VI. — CK KP(b)B vydaŭ dyrektyvu ab pierachodzie na padpolnuju rabotu partyjnych arhanizacyjaŭ rajonaŭ zaniatych niamieckim vojskam.
- 1941-1.VII. — CK KP(b)B vydaŭ dyrektyvu ab razhortvaŭni partyzanskaj vajny na tyloch voraha.
- 1941 — dla abarony bielaruskich intaresaŭ pad hitleraŭskaj akupacyjaj paŭstali Bielaruskija Nacyjanalnyja Kamitety ŭ Vil-

- ni, Hrodnie, Biełastoku i inšych haradoch.
- 1941 — u Miensku pačali vychodzič biełaruskija časapisy i haze-ty: „Biełaruskaja Hazeta” i „Hołas Vioski”, u Vilni — „Biełaruski Hołas”, u Baranavičach — „Baranavickaja Hazeta” i ũ Biełastoku — „Novaja Daroha”.
- 1941 — arhanizavana biełaruskuju palicyju pad kiraŭnictwam niamieckaj ułady i paklikana ũ mnohich haradoch na stano- višcy burmistraŭ biełaruskich dziejačoŭ.
- 1941 — pry niamieckim Hieneralnym Kamisaryjacie ũ Miensku paŭstaŭ Biełaruski Školny Inspektarat, jaki arhanizavaŭ biełaruskija pačatkavyja i siarednija školy.
- 1942-1944 — u Miensku pracavała Biełaruskaje Vydaviectva Škol- nych Padručnikaŭ i Litaratury dla Moładzi.
- 1942-1944 — da červienia — u Miensku vychodziŭ časapis p.n. „Biełaruskaja Škoła”.
- 1942 — sakavik — u Viciebsku paŭstaŭ padpolny akruhovy Ka- mitet KP(b)B.
- 1942-30.V. — paŭstaŭ centralny štab partyzanskaha ruchu, jaki raźvivaŭ šyrokuju dziejnaść na Biełarusi.
- 1942 — vyjšaŭ pieršy numar časapisu „Zvezda” — orhanu pad- polnaha haradzkoħa Minskaha Kamitetu KP(b)B.
- 1942-31.VIII.-2.IX. — u Miensku adbyŭsia Sabor Aŭtakiefalnaj Pra- vasaŭnaŭ Usiebiełaruskaj Carkvy.
- 1942 — hitleraŭskaja ũlada aryštavała biełaruskich dziejačoŭ — katalickich ksiandzoŭ Stanislava Hlakoŭskaha, Dzianisa Malca, Vincuka Hadleŭskaha, vunijackaha ajca dr. Anto- na Niemanceviča i inšych, jakija pašla zahinuli.
- 1942 — hitleraŭcy rasstralali ũ Vilni archimandryta Filipa Marozava, a ũ łahier sasłali a. Ihnata Jarmaluka i jeremanacha Siar- hieja.
- 1943 — pieramoha saviieckaha vojska pad Stalinhradam nad hit- leraŭskimi armijami.
- 1943 — u Miensku paŭstała Biełaruskaja Centralnaja Rada pad kiraŭnictwam Radaŭlava Astroŭskaha.
- 1943 — Biełaruskaja Centralnaja Rada prystupiła da arhanizavań- nia Biełaruskaje Krajovaje Abarony.
- 1943 — hitleraŭskaja pacyfikacyja na biełaruskich ziemlach — pa- leńnie wiosak, rasstrely Biełarusaŭ, Źydoŭ i inšych žycharoŭ Biełarusi. Asabliva žorstkija raspravy adbylisia ũ Rosicy, dzie žyŭcom spalena miascovych žycharoŭ z ich ksiandzami Bie- łarusami Jury Kašyraj i Antonam Laščevičam, u wioscy Cha- tyń niedaloka Mienska, dzie spalena 149 žycharoŭ, u tym

- liku 75 dziecięj, dy inšych miascovaściach. Hetkim sposobam hitleraŭcy žniščyli 186 biełaruskich wiosak.
- 1943 — hitleraŭcy rasstralali niekalki pravasłaŭnych šviatarou, a ŭ ich liku a. Alaksandra Kaŭša — wiedamaha biełaruskaha dziejača.
- 1943 — na biełaruskich ziemiach pad hitleraŭskaj akupacyjaj paŭstavali nia tolki partyzanskija addziely, ale i padpolnyja kamunistyčnyja arhanizacyi ŭ roznych miascovaściach.
- 1943-7.VIII. — smalenskaja apieracyja saviackaj armii i pačatak vyzvalańnia Biełarusi z-pad hitleraŭskaj akupacyi.
- 1943-26.XI. — saviackaja armija zaniała Homiel.
- 1943 — antyhitleraŭskuju rabotu pačala pravodzić tajnaja biełaruskaja nacyjanalnaja arhanizacyja, centr jakoj znachodziŭsia ŭ Navahradčynie. Vydavała jana svoj biuleteń.
- 1943 — biełaruskija dziejačy dr Stanisłaŭ Hrynkievič i dr Janka Stankievič viali pieramovy z pradstaŭnikami polskaj nielehalnaj Armii Krajovaj u spravię supolnaj baracby z hitleraŭskaj akupacyjnaj ŭladaj.
- 1944-10-20.II. — saviackaje vojska zaniało Rahačoŭ i pryhataŭlała novaje nastupleńnie na hitleraŭskija siły.
- 1944-21-24.III. — adbyłaſia sesija Viarchoŭnaha Savieta BSSR u Homieli i stvorana Ministerstva Zamiežnych Spravaŭ BSSR.
- 1944 — červień — vyzvalańnie z-pad hitleraŭskaj akupacyi Vičiebska, Oršy, Mahilova, Babrujska i inšych haradoŭ.
- 1944-27.VI. — u Miensku adbyŭsia II Usiebiełaruski Kanhres, sklikany Biełaruskaj Centralnaj Radaj.
- 1944-3.VII. — saviackaja armija zaniała Miensk.
- 1944 — lipień — vyzvaleńnie Baranavič, Słonima, Vilni, Breścia i inšych haradoŭ i terytoryjaŭ Zachodniaj Biełarusi.
- 1944 — lipień — Biełaruskaja Centralnaja Rada vyjechała na emihracyju.
- 1945-8.V. — kapitulacyja ŭsich hitleraŭskich uzbrojenych siłaŭ i kanięc druhoj sušvietnaj vajny.
- 1945-26.VI. — pradstaŭniki BSSR brali ŭdział u mižnarodnaj konferencyi ŭ San-Francyska, na jakoj pastanoŭlena stvoryć Abjednanuju Arhanizacyju Nacyjaŭ. Hetym samym BSSR znajšlosia na mižnarodnaj arenie siarod inšych samastojnych haspadarstvaŭ švietu.
- 1945 — pašla zakančeńnia druhoj sušvietnaj vajny ŭłady BSSR prystupili da adbudovy i razbudovy žniščanaha kraju va

ušich halinach: haspadarčaj, kulturnaj i ašvietnaj. Pašla hetaje vajny na Bielarusi znojdziena karysnyja vykapni: kamiennuju sol, kalijnuju sol, fasyfarty, naftu, spadarožny haz, bury vuhal, žaleznyja rudy, aluminiyevyja rudy, miednyja rudy, pryrodnyja mineralnyja pihmienty, kaaliny i inšyja vykapni. Bielaruś pierastała być krainaj biednaj, a ũ jaje historyi pačaŭsia novy peryjad.

Пасьляслоўе

Язэп Найдзюк са сваёй гісторыяй Беларусі ўпісаўся ў беларускую гістарыяграфію перш за ўсё сваімі двума выданьнямі *Беларусь учора і сьняня* — віленскім з 1940 г. і менскім з 1944 г. Так сталася, што адно і другое выданьне сталі па вайне крамольнай гісторыяй Беларусі, дарэчы, як і сам аўтар. Цікавасьць да іх зьявілася толькі ў пачатку 1990-тых гадоў, калі Беларусь стала незалежнай дзяржавай, калі адкрыліся бібліятэчныя спэцфонды, раней недаступныя нават для гісторыкаў. Таксама аўтар, жывучы па вайне ў Польшчы, ня меў сваіх аўтарскіх кніжак. І ня мог іх нідзе дастаць. Нейкім спосабам здабыў пару дзясяткаў старонак.

Раней, чым у Беларусі, бо ў пачатку 1980-тых гадоў, на хвалі перамен у Польшчы быў шанс на тое, каб напісаная нанова Язэпам Найдзюком гісторыя *Paznavajma historyju białaruskaha narodu* паказалася ў незалежным выдавецтве ў Польшчы. Так, аднак, па розных прычынах не сталася. Толькі ў пачатку XXI ст. атрымала я ад Станіслава Александровіч копію машынапісу гэтай гісторыі, разам з аповедам, як гэта яе муж Язэп пісаў, каб пасьпець перад сьмерцю, як зьбіраліся на выданьне грошы. Машынапісы разышліся па людзях, аўтар пакінуў сабе найгоршую копію. Але так і не дайшло да выданьня ні ў 1980-тыя, ні ў 1990-тыя гады. Хаця Язэпу Найдзюку пашчасьціла на перавыданьне ў Менску ў 1993 г. *Беларусі ўчора і сьняня* з 1944 г.

Каб труд Язэпа Найдзюка не пайшоў на марна, каб беларусы даведаліся, што ў польскім горадзе Інаўроцлаве на хвалі вялікіх перамен у Польшчы пісалася гісторыя Беларусі, толькі зараз прапануецца гэтае выданьне.

У беларускую гістарыяграфію ўпісваецца яно так, як *Кароткая гісторыя Беларусі* Влада (Вацлава Ластоўскага), выдадзеная ў Вільні ў 1910 г. і перавыдадзеная ў Менску ў 1992 г. ці *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі* Усевалада Ігнатоўскага, выдадзены ў 1919 г. (з пазьнейшымі выданьнямі віленскімі і менскімі 1920-тых гадоў), перавыдадзены ў Менску ў 1991 г. Нават не дапушчана ў друк у 1920-я гады гісторыя Беларусі Мітрафана Доўнар-Запольскага пабачыла сьвет Божы двойчы ў Менску ў 1994

(беларускамоўны варыянт) і ў 2003 (рускамоўны варыянт) гадах.

Уяўляю сабе, што намнога раней можна было-б пазнаць гісторыю Беларусі, калі-б яна была выдадзена ў палавіне 1980-тых гадоў у Польшчы Беларускім Незалежным Выдавецтвам, так як выдаваліся *Biełaruskija Dakumanty*. Шкада, што так позна гэтая гісторыя даходзіць да чытача, бо зараз яна больш нагадвае помнік беларускай гістарыяграфіі, а не падручнік. Пачынаючы з 1990-тых гадоў паявіліся новыя аўтары і новыя падручнікі па гісторыі Беларусі. Ім пашанцавала на выданьні. Няхай зараз шанцуе таксама і гэтай кнізе!

* * *

Язэп Найдзюк упісаўся ў гісторыю Беларусі як аўтар, выдавец і друкар. У сваім дарослым жыцці займаўся рэдактарскай, выдавецкай і друкарскай справай — сьпярша ў Вільні (1926-1941), пасля ў Менску (1941-1944) і ў польскім горадзе Інаўроцлаве (1945-1984). Вядомы ён перш за ўсё як аўтар падручніка па гісторыі Беларусі *Беларусь учора і сьняння*. Беручы пад увагу дасягненні ў беларускай друкарскай справе, можна назваць яго „сучасным Скарынам”¹.

Язэп Найдзюк нарадзіўся 12 мая (траўня) 1909 г. на Гарадзеншчыне, у вёсцы Бойдаты Ваўкавыскага павету, у рымакаталіцкай сялянскай сям’і Цыпрыяна і Людвікі Найдзюкоў². Там-жа і ў недалёкіх Вярэйках закончыў пачатковую школу. У 1923 г. паступіў у настаўніцкую сэмінарыю ў Ваўкавыску. Улічваючы недахоп сродкаў, пасля двух гадоў навукі пакінуў яе і выехаў у Вільню, дзе ягоны дзядзька Фабіян Ярэмч, дэпутат польскага сойма і беларускі дзеяч, скантактаваў яго з ксяндзом Адамам Станкевічам, актыўным дзеячам Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі, таксама дэпутатам польскага сойма. Дзякуючы ім Язэп Найдзюк стаў сьведамым беларусам. Пачаў сьпяваць у беларускім хоры пры касцёле сьв. Мікалая ў Вільні і вучыцца на матуральных курсах. Зь вясны 1926 г. займаўся экспэдыцыяй беларускіх газэтаў „Крыніца” і „Сялянская Ніва”.

Тады якраз у асяродзьдзі беларускіх дзеячаў нарадзілася ідэя сарганізаваць беларускую друкарню ў Вільні і назваць яе імем

¹ Глядзі: *Współczesny Skaryna*, „Czasopis”, 2004, № 2, с. 26.

² J. Turonek, *Etap białoruski*, „Czasopis”, 2004, № 2, с. 26. У сувязі з тым, што пасля II сусьветнай вайны Я. Найдзюк дзеля кансьпіратыўных мэтаў памяняў свае мэтрычныя даныя, зараз у розных публікацыях можна сустрэць несапраўдныя даныя, напр. у *Энцыклапедыі гісторыі Беларусі*, т. 5, Мінск 1999, с. 273.

Францішка Скарыны. Прычыніліся да гэтага 400-тыя ўгодкі друкарства ў Вільні, якія сьвяткаваліся ўрачыста ў 1925 г. Кс. Адам Станкевіч напісаў з гэтай нагоды кніжку *Доктар Францішак Скарына, першы друкар беларускі 1525-1925*, а Людвік Абрамовіч, рэдактар і выдавец часопісу „Przegląd Wileński” — кніжку *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie (1525-1925)*. Кс. Адам Станкевіч, Фабіян Ярэміч, кс. Вінцук Гадлеўскі і кс. Андрэй Цікота сталі ініцыятарамі беларускай друкарні ў Вільні. Было нанята памешканьне пры вуліцы Людвісарскай 1, закупленыя шрыфт і стэляж у друкарні „Люкс” Людвіка Хаміньскага ды плоская тыпаграфічная друкарская машына³. У маі 1926 г. друкарня пачала дзейнічаць. Ад пачатку яе арганізацыі прысутны быў Язэп Найдзюк. Стаў ён памочнікам яе кіраўніка — Альбіна Стэповіча, а ў чэрвені 1927 г. — кіраўніком друкарні.

Апрача Язэпа Найдзюка, які хутка авалодаў друкарскай справай, вучнямі ў друкарні былі Янка Багдановіч, Альфонс Шутовіч, Валюсь Станкевіч, Рэшатаў і Пётр Васілеўскі⁴. Пры друкарні жылі адначасова Язэп Найдзюк, Янка Багдановіч і Альфонс Шутовіч, якія „спалі на зямлі, на падлозе, на саламяных матрацах. Было холадна і голадна, але верылі, што ў будучыні будзе лепш жыць і працаваць”⁵.

Язэп Найдзюк, працуючы ў друкарні, вучыўся на курсах бухгалтэрыі Пшэвлочкай і хадзіў як вольны слухач на лекцыі гісторыі на ўнівэрсытэт. Друкарня дзейнічала ў камэрцыйных умовах. Выдаваліся там амаль усе беларускія часопісы міжваеннага часу. Друкаваліся м.інш. газеты „Беларуская Крыніца” і „Сялянская Ніва”, розныя друкі для Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады, часопіс „Хрысьціянская Думка” (з 1928 г.), кніжкі і брашурны. Больш за 160 кніжак на беларускай мове — амаль палавіна беларускай кніжнай прадукцыі міжваеннага часу ў II Рэчы Паспалітай — была выдадзена ў друкарні імя Ф. Скарыны⁶.

Язэп Найдзюк пастаянна кантактаваўся зь беларускімі літаратарамі, духоўнымі ды наогул дзеячамі беларускага руху. У сакавіку 1929 г. разам з друкарамі Янкам Багдановічам і Альфонсам Шутовічам, супрацоўнікамі друкарні Ізабэляй Тумаш і Уладысла-

³ С. Цыпрыяновіч, *Беларуская друкарня імя Францішка Скарыны ў Вільні (1926-1940)*, Лёндан 1991, с. 5-6.

⁴ Там-жа, с. 7.

⁵ Я. Багдановіч, *На жыццёвым шляху*, Мінск 1992, с. 88.

⁶ J. Turonek, *Etap...*, с. 27; J. Turonek, *Książka białoruska w II Rzeczypospolitej (1921-1939)*, Warszawa 2000, с. 20-21.

вам Тарасэвічам ды студэнтам этнаграфіі Мар'янам Пецюкевічам пачаў выдаваць штотомсячнік „Шлях Моладзі”. Мар'ян Пецюкевіч быў першым рэдактарам, Янка Багдановіч — выдаўцом, усе апошнія складалі рэдакцыйную калегію. Язэп Найдзюк стаў рэдактарам часопіса ў 1932 г., пачынаючы з 6 нумара⁷. У першы нумар часопіса напісаў ён праграмны артыкул „Для Бацькаўшчыны!..”, у якім прадставіў ідэю беларускага маладзёвага руху⁸. Пасьля гадоў успамінаў: „За мэту сваёй дзейнасьці Рэдакцыйная Калегія „Шляху Моладзі” паставіла змаганьне за незалежнасьць Беларусі і палепшаньне народнае беларускае долі, шляхам буджэньня моладзі да нацыянальнае сьведамасьці, пашырэнне асьветы і культуры, узгадоўваньне моладзі ў самастойна-незалежніцкім духу, азнаямленьне з гісторыяй і літаратурай беларускай, беларускім адраджэнскім рухам, з падзеямі на сьвеце, друкуючы адпаведныя артыкулы, а таксама апавяданьні і вершы, асабліва маладых аўтараў. За падставу ўзяла яна народную ідэалёгію, апёртую на хрысьціянскай этыцы”⁹.

Падсумоўваючы дзесяцігадовы выпуск часопіса, Язэп Найдзюк пісаў: „мы імкнемся, каб „Шлях Моладзі” верна служыў свайму Народу і Бацькаўшчыне, ды каб быў дарадчыкам і разрыўкай для дарослае і дарастаючае беларускае моладзі”¹⁰. Пра выдаваньне часопіса ўспамінаў таксама Мар'ян Пецюкевіч: „Зь якімі ж матар'яльнымі сродкамі прыступілі мы да выданьня „Шляху Моладзі”? З добрым, шчырым жаданьнем і з голымі рукамі гатовымі да ахвярнай працы. Сябры рэдкалегіі, друкары Найдзюк, Багдановіч і Шутовіч, задэкларавалі сваю бясплатную працу ў гадзінах пасьля абавязковай працы ў друкарні. (...) Шпальты часопісу мы запаўнялі самі й таму пачаткова ягоны ўзровень быў даволі нізкі. (...) Пасьля выпуску й пробнай (бясплатнай) высылцы некалькіх нумароў часопісу, вёска пачала адгуквацца. Паявіліся ў нас падпішчыкі й свае вясковыя карэспандэнты й супрацоўнікі. (...) Ганарару сваім супрацоўнікам не плацілі й сабе за працу ў рэдакцыі, адміністрацыі, ды й друкарам не выплочвалі ані граша. Сродкаў, якія мы здабывалі з падпіскі, хапала ледзь толькі на паперу, экспэдыцыю, на штрафы на канфіскаты й на адваката”¹¹.

⁷ Глядзі на апошняй старонцы ўнізе: „Шлях Моладзі”, 1932, № 6.

⁸ Я. Н., *Для Бацькаўшчыны!..*, „Шлях Моладзі”, 1929, № 1, с. 1-2.

⁹ С. Цыпрыяновіч, *Беларуская...*, с. 8.

¹⁰ Я. Н., *На шляху да незалежнасьці Беларусі...*, „Шлях Моладзі”, 1939, № 1 (74), с. 2.

¹¹ М. Пецюкевіч, *У пошуках зачараваных скарбаў*, Вільня 1998, с. 102-104.

Польскія ўлады новы часопіс успрынялі насцьцярोजना. Часта ўвесь тыраж канфіскавалі, а рэдактар трапляў пад арышт. Летам 1939 г. Язэп Найдзюк разам з другімі беларускімі дзеячамі трапіў у канцэнтрацыйны лягер у Картуз-Бярозе. Варта згадаць, што быў ён ужо з 15 мая 1932 г. жанаты на Аляксандры Калядзе (нар. 13.12.1910 г. у Пецярбургу). Меў двое дзяцей — Рэгіну (нар. 9.02.1933 г.) і Янку (28.01.1938 г. — 27.06.2008 г.). Дачка Люцыя нарадзілася пазьней — у вайну (13.12.1942 г.).

Дзейнасць Язэпа Найдзюка да 1939 г. зводзілася ня толькі да друкарска-рэдактарскай працы. Пісаў ён амаль у кожны нумар „Шляху Моладзі” публіцыстычныя артыкулы, падпісваючы іх „Я. Н.”, „J. N.”, „j-n”, „j.n.”, „J-k”, „Я-к”, „Z. Wojdacki”. Можна іх падзяліць паводле зместу на ідэйныя і справаздачныя. Язэп Найдзюк выказваўся за незалежнасць Беларусі і сяброўства з тымі, якія такую незалежнасць прызнаюць (зь літоўцамі і ўкраінцамі). Крытыкаваў польскую палянізацыйную палітыку на Крэсах. Урэшце бяду беларускага руху бачыў у нізкай нацыянальнай сьведомасці: „Шлях да затамаваньня зла ў нашым краю, гэта шлях усведамленьня нашага беларускага народу, адраджэньне яго і арганізацыя на грунце беларускасці дзеля таго, каб наш голас быў браны пад увагу, каб маглі мы ў сваім краю быць гаспадарамі і каб у нашым краю запанавала справядлівасць”¹². Пры нагодзе чарговых угодкаў Беларускай Народнай Рэспублікі пісаў пра значэньне гэтага сьвята для кожнага беларуса: „Najwialikšym ideałam koźnaha narodu jość: być u svaim kraju poŭnym haspadarom i ad nikoha niezaleźna kiravać svaim žyćciom. Bielaruski Narod vyraziŭ hetkija svaje ideały 25 sakavika 1918 hodu ŭ Miensku, Aktam, jakim Bielaruś była abvieščana Volnaj i Niezaleźnaj”¹³.

Побач з артыкуламі ідэйнага зместу ў „Шляху Моладзі” знаходзяцца абшырныя справаздачы зь беларускіх мерапрыемстваў у Вільні і актуальных падзеяў¹⁴. З нагоды юбілеяў ці сьмерці бе-

¹² Я. Н., *Больш увагі для спраў агульна-народных*, „Шлях Моладзі”, 1933, № 5 (52), с. 2.

¹³ J. N., *U 18-tyja ŭhodki abvieščańnia Niezaleźnaści Bielarusi*, „Шлях Моладзі”, 1936, № 3 (89), с. 2.

¹⁴ Сярод такіх артыкулаў можна пералічыць напр.: Я. Найдзюк, *Незацьверджанне статуту Т-ва Бел. Моладзі „Будучыня”*, „Шлях Моладзі”, 1930, № 8-9, с. 1-4; Я-к, *Аднаўленьне Беларускага Тэатру*, „Шлях Моладзі”, 1935, № 1, с. 15-16; Малады бацька, *Ёлчка для беларускіх дзетак*, „Шлях Моладзі”, 1935, № 1, с. 16; Я. Н., *Вечар беларускай паэзіі і песьні*, „Шлях Моладзі”, 1936, № 3, с. 9-12; J. N., *Dzień białaruskaj kultury*, „Шлях Моладзі”, 1936, № 13, с. 7-8.

ларускіх дзеячаў культуры падкрэсьліваў іх заслугі для беларускай нацыі. Яго аўтарства зьяўляліся тады на старонках часопіса артыкулы пра вялікага князя Вітаўта¹⁵, Францішка Багушэвіча¹⁶, Ядвігіна Ш.¹⁷, Якуба Коласа¹⁸, Міхася Явара¹⁹, сьветачаў беларускай культуры: Браніслава Эпімах-Шыпілу, Тодара Уладзімерскага і Альбіна Стэповіча²⁰ ды іншых.

Язэп Найдзюк зьмяшчаў таксама вельмі падрабязную „Хроніку” падзеяў у беларускім руху (у канцы кожнага нумара „Шляху Моладзі”) і агляд новых беларускіх выданьняў „З выдавецкай нівы”. У 30-тыя гады ХХ ст. „Шлях Моладзі” быў найбольш папулярным беларускім часопісам у Заходняй Беларусі. У адрозьненні ад іншых загаловаў, аб’ядноўваў вакол сябе беларусаў розных палітычных арыентацыяў. Сёньня ён ня толькі вартасны, беручы пад увагу зьмест, але перш за ўсё як крыніца інфармацыі пра беларускае жыцьцё таго часу. Язэпа Найдзюка можна назваць дакладным летапісцам, які запісаў для нашчадкаў вобраз беларускага жыцьця ў міжваеннай Вільні.

Язэп Найдзюк, пасля вяртаньня з Картуз-Бярозы ў Вільню, у кастрычніку 1939 г., ва ўмовах Летувы аднавіў зь сябрамі дзейнасьць Беларускай друкарні імя Францішка Скарыны. На працягу 1939 (ад 17 лістапада) — 1941 г. выдавалася там лацінскім і кірылічным шрыфтамі таксама адноўленая „Крыніца”. Язэп Найдзюк быў адным з самых актыўных яе аўтараў. Пісаў пра патрэбу беларускага школьніцтва: „*Našaj moładzi patrebnaja pierad usim aśvieta, a pašla spakojnaja tvorčaja praca. Aśvietu-ž u najdastupniejšaj formie moža biełaruskim dzieciam dać tolki svaja biełaruskaja škola*”²¹. Тэмай артыкулаў Язэпа Найдзюка былі перш за ўсё актуальныя падзеі²². Вясной 1940 г. на старонках „Крыніцы” пачаў таксама зьмяшчаць артыкулы

¹⁵ Я. Н., *У дзень 500-лецьця сьмерці Вялікага князя Вітаўта*, „Шлях Моладзі”, 1930, № 12 (22), с. 1-2.

¹⁶ Я. Н., *Франціш Багушэвіч*, „Шлях Моладзі”, 1930, № 4 (14), с. 5-7.

¹⁷ J. N., *Jadvihin Š.*, „Шлях Моладзі”, 1932, № 2 (37), с. 9.

¹⁸ Я. Н., *У 50-тыя ўгодкі жыцьця Якуба Коласа*, „Шлях Моладзі”, 1932, № 11 (46), с. 2-5.

¹⁹ Я-к, *Міхась Явар*, „Шлях Моладзі”, 1933, № 7-8 (54-55), с. 6-7.

²⁰ j. n., *Śvietačy biełaruskaj kultury*, „Шлях Моладзі”, 1934, № 13 (73), с. 4-5.

²¹ J. N., *Biełaruskaje dzicia — ŭ biełaruskuju školu*, „Крыніца”, 1939, № 5, с. 2.

²² Глядзі напр.: J. N., *Biełaruskaja Himnazija ŭ Vilni iznoŭ užo pracuje*, „Крыніца”, 1939, № 2, с. 2; J. N., *Na vajennaj i palityčnaj arenie*, „Крыніца”, 1939, № 4, с. 2; J. N., *Patreba Kościoła dla Biełarusaŭ katalikoŭ u Vilni*, „Крыніца”, 1939, № 7, с. 2.

пра гісторыю Беларусі пад загалоўкам „Biełarus żyła i budzie żyć”. Выйшлі яны друкам пад адной вокладкай як *Biełarus učora i siańnia* ў 1940 г. аб’ёмам у 64 старонкі. Вясной 1941 г. літоўскія ўлады закрылі беларускую друкарню.

Калі пачалася нямецка-савецкая вайна ў 1941 г., Язэп Найдзюк выехаў у Менск, забіраючы туды беларускія кнігі, зь якіх сарганізаваў беларускую кнігарню. Увосень 1941 г. пачаў працаваць у школьным інспэктараце, дзе яго заданьнем было выдаваньне часопіса „Беларуская школа”, які меў заступіць недахоп беларускіх падручнікаў. У ім з 2 нумара (люты-сакавік 1942 г.) — у частцы для вучняў — пачаў зьмяшчаць ў адрэзках нарысы „3 гісторыі Беларусі”²³.

Выдаў таксама праграмы навучаньня, перадрукаваў міжваенныя катэхізіс і малітоўнікі²⁴. Увосень 1942 г. было заснаванае Выдавецтва Школьных Падручнікаў і Літаратуры для Моладзі. Язэп Найдзюк стаў у ім тэхнічным кіраўніком. У сапраўднасьці кіраваў ён усёй працай выдавецтва. Было выдадзена каля 30 кніг — падручнікі, мастацкая і рэлігійная літаратура, сьпеўнікі.

Язэп Найдзюк аднатоўваў кожнае выданьне на старонках беларускай прэсы. Пісаў таксама артыкулы ў „Беларускую Газэту”, „Голас Вёскі” (у Менску), „Biełaruski Hołas” (у Вільні), падпісваючы іх сваім прозьвішчам або псэўданімамі (м.ін.: З. Бойдацкі, Разглядальнік). Зноў жа пісаў пра любоў да бацькаўшчыны і аднатоўваў важныя культурныя падзеі ў беларускім руху. Ад 1942 г. у „Голасе Вёскі” друкаваў у адрэзках перапрацаваную гісторыю Беларусі, выдадзеную пасьля (у сакавіку 1944 г.) асобнай кнігай *Беларусь учора і сянья*, аб’ёмам у 304 старонкі, тыражом 25 000 экзэмпляраў. Ва ўступе пісаў: „Прыймаючы ўдзел у культурнай працы на беларускай адраджэнскай ніве, прышлося ня раз саткнуцца зь вялікім зацікаўленьнем беларускай гісторыяй сярод беларускіх масаў, асабліва сярод беларускае моладзі. Вельмі часта нясьведамыя ці мала сьведамыя беларусы пры спатканьні і ў гутарцы на беларускія тэмы ставілі пытаньні: ці ёсьць, ці была беларуская гісторыя, ці жылі калі-небудзь беларусы і г.д.? Пытаньні гэтыя паўставалі пад уплывам агітацыі розных польскіх нацыяналістаў-шавіністаў і расейскіх чорнасоценцаў, якія цьвердзілі, што беларусаў ніколі не было і што беларускі рух — гэта штучная выдумка. Ясна, усю гэту хлусню прыходзілася выясьняць. Каб, аднак, добра выясьніць і даваць добрыя адказы, трэба было бліжэй зацікавіцца гісто-

²³ Я. Найдзюк, *3 гісторыі Беларусі*, „Беларуская Школа”, 1942, № 2, ч. II, с. 16-19; № 3, ч. II, с. 11-13; № 5, ч. II, с. 28-33; № 6, ч. II, с. 19-24.

²⁴ J. Turonek, *Polski...*, с. 29.

рыяй Беларусі. У сувязі з гэтым пасья паўстала ў мяне думка напісаць і выдаць кароткую папулярную брашуру пра гісторыю Беларусі, (...) што я і зрабіў у 1940 годзе, за часоў летувіскае ўлады ў Вільні, дзе выдаў невялікую кніжыцу пад назовам *Беларусь учора і сяньня*. Пазьней паўстала думка пашырыць гэтую брашуру і гэта было зроблена ў 1941 годзе. Калі-ж аддаваў яе ў друк, спачатку ў газету „Голас Вёскі“, і калі бачыў, што няма падручніка з гісторыі Беларусі, дык стараўся дастасаваць яе да школьнае праграмы з гісторыі Беларусі і зрабіць, каб гэтая праца была дапаможнікам для вывучэння нашае гісторыі, аж пакуль ня будзе адпаведнага добра апрацаванага падручніка”²⁵.

Гісторыя Беларусі Язэпа Найдзюка канчаецца пачаткам вайны. Міжваенны перыяд апісаў м.ін. на аснове ўласнага вопыту і назіранняў. Пішучы пра беларускія землі ў II Рэчы Паспалітай, канстатаваў: „не называліся нават сваім імём. Іх проста называлі „Крэсы Выходне”. Словам, дачыненні польскіх уладаў да беларусаў рабіліся штораз больш крыўднымі, несправядлівымі і бяспраўнымі. Некаторыя нават палякі прызнавалі, што польскія ўлады адносіліся да беларусаў несправядліва. (...) Абмяжоўваньне правоў беларускага народу дайшло ўрэшце да таго, што беларуская моладзь на вёсках ня мела магчымасцяў сходзіцца на вясковыя таварыскія вечарыны і сьпяваць беларускія песьні. Сярод беларускай інтэлігенцыі, работнікаў і сялян усьцяж пашыралася беспрацоўе, галіта і бяда, бо беларусаў нідзе не хацелі прыймаць на працу, уважаючы іх за нелёяльных”²⁶. Пішучы пра БССР, крытыкаваў палітыку саветызацыі, калектывізацыю і рэпрэсіі ў адносінах да беларускай інтэлігенцыі. Канстатаваў: „жыцьцёвыя абставіны не паляпшаліся, а пагаршаліся”²⁷. У заканчэнні сцвярджаў: „У 1921 годзе расейцы і палякі падзялілі нашу Бацькаўшчыну. (...) Бальшавіцкая і польская палітыка на Беларусі бяз жалю нішчыла ўсіх тых, што адважваліся працаваць і нават думаць аб рэалізацыі акту 25 сакавіка 1918 г. і аб сапраўдным палепшанні долі беларускага народу”²⁸.

Язэп Найдзюк аднатоўваў выданьне кожнай беларускай кнігі. 6 траўня 1943 г. пісаў у „Беларускай Газэце”: „Кажная новая беларуская кніжачка нашым часам цешыць ужо самым фактам свайго зьяўленьня”²⁹.

²⁵ Я. Найдзюк, *Беларусь учора і сяньня*, Менск 1944, с. 3.

²⁶ Я. Найдзюк, І. Касяк, *Беларусь учора і сяньня*, Менск 1993, с. 181-183.

²⁷ Там-жа, с. 220.

²⁸ Там-жа, с. 242-243.

²⁹ Цыт. за: Ю. Туронак, *Беларуская кніга пад нямецкім кантролем*, Мінск 2002, с. 43.

У канцы чэрвеня 1944 г., у сувязі з надыходам савецкай арміі, Язэп Найдзюк падаўся ў эміграцыю, аставіўшы ў Вільні жонку зь дзецьмі. Памяняў сваё прозьвішча на Александровіч, якім карыстаўся да канца жыцця. Пасьля пабыўкі ў Нямецчыне, у чэрвені 1945 г. апынуўся ў польскім горадзе Інаўроцлаў, на Куявах. Пачаў там працаваць наборшчыкам у друкарні Торуньскага Паліграфічнага Прадпрыемства (Toruńskie Zakłady Graficzne). На працягу сямі гадоў быў таксама карэктарам і тэхнічным рэфэрэнтам. У 1951 г. здаў экзамен на майстра ў галіне паліграфіі. У канцы 1952 г. стаў тэхнічным кіраўніком у Інаўроцлаўскім Прадпрыемстве Мясцовай Прамысловасьці (Inowrocławskie Zakłady Przemysłu Tępeowego) — перайменаванай той жа друкарні. З 1 ліпеня 1953 г. выконваў абавязкі дырэктара, а з мая 1956 г. стаў дырэктарам. Як мог, жывучы ў канспірацыйных умовах у Польшчы, дапамагаў сям'і ў Вільні. 21 верасьня 1953 г. памерла там яго жонка. У 1954 г. ажаніўся ён паўторна на настаўніцы Станіславе Сламінскай. У 1955 г. нарадзілася ў іх дачка Люцына, зараз прафэсар англістыкі Унівэрсытэта ў Беластоку.

Язэп Найдзюк, паверыўшы ў палітычную адлігу 1956 г., пачаў весьці карэспандэнцыю са сваім братам Чаславам, які жыў у ЗША. Пасылаў на ягоны адрас таксама артыкулы ў беларускую эміграцыйную прэсу. Гэта і стала прычынай яго дэканспірацыі³⁰.

Будучы дырэктарам друкарні, дамогся пабудовы на тыя часы самай сучаснай друкарні ў Польшчы. Была яна адкрыта 20 ліпеня 1968 г. Працавала там больш за 550 чалавек, у год выдавалася звыш 300 найменьняў кніг і 25 загалоўкаў часопісаў³¹. Язэп Найдзюк быў прафэсыяналам у галіне друкарскай справы, за што цаніла яго кіраўніцтва: „прафэсійна вельмі добры працаўнік, дакладны ў працы, знаецца на працы і ўмее ацаніць працу другога працаўніка. Мае шмат уласнай ініцыятывы і арганізацыйнае пачуцьцё. У працы паслужлівы і ахвочы, інтэлігентны і разважлівы. Маральны бок без засьцярог. Надаецца на кіраўнічую пасаду”³².

Язэп Найдзюк быў дырэктарам Куяўскай друкарні да 1 чэрвеня 1971 г., калі пасьля даносаў, што дырэктар гэта беларускі нацыяналіст і займаецца антысавецкім пісьменствам, „дабравольна” адрокся ад пасады дырэктара. Стаў кіраўніком інспэктарату

³⁰ P. Milchert, *Kim był naprawdę?*, „Goniec Kujawski”, 1996, № 3, с. 17-22.

³¹ E. Wrzos, *Józef Aleksandrowicz (1909-1984), inowrocławski działacz kultury. Monografia bio-bibliograficzna*, Toruń 2000, с. 30 (машынапіс магістэрскай працы).

³² Там-жа, с. 24 (пераклад з польскай мовы).

па справах мясцовай прадукцыі друкаў, а з 1973 г. быў дыспетчарам і працаваў пазьменна да канца верасня 1978 г. Апрача працы ў друкарні шмат пісаў. Зьяўляецца аўтарам каля 160 публікацыяў рознага характару. Можна іх падзяліць на: звязаныя з друкарствам, краянаўчыя (куявяна, у тым пра мінулае і сучаснае Інаўроцлава), рэцэнзіі на кнігі, пра славытых людзей (м.ін. біяграфы ў *Słowniku Pracowników Książki*), беларусіяна.

У 1959 г. Язэп Найдзюк быў адным з заснавальнікаў Таварыства Любіцеляў горада Інаўроцлава (*Towarzystwo Miłośników Miasta Inowrocławia*). Да 1972 г. быў намесьнікам старшыні ў ім, а ў 1972-1979 гг. — старшынёй. З 1956 г. дзейнічаў таксама ў Польскім Гістарычным Таварыстве. З 1970 г. быў членам рэдакцыйнага камітэта штогодніка „*Ziemia Kujawska*”, дзе публікаваў артыкулы і справаздачы з культурнага жыцця на Куявах. У 1967 г. апрацаваў даведнік *Zwiedzamy Inowrocław* (120 старонак, тыраж 5000 экз.). У 1969 г. выдаў пашыраны даведнік *Inowrocław i okolice* (180 старонак, 7500 экз.), які быў узноўлены і дапоўнены ў 1973 г. (208 старонак, 12 000 экз.), а пасля перавыдадзены ў 1982 г. Быў таксама аўтарам даведніка *Kruszwica, Gopło i okolice* (1954, 1982). Пісаў артыкулы ў мясцовыя газеты: „*Gazeta Kujawska*”, „*Ilustrowany Kurier Polski*”.

Асобнае месца ў пасьляваенных публікацыях Язэпа Найдзюка адводзіцца беларусіяне. Сярод яе найважнейшай зьяўляецца брашура *Беларуская друкарня імя Францішка Скарыны ў Вільні (1926-1940)*, выдадзеная ў Лёндане ў 1991 г. пад псэўданімам Станіслаў Цыпрыяновіч. Сакрат Яновіч, які быў у кантакце зь Язэпам Найдзюком, „настаяў на тым, каб ён (...) яшчэ раз напісаў уласны агляд беларускай гісторыі, маючы за плячыма столькі вопыту і эпох”³³. Яшчэ ў 1959 г. у эміграцыйнай газэце „*Žnič*” Язэп Найдзюк пісаў пра патрэбу апрацаваньня і выданьня гісторыі Беларусі: „*Kali-ž budzie sabranaja literatura, materyjały i adpaviedny kruh ludziej, možna budzie paśać kankretnuju prasu nad apracoŭkaj i wydaŭniem sapraŭdnaje, šyrokaje historyi Biełarusi, jakaja staniesca nam vialikaj padmohaj pry ūśviedamlaŭni tych Biełarusau, katoryja bŭkajucca pa čužych panadvorkach, pry ūzmasoŭvaŭni biełaruskaha adradženska-vyzvolnaha ruchu i zdabyćcia dla Biełarusi naležnaha joj miesca miž narodami*”³⁴. У 1983 г. закончыў пісаць кнігу *Paznavajma historyju biełaruskaha narodu* (284 старонкі машынапісу) пад псэўданімам Станіслаў Крыніцкі, якую мелася выдаць

³³ С. Яновіч, *Не першыя і не апошнія*, „Ніва”, № 7, 12.02.1989 г., с. 3.

³⁴ J. B-cki, *Treba apracavać i wydać historyju Biełarusi*, „*Žnič*”, 1959, № 51-52, с. 7.

Беларускае Незалежнае Выдавецтва ў Беластоку.

Пасля 1980 г. Язэп Найдзюк пачаў пісаць пісьмы ў розныя ўстановы (м.ін. у аддзел культуры і мастацтва Ваяводзкай Управы ў Беластоку, у рэдакцыю штомесячніка „Kontrasty”), зьвяртаючы ўвагу на сытуацыю беларускай меншасці ў Польшчы. Перапісваўся зь беларусамі і беларусістамі з Польшчы і замежжа (м.ін. зь Юрым Туронкам, Віктарам Ярмалковічам, Міколам Давідзюком). Увесь час жыў ідэяй незалежнай Беларусі, з надзеяй, што некалі збудзецца. Памёр 14 лютага 1984 г. у Інаўроцлаве.

Дваццаць год пасля сьмерці Язэпа Найдзюка, 14 лютага 2004 года ў Інаўроцлаве адбылося ўрачыстае адкрыццё памятнай дошкі на будынку Куяўскай Друкарні (зараз „Позкаль”) — за справай яе дырэктара Тадэуша Хэнсага, і ўшанаваньне памяці славутага аўтара, выдаўца і друкара двух народаў³⁵. Ініцыятарам мерапрыемства быў Пётр Мільхэрт — сябра Язэпа Найдзюка. На табліцы зьмешчаны двухмоўны тэкст — польскі і беларускі (лацінкай):

„Nie mający mahčymaści służyć svajoj Baśkaŭščynie palubiŭ
i ŭzbahaciŭ Kujaŭskuju ziamlu...”
U hadach 1955-1977 dyrektaram Kujaŭskaj drukarni byŭ
Józef Aleksandrowicz — Jazep Najdziuk
(1909-1984)
vydatny biełaruski dziejač,
aŭtar padručnika pa historyi Biełarusi,
zasłużany dla Kujavaŭ
rehijanalny publicyst i vydaviec,
niastomny arhanizatar kulturnaha žyćcia.
U 20-ja ŭhodki śmierci
Udziačnyja inaŭroclaŭskija drukary, dziejačy kultury, surodzičy³⁶.

Тады таксама загаварылі пра выданьне Найдзюковай гісторыі Беларусі. Трэба было яе перапісаць з машынапісу на камп’ютар, у чым дапамаглі студэнты беларусістыкі Беластоцкага Унівэрсытэту: Эва Анішчук, Кшыштоф Гос, Андрэй Грэсь, Міхал Грэсь, Дар’юш Маркевіч, Канрад Паўлючук, Анна Садоўская, Мажэна Тамчук, Пётр Урублеўскі, Нікан Шарамэта, Марцін Харкевіч, Тамаш

³⁵ Л. Глагоўская, *Ушанавалі Язэпа Найдзюка*, „Ніва”, № 10, 7.03.2004 г., с. 3;
Л. Глагоўская, *Ушанаваньні ў Інаўроцлаве*, „Czasopis”, 2004, № 3, с. 19-21; (jb), *Pamięć i szacunek. Zasłużony. 20 rocznica śmierci Józefa Aleksandrowicza*, „Gazeta Pomorska”, № 39, 16.02.2004 г., с. 17.

³⁶ Л. Глагоўская, *Ушанаваньні...*, с. 19.

Харкевіч. Далучыліся да ініцыятывы таксама іншыя маладыя людзі: Марк Кірылюк зь Беластока ды Цэліна Глагоўская, Тамаш Папіньскі і Ян Папіньскі з Гданьска, за што ім усім дзякую. Прафэсар Мікола Давідзюк, выкладчык Акадэміі Мастацтваў у Лодзі, падрыхтаваў праект вокладкі. Рабілася ўсё гэта на энтузіязьме ў 2004 г. — у 20-тыя ўгодкі сьмерці Язэпа Найдзюка. Крыху прыйшлося пачакаць на выданьне — да 100-тых угодкаў ад нараджэньня аўтара. Фінансава дапамаглі ў выданьні Люцына Александровіч-Пэндзіх (дачка аўтара) зь Беластока і Вітаўт Кіпель з ЗША. Друкам гісторыі Беларусі заняўся Тадэуш Хэнсы, уласьнік друкарні «Позкаль» у Інаўроцлаве.

Язэп Найдзюк прымушаны быў жыць у выгнаньні і служыць сваімі ведамі, прафэсійнасьцю ды актыўнасьцю польскаму народу, да якога меў вялікія прэтэнзіі за міжваенныя гады, калі сам дзейнічаў на карысьць беларусаў і змагаўся за іх правы ў Польскай дзяржаве. Няхай выданьне гэтай кніжкі будзе прыкладам беларуска-польскага паяднаньня і ўшанаваньнем юбілею 100-годзьдзя ад нараджэньня Язэпа Найдзюка — Юзафа Александровіча.

Лена Глагоўская, май 2009

Postówie

Jazep Najdziuk — białoruski działacz narodowy, po II wojnie światowej znalazł schronienie w Inowrocławiu jako Józef Aleksandrowicz. Temu miastu poświęcił swoje pasje działacza społecznego i animatora kultury oraz drukarskie umiejętności zawodowe, wyniesione z pracy w białoruskiej drukarni im. Franciszka Skoryny w przedwojennym Wilnie. Wszystko, co robił w Polsce w Inowrocławiu, bazowało na doświadczeniu, jakie Jazep Najdziuk zdobył w białoruskim ruchu narodowym. Gdyby po II wojnie światowej powstała niepodległa Białoruś, Jazep Najdziuk z pewnością swoje życie poświęciłby dla niej, a nie dla Inowrocławia.

W ówczesnej rzeczywistości inteligencja białoruska posądzana była o nacjonalizm i kolaborację z Niemcami, co było podstawą do represji wobec niej. Białoruś była tylko republiką ZSRR i miała niewiele wspólnego z niepodległym państwem. Wielu działaczy białoruskich udało się na emigrację — na Zachód. Ci, którzy zostali w ojczyźnie, trafili do łagrów i więzień na terenie ZSRR. Ci, którzy marzyli o powrocie na Białoruś czy do Wilna, szukali przystani w Polsce, byle bliżej swoich bliskich w BSRR czy LSRR. A w PRL nie było też bezpiecznie. Do 1950 r. Białorusini traktowani byli jako obywatele radzieccy i jako takowi podlegali deportacji do ZSRR, a tam władze już dochodziły z kim mają do czynienia. Ujawnienie „białoruskich nacjonalistów” — jak określano białoruskich działaczy narodowych — było pretekstem do ich aresztowania i skazania na karę śmierci (do 1948 r.), bądź więzienia. W takiej sytuacji Jazep Najdziuk musiał zmienić nazwisko i ukryć swoją białoruską przeszłość dla własnego bezpieczeństwa. Do śmierci nie ujawnił w Inowrocławiu prawdziwego nazwiska ani życiorysu sprzed 1945 r. O jego białoruskiej przeszłości wiedzieli tylko nieliczni: najbliższa rodzina, przyjaciel Piotr Milchert i służba bezpieczeństwa, która zdemaskowała go w 1963 r.

Prawdę o Jazepie Najdziuku inowrocławskiej społeczności ujawnił dopiero w 1996 r. Piotr Milchert na łamach „Gońca Kujawskiego” (nr 3, s. 17-22) w artykule „Kim był naprawdę”. Jako Białorusinka jestem wdzięczna P. Milchertowi za przedstawienie czytelnikom „Gońca...” Józefa Aleksandrowicza jako zasłużonego Białorusina. Myślę, że każ-

dy, kto rozumie złożoną rzeczywistość powojenną nie ma za złe Józefowi Aleksandrowiczowi, że zataił swoje białoruskie nazwisko i przeszłość. W końcu oddał się bezgranicznie pracy na rzecz swojej nowej małej ojczyzny i nigdy jej nie zdradził, tak jak nie zdradził swojej ojczyzny Białorusi.

Przed II wojną światową

Jazep Najdziuk urodził się 12 maja 1909 r. w Bojdatach (pow. wołkowyski) na Grodzieńszczyźnie w katolickiej rodzinie chłopskiej Cypriana i Ludwiki Najdziuków. Kształcił się pobliskich Wiarejkach. W 1923 r. wstąpił do seminarium nauczycielskiego w Świsłoczy, ale z powodu braku środków materialnych na naukę po dwóch latach je opuścił. Wtedy za radą kuzyna Fabiana Jeremicza (posta białoruskiego na Sejm) wyjechał do Wilna.

Młodość poświęcił pracy na rzecz narodu białoruskiego. W 1926 r. jako 17-letni chłopak — dzięki poparciu Fabiana Jeremicza — podjął pracę w białoruskiej drukarni im. Franciszka Skoryny w Wilnie przy ul. Ludwisarskiej 1. Zdobywał tam fach drukarza. Janka Bahdanowicz, kolega z drukarni, w opublikowanych w 1992 r. w Mińsku wspomnieniach *Na życciovym szlachu* (w języku białoruskim) pisał o Jazepie Najdziuku: „W owym czasie kierownikiem drukarni był Aurycewicz. Jazep Najdziuk był uczniem tej instytucji. Trzeba tu także wspomnieć, że gospodarzem drukarni był również poseł frakcji białoruskiej Fabian Jaremicz, który był kuzynem Jazepa Najdziuka. W krótkim czasie Aurycewicz zdjęto z posady kierownika, a na jego miejsce wyznaczono Jazepa Najdziuka”. Janka Bahdanowicz, Jazep Najdziuk i Alfons Szutowicz pracowali w drukarni i w niej mieszkali. „Mieszkaliśmy we trójkę w drukarni, spaliliśmy na ziemi, na podłodze, na słomianych materacach. Było chłodno i głodno, ale wierzyliśmy, że w przyszłości czeka nas lepsze życie i praca. Później Najdziuk wziął ze wsi swego brata Czesia, który uczył się w wileńskim gimnazjum białoruskim. (...) Z Jazepem Najdziukiem przyszło się pracować do 1941 r.” — wspominał Janka Bahdanowicz (s. 88).

Drukarnia im F. Skoryny wydawała większość gazet i czasopism białoruskich: „Biełaruskaja Krynica”, „Sialanskaja Niwa”, „Chryścijanskaja Dumka”, „Kałośsie”, „Szlach Moładzi”, „Samapomacz”, „Zorka”. Oprócz nich wydawano książki białoruskich literatów: Janki Kupały, Jakuba Kołasa, Maksima Bahdanowicza, Maksima Tanka, Michasia Maszary, Walancina Taŭłaja, Anatola Iwersa, Michasia Wasilka, Adama Stankiewicza, Stanisława Hrynkiewicza, Jana Siemasz-

kiewiczza. W 1935 r. drukarnia przeprowadziła się na ulicę Zawalną 6-10, a w 1936 r. na Zawalną 1. Pod tym ostatnim adresem znajdowało się centrum życia białoruskiego w Wilnie: odbywały się koncerty, odczyty, wieczornice. Tam też spotykali się studenci z Białoruskiego Związku Akademickiego.

Jazep Najdziuk pracując w drukarni białoruskiej zapisał się na kursy buchalteryjne Przewłockiej w Wilnie oraz uczęszczał na kursy maturalne.

W 1929 r. wśród młodej inteligencji białoruskiej zrodziła się myśl wydawania miesięcznika dla młodzieży „Szlach Moładzi”. W skład kolegium redakcyjnego weszli Izabela Tumasz — sprzedawczyni z księgarni białoruskiej, Janka Bahdanowicz, Alfons Szutowicz, Jazep Najdziuk, Władysław Tarasewicz — pracownik administracji „Białoruskiej Krynicy” i Marian Pieciukiewicz — pracownik redakcji „Białoruskiej Krynicy”. Początkowo redaktorem pisma był Marian Pieciukiewicz, ale w krótkim czasie zastąpił go Jazep Najdziuk (w 1932 r.). Marian Pieciukiewicz we wspomnieniach *U poszukach zaczytanych skarbaŭ*, wydanych w Wilnie w 1998 r. wspominał warunki wydawania miesięcznika: „Z jakimi środkami materialnymi przystąpiliśmy do wydawania „Szlachu Moładzi”? Z dobrym szczerym życzeniem i gołymi rękami gotowymi do ofiarnej pracy. Koledzy z kolegium redakcyjnego, drukarze Najdziuk, Bahdanowicz i Szutowicz deklarowali swoją bezpłatną pracę po godzinach obowiązkowej pracy w drukarni. (...) Po wydaniu i próbnym (bezpłatnym) wysłaniu kilku numerów czasopisma, wieś zaczęła się odzywać. Zjawili się prenumeratorzy oraz korespondenci i współpracownicy. (...) Honorariów współpracownikom nie wypłacano, sobie za pracę w redakcji, administracji oraz drukarzom nie płacono nawet grosza. Środków, które zdobywaliśmy z prenumeraty starczało zaledwie na papier, ekspedycję, na karę grzywny i na adwokata” (s. 102-104).

Nowe pismo białoruskie budziło wiele podejrzeń u polskich władz administracyjnych i policyjnych. Często konfiskowano cały nakład pisma, dopatrując się w nim treści antypolskich. Z konfiskatą wiązała się rozprawa w sądzie z wyrokiem kary grzywny bądź więzienia. Jazep Najdziuk wraz z innymi działaczami białoruskimi trafił latem 1939 r. do Berezy Kartuskiej, słynnego więzienia w II Rzeczypospolitej.

Oceniając z perspektywy czasu „Szlach Moładzi” można stwierdzić, że stanowi on niezwykle źródło do dziejów ruchu białoruskiego w latach 30. w II Rzeczypospolitej. W każdym numerze znajdowała się kronika, sporządzona przez Jazepa Najdziuka. W miesięczniku ukazywały się wiersze, opowiadania i korespondencje początkujących literatów i dziennikarzy. Za „Szlach Moładzi” po wojnie przyszło od-

pokutować Jance Bahdanowiczowi w kopalniach Workuty, a Alfonsa Szutowicza aresztowano w Wilnie w 1945 r. i osadzono w Starej Wilejce, gdzie zmarł na tyfus.

Jazep Najdziuk, poza pracą drukarza i redaktora, pisał także teksty do „Szlachu Moładzi”, opowiadając się za niepodległością Białorusi i sojuszami z tymi, którzy taką niepodległość są w stanie uznać, tj. z Litwinami i Ukraińcami. Krytykował polską politykę polonizacyjną wśród ludności białoruskiej na kresach. W jednym z numerów (1934, nr 4, s. 10) pisał: „Mylą się dzisiaj ci Białorusini, którzy bezsensownie i bezmyślnie biją pokłony Stalinowi, Moskwie i Warszawie”. Przekonany był, że „w końcu przyjdzie ten czas, że Białoruś stanie się wolną i niezależną, bo inaczej nie może być, bo taka jest kolej rzeczy rozwoju każdego narodu”.

Jazep Najdziuk udzielał się także w życiu społeczno-kulturalnym Białorusinów Wilna: śpiewał w chórze białoruskim przy kościele św. Mikołaja, uczestniczył w odczytach i uroczystościach organizowanych przez białoruską chadecję, Białoruski Instytut Gospodarki i Kultury, Białoruski Związek Akademicki. Całe przedwojenne dorosłe życie J. Najdziuka kręciło się wokół pracy na rzecz białoruskiego odrodzenia narodowego.

15 maja 1932 r. zawarł związek małżeński z prawosławną Białorusinką Aleksandrą Kolado (ur. 13.12.1910 r. w Petersburgu). 9 lutego 1933 r. urodziła się córka Regina, a 28 stycznia 1938 r. — syn Jan. W czasie II wojny światowej — 13 grudnia 1942 r. — urodziła się córka Lucja

17 września 1939 r., po zajęciu przez Armię Czerwoną kresów wschodnich II Rzeczypospolitej, Jazep Najdziuk wraz z innymi działaczami białoruskimi (Alfonsem Szutowiczem, Janem Szutowiczem, Władysławem Pawlukowskim i Wiktorem Jarmołowiczem) opuścił więzienie w Berezie Kartuskiej. Po powrocie do Wilna, gdzie była jego rodzina, kontynuował pracę drukarza w drukarni im. F. Skoryny, przeniesionej do Starej Wilejki, a potem z powrotem do Wilna, gdzie wznowiono wydawanie „Krynicy”. Jazep Najdziuk był jednym z najaktywniejszych jej autorów. Wiosną 1940 r. zaczął publikować w niej artykuły na temat historii Białorusi „Biełaruś żyła i budzie żyć”. Zebrało je w tymże roku w niewielką książeczkę pt. *Biełaruś uczora i siania* (ss. 64). Wilno znajdowało się wtedy w Litewskiej SRR. W związku z krytyczną sytuacją finansową drukarni Jazep Najdziuk podjął pracę w litewskiej drukarni „Rajda” i został jej kierownikiem. Sprowadził do niej swoich dawnych współpracowników Jankę Bahdanowicza i Alfonsa Szutowicza. Drukowano tam tabele rachunkowe.

W czasie wojny

Po rozpoczęciu wojny niemiecko-radzieckiej Białorusinów odwołano z pracy w tej drukarni i wszyscy trzej zostali bezrobotnymi. We wrześniu 1941 r. Jazep Najdziuk, dr Stanisław Hrynkiewicz i profesor Waław Iwanowski udali się do Mińska. Przyjął ich ówczesny burmistrz Witaŭt Tumasz. Jazep Najdziuk otrzymał pracę w Wydawnictwie Podręczników Szkolnych, a Waław Iwanowski został burmistrzem Mińska. Mieszkali razem przy ulicy Leningradzkiej. W liście do Jerzego Turonka z 13 listopada 1978 r. Jazep Najdziuk pisał o warunkach życia w Mińsku: „żyliśmy bardzo skromnie. Często jedliśmy czerstwy, nie najlepszej jakości, czarny chleb, od czasu do czasu trafiała się konina. Wiosną najczęściej jedliśmy zieloną sałatę z cebulą, a później gotowaną i świeżą kapustę z solą oraz marchew. Zamiast cukru używaliśmy patoki. Sałatę i kapustę jedliśmy bez śmietany i bez skwarek. Czasem jednak znajomi z prowincji przywozili trochę sera, słoniny i jaj. Wówczas mieliśmy wielką uroczystość, wielkie święto” (cyt. za: J. Turonek, *Waław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992, s. 113).

W Mińsku Jazep Najdziuk zajmował się wydawaniem programów nauczania i podręczników szkolnych. Był także członkiem Rady Głównej Białoruskiej Narodnej Samapomaczy, wybranej 26 stycznia 1942 r. BNS była wówczas jedyną legalną białoruską organizacją społeczną, prowadzącą działalność społeczno-oświatową. Pracował także nad drugim wydaniem podręcznika do historii Białorusi, który ukazał się w marcu 1944 r. w Mińsku w nakładzie 25 tys. egzemplarzy, o objętości 304 strony każdy. 12 maja 1943 r. Jazep Najdziuk we wstępie do nowego wydania pisał: „Biorąc udział w pracy kulturalnej na białoruskiej niwie, nie raz zetknąłem się z wielkim zainteresowaniem historią białoruską wśród białoruskich mas, zwłaszcza wśród młodzieży. Bardzo często nieświadomi czy też mało świadomi Białorusini w czasie spotkań oraz rozmowy na tematy białoruskie stawiali pytania: czy jest, czy była białoruska historia, czy żyli kiedykolwiek Białorusini itd.? Pytania te powstawały pod wpływem agitacji różnych polskich nacjonalistów, szowinistów i rosyjskich czarnosecińców, którzy twierdzili, że Białorusinów nigdy nie było i że ruch białoruski jest sztucznym wymysłem. Jasne, że takie kłamstwa trzeba było wyjaśniać. Żeby jednak dobrze wyjaśniać i dobrze odpowiadać, trzeba było dokładniej zainteresować się historią Białorusi. W związku z tym potem zrodziła się we mnie myśl napisania i wydania krótkiej broszury na temat historii Białorusi. (...) Później zrodziła się myśl poszerzenia tej

broszury i zrobiłem to w 1941 r. Kiedy oddawałem ją do druku, początkowo do gazety „Hołas Wioski” i gdy widziałem, że nie ma podręcznika do historii Białorusi, starałem się dostosować ją do programu szkolnego, żeby praca ta była przydatna do nauczania naszej historii, dopóki nie będzie odpowiedniego, dobrze opracowanego podręcznika” (*Biełaruś uczora i siańnia*, Minsk 1993, s. 3). Jazep Najdziuk publikował cykl „Z historii Białorusi” także w czasopiśmie „Biełaruskaja Szkoła” — w części podręcznikowej dla uczniów, poczynając od marca 1942 r. W 1993 r. *Biełaruś uczora i siańnia* przedrukowano w Republice Białoruś.

Popularny rys historii Białorusi kończy się wraz z początkiem wojny. Na podstawie autopsji autor opisał życie białoruskie w II Rzeczypospolitej. Krytykował politykę polonizacyjną na kresach wschodnich: „Ziemie białoruskie nie nazywały się własnym imieniem. Nazywano je po prostu „Kresy Wschodnie”. Stosunek polskich władz do Białorusinów był coraz bardziej krzywdzący, niesprawiedliwy i niezgodny z prawami człowieka. Nawet niektórzy Polacy twierdzili, że władze polskie odnosiły się do Białorusinów niesprawiedliwie” (s. 181). „Ograniczanie praw narodu białoruskiego doszło wreszcie do tego, że młodzież białoruska na wsiach nie miała możliwości zbierać się na wiejskie koleżeńskie wieczornice i śpiewać białoruskie pieśni. Wśród inteligencji białoruskiej, robotników i chłopów szerzyło się bezrobocie, bieda i nędza, gdyż Białorusinów nie chciano przyjmować nigdzie do pracy, uważając ich za nieulojalnych. Władze polskie nie zadowolili żadnego białoruskiego żądania, żadnej białoruskiej prośby” (s. 183) — tak podsumował Jazep Najdziuk okres dwudziestolecia międzywojennego. Miał do tego prawo, gdyż był aktywnym uczestnikiem ruchu białoruskiego i doświadczał „dobrodziejstw” władzy wobec Białorusinów.

Opisując Białoruską SRR krytykował politykę sowietyzacji, kolektywizację i represje wobec inteligencji białoruskiej. „Warunki życia nie ulegały poprawie tylko pogorszeniu” (s. 220) — konstatował. „W 1921 r. Rosjanie i Polacy podzielili naszą ojczyznę” (s. 242) — pisał. „Bolszewicka i polska polityka na Białorusi bez żalu niszczyła wszystkich tych, którzy mieli odwagę pracować oraz myśleć o realizacji aktu 25 marca 1918 r. i o prawdziwej poprawie losu narodu białoruskiego” (s. 243). Powyższe stwierdzenia przekonują o niezależnej postawie i poglądach Jazepa Najdziuka.

Po wojnie

Pod koniec czerwca 1944 r., ratując się przed władzą sowiecką, uciekł wraz z Niemcami. Żona z dziećmi pozostała w Wilnie. Jazep Najdziuk przestał istnieć wraz z szansą na realizację idei białoruskiej niepodległości. Jako Józef Aleksandrowicz, bezpartyjny, ale lojalny wobec władz PRL, żył i pracował w Inowrocławiu. Potajemnie utrzymywał kontakt z rodziną w Wilnie, wspomagał ją materialnie. Szybko zorientował się, że nie może tam wrócić, gdyż jego przyjaciele zostali aresztowani. 21 września 1953 r. zmarła tam jego żona Aleksandra. W następnym roku ożenił się z nauczycielką Stanisławą Słomińską, a w 1955 r. urodziła się córka Lucyna.

7 czerwca 1945 r. Józef Aleksandrowicz podjął pracę w Drukarni Kujawskiej. Początkowo pełnił obowiązki dysponenta, potem kierownika produkcji, kierownika technicznego (od 1952 r.), zastępcy dyrektora. W lipcu 1953 r. został dyrektorem Inowrocławskich Zakładów Spożywczych Przemysłu Terenowego, obejmującego m.in. drukarnię, która na początku 1959 r. została przejęta przez Zakłady Wydawnictw Centrali Rolniczej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” w Warszawie. Jako dyrektor drukarni zaczął ją rozbudowywać. W 1968 r. w Inowrocławiu przy ul. Cegielnej 10/11 został oddany do użytku najnowocześniejszy w Polsce gmach drukarni. Józef Aleksandrowicz był także aktywnym animatorem życia kulturalnego w mieście oraz działaczem społecznym, m.in. jako członek Miejskiej Rady Narodowej w Inowrocławiu przewodniczył wielu jej sesjom. W 1959 r. zakładał Towarzystwo Miłośników Miasta Inowrocławia, zostając w latach 1972-1979 jego przewodniczącym. Był aktywnym członkiem inowrocławskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego — od 1957 r. jako członek zarządu, a od 1975 r. — jako wiceprezes. Publikował artykuły o tematyce regionalnej oraz bibliotekoznawczej. W 1967 r. napisał przewodnik *Zwiedzamy Inowrocław*, a w 1969 r. — *Inowrocław i okolice*, wznawiany w latach 1973 i 1982.

Pierwszym Białorusinem, z którym Jazep Najdziuk nawiązał kontakt po 1956 r., był jego brat Czesław, mieszkający w USA. Korespondencja z nim zwróciła na niego uwagę służby bezpieczeństwa, która w 1963 r. go zdemaskowała. W 1971 r. został zmuszony do złożenia rezygnacji ze stanowiska dyrektora drukarni. Nadal pracował w niej jako kierownik inspektoratu ds. produkcji terenowej druków, a po jego likwidacji, przez ostatnie dwa lata (1978-1980) przed przejściem na emeryturę, był dyspozytorem.

W czasie wizyty w Muzeum Etnograficznym w Toruniu usłyszał zna-

jomy głos Mariana Pieciukiewicza, który akurat wrócił z Workuty. Po latach zsyłki i więzienia etnograf po przyjeździe do Polski włączył się do działalności Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego, akurat tworzącego się w PRL. Józef Aleksandrowicz do białoruskości oficjalnie się nie przyznawał. W 1978 r. nawiązał z nim kontakt listowny białoruski historyk z Warszawy Jerzy Turonek. Wówczas zbierał materiały o Wacławie Iwanowskim, o ostatnich latach jego życia w Mińsku. W czasie spotkania z Marianem Pieciukiewiczem Jerzy Turonek dowiedział się, że więcej informacji o W. Iwanowskim może udzielić Jazep Najdziuk, który mieszkał z nim w Mińsku. Historyk dotychczas nie wiedział, że Jazep Najdziuk żyje. Napisał list do Mariana Pieciukiewicza, który tenże przekazał Najdziukowi-Aleksandrowiczowi. Tak rozpoczęła się ponad pięcioletnia korespondencja. Jerzy Turonek spotkał się z nim kilkakrotnie w Warszawie. Wspomina, że Najdziuk chętnie opowiadał o wszystkim. „Mówił też: piszcie, pytajcie... i ja z powodzeniem to wykorzystałem. W sumie zebrała się spora teczka z jego wspomnieniami o okupowanym Mińsku i o międzywojennym Wilnie” — napisał Jerzy Turonek w liście do mnie z 10 października 2000 r. Jazep Najdziuk utrzymywał kontakty od początku lat 80. z białoruskim literatem Sokratem Janowiczem i malarzem Mikołajem Dawidziukiem, zaangażowanymi w działalność Białoruskiego Niezależnego Wydawnictwa. Od niego otrzymali wiersze białoruskiej poetki Łarysy Hieniusz. Sokrat Janowicz poznał Jazepa Najdziuka poprzez jej syna, Jurkę, zamieszkałego w Białymstoku. Jazep Najdziuk akurat jeździł do Białegostoku do córki Lucyny.

Z okazji 5. rocznicy jego śmierci Sokrat Janowicz na łamach „Nivy” (12.02.1989 r., s. 3) wspominał spotkania z nim: „Z Jazepem Najdziukiem poznał mnie nieboszczyk Jurka Hieniusz. W Białymstoku, gdzie w tutejszym uniwersytecie język angielski wyklada jego córka Lucyna Aleksandrowicz. Będąc na emeryturze często ją odwiedzał. Była to okazja także dla mnie, żeby z nim porozmawiać, porozwagać. Dowiedzieć się od niego czegoś zupełnie nowego, o czym nie przeczytasz w żadnej książce. Namówiłem go, żeby (...) jeszcze raz napisał własny przegląd białoruskiej historii, mając za sobą tyle doświadczeń i epok. I Jazep Najdziuk zrobił to. Stale interesował się problemami Białorusi, prenumerował mińskie czasopisma, skompletował bibliotekę domową”. Skrypt „Paznawajma historyju biełaruskaha narodu” podpisany pseudonimem „Stanisłaŭ Krynicki” nie ukazał się drukiem w połowie lat 80. z różnych powodów, m.in. ze względu na zbyt dużą objętość (284 strony) oraz małe możliwości BNW.

Mikołaj Dawidziuk poznał Jazepa Najdziuka osobiście przy okazji wystawy swoich prac w Toruniu w 1983 r. „17 sierpnia rano pojecha-

łem do Inowrocławia. Dziadźkę Jazepa zastałem w doskonałym nastroju. Przywitał mnie bardzo serdecznie. Przeskakiwaliśmy z tematu na temat, ale głównie koncentrowaliśmy się na okresie wileńskim. (...) Przywiozłem wówczas wydawnictwa BNW. (...) Drugi raz pojechałem do Inowrocławia odebrać gotowy już maszynopis skryptu, na który czekałem i miałem zamiar wydać. Było to pod koniec stycznia 1984 r.” (z listu M. Dawidziuka z dnia 23 czerwca 1999 r.).

Po 1980 r. Jazep Najdziuk zaczął pisać listy do różnych instytucji (m.in. do Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku, redakcji miesięcznika „Kontrasty”, do Przewielebnego księdza profesora Jana Pankiewicza) zwracając uwagę na sytuację mniejszości białoruskiej w Polsce. Korespondował z Białorusinami i białorutenistami w kraju i zagranicą. Wiele jego artykułów ukazało się w białoruskiej prasie emigracyjnej. Ciągłe żył ideą białoruskiej niepodległości, z nadzieją, że kiedyś się spełni.

Jazep Najdziuk zmarł jako Józef Aleksandrowicz 14 lutego 1984 r. w Inowrocławiu, gdzie też spoczął na zawsze na cmentarzu parafii św. Józefa przy ul. Libelta. W Inowrocławiu pozostawił wielu przyjaciół, m.in. młodszego o pokolenie Piotra Milcherta, urodzonego w 1936 r. inowrocławskiego pasjonata i społecznika oraz przyjaciela rodziny. To z jego inicjatywy w 2004 r., w 20. rocznicę śmierci Józefa Aleksandrowicza — Jazepa Najdziuka, odbyły się tam uroczystości, upamiętniające jego zasługi dla regionu i Białorusi — msza w kościele, składanie kwiatów na grobie, wystawa, sesja popularno-naukowa. Z inicjatywy Tadeusza Chęsego — dyrektora drukarni POZKAL, dziedziczącej tradycje Drukarni Kujawskiej z czasów Józefa Aleksandrowicza, na jej elewacji odsłonięto wówczas dwujęzyczną polsko-białoruską tablicę ku czci bohatera uroczystości. Wydano także okazjonalną broszurę, poświęconą pamięci Józefa Aleksandrowicza. Obecnie Tadeusz Chęsy podjął się trudu wydania historii Białorusi, napisanej przez Jazepa Najdziuka w Inowrocławiu. Imieniem Józefa Aleksandrowicza nazwano jedną z ulic w mieście.

Zasługi Jazepa Najdziuka dla narodu białoruskiego są nie mniejsze niż dla mieszkańców Inowrocławia i Kujaw. Dlatego Białoruskie Towarzystwo Historyczne przygotowało do wydania jego historię Białorusi staraniem wielu osób. Tekst wpisali do komputera studenci białorutenistyki Uniwersytetu w Białymstoku — Marcin Charkiewicz, Tomasz Charkiewicz, Krzysztof Goss, Andrzej Grześ, Michał Grześ, Dariusz Markiewicz, Ewa Oniszczyk, Konrad Pawluczuk, Anna Sadowska, Nikon Szeremeta, Marzena Tomczuk, Piotr Wróblewski oraz inni młodzi ludzie, zafascynowani dziełem Jazepa Najdziuka: Marek Kiryluk z Białegostoku, Celina Głogowska, Tomasz Papiński i Jan Pa-

piński z Gdańska. Inicjatywę wydawniczą wspomogli finansowo Lucyna Aleksandrowicz-Pędich (córka Jazepa Najdziuka) z Białegostoku oraz Vitaŭt Kipiel z USA. Profesor Mikołaj Dawidziuk z Akademii Sztuk Pięknych w Łodzi przygotował projekt okładki.

Jazep Najdziuk zmuszony był żyć na wygnaniu i służyć swoją wiedzą, fachowością oraz aktywnością narodowi polskiemu, do którego miał wielki żal za lata przedwojenne, kiedy sam działał na rzecz Białorusinów i walczył o ich prawa w państwie polskim. Niech więc wydanie tej książki będzie przykładem pojednania polsko-białoruskiego i upamiętnieniem 100. rocznicy urodzin Jazepa Najdziuka — Józefa Aleksandrowicza.

Maj 2009, Helena Głogowska

Žmiest

Historyja i jaje značeńnie	5
Ab pachodžańni nazovaŭ Biełaruś i Litva	9
Pradziei Biełarusi	13
Plamiony z jakich paŭstaŭ biełaruski narod	17
Biełaruskija kniastvy	23
Poľackaje Kniastva	23
Smalenskaje Kniastva	26
Turava-Pinskaje Kniastva	27
Čornaja Ruś	28
Vialikaje Kniastva Litoŭskaje	30
Vialikaje Kniastva Litoŭskaje za časoŭ Jahajłavičaŭ	41
Haspadarčaje pałažeńnie Vialikaha Kniastva Litoŭskaha i orhany ūłady	53
Raźvićcio biełaruskaje kultury ŭ Vialikim Kniastvie Litoŭskim	59
Pałažeńnie Biełarusi paśla Lublinskaje vunii	65
Biełaruś u čas vialikich vojnaŭ XVII i XVIII st.st.	75
Padzieł Rečypaspalitaj	85
Biełaruś pad ūładaj rasiejskich caroŭ	93
Pačatki biełaruskaha adradženskaha ruchu	99
Paŭstańnie 1863 h. i zmahańnie Kastusia Kalinoŭskaha za niezaležnaść Biełarusi	117
Biełaruski falklor — Narodnaja Vola — „Homon”	125
Francišak Bahuševič i jahonaja rola ŭ biełaruskim adradženskim ruchu	131

Haspadarčyja, kulturnyja i relihijnyja spravy druhoj pałaviny XIX st. na Bielarusi	139
Revalucyja 1905-1907 hh. i jaje zdabyčy	147
Našaniŭskaja para	157
Bielaruski adradženski ruch u časie pieršaje sušvietnaje vajny	173
Vialikaja revalucyja — BNR — BSSR	185
Bielaruski nacyjanalny ruch u Zachodniaj Bielarusi pad uładaj Polščy	199
Bielarusy ŭ Letuvie	225
Bielarusy ŭ Łatvii	227
Bielaruś pad hitleraŭskaj akupacyjaj	229
Bielarusy ŭ Polskaj Narodnaj Respublicy	239
Bielaruskaja Savieckaja Sacyjalistyčnaja Respublika	245
Bielarusy na emihracyi	263
Chranalohija najvažniejšych padziejaŭ u historyi Bielarusi	267
Пасьляслоўе, <i>Лена Глагоўская</i>	295
Postowie, <i>Helena Głogowska</i>	307